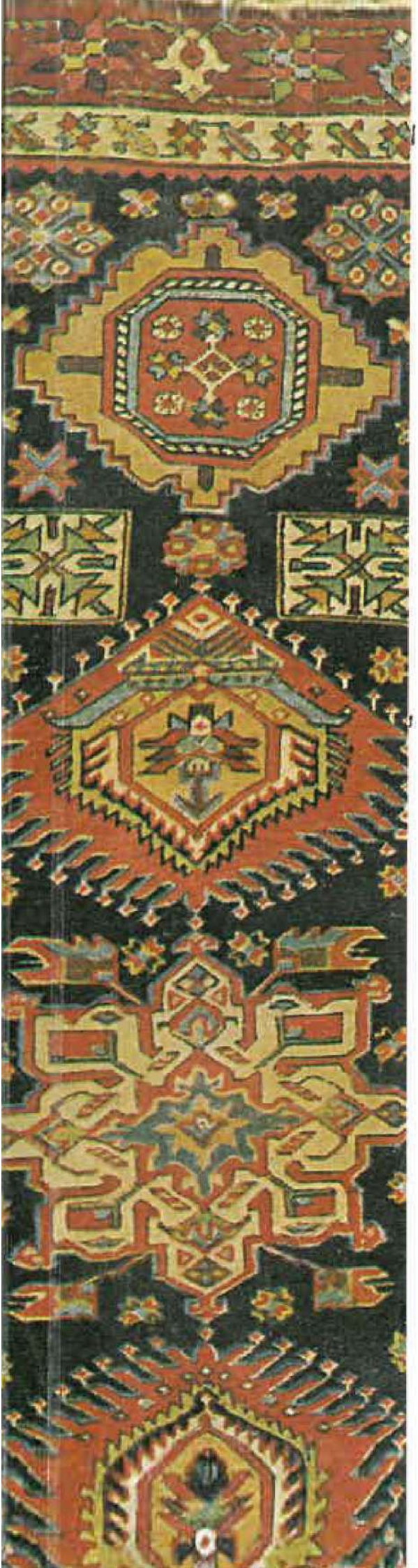

ΒΑΣΟΣ Η. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ

Η ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ

(ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ)

Β΄ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 1992

ΜΕΡΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ Α΄ ΕΚΔΟΣΗ

«Ἐξαιρετικά φροντισμένη ἡ συγκρότηση τῆς τωρινῆς σας μελέτης μέ τήν ἄρτιαν ἀρχιτεκτονική στή δομή της, δείχνει λαογραφικό μελετητή, ὄχι μόνο μέ συναίσθηση ἱστορικῆς εὐθύνης, ἀλλά καί συγγραφέα μέ ἰδιαίτερες λογοτεχνικές ἀρετές.

Γιωργής Κότσιρας

Τό διάβασα μέ ἀπόλαυση, ἐμπλούτισα τίς γνώσεις μου, θαύμασα τόν μόχθο σας καί χάρηκα τήν ποιότητα τῆς γραφῆς. Κάποτε αὐτά τά βιβλία θά συνθέσουν τή γνησιότερη ἱστορική τοιχογραφία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Κυριᾶκος Σιμόπουλος

Σημαντικότατη, ἐξαιρετικά διερευνητική καί τεκμηριωμένη ἐργασία δοσμένη μέ τόν ἀντίστοιχο μόχθο. Συγχαρητήρια.

Θανάσης Νιάρχος

Ἔργο ἐμπνευσμένο, ἄρτιο καί ἐθνοφελές.

Μιχ. Στασινόπουλος
τ. Πρόεδρος Δημοκρατίας

Φροντισμένη καί μέ τόσο κόπο συλλεγμένη ἐργασία, πού εἶναι ἔξοχη γιατί κλείνει τή ζεστασιά τῆς ἀγάπης σας.

Γιάννης Μαγκλής

Τή νοσταλγία τῆς ἀγαπημένης σας πατρίδας ζωντανεύετε μέ τρόπον ἔξοχο. Περιγράφετε μέ τάξη καί ἐνάργεια καί χρωματίζετε τό κείμενο μέ ἀγάπη καί ποιητική νοσταλγία. Ἡ εἰσαγωγή σας ἐξαίρετη.

Πέτρος Γλέζος

Τό βιβλίο σας εἶναι ἕνα κειμήλιο χαμένου Ἑλληνισμοῦ ἀλλά καί ζωντανοῦ καί σεμνοῦ πατριωτισμοῦ. Σᾶς τιμάει, ὅπως καί σεῖς τιμήσατε τίς ρίζες σας.

Κώστας Μπουραζέλης
Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

Ἡ ἐργασία σας αὐτή ἀποτελεῖ ἐκδοτικό γεγονός πού θά ἄξιζε νά διαβαστεῖ ἀπό ὅλους τούς Ἕλληνες.

Νίκος Καμβύσης

Χωρίς ἀμφιβολία τό βιβλίο αὐτό ἀποτελεῖ πολύτιμη προσφορά στήν ἐπιστήμη τῆς Λαογραφίας καί συγχρόνως ἀποτελεῖ μιά μορφή διάσωσης ἑνός χαμένου πολιτισμοῦ.

Χρυσ. Χατζητάκη – Καψωμένου
Ἀριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/νίκης

Β. Η. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ

Η ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ

(ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ)

Β΄ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ»
ΑΘΗΝΑ 1992

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΠΟΙΗΣΗ: 1966. «ΔΑΝΑΗ»
1969. «ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ»
1969. «ΟΙ ΕΞΟΡΙΣΤΟΙ»
1972. «Ο ΑΝΑΜΕΝΟΜΕΝΟΣ»
1974. «Ο ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ»
1975. «ΟΙ ΕΠΙΖΩΝΤΕΣ»
1977. «ΙΧΝΗΛΑΣΙΑ»
1988. «ΤΟ ΣΤΙΓΜΑ»

ΠΕΖΑ: 1978. «Η ΠΙΣΙΔΙΑ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ», ἱστορική μελέτη
1979. «ΠΑΡΟΥΣΙΕΣ», κριτική μελέτη.
1981. «ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΠΙΣΤΩΝ», ὁδοιπορικό στήν Τουρκία.
1986. «Η ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ», λαογραφική μελέτη (Α΄ ἔκδοση).
1990. «ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ», αἰσθητική μελέτη.
1992. «ΒΙΒΛΟΣ ΨΑΛΜΩΝ», μετάφραση.
1992. «ΟΙ ΚΑΜΠΑΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑ», ὁδοιπορικό στό Ἅγιο Ὄρος.

Στήν ἱερή μνήμη τῆς μητέρας μου

ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ (1987)

ΒΡΑΒΕΙΟ ΕΛΛ. ΕΤ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ (1987)

Ἡ ἔκδοση αὐτή πραγματοποιεῖται, μέ τή δωρεά τῶν ἀδελφῶν Γαβριήλ, Ἠλία καί Γεσθημανῆς Μωραλόγλου καί ἀφιερώνεται στή μνήμη τοῦ Πατέρα τους ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΩΡΑΛΟΓΛΟΥ.

Τούς εὐγενικούς χορηγούς
καί ἀπό τή θέση αὐτή εὐχαριστῶ.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

© 1986 Β. Ἠ. Βογιατζόγλου
Ἐλ. Βενιζέλου 128, Ν. Ἰωνία, Ἀθήνα 142 31

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κάποια πανάρχαιη παράδοση θυμίζει στούς ἀνθρώπους, πώς ἡ δημιουργία εἶναι τό ὄνειρο τοῦ Δημιουργοῦ. Στό παράδοξο αὐτό παιχνίδι κάθε ἄνθρωπος γεννιέται, ζεῖ καί πεθαίνει μέσα στό μεγάλο χῶρο τῆς ἀνθρωπότητας. Τό ἴδιο καί τά ἔθνη. Ἐκτός, λοιπόν, ἀπό τόν κορμό τῆς ἀνθρωπότητας, οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν καί σέ κάποιο ἔθνος.

Κάθε ἔθνος εἶναι ταγμένο, νά παίξει ἕνα ρόλο στή δημιουργία. Ὅ,τι δέν εἶναι χρήσιμο σ' αὐτήν καταστρέφεται. Αὐτό εἶναι Νόμος. Οἱ ἄνθρωποι μέσα στά ἔθνη πού ἀνήκουν, ἐκτός ἀπό τά φυλετικά, ἔχουν καί τά ἐθνικά τους γνωρίσματα. Αὐτά τούς προσδίδουν τόν ἰδιότυπο καί ἀνεπανάληπτο χαρακτήρα τους: τή γλώσσα, τά ἤθη, τή θρησκεία, τά ἔθιμα, τίς παραδόσεις. Τά ἔθνη ὑπακοῦνε σέ Ἀρχές, πειθαρχοῦν σέ νόμους, δημιουργοῦν σύμβολα, πού τά σέβονται καί τά ὑπερασπίζουν.

Ἔθνος δέν εἶναι μόνο τό κομμάτι ἑνός λαοῦ, πού ἡ δράση κι ἡ ἱστορία του ὁριοθετοῦνται στά συγκεκριμένα γεωγραφικά σύνορα ἑνός κράτους. Στό τόξο τῆς ἱστορικῆς του διαδρομῆς σημαντικές καί γόνιμες ὁμάδες του συμβαίνει, νά βρεθοῦν πίσω ἀπό ξένα σύνορα καί νά δημιουργήσουν τό καθένα τή δική του ξέχωρη ἱστορία, τό δικό του, ἰδιόρρυθμο πολιτισμό.

Τό Ἑλληνικό ἔθνος στή μακραίωνη διαδρομή του φαίνεται, νά συστέλλεται καί νά διαστέλλεται γεωγραφικά, ἱστορικά καί πολιτιστικά, ἀκολουθώντας ἄγνωστους μέχρι σήμερα καί ἀνερμήνευτους νόμους. Μέσα στό παιχνίδι αὐτό

πολυάριθμες ὁμάδες του ἐγκλωβίστηκαν, ἀποσχίστηκαν καί ἀφομοιώθηκαν, μακρυά ἀπό τή μητρόπολη, πίσω ἀπό ξένα σύνορα, συνεχίζοντας μιάν ἄλλη παράδοση, πού πάσχισε, νά ἐπιβιώσει κάτω ἀπό τό συντριπτικό βάρος καταπιεστικῶν νόμων, συνταγματικῶν ἀπαγορεύσεων, συχνά διωγμῶν καί, ὁπωσδήποτε, μιᾶς πληθώρας διαφορετικῶν παραδόσεων, ἠθῶν καί ἐθίμων. Σ' αὐτό τόν ἀπελπισμένο ἀγώνα περίεργες ζωτικές δυνάμεις, πού πηγάζουν ἀπό μυστικές καί ἀνεξήγητες ἱστορικές παρακατηθῆκες, ἀντιστάθηκαν πάντα καί ἐπέζησαν. Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου, τῶν παραδουνάβιων χωρῶν καί τῆς Λευκορωσίας, τῆς Ἀμερικῆς ἀκόμη, διατηρώντας ἀνέπαφη τή θρησκευτική του πίστη καί συντηρώντας ἔξοχα τήν Ἑλληνική λαλιά, οἰκοδόμησε ὁ καθένας τό δικό του πολιτισμό. Δέν ἀποκόπηκαν ἐκεῖνοι οἱ θαυμαστοί Ἕλληνες ἀπό τόν κύριο Ἐθνικό κορμό. Ἀντίθετα, τόν συνέδραμαν μέ νέο σθένος, καινούργιους προσανατολισμούς, τό μπόλιασαν μ' ἕνα ἦθος πρωτόγνωρο καί τόν ἀνάπτυξαν σέ ἄγνωστους ὁρίζοντες. Ἔτσι προσδιόρισαν τά δικά τους διαφορετικά στίγματα γιά τήν ἄνθιση τῆς ὁποιας ἔρευνας καί τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεών τους.

Σκοπός ἐτούτης τῆς μελέτης δέν εἶναι ἡ πρόκληση εὔκολων συγκινήσεων οὔτε μονάχα ἡ καταγραφή τοῦ λαογραφικοῦ πλούτου καί τῆς παράδοσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρασιατικῆς Σπάρτης. Ἔτσι κι ἀλλοιῶς ὁ Ἑλληνισμός αὐτός, ἀκολουθώντας νόμους ἀπαράγραπτους, ἀφομοιώθηκε μέ τόν γηγενή καί χάθηκε μέσα στόν Ἑλλαδικό χῶρο. Καί, στό μέτρο τῶν δυνάμεων του, ἀνανέωσε τίς παραδόσεις καί τά ἤθη του μέ τίς μεγάλες Ἀρχές καί τούς κανόνες ζωῆς, πού, γιά λόγους ἀδήριτης ἀνάγκης, συντηροῦσε γιά πολλούς αἰῶνες ἡ αὐστηρά κλειστή καί ἐξαιρετικά μετρημένη ὀργάνωση τῆς μειονοτικῆς κοινωνίας του.

Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Μ. Ἀσίας δέν ἐξαντλεῖται στίς δυτικές ἀκτές τῆς Ἰωνίας, οὔτε στά νότια παράλια τοῦ Πόντου. Παράδοξη μοίρα, ἴσως πολιτικές καί ἱστορικές συγκυρίες, ἴσως ἄγνοια καί προχειρότητα στήν προσέγγιση

τοῦ κολοσσιαίας σημασίας αὐτοῦ θέματος, ἀποτέλεσαν τούς κυριότερους λόγους τῆς σχεδόν μονολιθικῆς προβολῆς τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν —καί εἶναι, ἀτυχῶς, μέχρι καί σήμερα— νά ἀγνοεῖται, πεισματικά θἄλεγε κανείς, τό μεγαλύτερο, ἴσως, τμῆμα τοῦ Ἔθνους, πού ἐπέζησε καί δημιούργησε, κρατώντας ἀνέπαφη τήν Ἑλληνική συνείδηση στήν ἄξενη καί ἐχθρική ἐνδοχώρα τῆς Μ. Ἀσίας. Προύσσα, Καισάρεια, Σπάρτη, Ἰκόνιο, Ἀττάλεια, Μερσίνα, Σύλλη, Ναζλή, Μάκρη, Κορακήσιο, Ἄγκυρα(!) καί ἀμέτρητες ἄλλες πόλεις καί πολίχνες, πού οἱ Ἑλληνικές παροικίες τους ὑπῆρξαν ἑστίες ἑνός ἀδούλωτου ἐθνικισμοῦ καί κυψέλη ἀδιάκοπης δημιουργίας. Εἶναι θλιβερό, νά διαπιστώνει σήμερα κανείς, πώς ὅλες οἱ παραπάνω πόλεις εἶναι γνωστές πιά σχεδόν μονάχα ἀπό τίς ὀνομασίες ἀπόμακρων ὁδῶν σέ κάποια προάστια τῆς Ἀθήνας ἤ ἀπό κάποια νεκρά ἤ ἑτοιμοθάνατα προσφυγικά σωματεῖα...

Ἑξηνταπέντε, περίπου, χρόνια μετά τή μεγαλύτερη, ἴσως, ἐθνική καταστροφή, τοῦ ξεριζωμοῦ, δηλαδή, τῶν Ἑλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας, οὔτε ἕνα Μουσεῖο οὔτε μιά ἕδρα πανεπιστημιακή οὔτε μιά συστηματική σέ συλλογικό ἐπίπεδο ἱστορική ἔρευνα δέν φρόντισαν οἱ δεκάδες, ἔκτοτε, κυβερνήσεις, νά θεμελιώσουν στόν τόπο μας. Ἡ ἀνεκτίμητης ἐθνικῆς σημασίας, εἰσροή στήν Ἑλλάδα τῶν δυό, περίπου, ἑκατομμυρίων προσφύγων ἐπίσημα ἀγνοήθηκε, μέ τρόπο, τοὐλάχιστον, ἀνεξήγητο. Ἡ ἔντεχνη καί ἡ λαϊκή τους παράδοση, ἡ οἰκονομική συμβολή, οἱ πολιτιστικές τους παρακαταθῆκες δέν ἀξιώθηκαν τή μελέτη πού δικαιοῦνται. Οἱ ἐλάχιστες, ἀναλογικά, προσεγγίσεις πού ἔγιναν ἀπό κάποιους εὐέλπιδες ἐρασιτέχνες καί ἀπό τό Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, μικρό μονάχα μέρος τοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας κατάφεραν, νά φωτίσουν μέχρι σήμερα. Καί τοῦτο πάλι σχεδόν ἀποκλειστικά γιά τόν Πόντο καί τή Σμύρνη. Οἱ ὑπόλοιποι ἀκόμη ἀντιμετωπίζονται, περίπου, σάν νά μήν ὑπῆρξαν. Καί εἶναι

ἐπίσης ἀνεξήγητο, πού στά ἴδια ἐρευνητικά ὅρια ἐξαντλεῖται καί ἡ ἐπίσημη προβολή τους στά μαζικά καί τά ἄλλα μέσα ἐνημέρωσης καί, ἐπομένως, ἡ πλατύτερη ἐθνική καί διεθνής πληροφόρηση. Ὅλα αὐτά σέ μιάν ἐποχή, ὅπου ἡ ἀπειλή ἀπό τόν προαιώνιο ἐχθρό μας εἶναι πιά ὁλοφάνερη.

Σήμερα ἡ ἔρευνα γενικά ἔχει ἁπλωθεῖ σέ ἔκταση καί σέ βάθος σέ ὅλους τούς τομεῖς τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Μουσικολογία, εἰκαστικές τέχνες, θεατρική παράδοση, λογοτεχνία, ἱστορία εἶναι τομεῖς, πού καθημερινά τέμνονται, μελετιοῦνται, ἀναλύονται ἤ συζητοῦνται, κοντολογής προβάλλονται μέ κάθε τρόπο. Καί δέν παραλείπονται —δίκαια, βέβαια— οὔτε κι αὐτές οἱ λατρευτικές δοξασίες, οἱ ψαλμωδίες, τά μοιρολόγια. Ὡς καί ὁ Καραγκιόζης ἔχει πάρει τήν —ἀρκετά σημαντική— μερίδα του στίς λαογραφικές ἐντρυφήσεις διαφόρων «εἰδικῶν» καί μή. Μέσα σ' αὐτή τή λεγεώνα τῶν ἀναζητήσεων, προβολῶν, ἐκδόσεων, διαλέξεων καί μελετῶν μονάχα ἡ Μικρασιατική παράδοση ἐξακολουθεῖ, νά παραμένει δίχως τήν πρέπουσα θέση καί θεώρησή της.

Ἄν οἱ ἱστορικές ἐξελίξεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκίας θά μποροῦν, νά προσφέρουν δυνατότητες μελέτης στούς ἐρευνητές γιά πολλά, ἴσως, ἀκόμη χρόνια, οἱ λαογραφικές παραδόσεις, πού ὑστεροῦν σέ γραπτά μνημεῖα καί —ἀπό τή φύση τους— ἐπιβιώνουν μονάχα μέσα ἀπό τίς στοματικές μαρτυρίες καί τίς μνῆμες ἐπιζώντων, ἀπαιτοῦν τήν ἔγκαιρη καί τάχιστη καταγραφή τους. Σέ λίγα χρόνια ἡ ἄγρια βασανισμένη ἐκείνη γενιά τῶν προσφύγων τοῦ 1922 θά ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ὁ λαογραφικός θησαυρός της θά χαθεῖ ἀναπόφευκτα μαζί της.

Αὐτός ὁ ἀθεράπευτος ἴμερος, λοιπόν, νά συγκρατήσω μέσα ἀπό τήν ἀναπόδραστη καταστροφή καί νά καταγράψω τά ὅσα ἄκουσα, εἶδα καί ἔζησα ἀπό τούς γονεῖς, τούς συγγενεῖς καί τούς συμπατριῶτες μου ὥς τά σήμερα, στάθηκαν ἡ κυριώτερη αἰτία νά ἐπιχειρήσω ἐτούτη τή μελέτη. Ἔσκυψα μ' εὐλάβεια ἐπάνω σ' ἐκείνη τήν κληρονομιά. Γιά περισσό-

τερα ἀπό εἴκοσι χρόνια μάζεψα καί κατέγραψα συστηματικά ἑκατοντάδες στοματικές μαρτυρίες, παραλληλίζοντας καί συγκρίνοντάς τις, ὥσπου νά βγεῖ τό Ἀληθινό. Ἐρεύνησα πλῆθος παλιά χειρόγραφα, βρῆκα φωτογραφίες τῆς ἐποχῆς, φωτοφράφησα ὁ ἴδιος, ταξίδεψα, τέλος, στή Σπάρτη (1979) καί σέ ἀρκετά μεγάλο τμῆμα τῆς Τούρκικης ἐνδοχώρας, γιά νά συλλέξω, ὅ,τι μποροῦσα περισσότερο, νά φωτίσω, ὅσο γινόταν πιό βαθιά τή ζωή, τίς συνήθειες καί τά ἔργα τοῦ ἰδιότυπου Ἑλληνισμοῦ της.

Γνωρίζω, πώς τό ἀπέραντο πεδίο ἔρευνας, ἡ ὄχι ἐπαγγελματική μου κατάρτιση στό θέμα καί, κυρίως, τά ἐμπόδια πού προκύπτουν ἀπό τήν ἀναπόφευκτα συναισθηματική προσέγγισή του, δέν βοήθησαν, ἴσως, στό ν' ἀποφύγω λάθη καί παραλείψεις. Μέσα στίς προθέσεις μου δέν ἦταν οὔτε ἡ πολιτική, οὔτε τό νά ἀδικήσω κατά ὁποιονδήποτε τρόπο, κανέναν, πρᾶγμα πού δέν πιστεύω, βέβαια, πώς ἀπέφυγα ἐντελῶς. Ἡ μελέτη αὐτή ἀποσκοπεῖ, νά εἶναι μιά ἀπόπειρα ἐπαφῆς τῆς ἱερῆς καί ἀνεξάντλητης λαογραφικῆς παρακαταθήκης τῶν προγόνων μου, μέσα ἀπό τήν καταγραφή τῶν ἠθῶν, ἐθίμων, παραδόσεων καί θρύλων, πού περισώζει ὡς τά σήμερα ἡ μνήμη τους. Αὐτό κυρίως. Κάτω ἀπό τούτη τή θεώρηση καί, ἀκολουθώντας, περίπου, τό κλασικό φάσμα μιᾶς ἀνάλογης ἔρευνας, προσπάθησα, νά μή παραλείψω καμιά πτυχή τοῦ πολυεδρικοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Ἐξετάζονται ἀναλυτικά, ὄχι μονάχα οἱ δομές καί ἡ λειτουργία τῆς κοινωνίας, πού συγκρότησαν οἱ Σπαρταλῆδες, ἀλλά καί τό σπίτι τους, οἱ τρόποι καί οἱ πηγές πού προμηθεύονταν τά ἀγαθά, τό κύλισμα τῆς ζωῆς ἀπό τή γέννηση ὡς τό θάνατο, οἱ πνευματικές ἀναζητήσεις, ὅπως προκύπτουν μέσα ἀπό τήν ἐκπληκτική ὀργάνωση τῆς παιδείας τους, οἱ θρύλοι, τέλος καί οἱ παραδόσεις. Δίνονται, ἀκόμη, λεπτομερειακά στοιχεῖα ἀπό ἕνα πλῆθος θέματα, ὅπως οἱ διασκεδάσεις, τά «παρατσούκλια» καί τά ἀνέκδοτα, πού πιστεύω, πώς θά φωτίσουν ἀποτελεσματικά ἄγνωστες, ἀλλά καί ἐξαιρετικά χρή-

σιμες, πτυχές τῆς ζωῆς στήν 'Ορθόδοξη κοινότητα τῆς Σπάρτης.

Κατά τή συγγραφή ἐτούτης τῆς μελέτης, ἐκτός ἀπό τά πολύτιμα χειρόγραφα τοῦ ἀείμνηστου Παπα-'Ιωακείμ Πεσμαζόγλου εἶχα ὑπ' ὄψει μου τίς ὑποδείξεις τοῦ ἱστορικοῦ καί λαογράφου Νίκου Μηλιώρη, τίς ἔξοχες ἀφηγήσεις τοῦ Γαβριήλ Τσακίρη καί, κατά μεγάλο μέρος, τίς ἀναμνήσεις τῆς Εὐτυχίας Καλλιοντζίδη,τῆς Γεσθημανῆς Βογιατζόγλου, τῆς Κυριακῆς Μπενιοῦ, τῆς μητέρας μου καί δεκάδων ἄλλων Σπαρταλήδων ἐπώνυμων καί ἀνώνυμων. Μέγιστη, ὅμως, ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ Κοσμᾶ Νικολαΐδη, ὄχι μόνο γιά τόν ὠκεανό τῶν ἀναμνήσεων, τῶν σπάνιων ἱστορικῶν στοιχείων καί λεπτολόγων παρατηρήσεων πού μοῦ ἐμπιστεύθηκε, ἀλλά, κυριότερα, γιά τά συμπεράσματα καί τίς ἀκριβεῖς κριτικές παρατηρήσεις, πού ἡ πολύχρονη συμβίωσή του μέ τούς Τούρκους θησαύρισε στή μνήμη του καί μοῦ τά ἔκανε γνωστά. Μνημόνιο εὐγνωμοσύνης ἄς εἶναι ἡ μελέτη αὐτή γιά ὅλους.

Τούς φίλους, τέλος, πού μέ ὁποιονδήποτε τρόπο βοήθησαν τήν ἔκδοση αὐτή μέ ἔντυπο ὑλικό, παλιά χειρόγραφα καί φωτογραφίες τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα δέ τόν Χάρη Σαπουντζάκη καί τόν Γιῶργο Περτσεμλίδη εὐχαριστῶ θερμά.

Β.Η. Βογιατζόγλου
Καλύβια Θορικοῦ
Μάης 1986

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ ρίζες τῶν Ἑλλήνων τῆς Σπάρτης χάνονται ἐκεῖ, πού σβύνει ἡ Ἱστορία ἀνάμεσα στά νεφελώματα τοῦ μύθου καί τῶν θρύλων. Ἐρευνητές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀγγίζουν τίς πρῶτες ἐμφανίσεις τους πέρα ἀπό τόν 12ο αἰώνα π.Χ. Ὁ μάντης Κάλχας, ἄποικοι Λακεδαιμόνιοι τοῦ 12ου καί Ἀθηναῖοι τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ. κεντοῦν τόν ἱστορικό περίγυρο τῆς πρώτης τους καταγωγῆς δίπλα στούς Χετταίους καί τούς Πελασγούς. Κάποιες ἐπιγραφές καί νομίσματα, ἐπιτύμβιες πλάκες, τά ἐρείπια περίλαμπρων ναῶν καί θεάτρων, σμίγουν ἀβίαστα μέ τίς λεπτομερεῖς περιγραφές τοῦ Διόδωρου καί τοῦ Στράβωνα, γιά νά ὁρίσουν μιά πολυκύμαντη διαδρομή στούς αἰῶνες, σχεδόν μέχρι τίς μέρες μας. Πόση σχέση εἶχαν ὅλα ἐτοῦτα μέ τούς σημερινούς Σπαρταλῆδες, ἐξετάζονται διεξοδικά σέ διάφορες ἔρευνες ἱστορικές, ἐθνολογικές καί ἀρχαιολογικές. Ἀπό τή χαραυγή τοῦ 17ου αἰώνα ξαναπροβάλλει πάλι πιό ζωντανή, θαλερή καί ἀκμαία ἡ Χριστιανική κοινότητα τῆς Σπάρτης, δίνοντας τό ἱστορικό της παρόν στή Μικρασιατική ἐνδοχώρα καί θεμελιώνοντας τίς κατοπινές κοινωνικές καί πολιτιστικές της ἐξελίξεις.

Στούς τρεῖς, περίπου, αὐτούς αἰῶνες ἡ διαδρομή τῆς Ἑλληνικῆς μειονότητας, γεμάτη περιπέτειες, γεμάτη δράση καί γνώση, περνάει ἀλώβητη ἀπό σφαγές, πυρκαγιές, ἐξορίες καί σεισμούς, διωγμούς, ἀπειλές καί ἐξισλαμίσεις, ἀντέχοντας μέ καρτερία θαυμαστή, μέ ἀξιοπρέπεια καί σύ-

νεση, διορατικότητα καί πονηριά ὥς τήν ἀποφράδα μέρα τίς 8 τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ 1922.

Πολυκύμαντη καί πολυδαίδαλη, γεμάτη πόνους καί δάκρυα, γέλια καί χαρές, ἐξάρσεις καί κατήφειες, ἡ ζωή τῶν 7.000 ὀρθόδοξων Ἑλλήνων δημιουργεῖ καί διατηρεῖ ὥς τό τέλος μιά κοινότητα κλειστή καί ἀδιαπέραστη μέσα στά δόντια τοῦ λύκου. Ἐκμεταλλεύεται τά κατά καιρούς διατάγματα τῶν Σουλτάνων, ἀξιοποιεῖ στό ἔπακρο τίς χαριστικές προνομίες γιά τούς Χριστιανούς, πού παραχωροῦνται κάτω ἀπό τίς διάφορες συνθῆκες, δωροδοκεῖ πασσάδες καί μπέηδες, κολακεύει τή ματαιοδοξία θερμοκέφαλων Καϊμακάμηδων καί αἱμοσταγῶν Τσέτες. Ἡ μακραίωνη, ὑποχρεωτική διαβίωση στήν ἀγκαλιά τοῦ προαιώνιου ἐχθροῦ, ἡ συνύπαρξη μέ τούς πονηρούς ἅρπαγες καί ἀνώριμους κυρίαρχους ὑποχρεώνει σέ μιά μακροπρόθεσμη στρατηγική καί σοφά μελετημένους ἐλιγμούς, πού, τόσο ὁ σχεδιασμός ὅσο καί ἡ τακτική τους λειτουργικότητα καί δράση, ὑπαγορεύονται σ' ἕνα πλαίσιο ἀδιάκοπης ἐγρήγορσης καί ἑτοιμότητας.

Ἐκτιμώντας ὡς μοναδικό ὅπλο, πού νόμιμα καί δίχως κίνδυνο μποροῦν, νά χρησιμοποιήσουν, τήν πνευματική τους ὑπεροχή, ρίχνουν ὅλο τό βάρος τῆς μειονότητας στήν ὀργάνωση καί ἀνάπτυξη τῆς παιδείας. Μέσα στό σκοτάδι τοῦ Μουσουλμανικοῦ φανατισμοῦ πού βασιλεύει —τό Κοράνι ἀπαγορεύει ὡς καί τήν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν— ἐπιδίδονται μέ θρησκευτικό ζῆλο στήν ἄνοδο τοῦ πνευματικοῦ τους ἐπιπέδου. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι, νά παίρνουν συχνά θέσεις ἐξέχουσες ἀκόμη καί στήν Τουρκική διπλωματική ἱεραρχία (Βασ. Φιλόσογλου, Βασ. Πετράκης, Θεόδ. Χοτζόγλου). Ἡ διαφύλαξη τῆς Χριστιανικῆς τους πίστης καί ἡ ἀδιάκοπη ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, ἰδιαίτερα ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ἀποτελοῦν καί τά θεμέλια στήριξης τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Σπάρτης. Ἡ μειονοτική, ἀφ' ἑτέρου, ἀντίληψη, συγκερασμός ἑνός μόνιμου κινδύνου ἐκτοπισμοῦ, φυλάκισης ἤ ὁριστικοῦ διωγμοῦ καί τῆς ἀπροθυμίας ἐπενδύσεων

σέ ἀκίνητα, ὠθοῦν τούς Σπαρταλῆδες, νά στραφοῦν στό ἐμπόριο, τίς τέχνες καί τίς ἐπιστῆμες καί ὄχι στίς γαῖες καί τά τσιφλίκια. Καί διαπρέπουν παντοῦ.

Τίς ἐμπορικές καί τίς ἄλλες δραστηριότητές τους ἀναπτύσσουν ὄχι μονάχα στή γενέτειρά τους, ἀλλά, πολύ συχνά, τίς μεταφέρουν κυρίως στή Σμύρνη, λιγότερο στήν Ἀττάλεια καί σπάνια στήν Πόλη.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ὑποχρεωτική συμβίωση μέ τούς Τούρκους μακροχρόνια εἶναι φυσικό, νά ὁδηγήσει σ' ἕνα συγκερασμό πολιτισμῶν καί λαογραφικῶν καταβολῶν ἀμοιβαία.

Οἱ Σπαρταλῆδες γενικά εἶναι μᾶλλον εὐφυεῖς ἄνθρωποι. Ἡ συντριπτική (οἰκονομική, κυρίως) ὑπεροχή ἀπέναντι στούς Τούρκους, τούς ὁπλίζει ὄχι μονάχα μέ ἰσχυρή αὐτοπεποίθηση, ἀλλά, ταὐτόχρονα, καλλιεργεῖ κι ἕναν ἀνώφελο ἐγωισμό, πού φτάνει ὥς τήν ἔσχατη ὑποτίμιση καί —κάποτε— τόν χλευασμό τους. Παρ' ὅλ' αὐτά εἶναι ἐξαιρετικά φιλόξενοι κι εὐγενικοί, πολύ ἐργατικοί καί φιλότιμοι. Ὁ ὑπερφίαλος ἐγωισμός συχνά τούς δίνει μιά «πόζα», πού τό φάσμα της ἐκτείνεται ἀπό τήν κλειστή αὐστηρότητα τῆς μορφῆς, μέχρι καί τή γελοία προσποίηση. Εὔθικτοι καί εὐέξαπτοι καθώς εἶναι, συχνά φέρονται ἀπότομα καί μέ ἀγένεια. Ὁ τίτλος τοῦ «ταγκαλάκη» ἐδῶ πήγαινε γάντι.

Κατά τό μέτρο τῆς ἐποχῆς στήν καθημερινή ζωή τους οἱ Σπαρταλῆδες παρουσιάζονται ἐξαιρετικά ἀθυρόστομοι, ἀλλά ποτέ βλάσφημοι. Ἡ ἀθυροστομία τους, μάλιστα, αὐτή μέ τήν ἴδια συχνά καυστικότητα ἤ τήν ἀπρέπειά της δέν εἶναι ἄγνωστη ἀκόμη καί σέ γυναῖκες — κάποιας ἡλικίας, φυσικά.

Ἡ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στό γυναικεῖο φύλο γενικά φαίνεται στοργική καί ἡ συζυγική τους πίστη εἶναι παροιμιώδης. Ἐντιμότατοι στίς συναλλαγές τους καί, παρά τίς γενναιόδωρες παροχές τους γιά τό καλό τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, συχνά εἶναι φιλοχρήματοι. Ἡ πίστη τους στό Θεό, ἀκλόνητη μέχρι καί σήμερα, δημιουργεῖ ἕνα ἀπα-

ρασάλευτο ἔρμα καί μιά χαλύβδινη ὑποδομή γιά τήν ὑπηρεσία τῆς Ἀλήθειας, στό μέτρο πάντοτε τοῦ δυνατοῦ. Ὑποδειγματικοί οἰκογενειάρχες, δέν διστάζουν νά φερθοῦν σκληρά, ὅταν οἱ ἀνάγκες τό ἀπαιτοῦν, στή σύζυγο ἤ τά παιδιά. Νομοταγεῖς ἀπό ἀνάγκη, ἀλλά καί ἀπό σώφρωνα ὑπολογισμό, διατηροῦν τίς ἐξαιρετικά λεπτές σχέσεις μέ τούς Τούρκους, πού κινοῦνται ἀμφίρροπα σέ μιάν εὔσθραυστη ἰσορροπία. Συμβιώνουν ἤρεμα, συνεργάζονται ὅταν χρειαστεῖ ἀκόμη καί ἐπαγγελματικά, συντηρώντας —ὅσο τούς εἶναι δυνατό— ἕνα κλίμα ἠπιότητας καί ἠρεμίας. Σ' αὐτή τήν ἀτμόσφαιρα διαγράφουν τή δική τους ξέχωρη ἱστορική διαδρομή, ποτισμένη μέ τίς μεγάλες ἀρχές τῆς Χριστιανικῆς παράδοσης καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μέ κύρια χαρακτηριστικά τήν εὐστάθεια στό χρόνο καί τήν ἀντοχή της στήν ἐπανάληψη. Μέσ' ἀπό τίς παραξενιές, τίς ἰδιομορφίες καί τή μοναδικότητά της διασώζεται ἔτσι ἡ ἐθνική τους συνείδηση ἀνεπηρέαστη καί ἀμόλυντη.

Αὐτοί οἱ Σπαρτάλῆδες, οἱ πεισματάρηδες ἀλλά καί οἱ ταὐτόχρονα διαλλακτικοί ὅταν πρέπει, οἱ μέ φαντασία εὐλύγιστη καί ἀμετακίνητες ἐμμονές, ἔχουν σέ μεγάλη ἐκτίμηση τή διαφύλαξη τῶν μυστικῶν τοῦ σπιτιοῦ (σιριμίζ ντισσαρά τσικμασίν = τά μυστικά μας νά μή βγοῦν ἔξω) καί ἀκόμη πιό πολύ, βέβαια, τῆς μειονότητάς τους. Οὐδέποτε ἀναφέρεται καί ἕνα, ἔστω, περιστατικό «συνεργασίας» μέ τούς Τούρκους σέ θέματα πού ἀφοροῦν τίς συζητήσεις ἤ ἀποφάσεις τῆς Δημογεροντίας ἤ καί ὁποιουδήποτε ἄλλου διοικητικοῦ ὀργάνου τῆς κοινότητας. Ἔτσι συγκροτοῦν τή μειονοτική τους πολιτεία αὐστηρά μέσα στίς συνταγματικές προνομίες, πού κάποτε τούς παραχωρεῖ τό Ὀθωμανικό κράτος, διατηρώντας ταὐτόχρονα τόν σεβασμό στή Διοίκηση καί ὑπηρετώντας, στό μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ, τά κοινοτικά συμφέροντα.

Συγκροτοῦν τήν οἰκονομία τους μέσ' ἀπό ἐπαγγελματικές συντεχνίες, πού μέ τά χρόνια οἰκοδομοῦν τίς ξεχωριστές παραδόσεις τους καί τίς κάστες. Ἐκμεταλλεύονται τούς Τούρκους, στό βαθμό πού ἡ ἀφέλεια καί ἡ ἀγραμματο-

σύνη τῶν τελευταίων τούς τό ἐπιτρέπει. Κατά τ᾽ ἄλλα, εἶναι εὐσεβεῖς Χριστιανοί τηρώντας στό ἀκέραιο τό τυπικό τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, χτίζουν περίλαμπρους ναούς καί τιμοῦν τόν Κλῆρο, παρ᾽ ὅτι τά κουτσομπολιά ἐναντίον του δέν εἶναι καθόλου ἄγνωστη ὑπόθεση.

Συγκροτοῦν τό σπιτικό τους ὡς εὐχάριστο, καθημερινό ἐνδιαίτημα, ἀλλά ταὐτόχρονα καί ἀσφαλές ἄσυλο καί ὀχυρό. Ὅλοι, σχεδόν, κρύβουν ὅπλα, πού, ὅμως, ποτέ δέν τά χρησιμοποιοῦν. Κάνουν ἄφθονες προμήθειες γιά τό χειμώνα, χωρίς νά λησμονοῦν ποτέ ἐκείνους πού ὑστεροῦν. Τηροῦν τήν παράδοση σχολαστικά καί τά ἔθιμα μέ τή μοναδική προσήλωση τοῦ ἀνατολίτη Ἕλληνα, πού διαβλέπει, πώς δέν ὑπάρχει ἄλλη ἐπιλογή γιά τή διατήρηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ του. Σέβονται τήν Ἀλήθεια καί τήν προστατεύουν ὅσο τούς εἶναι δυνατό. Ἀντέχουν τίς κακοτυχίες καί καταστροφές, τούς σεισμούς, τίς πυρκαγιές, τίς ἐξορίες καί τή φυλακή μέ ἀξιοθαύμαστη καρτερία, θυμόσοφη διάθεση καί ἀτέλειωτη ὑπομονή, ἰδιότητες, πού μέ τόν καιρό θ᾽ ἀποτελέσουν βασικά συστατικά τῆς ψυχοσύνθεσής τους.

Στωικοί καί εὐέξαπτοι, γενναιόδωροι καί ὑπολογιστές, ἐγωιστές ἀλλά καί μέ σπάνιο ἀλτρουισμό, οἱ Σπαρταλῆδες, καθόλου χειρότεροι καί καθόλου καλύτεροι στίς ἀντιθέσεις τους ἀπό τούς ἄλλους ἀδελφούς Ἕλληνες τῆς Μ. Ἀσίας, πορεύονται τό δρόμο μιᾶς πανάρχαιας Εἱμαρμένης, ὁδοιπορώντας ἤ περιμένοντας, ἀντιστεκόμενοι ἤ μαχόμενοι, σιωπώντας μέ σοφία ἤ κραυγάζοντας μέ ἀπόγνωση, μέ ὁδηγό τους τήν ἀκλόνητη πίστη στό Δημιουργό καί τή βαθύτατη προσκόλληση στίς ἀξίες καί τό μεγαλεῖο τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Χάρτης τῆς παράδοσης αὐτῆς τῶν περιστατικῶν, χαρακτήρων, γεγονότων καί θρύλων, ἐθίμων καί ἠθῶν φιλοδοξεῖ, νά εἶναι ἡ μελέτη πού ἀκολουθεῖ, μέ κριτήριο μοναδικό, νά προφυλάξει τήν Ἀλήθεια ἀπό τίς ὑπερβολές καί τήν ἄγνοια.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ

1. ΟΙ ΤΑΞΕΙΣ

Τό σύστημα κοινωνικῆς συγκρότησης πού ἐπικράτησε στή Σπάρτη, τοὐλάχιστον μέχρι τά χρόνια τοῦ διωγμοῦ, ἦταν ὁ αὐστηρός διαχωρισμός τῶν πολιτῶν σέ κοινωνικές τάξεις. Τό ἴδιο, βέβαια, ἴσχυε σέ ὁλόκληρη τήν Τούρκικη ἐπικράτεια χωρίς ἐξαίρεση ἤ διάκριση ἀνάμεσα σέ Χριστιανούς ἤ Μουσουλμάνους. Ἦταν τόσο παγιωμένη και τόσο στεγανή αὐτή ἡ κατάταξη, πού εἶχε ἀναμφίβολα δημιουργήσει μιά βαθειά θεμελιωμένη —καί γιαυτό ἀποδεκτή— νοοτροπία. Ὡς κριτήριο, στήν πρώτη τοὐλάχιστον ἀφετηρία της, ἡ διάκριση αὐτή εἶχε καθαρά τό οἰκονομικό δυναμικό τῶν τάξεων. Μέ τόν καιρό ἡ κάθε τάξη δημιουργοῦσε τήν προϊστορία τῆς καταγωγῆς της, σέ βαθμό πού ἀκόμη καί ὕστερα ἀπό μία ἐνδεχόμενη οἰκονομική καταστροφή της, ἡ οἰκογένεια νά διατηρεῖ τή φήμη, τή λάμψη καί τήν παράδοσή της.

Αὐτός ὁ κόσμος λειτουργοῦσε ἔτσι, ἐναρμονισμένος μέ τούς πανάρχαιους νόμους τῆς δημιουργίας, με τίς χαρές καί τίς λύπες του, μέ τίς ἐκπλήξεις καί τίς παραδόσεις του, χωρίς διαμαρτυρίες, ἀμφισβητήσεις καί μάταιους ξεσηκωμούς, σ᾽ ἕνα μόνιμο κλίμα ἀμοιβαίου σεβασμοῦ, ἀγάπης, ἐμπιστοσύνης καί τήρησης τῶν καθηκόντων του.

Οἱ τέσσερις συνοικίες φιλοξενοῦσαν διαφορετικές ἡ κάθε μία τάξεις. Ἔτσι γινόταν πάντα ἀπ᾽ τά πανάρχαια χρόνια. Τό **Τσάι** ἦταν ἡ συνοικία τῆς ἀριστοκρατίας κυρίως, ἐνῶ στό **Ἔμρ** κατοικοῦσαν οἱ λιγότερο εὔποροι οἰκογένειες. Σέ μία μέση οἰκονομικά τάξη, βρίσκονταν οἱ χριστιανοί τοῦ **Γιοκάρ**[1] καί τοῦ **Ἀσσά.**

Ἀνάλογες ἦσαν καί οἱ ὄχι σπάνιες, ἄλλωστε, σχέσεις τῶν Χριστιανῶν μέ τούς Τούρκους. Ἡ κοινωνική τάξη ἦταν τό κριτήριο προσέγγισης καί γιά τίς δυό κοινότητες.

1. Γιά τή Γιοκάρ Μελλεσί συνηθιζόταν τό πειραχτικό προσωνύμιο: Γιούζ ντρέμ μελλεσί, πού σημαίνει μαχαλάς (συνοικία) τῶν ἑκατό δραμιῶν. Ὑπονοοῦσαν τήν οἰκονομική ἔνδεια τῶν κατοίκων της πού ψώνιζαν... ἑκατό δράμια μόνο κάθε φορά...

Αὐτή ἡ πραγματικότητα εἶχε καί μιάν ἄλλη σκοπιά, ἰδιαίτερα χρήσιμη, καθώς ἀποδείχτηκε τά τελευταῖα τρία, ἴδίως, χρόνια πρίν ἀπό τό μεγάλο διωγμό. Σέ ἐξαιρετικά κρίσιμες γιά τόν Ἑλληνισμό τῆς Σπάρτης στιγμές, οἱ ὑψηλές γνωριμίες τῶν Ἑλλήνων προυχόντων βοήθησαν τούς Χριστιανούς, νά γλυτώσουν πολλούς ὁμόθρησκούς τους ἀπό τήν ἐξορία, τή φυλακή, ἀκόμη καί τήν ἀγχόνη. Στό ὄνομα κάποιας παλιᾶς φιλίας μέ Τούρκους ἐπίσημους ἕνα ἔνταλμα σύλληψης «χανόταν στό δρόμο», μιά βαριά κατηγορία ἀτονοῦσε, μιά ἀπόδραση ἀπό τίς φυλακές δέν γινόταν, δῆθεν, ἀντιληπτή. Εἶναι πάμπολλα τ' ἀνάλογα περιστατικά, ὅπου Ἕλληνες γλύτωσαν ἔτσι τήν ἐλευθερία τους ἤ καί τήν ἴδια τή ζωή τους, χάρη στήν ἐπέμβαση ἑνός προύχοντα Χριστιανοῦ.

Τούς ἐξέχοντες Ἕλληνες οἱ Τούρκοι συνήθιζαν νά προσφωνοῦν μέ τόν τίτλο τοῦ **Τσορμπατζῆ**. Οἱ ἀκόμη πιό σημαντικές προσωπικότητες ἔπαιρναν τόν τίτλο τοῦ **Ἐφέντη**. Καί τοῦτο δέν γινόταν μονάχα γιά τούς οἰκονομικά ἐπιφανεῖς, ἀλλά καί γιά τούς ἐπιστήμονες, λ.χ. γιατρούς, δικηγόρους, φαρμακοποιούς κ.λπ. (ντοκτόρ - ἐφέντη, ἀβογκάτ - ἐφέντη κ.ο.κ.). Δέν ἦταν σπάνιο στούς Χριστιανούς ἀκόμη καί τό φαινόμενο τῆς ἀγορᾶς ἑνός τίτλου ἀπό τούς πασσάδες. Τό τίμημα, βέβαια, ἦταν ἀρκετά τσουχτερό, ἀλλά μερικοί Ἕλληνες ἔγιναν μ' αὐτό τόν τρόπο τιτλοῦχοι. Καί, βέβαια, ὁ σεβασμός τῶν Ὀθωμανῶν ἰθυνόντων ἦταν ἀνάλογος μ' ἐκεῖνον πού ἔδειχναν στούς ἀντίστοιχους δικούς τους ὀφφικιούχους.

Οἱ κοινωνικές διακρίσεις, καθώς ἦταν ἐπόμενο, εἶχαν τήν προβολή τους σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καί τῆς καθημερινότητας. Τά συνοικέσια λ.χ. γίνονταν πάντα μέσα στήν ἴδια τάξη. Ἕνας γάμος ἀνάμεσα σέ δυό οἰκογένειες πού δέν ἀνῆκαν στήν ἴδια κάστα δέν ἦταν καί πολύ πιθανός. Ὅμως, ἀξιοσημείωτο εἶναι καί τοῦτο: ὅτι, παρά τόν αὐστηρό διαχωρισμό τῶν πολιτῶν σέ κοινωνικές τάξεις, οἱ ἄνθρωποι λειτουργοῦσαν μέ εὐπρέπεια, ἦθος καί εὐγένεια.

Οὔτε ἡ κενόδοξη ἐκείνη ἔπαρση πού φέρνει μαζί του ὁ πλοῦτος, οὔτε καί ἡ γλοιώδης δουλοπρέπεια ἤ ὁ μοχθηρός φθόνος πού δημιουργεῖ ἡ ἔνδεια. Οἱ πλούσιοι Χριστιανοί πού ἔλεγχαν τήν οἰκονομική ζωή στήν πόλη, εἶχαν ἕνα ἄσβυστο πατρικό ἐνδιαφέρον γιά ὅλη τήν κοινότητα. Οἱ συνεισφορές τους γιά τό ταμεῖο της καί ἰδιαίτερα γιά τήν παιδεία, ἦσαν γενναιόδωρες καί οἱ δωρεές τους στίς φτωχές οἰκογένειες, πάντα χωρίς περιττή ἐπίδειξη, δέν περιορίζονταν μονάχα στίς μεγάλες μέρες τῆς Χριστιανοσύνης. Ὅσο γιά τούς φτωχούς, αὐτοί πρόσβλεπαν πάντα μ᾽ ἕνα βλέμμα ἐμπιστοσύνης καί ἀσφάλειας στούς πλουσιώτερους. Καί ὄχι, βέβαια, γιά κάποια ἐνδεχόμενη οἰκονομική εὔνοια, ἀλλά, κυριώτερα, γιά τή γενικότερη προστασία τῶν συμφερόντων τῆς κοινότητας.

Θυμάμαι τοῦτο τό περιστατικό, πού μοῦ ἀφηγήθηκε ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης καί πού χαρακτηρίζει τή νοοτροπία τῶν κατώτερων τάξεων ἀπό μιά τουλάχιστον πλευρά. Μιά χριστιανή, μᾶλλον φτωχή, πῆγε κάποτε νά ψωνίσει ἕνα ὕφασμα ἀπό Ἕλληνα ἔμπορο τῆς ἀγορᾶς. Αὐτός, ἀνάμεσα σ᾽ ἄλλα, τῆς πρότεινε μέ καμάρι κι ἕνα πραγματικά ὑπέροχο καί, φυσικά, πανάκριβο. Ἡ γυναῖκα τό θαύμασε καί χαμηλώνοντας τό βλέμμα ψιθύρισε: «Ἄν ἐγώ φορέσω αὐτό τό φόρεμα τότε ἡ γυναῖκα τοῦ Μηνᾶ Ἐφέντη[2] τί θά φορέσει;»

2. ΑΞΙΩΜΑΤΑ

Αὐτονόητο, βέβαια, ἦταν καί τό γεγονός, πώς ὅλα, χωρίς ἐξαίρεση, τά ἀξιώματα κάτεχαν οἱ εὔποροι τῆς κοινότητας καί οἱ τιτλοῦχοι. Ἦταν μεγάλη ἡ τιμή, νά σοῦ δοθεῖ μιά θέση στή διοικητική ἱεραρχία. Ὅλες οἱ θέσεις, φυσικά, ἦσαν ἄμισθες. Ἕνας ἀξιωματοῦχος φρόντιζε πάντα, νά

2. Μηνᾶς Κεχαγιόγλου, ταπητουργός καί μεγαλέμπορος. Ἀναφερόταν πάντα ὡς ἀκέραιος χαρακτήρας καί ἄνθρωπος μεγάλης μόρφωσης καί ἐπιρροῆς. Χρημάτισε πρόεδρος τῆς Δημογεροντίας γιά δεκατέσσερα συναπτά χρόνια (1900 - 1914).

διαφυλάξει τό κῦρος τοῦ ἀξιώματός του πρίν ἀπ᾽ ὅλα καί νά σταθεῖ στό ὕψος τοῦ ἀληθινοῦ ἡγέτη καί προστάτη τῶν συμφερόντων τῆς Χριστιανικῆς παροικίας. Οὐδέποτε στήν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Σπάρτης ἀναφέρθηκε κλοπή ἤ καί ἁπλή οἰκονομική κατάχρηση ἤ, ἔστω, κάποια ὑπέρβαση ἐξουσίας ἤ καί χρήση της γιά ὄφελος προσωπικό. Ἡ κατάληψη ἑνός ἀξιώματος γιά τόν Ἕλληνα προύχοντα τῆς Σπάρτης ἦταν μιά ἐξαιρετική τιμή καί εὐθύνη, πού, ποτέ, κανείς δέν τήν πρόδωσε.

Ὅλοι οἱ Χριστιανοί τῆς Σπάρτης ἦσαν Τοῦρκοι ὑπήκοοι. Μοναδικές ἐξαιρέσεις ὑπῆρξαν τοῦ προπάππου μου Νικολάκη Σμυρλή, πού καταγόταν ἀπό τήν Πάτμο καί τοῦ Γαβριήλ Κυριάκου Τσακίρογλου πού προερχόταν ἀπό τήν Τεργέστη[3]. Καί οἱ δυό ἦσαν Ἑλληνόφωνοι καί ἐγκαταστάθηκαν στή Σπάρτη στά μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα. Τό 1897 μέ αὐτοκρατορικό οὐκάζιο ὅλοι οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι ὑποχρεώθηκαν, ν᾽ ἀλλάξουν τήν ὑπηκοότητά τους σέ Τουρκική ἤ, διαφορετικά, νά ἐγκαταλείψουν τό Τουρκικό ἔδαφος. Καί οἱ δυό προτίμησαν τήν πρώτη λύση.

Στή Σπάρτη ὑπῆρχε ἀκόμη μιά μικρή ἀρμενική κοινότητα ἀπό χίλιους περίπου κάτοικους, πού ἐπέζησαν ἀπό τή γενοκτονία τοῦ 1915. Ἑβραῖοι δέν ἀναφέρονται.

α. Ἡ Δημογεροντία

Πρίν ἀπό τή δημοσίευση τοῦ **Χάττι Χουμαγιούν**, τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ, δηλαδή, διατάγματος τοῦ 1856, πού ἔδινε εἰδικές προνομίες στούς Χριστιανούς τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, ἡ ἐσωτερική διοίκηση τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Σπάρτης γινόταν ἀπό μιά δωδεκαμελή δημογεροντία. Τήν ἀποτελοῦσαν τρεῖς δημογέροντες ἀπό κάθε μιά

3. Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού κατάφερα νά μαζέψω, ὁ Νικολάκης Σμυρλῆς ἔφυγε ἀπό τή γενέτειρά του κυνηγημένος γιά ἀντιτουρκικές ἐνέργειες, ἐνῶ ὁ Τσακίρογλου ἦρθε στή Σπάρτη ὡς ἐμπορευόμενος. Ἡ Τεργέστη στά μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα ἀριθμοῦσε 400.000 Ἕλληνες.

συνοικία ἀπό τίς τέσσερις τῶν Χριστιανῶν: ὁ **Μουχτάρ Ἐββέλ**, ὁ **Μουχτάρ Σανί** καί ὁ ἐπικεφαλῆς τους **Ἁγιάν**.

Τό 1861 συντάσσεται τό πρῶτο καταστατικό τῆς Δημογεροντίας τῆς Σπάρτης, πού ἡ ὁλομέλειά της ἀποτελεῖται ἀπό ὀχτώ μέλη προύχοντες, δυό ἀπό κάθε συνοικία. Ἡ θητεία τῶν ἐκλεγόμενων δημογερόντων ἦταν ἐτήσια καί στά πρῶτα χρόνια οἱ ἐκλογές γιά τήν ἀνάδειξή τους γίνονταν τήν τελευταία Κυριακή τοῦ Φλεβάρη. Καί τοῦτο ἐπειδή μέχρι τήν Κεμαλική ἐπανάσταση, τοὐλάχιστον, τό Ὀθωμανικό ἔτος ἄρχιζε τό Μάρτη. Ἀργότερα οἱ ἐκλογές γίνονταν τήν πρώτη Κυριακή τοῦ Μάη. Δικαίωμα ψήφου εἶχαν ὅσοι ἦσαν ἄνω τῶν 30 ἐτῶν καί πλήρωναν φόρο τοὐλάχιστον 100 γρόσια τό χρόνο, καθώς καί οἱ ἱερεῖς. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς ἦταν τελεσίδικο ἀπό τή στιγμή πού θά τό ἐπικύρωνε ὁ Καδής καί θά προσυπέγραφαν τό πρακτικό της ὁ Μουφτής[5] καί ὁ Φρούραρχος.

Ἡ ἐγκατάσταση τῆς νέας Ἀρχῆς γινόταν στίς 21 τοῦ Μάη, ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης. Στή μεγάλη καί ἐξαιρετικά ἐπίσημη αὐτή τελετή γινόταν καί ἡ λογοδοσία τῆς ἀπερχόμενης διοίκησης καί ἡ ἐπίσημη παράδοσή της στούς νεοεκλεγέντες δημογέροντες.

Οἱ συνεδρίες γίνονταν τακτικά, κάθε Κυριακή, ἀρχικά στό Μητροπολιτικό μέγαρο. Πολύ ἀργότερα καί ὕστερα ἀπό τήν τρομερή πυρκαγιά, πού κατέστρεψε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Σπάρτης, στεγάστηκε στήν ἀριστερή πτέρυγα τοῦ Παρθεναγωγείου. Ὁ ἔμμισθος γραμματέας τηροῦσε μέ ἀκρίβεια καί σχολαστικότητα τά πρακτικά.

Ἡ Δημογεροντία ἀποτελοῦσε τήν ἀνώτατη διοικητική καί δικαστική ἀρχή τῆς Χριστιανικῆς μειονότητας. Ἔτσι

4. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ πώς κάθε συνοικία, ἐκτός ἀπό τούς Δημογέροντές της, εἶχε καί τό δικό της (ἀνεπίσημο) κοινοτικό συμβούλιο, πού συζητοῦσε τά εἰδικά προβλήματά της καί τά ὑποδείκνυε στούς δυό ἀντιπρόσωπους δημογέροντές της. Ὅλα τά κοινοτικά συμβούλια στεγάζονταν σέ κοινό γραφεῖο στή Μητρόπολη.

5. Θρησκευτικός ἡγέτης, ἀνάλογος μέ τό δικό μας Μητροπολίτη.

κανένα πολιτικό θέμα ἀντιδικίας ἀνάμεσα σέ Χριστιανούς δέν ἔφτανε σέ Τούρκικο δικαστήριο. Ἀπό τή σκοπιά αὐτή τό ἀξίωμα τοῦ Δημογέροντα ἀναμφίβολα ἦταν μεγάλο. Στά 60 περίπου χρόνια τῆς λειτουργίας της ἡ Δημογεροντία τῆς Σπάρτης ἀνέδειξε πολλούς ἐπιφανεῖς Ἕλληνες, πού τίμησαν τήν κοινότητα, ἀλλά καί τιμήθηκαν ἐξαιρετικά ἀπ' αὐτήν.

Πρῶτος πρόεδρος καί ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς Δημογεροντίας (1860 - 1885) ὑπῆρξε ὁ **Γιαννάκης Κιοκπάσογλου** (Γιαννάκη Ἐφέντη), μορφή πολύ σημαντική γιά τόν Ἑλληνισμό τῆς Σπάρτης, ὀξύνους, εὐφυέστατος, πλούσιος μεγαλέμπορος, αὐστηρῶν ἀρχῶν, πού ἀσκοῦσε τεράστια ἐπιρροή στούς Τούρκους. Σημαντικός ἀκόμη πρόεδρος ὑπῆρξε ὁ **Νάθαν Κεχαγιόγλου** (1902 - ;) καί ὁ **Μηνᾶς Κεχαγιόγλου** (; - 1914) ἄνθρωπος ἀκέραιος καί μεγάλης παιδείας, μεγαλέμπορος καί ταπητουργός. Ὁ **Χαράλαμπος Χρηστίδης**, δικηγόρος πρᾶος καί μελίρρυτος, πού ἔδειξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία καί στοργή στίς λαϊκές τάξεις. Ὁ μεγαλοκτηματίας **Παναγιώτης Σεραφετίνογλου**, συνετός καί σοβαρός ἄνθρωπος, ἀθόρυβος καί ἐξαιρετικά φιλάνθρωπος, πού μέ προσωπικά του ἔξοδα σπούδασε ἀρκετούς νέους ἐπιστήμονες. Ἀξιόλογοι, τέλος, Δημογέροντες ὑπῆρξαν καί οἱ Νικόλαος Διαμαντόγλου, Εὐστάθιος Τσενόγλου (1914 - 1917), Χαράλαμπος Ἀθανάσογλου, Δαμιανός Καχραμάνογλου (1900 - 1914). Ἄλλοι Δημογέροντες πού ἀναφέρονται στήν ἐπετηρίδα τοῦ 1920 εἶναι ὁ Κυριᾶκος Τσακίρογλου, ὁ γιατρός Νικόλαος Ταρακτσόγλου, ὁ Ἰορδάνης Ἑλλέζογλου, ὁ Χαράλαμπος Πατζηζόγλου, ὁ Δαμιανός Στίλογλου, ὁ Κοσμᾶς Γεωργιάδης, ὁ Κωνσταντῖνος Χατζη-Δουρμούσογλου, ὁ Χάρης Σινανίδης κ.ἄ.

Γιαννάκη - Ἐφέντη Κιοκπάσογλου, Μεγάλος εὐεργέτης τῆς Χρ. Κοινότητας τῆς Σπάρτης. Τό ἦθος, ἡ εὐφυία καί ἡ γενναιοδωρία του ἄφησαν ἰσχυρή ἀνάμνηση στούς Σπαρταλῆδες. Μέ τό κῦρος καί τή μόρφωση πού διέθετε, ἔσωσε πολλούς πατριῶτες ἀπό δύσκολες στιγμές στίς διακοινοτικές σχέσεις.

Τά καθήκοντα τῆς Δημογεροντίας ἦσαν καί πολλά καί σημαντικά. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ἰδιαίτερης σημασίας ἦσαν ὁ καθορισμός τῆς φορολογίας, ἡ διευθέτηση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς καί, βέβαια, δικαστικές πράξεις ἀστικοῦ δικαίου, ἀφοῦ ἀποτελοῦσε τήν ἀνώτατη δικαστική ἀρχή τῶν Ἑλλήνων. Μέσα στίς ἁρμοδιότητες τῆς Δημογεροντίας ἦταν, ἄλλωστε καί ἡ τήρηση τοῦ Δημοτολόγιου (Κιουτούπ ἤ Κιουτούκ), πού πρωτοϊδρύθηκε στή δεκαετία τοῦ 1860 καί ὅπου καταγραφόταν αὐστηρά κάθε μεταβολή τῶν Χριστιανῶν (γεννήσεις, θάνατοι). Οἱ δηλώσεις αὐτῶν τῶν μεταβολῶν γίνονταν μέσῳ τῆς ἐκκλησίας ἀπό τόν ἁρμόδιο ἐπίτροπο ἤ τό νεωκόρο καί, στή συνέχεια, ἡ καταχώρισή τους ἀπό τόν εἰδικό γραμματέα. Φυσικά, ἀνάλογη δήλωση γινόταν καί στίς Τουρκικές ἀρχές[6] μέσῳ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα. Αὐτός ἦταν ὁ λόγος, πού στή θέση αὐτή φρόντιζαν πάντα νά τοποθετοῦν κάποιον νομομαθή.

Καθήκοντα κλητήρα ἀσκοῦσε ἕνας ἔμμισθος ὑπάλληλος, πού λεγόταν **Κεχαγιάς.**

Ὁ προϋπολογισμός τῆς Δημογεροντίας ἀνερχόταν σέ 500 περίπου χρυσές λίρες τό χρόνο. Τά ἔξοδά της ἀφοροῦσαν κυρίως τούς μισθούς τῶν πυροσβεστῶν τῆς κοινότητας, τοῦ εἰδικοῦ γραμματέα καί τοῦ Κεχαγιά. Ὁ πρόεδρος εἶχε τήν ἁρμοδιότητα χρήσης τῆς στρογγυλῆς σφραγίδας, πού ἦταν χωρίς παράσταση καί ἔγραφε κυκλικά: ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΙΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΣΠΑΡΤΗΣ ΠΙΣΙΔΙΑΣ.

β. Σχολική Ἔφορία.

Ἰδιαίτερα τιμητικό ὑπῆρξε καί τό ἀξίωμα τοῦ **Σχολικοῦ Ἐφόρου.** Ἄν πάρει κανείς ὑπ' ὄψη του τήν τεράστιαση-

6. Ἀξίζει ἐδῶ ν' ἀναφερθοῦμε στή διοικητική ἱεραρχία πού ἐπικρατοῦσε τότε στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία. Ἀρχικά 10 - 12 χωριά ἤ κωμοπόλεις ἀποτελοῦσαν ἕνα Ναχιέ μέ διοικητή τό Μουντούρ (Δήμαρχος;). Περισσότεροι Ναχιέδες ὑπάγονταν σ' ἕναν Καζάς (ἐπαρχία) μέ ἔπαρχο τόν Καϊμακάμ. Περισσότεροι Καζάς ἀποτελοῦσαν τό Σαντζάκ (Νομός) μέ διοικητή τόν Μουτασαρίφ (Νομάρχης). Τέλος, ὑπῆρχε τό Βαλιλίκ μέ γενικό διοικητή τόν Βαλή. Τό Σαντζάκ τῆς Σπάρτης μαζί μέ ἄλλα ὑπαγόταν στό Βαλιλίκ τοῦ Ἰκονίου.

ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΠΡΟΣΟΔΩΝ

ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΙΑΣ

Αριθ. 1199

Λημμάδι 3

Γρ. 70,25

Ελήφθησαν παρά τ. Κυρίου

Δόγφ δικαιώματος

Γρ.

Αριθ. 70,25

Εν Σπάρτη, τη 19

1912

Ο ΤΑΜΙΑΣ

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

Απόδειξη Προσόδων Δημογεροντίας

μασία, πού ἀπέδιδε ἡ Χριστιανική κοινότητα στά θέματα τῆς Παιδείας, ἡ εὐθύνη πού ἐπωμιζόταν ὁ σχολικός ἔφορος, θά ἔπρεπε νά θεωρεῖται ἀνάλογη.

Ἡ σχολική ἐφορία ἐκλεγόταν κι αὐτή τήν ἴδια μέρα, δηλαδή τήν τελευταία Κυριακή τοῦ Φλεβάρη, μαζί μέ ὅλα τά διοικητικά καί ἐκτελεστικά ὄργανα τῆς Χριστιανικῆς παροικίας. Ἦταν ἑξαμελής μέ πρόεδρο, γραμματέα καί ταμία καί τά καθήκοντά της ἦσαν ἐξαιρετικῆς σημασίας: ἡ συντήρηση τῶν σχολικῶν κτιρίων, ἡ ἐπιλογή καί ὁ διορισμός τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καί ὁ καθορισμός τῆς διδακτέας ὕλης ἦσαν οἱ πιό σημαντικές δικαιοδοσίες της. Στήν ἁρμοδιότητα τῆς σχολικῆς ἐφορίας ὑπαγόταν ἀκόμη καί ὁ καθορισμός τῶν διδάκτρων γιά κάθε μαθητή, σέ συνάρτηση πάντα μέ τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῆς οἰκογένειάς του. Δέν ἦσαν λίγα τά παιδιά πού ἀπαλλάσσονταν ἐντελῶς ἀπό τά δίδακτρα ἤ πού ἔπαιρναν ὑποτροφίες. Αὐτές δίνονταν μέ αὐστηρά πάντα κριτήρια εἴτε γιά τό ἐσωτερικό (σπουδές στό Ἰκόνιο, τή Σμύρνη ἤ τήν Πόλη), εἴτε γιά τό ἐξωτερικό (Παρίσι, Βερολίνο, Ἀθήνα).

Ὁ ἐτήσιος προϋπολογισμός τῆς σχολικῆς ἐφορίας ἀνερχόταν σέ 1.500 χρυσές λίρες. Τά ἔσοδα προέρχονταν ἀπό τούς ἐράνους, τίς δωρεές, τήν πώληση κεριῶν στίς μονοκλησιές, τά διάφορα κληροδοτήματα καί, τέλος, τά δίδακτρα. Τά ἔξοδα ἀφοροῦσαν κυρίως τή συντήρηση τῶν σχολικῶν κτιρίων καί τούς μισθούς τῶν δασκάλων, τῶν παιδονόμων, τοῦ κλητήρα καί ἑνός εἰδικοῦ γραμματέα.

γ. Ἐκκλησιαστικές ἐπιτροπές

Ἀξίωμα, ἐπίσης ἀξιοζήλευτο, ἦταν καί τοῦ **Σχολικοῦ Ἐπίτροπου**, πού, βέβαια, δέν εἶναι σκόπιμο νά τό συσχετίσει κανείς μέ τ' ἀνάλογό του ἐδῶ, σήμερα. Τό τεράστιο βάρος πού ἔδινε ὁ Ἑλληνισμός στό θεσμό τῆς Ἐκκλησίας, ὁ σεβασμός γενικότερα στήν Ἐκκλησιαστική καί Χριστιανική μας παράδοση, καθώς καί ἡ τήρηση τῶν ἐθίμων καί τῆς λατρείας ἦσαν ἀξίες θεμελιωμένες στίς ρίζες τοῦ

ἔθνους. Ἡ θεώρηση, τέλος, τῶν ναῶν ὡς κέντρων, ὄχι μονάχα θρησκευτικῶν, ἀλλά καί ἐθνικῶν, ἀνέβαζε αὐτοδίκαια τό ἀξίωμα τοῦ Ἐπίτροπου σέ μία ἰδιαίτερη περιοπή. Οἱ τεράστιες περιουσίες τῶν ναῶν καί τά σημαντικά τους ἔσοδα ἀπαιτοῦσαν χρηστή καί συνετή διαχείριση καί ἦθος ἄμεμπτο. Ἔτσι ἡ θέση αὐτή δημιουργοῦσε μιά φοβερή εὐθύνη, ἀλλά, ταὐτόχρονα, ἔδινε μιάν ἰδιαίτερη αἴγλη στούς Ἐπίτροπους.

δ. Κεντρική Ἐπιτροπή

Σημαντικό, τέλος, ὄργανο ἦταν καί ἡ λιγότερο γνωστή Κεντρική Ἐπιτροπή, πού, ὅμως, δέν εἶχε τήν ἐπίσημη ἀναγνώριση τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους. Τήν ἀποτελοῦσαν ὀχτώ εὐυπόληπτοι Χριστιανοί πολίτες, δυό ἀπό κάθε συνοικία. Τήν ἐπιτροπή αὐτή ἵδρυσε πρῶτος ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης **Γεράσιμος Ταντα̱λίδης** σέ ἀπομίμηση ἐκείνης πού ὑπῆρχε στή Σμύρνη. Ἦταν μέ κάποιο τρόπο τό ἀνώτατο συντονιστικό ὄργανο τῶν Ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας καί πρόεδρός της πάντα ἦταν ὁ Μητροπολίτης. Βασικό καθῆκον τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ ἐπίλυση τῶν διαφορῶν, πού τυχόν ἀνέκυπταν ἀνάμεσα στή Δημογεροντία καί τούς πολίτες, καθώς ἐπίσης καί ἡ ἄσκηση διαιτησίας σέ διαφορές ἤ ἰσοψηφίες στά προηγούμενα διοικητικά ὄργανα πού ἀναφέραμε.

Πάνω ἀπ᾽ ὅλα τά ἀξιώματα καί τίς ἐπιτροπές θά πρέπει, ν᾽ ἀναφερθοῦμε στή **Γενική Συνέλευση** τῆς παροικίας, πού ἦταν, ἄλλωστε καί τό κυρίαρχο ὄργανο της καί στήν ὁποία, ἐκτός ἀπό τά διοικητικά καί ἐκτελεστικά ὄργανα πού μνημονεύθηκαν, μετεῖχαν ἀκόμη μεμονωμένοι, εὔποροι πολίτες καί προύχοντες, ἄνω τῶν 30 ἐτῶν πάντα, καθώς καί σεβάσμιοι γέροντες πού πρόσφεραν τήν πεῖρα καί τίς γνώσεις τους. Πρόεδρος τῆς Γενικῆς Συνέλευσης πού ἀποφάσιζε καί ἐξέλεγε τούς Ἐπίτροπους, Δημογέροντες καί ἐφόρους ἦταν κάθε φορά ὁ Μητροπολίτης.

Ὁ Βασίλειος Φιλόσογλου σέ χαρακτηριστική φωτογραφία τῆς ἐποχῆς (τοποθετεῖται στή δεκαετία τοῦ 1910). Ὑπῆρξε μέγας νομομαθής τῆς ἐποχῆς του, γλωσσομαθής, προικισμένος με ἐξαιρετική εὐγλωττία καί διπλωματική ἱκανότητα. Τά προσόντα του γρήγορα ἔγιναν γνωστά μέχρι τό Σουλτάνο Ἀβδούλ Χαμίτ, πού τόν ἀξιοποίησε σέ μιά δύσκολη διπλωματική ἀποστολή στή Συρία, μέ ἀποτέλεσμα ἐξαιρετικά ἐπωφελές γιά τήν Τουρκία. Ἡ λαμπρή του ἐκείνη ἐπιτυχία ἀναγνωρίστηκε ἀμέσως ἀπό τήν Ὑψηλή Πύλη, πού πάντα χρησιμοποιοῦσε Ἕλληνες Φαναριῶτες γιά τήν ἄσκηση τῆς διπλωματίας της, ἔτσι ὥστε νά τοῦ ἀπονείμει τήν ὕψιστη τιμή γιά ἀλλόθρησκο, τή Στολή Τιμῆς τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐδῶ, μέ τή στολή αυτή καί σέ προχωρημένη πιά ἡλικία, μέ τή γυναίκα του.

Τ' ἀξιώματα πού ἔπαιρναν οἱ Χριστιανοί στήν 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία δέν περιορίζονταν μόνο σ' ἐκεῖνα, πού ἀφοροῦσαν τήν κλειστή, αὐτόνομη διοίκηση τῶν μειονοτήτων μέσα στήν Τούρκικη ἐπικράτεια. Συχνά καί παρά τίς ἀδιάκοπες παροχές καί ἀνακλήσεις εὐνοϊκῶν διαταγμάτων (Χάττι)[7] καί χάρη στίς ἐξαιρετικές ἱκανότητες, τήν παιδεία, τό θάρρος καί τήν εὐστροφία τους κατάφερναν, νά παίρνουν ὑψηλά ἀξιώματα καί σ' αὐτήν ἀκόμα τήν Τούρκικη διοικητική ἱεραρχία, κερδίζοντας, πολλές φορές, τήν προσωπική εὔνοια ἀκόμη καί τοῦ ἴδιου τοῦ Σουλτάνου. 'Ενδεικτικά μονάχα ἀναφέρουμε τήν περίπτωση τοῦ Βασίλειου Φιλόσογλου, πού γεννήθηκε στή Σπάρτη τό 1845.

'Ο ἐκλεκτός αὐτός "Ελληνας σπούδασε νομικά στήν Πόλη, στά χρόνια 1865 - 69, ὅπου ἐξάσκησε τή δικηγορία γιά 50 περίπου χρόνια. Μέ τήν ἀδιάκοπη μελέτη, τήν εὐφυία καί τό ὑψηλό του ἦθος κατόρθωσε σύντομα, ν' ἀναδειχτεῖ σ' ἕναν ἀπό τούς διαπρεπέστερους νομομαθεῖς τῆς ἐποχῆς του.

'Η ρητορική του δεινότητα καί ἡ ἀπαράμιλλη εὐστροφία του ἔγιναν ἀφορμή, νά φτάσει ἡ φήμη του μέχρι τόν Σουλτάνο, πού γρήγορα τόν κάλεσε κοντά του, γιά νά τόν διορίσει νομικό του σύμβουλο ἐπί τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων. Μέ τήν ἰδιότητά του αὐτή πῆρε μέρος στίς διαπραγματεύσεις Συρίας - Τουρκίας τοῦ 1910, πετυχαίνοντας γιά τή γενέτειρά του ἐξαιρετικά εὐνοϊκούς ὅρους. Γιά τό λόγο αὐτό τιμήθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Σουλτάνο μέ εἰδικό παράσημο τιμή πάρα πολύ σπάνια γιά ἀλλόθρησκο— καί τή Στολή Τιμης τῆς Αὐτοκρατορίας.

7. 1839: Χάττι Σερίφ τοῦ 'Αβδούλ Μετζήτ.
1856: Χάττι Χουμαγιούν.
1875: Σύνταγμα τοῦ 'Αβδούλ Χαμήτ.
1875: Φιλελεύθερο Σύνταγμα τοῦ Μιδάτ.
1875: 'Ανάκληση του ἀπό τόν Χαμήτ πού ἐπανέρχεται στό θρόνο.
1876: Χάττι πού ἐπιτρέπει τήν ἐκπροσώπηση τῶν Χριστιανῶν 'Ελλήνων κάθε Βιλλαετίου στήν Τούρκικη Βουλή ἀπό ἕναν βουλευτή.
1908: Σύνταγμα τῶν Νεοτούρκων.

Χατζή-Θοδωρῆς Χοτζόγλου, ἐξέχων νομομαθής καί δικηγόρος στήν Πόλη καί τή Σπάρτη. Οἱ νομικές καί διπλωματικές του γνώσεις χρησιμοποιήθηκαν, ἐπίσης, ἀπό τό Σουλτάνο 'Αβδούλ Χαμίτ πού, ὅπως καί στό Βασ. Φιλόσογλου, τοῦ ἐπένειμε τή Στολή Τιμῆς τῆς Αὐτοκρατορίας.

3. ΔΙΑΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς δυό κοινότητες ἦσαν γενικά ἀπό καλές ἕως ἄριστες, ἀλλά πάντα συγκρατημένες. Οὔτε, δηλαδή, τίς ἐπιδίωκαν ἰδιαίτερα οἱ Χριστιανοί, ἀλλά οὔτε καί τίς ἀπέφευγαν. Καί, βέβαια, ἀναφερόμαστε στίς σχέσεις σέ ὑψηλά ἐπίπεδα. Ἦσαν μιά ἔκφραση τῆς γενικότερης πολιτικῆς τῆς μειονότητας. Γενικά ὅλα ἐξελίσσονταν ἀνάλογα μέ τό κοινωνικό καί οἰκονομικό ἐπίπεδο τῶν τάξεων.

Ὁ μόνος σοβαρός λόγος διαταραχῆς αὐτῆς τῆς ἀγαθῆς συνύπαρξης ἦσαν οἱ εὐρύτερες πολιτικές μεταβολές στίς Ἑλληνοτουρκικές σχέσεις σέ ἐπίπεδο διακρατικό ἤ ὡς ἀπηχήσεις γενικότερων παγκόσμιων διαταραχῶν. Ἀλλά, γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, οἱ μεταβολές αὐτές σπάνια ἔφταναν ὥς τίς ἁπλές ἀνθρώπινες σχέσεις τῆς καθημερινότητας. Μονάχα μετά τό 1920 τά πράγματα ἄλλαξαν καί, μάλιστα, σοβαρά, ἀφοῦ οἱ δυό ἐθνότητες ἀντιπαρατάχθηκαν πολεμικά στό ἴδιο τό ἔδαφος τῆς Τουρκίας.

Οἱ καθημερινές, λοιπόν, σχέσεις ἦσαν σχέσεις «καλῆς γειτονίας» καί συνεργασίας. Τά παιδιά τῶν δυό κοινοτήτων ἔπαιζαν μαζί στίς γειτονιές πού συνόρευαν, σάν ἀδέρφια. Στίς μεγάλες γιορτές, λ.χ. τό δικό μας Πάσχα, οἱ Χριστιανοί συνήθιζαν, νά στέλνουν στίς φιλικές Τούρκικες οἰκογένειες ἤ σ᾽ ἐκεῖνες πού γειτόνευαν, καλάθια μέ κόκκινα αὐγά. Εἰδικά γι᾽ αὐτά οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν μεγάλη χαρά. Θεωροῦσαν, ὅτι τούς ἔφερναν «γούρι». Ἀντίστοιχα, ἐκδηλώνονταν καί οἱ Τοῦρκοι μέ ἀνάλογο τρόπο στό δικό τους Κουρμπάν Μπαϊράμ, ὅπου ἔστελναν στούς Χριστιανούς «μπισί» (εἶδος τηγανίτας ἤ λουκουμά μέ μέλι καί κανέλα).

Στίς τελετές τοῦ γάμου οἱ προσκλήσεις γίνονταν ἀνάμεσά τους μέ πολλή ἀγάπη. Ἦταν σπουδαία γιορτή γιά τίς δυό κοινότητες μέ μεγάλα τραπεζώματα καί δῶρα. Καί στά δυό, τόσο οἱ Χριστιανοί ὅσο καί οἱ Τοῦρκοι, ἀνταποκρίνονταν ἀμοιβαῖα. Γιά τούς τελευταίους μέγιστη γιορτή ἦταν τό **σουννέτ μπαϊράμ**, δηλαδή ἡ γιορτή τῆς περιτομῆς. Ἰδιαίτερα, μάλιστα, ἄν ὁ γιός ἦταν πρωτότοκος. Οἱ προετοιμασίες

γιά τή μεγάλη αὐτή μέρα ἑνός Μουσουλμάνου βαστοῦσαν μέρες καί στό γλέντι πού ἀκολουθοῦσε, ἡ οἰκογένεια τοῦ νεοφώτιστου καλοῦσε ἐγκάρδια ὅλες τίς Χριστιανικές οἰκογένειες πού γνώριζε. Κι ἐκεῖνες ἀνταποκρίνονταν μέ τή σειρά τους μέ χαρούμενη προθυμία.

Οἱ ἄντρες συναλλάσσονταν μεταξύ τους στήν ἀγορά δίχως διακρίσεις. Συχνά ἀναπτύσσονταν στενές φιλίες. Τοῦρκοι καί Χριστιανοί φίλοι κυνηγοῦσαν μαζί λαγούς ἤ πουλιά ἤ ἀγριογούρουνα, πού ὑπῆρχαν ἄφθονα στίς πλαγιές τοῦ Ταύρου, λίγο ἔξω ἀπό τή Σπάρτη. Ἔπαιζαν χαρτιά, πού ἦσαν ἀρκετά διαδεδομένα ἤ τάβλι. Κάποτε, ἄν καί μᾶλλον σπάνιο αὐτό, συνεργάζονταν καί ἐπαγγελματικά. Χαρακτηριστική ἦταν ἡ περίπτωση μιᾶς τέτοιας στενῆς καί γόνιμης συνεργασίας στόν τομέα τῆς ταπητουργίας τοῦ Τούρκου Ταχήρ Ἰμάμογλου καί τοῦ Χριστιανοῦ Νικόλαου Σουττσόγλου.

Στά ψηλότερα κοινωνικά στρώματα ἀναπτύσσονταν καί δεσμοί ἀνάλογου ἐπιπέδου. Οἱ πλούσιοι Σπαρταλῆδες διατηροῦσαν ἀγαθές σχέσεις μέ πασσάδες καί μπέηδες. Ἡ ἴδια ἡ κοινότητα συνήθιζε, νά **παραθέτει πλούσια γεύματα** σέ προύχοντες Τούρκους σχεδόν μιά φορά τό μῆνα. Ἡ συνήθεια αὐτή δημιούργησε μιά ἐξαιρετική οἰκειότητα ἀνάμεσα σέ Τούρκους καί Ἕλληνες ἐπιφανεῖς. Κάτι, πού πολλές φορές, ἀποδείχτηκε σωτήριο, χάρη στή δυνατότητα πού ἔδινε στούς Χριστιανούς, νά ἐπικαλοῦνται τή φιλία τους αὐτή γιά τή σωτηρία ἀδελφῶν τους, ὅποτε οἱ περιστάσεις ἦσαν κρίσιμες, ἀπό τή φυλακή, τήν ἐξορία ἤ καί τό θάνατο ἀκόμη. Σ' αὐτά τά ἐπίσημα γεύματα τούς συνδαιτημόνες περιποιόντουσαν μονάχα ἄντρες, ὑπάλληλοι τῆς Δημογεροντίας. Ποτέ γυναῖκες.

Εἶναι πολλά τά περιστατικά, τά τελευταῖα εἴκοσι, τοὐλάχιστον, χρόνια πρίν ἀπό τό διωγμό, πού ἀναφέρονται σέ παρόμοιες σωτήριες ἐπεμβάσεις. Ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης μοῦ ἀφηγήθηκε τό ἑξῆς περιστατικό: ὁ πατέρας του Νικόλας Νικολαΐδης, χρησιμοποιώντας τή φιλία του μέ κάποιον

'Οσμάν Μπέη, ἀλλά καί 300 λίρες πού τοῦ ἔστειλε πεσκέσι... μέσα σ' ἕνα καλάθι μπάμιες ἀπό τόν κῆπο του, κατάφερε τήν ὕστατη στιγμή, νά γλιτώσει ἀπό τήν ἀγχόνη τό Σωκράτη 'Εβρένογλου. 'Ο τελευταῖος εἶχε καταδικαστεῖ σέ θάνατο ἀπό τό στρατοδικεῖο τοῦ Ντινέρ, γιατί βρέθηκε στίς τσέπες του προπαγανδιστικό ὑλικό κατά τῶν Τούρκων, προκηρύξεις καί μία 'Ελληνική σημαία. "Υστερα τόν φυγάδευσαν νύχτα ἀπό τίς φυλακές.

Συχνά ἀκόμη οἱ Χριστιανοί χρησιμοποίησαν ἀποτελεσματικά γιά παρόμοιες περιπτώσεις τή μεγάλη ἐπιρροή, πού ἀσκοῦσαν στούς Τούρκους οἱ "Ελληνες γιατροί. 'Ο Ταρακτσόγλου λ.χ., ὁ γιατρός μέ τή σπάνια εὐστροφία, τήν ἐπιρροή καί τήν ἰσχυρή του προσωπικότητα, ἔσωσε πιθανόν κι ἀπό θάνατο συμπατριῶτες μας στά ταραγμένα χρόνια τοῦ 1921 - 22. Καί μάλιστα χωρίς λίρες αὐτός...

Οἱ ἐκκλησιαστικοί ἐπίτροποι (Μιλλέτ Μπασί) ἐπίσης ἔχαιραν ἰδιαίτερο σεβασμό ἀπό τίς ἐπίσημες ἀρχές. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ὁ Παπαϊωακείμ εἶχε ἐπέμβει σωτήρια, κυρίως μετά τό 1920.

'Αξιωσημείωτη τέλος εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ **Βασίλειου Πετράκη,** Σπάρταλη ἐγκαταστημένου μόνιμα στήν Πόλη, διερμηνέα τῆς ἐκεῖ 'Ελληνικῆς Πρεσβείας. "Οταν τό 1913, 60 προύχοντες Σπαρταλῆδες, πού εἶχαν οἱ Τοῦρκοι συλλάβει ὡς ὅμηρους, θά ὅδευαν στήν ἐξορία γιά τό 'Ικόνιο, σώθηκαν τήν ὕστατη στιγμή χάρη στήν ἐπέμβαση τοῦ Πετράκη, πού ἄσκησε τήν ἐπιρροή του στό Τουρκικό 'Υπουργεῖο τῶν 'Εξωτερικῶν.

Τό πόσο ἀγαθές καί πόσο χρήσιμες ἀποδείχτηκαν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς δυό κοινότητες ἔγινε φανερό ἀκόμη καί στίς δραματικές ἐκεῖνες μέρες τοῦ διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν τό Σεπτέμβρη τοῦ 1922. Τοῦρκοι ἀμαξάδες πού μετέφεραν τούς πόσφυγες Χριστιανούς ἀπό τή Σπάρτη στήν 'Αττάλεια τούς προστάτεψαν σέ ὅλη τή διαδρομή ἀπό τούς

Ὁ γιατρός Θεόδωρος Μαλλίδης, ἀνθυπίατρος τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, μέ τή γυναίκα του. Οἱ περισσότεροι μορφωμένοι Χριστιανοί γίνονταν ἀξιωματικοί τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ... πρός δόξαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Χαρακτηριστική ἡ ἐνδυμασία τῆς κυρίας γιά τή μόδα καί τήν πολυτέλειά της.

διάφορους αὐτοσχέδιους πλιατσικολόγους ἤ τούς ὀργανωμένους ληστές μέ συγκινητική αὐτοθυσία. Ἀλλά καί οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες πού τούς συνόδεψαν, φέρθηκαν ἄψογα. Αὐτά γιά τήν ἱστορική ἀλήθεια.

4. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ

α. Τό ἐμπόριο

Οἱ Ἕλληνες, ὅπως καί κάθε μειονότητα, πού γιά αἰῶνες πολλούς φιλοξενεῖται στούς κόλπους ἑνός ξένου καί ἀμφίβολα φιλικοῦ ἔθνους, δύσκολα ἀποφάσιζαν, νά ἐπενδύσουν κεφάλαια σέ γῆ. Ἔτσι τό ἐμπόριο ἀποτέλεσε τή μοναδική σχεδόν ἐπαγγελματική τους ἐνασχόληση, δίνοντάς τους χρηματική εὐελιξία, εὔκολο κέρδος καί ἐλευθερώνοντάς τους ἀπό τό ἐνδεχόμενο τῆς αἰφνίδιας ἀπώλειας ἤ δέσμευσης μιᾶς ἀκίνητης περιουσίας. Πρᾶγμα πού θά γινόταν, ἄλλωστε, ἀργά ἤ γρήγορα. Γιά τό λόγο αὐτό τά κεφάλαιά τους ἔπρεπε νά εἶναι εὐκίνητα, ρευστά ἤ εὔκολα ρευστοποιήσιμα. Ὁ χρυσός ἦταν στήν ἡμερήσια διάταξη. Τό πῶς φυλάγονταν οἱ χρυσές λίρες ἤ τά κοσμήματα δείχνει καί τήν ἀτέλειωτη εὑρηματικότητά τους, ἀλλά καί τήν ἀντίληψη, μιᾶς ἀδιάκοπης ἀπειλῆς στήν ἀτμόσφαιρα, ἰδίως τά τελευταῖα χρόνια. Πρεβάζια παραθύρων, περιστερῶνες, βόθροι, ὡς καί οἱ πλάκες σαπουνιοῦ συχνά ἦσαν οἱ πιό πρόχειροι κρυψῶνες.

Ὑπῆρξαν στ' ἀλήθεια δεινοί ἔμποροι οἱ Σπαρταλῆδες, δημιουργώντας μιά παράδοση καί μιά πίστη, ὄχι μονάχα στήν ἐντόπια, ἀλλά καί τή διεθνή ἀγορά. Αὐτή ἡ πίστη, ἄλλωστε, ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς βασικότερες προϋποθέσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναγέννησης τῶν προσφύγων ἐμπόρων στήν Ἑλληνική πατρίδα, ἀφοῦ γιά τό λόγο αὐτό ἡ παροχή δανείων τόσο ἀπό τούς ἐδῶ κεφαλαιούχους, ὅσο καί ἀπό τίς Εὐρωπαϊκές Τράπεζες ὑπῆρξε ἄνετη καί πρόθυμη. Γιά τόν ἴδιο λόγο εἶχαν πολύ γρήγορα καταφέρει, νά βάλουν κάτω

ἀπό τόν ἔλεγχό τους ὄχι μονάχα τήν ἀγορά τῆς Σπάρτης, ἀλλά καί, κυρίως, ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς Τουρκίας.

Στή Σμύρνη λ.χ. τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου βρισκόταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν Σπαρταλήδων (Γιαννάκης Κιοκπάσογλου, Παναγιώτης Νικολαΐδης, ὁ Γιῶργος Κλιμάνογλου, οἱ ἀδελφοί Ἱπποκράτης καί Διογένης Κιοκπάσογλου κ.ἄ.). Τό χρηματιστήριο τῆς ἴδιας πόλης ἐλεγχόταν κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τούς ἀδελφούς Μηνᾶ, Σοφοκλῆ καί Γεράσιμο Μπαλόγλου.

Στήν Ἀττάλεια ὁλόκληρη σχεδόν ἡ ἐμπορική δραστηριότητα ἀνῆκε στούς Σπαρταλῆδες. Στό Ντινέρ ἐπίσης. Στή Μάκρη, στό Ἀϊδίνι, στό Ναζλί ἐμποροµεσίτες, ἔμποροι, παραγγελιοδόχοι, εἰσαγωγεῖς ἦσαν οἱ περισσότεροι ἀπό τή Σπάρτη. Σέ κάθε σταθμό τραίνου ὡς τή Σμύρνη ὑπῆρχε καί μιά μικρή ἤ μεγαλύτερη παροικία Σπαρταλήδων. Περισσότεροι ἀπό χίλιοι εἶχαν σχεδόν μόνιμα ἐκπατριστεῖ. Φαίνεται, πώς, ἐκτός ἀπό τήν ἀναζήτηση ἄλλων, εὐρύτερων πεδίων οἰκονομικῆς δράσης, βασικός λόγος ἦταν καί ἡ ἐπαγγελματική στενότητα στή Σπάρτη, ἄν πάρει κανείς ὑπ' ὄψη του καί τίς πολυμελεῖς οἰκογένειές τους.

Ἦταν στ' ἀλήθεια παροιμιώδης ἡ ἐγκάρδια φιλοξενία τῶν ὁμογενῶν ἀπό τούς πατριῶτες, πού ἦσαν ἀπό χρόνια ἐγκαταστημένοι στίς ἄλλες πόλεις. Κάτι πιό πολύ ἀπό ἀδερφική. Χαρακτηριστική ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ **Κλιμάνογλου**, πού ἀργότερα ἀπαγχονίστηκε στή Σμύρνη μαζί μέ τόν Χρυσόστομο καί πού παρεῖχε τήν πατρική του στοργή καί τήν ἠθική καί ὑλική του ἐνίσχυση σέ κάθε συμπατριώτη του. Γι' αὐτούς ὅλους, τό ἐμπόριο δέν ἦταν μιά ἁπλή ἐπαγγελματική ἐνασχόληση μόνο. Ἦταν τρόπος ζωῆς. Πέρα ἀπό τήν πατροπαράδοτη ἐμπειρία πού μεταβίβαζαν οἱ γενιές, ἡ μιά στήν ἄλλη, πολλοί σπούδαζαν σέ ἰδιωτικές ἤ δημόσιες ἐμπορικές σχολές στό Ἰκόνιο, κυρίως, ἀλλά καί στή Σμύρνη καί τήν Πόλη. Ἔτσι κατάφερναν, νά διεξάγουν τόν πόλεμο ἐνάντια στούς Τούρκους, ὄχι μονάχα σ' ἕναν ἄλλο, πολύ πιό εὐαίσθητο καί ἀποτελεσματικό τομέα, ἀλλά

στόν τομέα πού ΑΥΤΟΙ διάλεξαν. Ἔτσι ἐπιβίωσαν.

Ἡ κύρια ἐμπορική ἐνασχόληση τῶν Σπαρταλήδων ἀφοροῦσε στήν ἀγοραπωλησία τῶν **ὑφασμάτων.** Ἐκτός ἀπό τούς ντόπιους ἀλατζάδες, γινόταν στή Σπάρτη συστηματική εἰσαγωγή ἀπό τή Δαμασκό, τή Βυρητό καί τήν Εὐρώπη (Ἀγγλία, Γαλλία καί, κυρίως, τή Γερμανία). Καί, βέβαια, ἀπό τήν Πόλη καί τή Σμύρνη[8]. Ἀλλά οἱ Σπαρταλῆδες ἐμπορεύονταν ὁ,τιδήποτε ἄλλο ἦταν δυνατό, νά γίνει ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας καί ἐμπορικῆς διακίνησης, ὅπως: **ροδέλαιο,** τά **χαλιά,** ὁ κκετηρές[9], ξυλεία, **ὄπιο,** ἀμύγδαλα, σιτηρά, βούτυρα, κατεργασμένα δέρματα, φασόλια καί... κουκούτσια ἀπό βερύκοκα. Τά τελευταῖα τά ἐμπορεύονταν μέ τούς Γάλλους, πού τά χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν παρασκευή καλλυντικῶν.

Οἱ Χριστιανοί ἔμποροι διατηροῦσαν ἐμπορικά καταστήματα στήν ἀγορά, οἱ περισσότεροι μάλιστα ἰδιόκτητα. Τά ἐμπορεύσιμα ἀγαθά τους προμηθεύονταν μέσω τῆς σιδηροδρομικῆς ὁδοῦ Σμύρνης - Σπάρτης ἤ τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ Ἀττάλειας - Σπάρτης. Ἀπό τήν Ἀνατολή μέ τά καραβάνια τῶν καμηλιέρηδων, κυρίως μέσω Καισάρειας καί Ἰκόνιου.

Ὑπῆρξαν στή Σπάρτη ἀκόμη ἀρκετοί ἔμποροι γουναρικῶν, πού διακινοῦσαν γοῦνες ἀπό ἀλεποῦδες, κουνάβια καί λύκους. Τά ζῶα αὐτά, πού ζοῦσαν σέ μεγάλα κοπάδια στά ἀπέραντα δάση τοῦ Ταύρου, κυνηγοῦσαν οἱ Τοῦρκοι, πού ἔφερναν τά δέρματά τους στούς Ἕλληνες ἐμπόρους γιά ἕνα συνήθως ἐξευτελιστικό ἀντίτιμο. Οἱ ἴδιοι ἔφερναν καί κάλυκες βελανιδιῶν στούς ἀδερφούς Κιουρκτσόγλου, πού τίς ἔκαναν ἐξαγωγή στή Γαλλία γιά τίς ἀνάγκες τῆς βυρσοδεψίας.

Τέλος, μιά ἀκόμη ἐμπορική δραστηριότητα ἀφοροῦσε

8. Ἀπό τούς μεγαλύτερους ἐμπόρους ὑφασμάτων, κυρίως κασμηριῶν ἦσαν ὁ Ἀσλαμπαλόγλου καί ὁ Χατζη-Ἀσλάνογλου.

9. Εἶδος κόλλας πού ἔβγαινε ἀπό θάμνους τῆς περιοχῆς.

στό μετάξι. Στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἡ **σηροτροφία** ἄρχισε νά διαδίδεται στούς Σπαρταλῆδες, κυρίως στή συνοικία τοῦ Ἔμρ. Γιά τήν εἰσαγωγή καί τή διάδοσή της στή Σπάρτη εἶχε πρωτοστατήσει ὁ Πατάρων Μελέτιος. Μεταξοσκώληκες καλλιεργοῦσαν ὄχι μονάχα οἱ Ἕλληνες, ἀλλά καί ἀρκετοί Τοῦρκοι.

β. Οἱ ἐπιστῆμες

Ἰδιαίτερα σεβαστή τάξη καί οἰκονομικά εὔρωστη ἀποτελοῦσαν οἱ **γιατροί** τῆς Σπάρτης, οἱ περισσότεροι ἀπόφοιτοι τῶν πανεπιστημίων τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Παρισιοῦ καί λιγότεροι τῆς Πόλης. Τούς τελευταίους, εἶναι ἀλήθεια, τούς προτιμοῦσαν λιγότερο. Συχνά μάλιστα τούς μυκτήριζαν μέ ἀρκετό φαρμάκι, ἀποκαλώντας τους ναλμπάν-ντοκτόρ[10].

Ἡ Δημογεροντία ἐξασφάλιζε ὑποτροφίες σέ κάθε ἄξιο μαθητή, πού εἶχε ἀληθινά τήν ἐπιθυμία νά σπουδάσει κάποια ἐπιστήμη, ἰδιαίτερα δέ τήν Ἰατρική. Οἱ ὑποτροφίες αὐτές δίνονταν —πρέπει νά τονιστεῖ αὐτό— χωρίς καμιά μελλοντική δέσμευση γιά τόν ὑπότροφο. Τίς τελευταῖες δυό ἤ τρεῖς δεκαετίες ἀρκετοί γιατροί ἔδρασαν στή Σπάρτη ὄχι μονάχα ἐπιστημονικά, ἀλλά καί ὡς σημαντικές κοινωνικές καί πολιτικές προσωπικότητες. Ἀπό τούς πιό παλιούς πού ἀναφέρονται, ὅπως ὁ **Πρόδρομος Γρηγοριάδης** —πού θεωρήθηκε ὡς ἱδρυτής τῆς ταπητουργίας στή Σπάρτη— καί ὁ **Νικόδημος Γεωργιάδης** ἕως τούς τελευταίους, πού διαδραμάτισαν καί πολιτικό ρόλο (Ταρακτσόγλου κ.ἄ.), οἱ γιατροί εἶχαν πάντα τό σεβασμό καί τήν ἐκτίμηση ὅλων τῶν συμπατριωτῶν τους, Τούρκων καί Χριστιανῶν, χωρίς διάκριση, παίρνοντας μάλιστα «ἐξ ἀπονομῆς» τόν τίτλο τοῦ Ἐφέντη (Ντοκτόρ-Ἐφέντη).

Ἰδίαιτερη φήμη φαίνεται νά εἶχαν τίς τελευταῖες δεκαετίες πρίν ἀπό τό διωγμό οἱ Δαμιανός Σπυρίδης, Ἐλευθέριος Δανόπουλος καί Ἐλεήμων Δαμιανίδης, ὡς «Παριζιάνοι»

10. Πεταλωτῆδες γιατροί.

Πρόδρομος Γρηγοριάδης, γιατρός καί σημαίνουσα προσωπικότητα τῆς Σπάρτης, ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς Ταπητουργίας. Ὑπῆρξε ἐπί πολλά χρόνια δημογέρων καί πρόεδρος.

γιατροί. Ἐξαιρετική φήμη ἀκόμη εἶχαν καί οἱ Δαμιανός Βασιλειάδης, Κυριάκος Οὐλκέρογλου, Κυριάκος Λεοντιάδης, Νικόλαος Δαμιανίδης, Νικόλαος Ταρακτσόγλου καί Μιχάλης Γαβριηλίδης, ὅλοι σπουδαγμένοι στήν Ἀθήνα. Τέλος, ὁ Θεόδωρος Μαλίδης πού εἶχε ἀποφοιτήσει στήν Πόλη. Πόσο ἡ φήμη συμβάδιζε μέ τήν πραγματική κατάρτιση ἑνός ἐπιστήμονα, αὐτό ἦταν μιά ἄλλη ἱστορία. Ἔτσι εἶχαν ὅμως τά πράγματα —καί τότε καί τώρα.

Οἱ γιατροί παρεῖχαν τίς ὑπηρεσίες τους χωρίς διάκριση σέ Ἕλληνες καί Τούρκους. Οἱ τελευταῖοι τούς προτιμοῦσαν, ἐξ ἄλλου, πάντα ἀπό τούς ἐλάχιστους, ἄλλωστε ὁμοεθνεῖς τους[11].

Κάθε οἰκογένεια εἶχε συνήθως τόν γιατρό «της» μέ τή μέθοδο τῆς ἐτήσιας, πάγιας εἰσφορᾶς (ἀμποννέ) ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀριθμό ἐπισκέψεων, πού θά ἔκανε ὁ γιατρός ἤ τό μέγεθος καί τή σπουδαιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν του. Τήν εἰσφορά τήν ἔδιναν σέ χρῆμα καί πολύ σπανιότερα σέ εἴδος.

Τά διαγνωστικά μέσα τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα βέβαια, οἱ ἀρρώστιες «τυποποιημένες»[12] σέ λίγες κατηγορίες, ἀλλά καί οἱ ἄρρωστοι ὄχι πολλοί. Ἀξίζει νά συμπεράνει κανείς, τί εἴδους ἰατρική θά μποροῦσαν ν' ἀσκοῦν οἱ γιατροί ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἀποκομμένοι ἐντελῶς ἀπό κάθε ἐπαφή μέ τά κέντρα ἐπιστημονικῆς ἐνημέρωσης τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι κι ἀλλοιῶς, βέβαια, τά πράγματα πουθενά μᾶλλον δέν ἦσαν καλύτερα. Μιά ἰατρική μέ ἐλάχιστα ὅπλα στή διάθεσή της, ὅπου τά διάφορα κομπογιαννίτικα[13] σκευάσματα ἦσαν στήν ἡμερήσια διάταξη, παράλληλα μέ τό ρετσινόλαδο, τό κλύ-

11. Δυό χρόνια πρίν ἀπό τό διωγμό (1920) ἀπό τούς 6 γιατρούς τῆς Σπάρτης, οἱ 5 ἦσαν Ἕλληνες.

12. Οἱ περισσότερες — ὅπως καί τώρα— δυστυχῶς, ἀποδίδονταν στό... κρύο.

13. Πολλές πατροπαράδοτες ἀλοιφές ὑπῆρχαν στή Σπάρτη. Κάποια Ἀρμένισα μαμή ἔγινε διάσημη ἐκτός ἀπό τ' ἄλλα καί γιά μιά ἀλοιφή πού παρασκεύαζε (Ὀχλάν Γκίζ μεχλεμί) γιά τόν ψευδάνθρακα (σατσλί-τσιμπάν). Πολύ γνωστή ἦταν καί ἡ ἀλοιφή τακλ-μεχλέμ (γλυκειά ἀλοιφή), τά καταπλάσματα μέ κρεμμύδι γιά τοπικές φλεγμονές, οἱ βεντοῦζες, καί οἱ ἐντριβές.

σμα καί τίς ἀφαιμάξεις[14], περισσότερα εἶχε νά ἐλπίζει στή μαγεία τῆς παρουσίας τοῦ γιατροῦ καί στή δύναμη τῆς ἀνθρώπινης φύσης, παρά στά τεχνάσματα τῆς ἐπιστήμης.

Κατά τ᾽ ἄλλα ἦσαν γνωστά: ἡ φυματίωση (βερέμ), πού κι ἕνα μονάχα κρούσμα στήν οἰκογένεια τή σημάδευε γιά πολλές γενιές, οἱ κρίσεις σκωληκοειδίτιδας (τατάρ σαντζισί), πού συχνά ξαπόστελνε τόν ἄρρωστο ἀνεπιστρεπτί, ἡ συμφόρηση (νταμλά) καί, βέβαια, ἡ πνευμονία (πούντα). Ἄλλες ἀρρώστιες ἦσαν λιγότερο γνωστές. Μικροεπεμβάσεις γίνονταν ἀρκετά συχνά. Οἱ πολύ πλούσιοι ἔφερναν γιατρούς κι ἀπό τή Σμύρνη σέ πολύ σοβαρές περιπτώσεις, γιά συμβούλια. Μερικοί ἀκόμη μποροῦσαν καί νά διακομίσουν ἕνα δύσκολο περιστατικό στή Σμύρνη ἤ καί τήν Ἀθήνα.

Οἱ τοκετοί γίνονταν πρακτικά μέ τή βοήθεια κάποιας μαμῆς καί τῶν ἡλικιωμένων γυναικῶν, πού βρίσκονταν στό περιβάλλον τῆς ἑτοιμόγεννης. Στίς τελευταῖες δεκαετίες δυό μαμές ἄφησαν ἐποχή. Ἡ Ἀρμένισα Ὀχλάν Γκ΄ζ μέ ἑκατοντάδες γέννες στό ἐνεργητικό της καί ἡ Χριστιανή Ἑλληνίδα Χατζή Μερέμ-μαμή, ὅπως ἦταν γνωστή, ἀνταγωνίστρια τῆς πρώτης. Κατά τ᾽ ἄλλα ἡ ἴδια ἡ φύση φρόντιζε τό προαιώνιο ἔργο τῆς διαιώνισης κι ὁ ἀριθμός ἀτυχημάτων κατά τή διάρκεια τῶν τοκετῶν ἦταν ἀμελητέος. Ἀντίθετα, ὁ ἐπιλόχειος πυρετός ἦταν ἀρκετά συχνός λόγω τῆς ἄγνοιας τῆς ἀσηψίας.

Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ, ὅτι ἀρκετοί **φαρμακοποιοί** βοηθοῦσαν τούς γιατρούς καί τούς ἀρρώστους στόν πόλεμο κατά τῆς ἀρρώστιας. Κάποτε, μάλιστα, ἐπιστρατεύονταν ὡς γιατροί ἀπό τό Κράτος.

Οἱ φαρμακοποιοί σπούδαζαν στήν Πόλη καί σπανιότερα στήν Ἀθήνα. Διατηροῦσαν ὀργανωμένα καί εὐπρόσωπα φαρμακεῖα στήν ἀγορά τῆς Σπάρτης. Τίς τελευταῖες δεκαετίες γνωστοί ἦσαν ὁ Ἱερεμίας Μωραλόγλου, ὁ Θεόδωρος Οὐλκέρογλου, ὁ Γεράσιμος Λεοντιάδης, ὁ Γρηγόριος

14. Μέ βδέλλες.

Βασίλειος Πετράκης, δικηγόρος (1884-1968). Γιά τήν ἐξαιρετική ἐθνική δράση πού ἀνέπτυξε στήν Πόλη καταδικάστηκε σέ θάνατο ἀπό τό στρατοδικεῖο. Ἡ ἐκτέλεσή του, τελικά, ματαιώθηκε μέ παρέμβαση τῶν Ἄγγλων.

Μαλλίδης, ὁ Νικόλαος Δημητριάδης κ.ἄ.

Ἂν, ὅμως, ἡ Ἰατρική ἀνθοῦσε στή Σπάρτη, δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε τό ἴδιο γιά τή δικηγορία. Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς, ἄν δέν ἦσαν οὐσιαστικά ἄγνωστες, ὁπωσδήποτε ἦσαν ἐλάχιστες. Οἱ **δικηγόροι**[15] ἀσκοῦσαν τά καθήκοντά τους κυρίως γιά διεκδικήσεις ἀπέναντι σέ Τούρκους ἤ στό Δημόσιο. Συνηθέστερα σπούδαζαν στήν Πόλη. Ἡ γνώση τῆς Τούρκικης νομοθεσίας δέν μποροῦσε πουθενά ἀλλοῦ νά γίνει πιό προσιτή.

Μέχρι τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα τά δικαστήρια λειτουργοῦσαν στό Yalvac καί οἱ διάδικοι ὄφειλαν νά παρουσιάζονται ἐκεῖ. Ὁ λόγος αὐτός δημιουργοῦσε μιάν εὔλογη ἀπροθυμία, πού, συνήθως, ἀσκοῦσε εὐεργετική ἐπίδραση στίς διαφορές τους. Ἀργότερα τά δικαστήρια ἦρθαν στή Σπάρτη.

Ἀρχικά, καθήκοντα συνήγορου ἀσκοῦσαν μορφωμένοι Ἕλληνες δικολάβοι, χωρίς καμιάν ἰδιαίτερη νομική κατάρτιση. Πρῶτος πτυχιοῦχος δικηγόρος, σπουδαγμένος στήν Πόλη ἦταν ὁ Δαμιανός Ἐβρένογλου. Οἱ παλιότεροι θυμοῦνται ἀκόμη τόν Χαράλαμπο Χρηστίδη, τό Νικόδημο Γεωργιάδη, τόν Φίλιππο Νικολαΐδη (Φιλαμπός-Ἐφέντη), τόν Γαβριήλ Τσακίρη. Μερικοί ὑπῆρξαν διάσημοι νομομαθεῖς, ὅπως ὁ Βασίλειος Φιλόσογλου, πού ἤδη ἀναφέραμε πιό πρίν καί ὁ Βασίλειος Πετράκης (1884 - 1968), πού παράλληλα μέ τήν ἄσκηση τῆς δικηγορίας στήν Πόλη, ἀνέπτυξε ἐξαιρετική ἐθνική δράση[16]. Μετά τό διωγμό ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀθήνα τό Σεπτέμβρη τοῦ 1922 καί ἵδρυσε τό

15. Ἀπό τούς 12 δικηγόρους πού εἶχε ἡ Σπάρτη τό 1920 οἱ 9 ἦσαν Χριστιανοί.

16. Γιά τή δράση του αὐτή συνελήφθη καί καταδικάστηκε σέ θάνατο ἀπό τό Στρατοδικεῖο Κων/λεως. Χάρη στήν ἐπέμβαση ὅμως ὑψηλῶν παραγόντων, πού κινητοποιήθηκαν ἀμέσως, ἡ ποινή του δέν ἐκτελέστηκε καί μετά τή συμφωνία τοῦ Μούδρου (Ὀκτώβρης 1918) ἀποφυλακίσθηκε μέ τήν ἐπέμβαση Ἄγγλων πεζοναυτῶν.

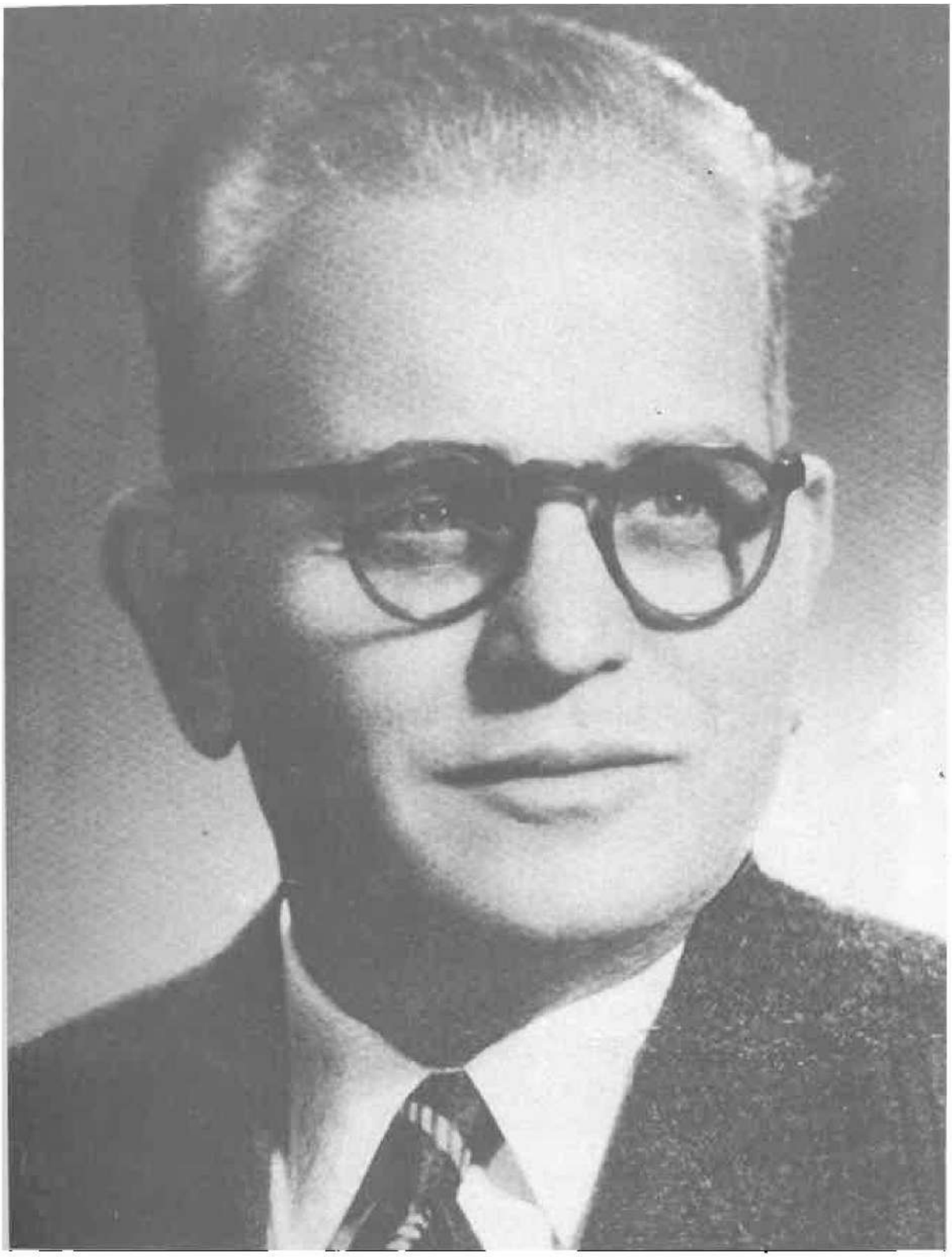

Γαβριήλ Τσακίρης, δικηγόρος, μέγας εὐεργέτης. Ξεκίνησε ὡς «βοηθός δάσκαλος» στή Σπάρτη, σπούδασε Νομικά στήν 'Αθήνα, ἄσκησε τή δικηγορία ἀρχικά στή Σπάρτη καί μετά τό διωγμό στήν 'Αθήνα. 'Ανέπτυξε ἐξαιρετική δράση γύρω ἀπό τά προσφυγικά θέματα καί τό τεράστιο κοινωνικό του ἔργο ἄφησε μνήμη λαμπρή.

σύλλογο «ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ ΠΙΣΙΔΙΑΣ». Ἀπό τό Ὑπουργεῖο Γεωργίας τοῦ ἀνατέθηκε ἀμέσως ἡ Δ/νση Ἀνταλλαγῆς μέ τήν ἁρμοδιότητα ἀπογραφῆς τῶν χαμένων περιουσιῶν τῶν προσφύγων.

Οἱ Χριστιανοί τῆς Σπάρτης τιμοῦσαν ἐντελῶς ἰδιαίτερα τούς **ἐκπαιδευτικούς**. Αὐτοί πού ἐπωμίζονταν τή βαρειά ἱστορική εὐθύνη τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας στά βάθη τῆς Μ. Ἀσίας ἀποτελοῦσαν μιάν ἀξιοζήλευτη καί καθ' ὅλα σεβαστή ἐπιστημονική τάξη. Ἄνθρωποι συνήθως ἐνάρετοι, ὑπῆρξαν οἱ αὐστηροί θεματοφύλακες τῆς ἐθνικῆς μας παράδοσης. Πολλοί ἀπ' αὐτούς ἄφησαν μιά λαμπρή ἱστορία, πού συνεχίστηκε μάλιστα μετά τό διωγμό, γιά πολλά χρόνια ὕστερα καί στόν Ἑλλαδικό χῶρο. Δεκάδες νηπιαγωγοί, δάσκαλοι καί καθηγητές ὑπῆρξαν οἱ στυλοβάτες τῆς Χριστιανικῆς κληρονομιᾶς, πού συγκράτησε ἀνέπαφο τόν Ἑλληνισμό μέσα στή δίνη τῶν αἰώνων.

Οἱ γυναῖκες νηπιαγωγοί σπούδαζαν συνήθως στή Σμύρνη. Οἱ δάσκαλοι στό διδασκαλεῖο τῆς Σμύρνης, τῆς Πάτμου, τῆς Σάμου καί τῆς Ἀθήνας. Οἱ καθηγητές στά Πανεπιστήμια τῆς Πόλης ἤ τῆς Ἀθήνας, μέ ἐξαίρεση τούς θεολόγους πού ἀποφοιτοῦσαν ἀπό τή θεολογική σχολή τῆς Χάλκης.

Ὅλοι οἱ ἐκπαιδευτικοί εἶχαν μιάν οἰκονομική ἀνεξαρτησία, ἀφοῦ ἡ κοινότητα φρόντιζε, νά τούς ἀμείβει γερά, γιά νά ἀνταποκρίνονται στό λειτούργημά τους ἀπερίσπαστοι. Αὐτονόητο εἶναι, πώς φροντιστήρια ἤ ἄλλοι πόροι ἦσαν ἄγνωστα. Πρῶτος καί ἔσχατος σκοπός, νά διαφυλαχτεῖ τό Ἑλληνικό πνεῦμα ἀπό τόν θανάσιμο κίνδυνο τοῦ ἀφανισμοῦ. Ἀπό τούτη τή σκοπιά τό ἔργο, τό κῦρος, ἡ εὐθύνη, καθώς κι ἡ ἱστορία πού ἔγραψαν οἱ δάσκαλοι ὑπῆρξαν ἀληθινά μεγάλης σημασίας.

Ἦσαν πολλές καί πολύ σημαντικές οἱ μορφές τῶν νηπιαγωγῶν, δασκάλων καί καθηγητῶν πού σημάδεψαν τήν ἱστορία τῆς παιδείας στή Σπάρτη. Ὁ Νικόλαος Σταυρίδης, ὁ Χρῆστος Κυλλέκογλου, ὁ Δαμιανός Σαπουντζάκης, ὁ Μακά-

Τάξη σχολείου τῆς Σπάρτης μέ τόν ἱερέα δάσκαλο Νικόλαο Παπανδρέου τήν τελευταία μέρα κάποιας σχολικῆς χρονιᾶς. Ἀξιοσημείωτα: τά κουρεμένα κεφάλια τῶν ἀγοριῶν καί τό ἐξαιρετικά φροντισμένο ντύσιμο τῶν κοριτσιῶν.

ριος Σινανίδης, ὁ Ἱπποκράτης Μπαττσόγλου, ὁ Εὐστάθιος Κυλλέκογλου, ὁ Ἰορδάνης Δημητριάδης, ὁ Νίκος Δημητριάδης, ὁ Νίκος Μπαττσόγλου, οἱ ἱερεῖς - δάσκαλοι Στέφανος Παπαχαρίτωνος καί Νικόλαος Παπανδρέου, ὁ Μυράτιος Χατζηιορδάνογλου, ὁ Ἀντώνης Σαπουντζάκης[17]. Ἰδιαίτερα ἀκόμη θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στόν Χαράλαμπο Ἡλιάδη (Καμπ΄ρ Ντασκαλόζ) πού ὑπῆρξε δεινός Τουρκιστής καί Ἑλληνιστής, στή δασκάλα Πολυτίμη Καχραμάνογλου πού ὑπηρέτησε γιά περισσότερα ἀπό 30 χρόνια. Ἀκόμη στή Μελπομένη Σεραφετινίδου πού ἔμεινε ἱστορική γιά τή φοβερή αὐστηρότητά της, στή μονόχειρα Εὐθαλία Οὐλκέρογλου, στή Σάρα Μαριστάνογλου, τήν Κατίνα Ἰωακείμογλου καί τή Φωτεινή Καλπουρτζῆ, ὅλες ἀπόφοιτες τοῦ Ἀρσάκειου στήν Ἀθήνα ἤ τοῦ διδασκαλείου τῆς Σμύρνης. Καί τέλος, ὁλότελα ἰδιαίτερα πρέπει νά μνημονεύσουμε τούς ἱδρυτές τοῦ πρώτου Δημοτικοῦ σχολείου στή Σπάρτη (1887), πού ὁριστικά κατάργησε τά Ἀλληλοδιδακτικά σχολεῖα, Νικόλαο Εὐσταθιάδη καί Σωκράτη Παυλίδη.

Ὅλοι σχεδόν οἱ παραπάνω, καθώς καί οἱ περισσότεροι καθηγητές, σπούδασαν μέ ὑποτροφίες τῆς κοινότητας, πού πλουσιοπάροχα χορηγοῦσε ἡ Δημογεροντία.

Ἐξέχουσες προσωπικότητες ἀκόμη, ὑπῆρξαν καί πολλοί καθηγητές, ὅπως ὁ μαθηματικός Λουκᾶς Παυλίδης καί ὁ δεινός γλωσσολόγος φιλόλογος Πέτρος Σεραφετινίδης, γνωστός καί γιά τή ρητορική του δεινότητα καί τίς ὀργανωτικές του ἱκανότητες. Τέλος, ἀναφέρουμε τόν εὐρυμασθέστατο Γαβριήλ Τσακίρη, φιλόλογο καί ἐξέχοντα νομομαθή, πού γιά πολλά χρόνια ἄσκησε στήν Ἀθήνα τή δικηγο-

17. Εὐτύχησα νά ἔχω προσωπική πείρα τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου, πού ὑπῆρξε δάσκαλός μου σέ ὅλη μου τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ἄνθρωπος αὐστηρῶν ἀρχῶν, συντηρητικός, μέ τεράστια παιδεία, γλωσσομαθής καί ρητορικός, ὑπῆρξε ὁδηγός μου καί μέ κατεύθυνε ὀρθά καί στά κατοπινά μου χρόνια. Ἦταν ὁ ἱδρυτής τοῦ ἱστορικοῦ ἐπαιδευτήριου «ΚΑΔΜΟΣ» τό 1927 καί δ/ντής του ὡς τό 1967.

Ἀντώνιος Χ. Σαπουντζάκης, δάσκαλος. Φοίτησε στήν Εὐαγγελική Σχολή Σμύρνης καί ἄσκησε τό λειτούργημά του στή Σπάρτη καί μετά τό διωγμό, στή Ν. Ἰωνία. Ἱδρυτής τοῦ Ἐκπαιδευτηρίου «Ο ΚΑΔΜΟΣ», ὑπῆρξε ἄνθρωπος αὐστηρῶν ἀρχῶν, ἐξαιρετικῆς παιδείας, γλωσσομαθής καί πνευματικός πατέρας δεκάδων ἐπιφανῶν ἐπιστημόνων.

ρία μετά τό διωγμό. Οἱ φιλόλογοι Χρυσόστομος Παπαθεοδώρου καί Ἰωάννης Καραμανλῆς πού διετέλεσαν Γυμνασιάρχες δέν ἦσαν Σπαρταλῆδες[18].

γ. Καλλιέργειες

Ἡ **καλλιέργεια** τῆς γῆς στή Σπάρτη δέν ἦταν ἐξαιρετικά διαδεδομένη, μιᾶς καί, καθώς εἴδαμε πιό πάνω, οἱ Χριστιανοί ἀπέφυγαν γενικά, νά ἐπενδύσουν κεφάλαια σέ ἀκίνητα καί γαῖες. Ἐν τούτοις ὑπῆρχαν μερικοί τσιφλικάδες μέ μεγάλες ἐκτάσεις γῆς, πού καλλιεργοῦσαν κυρίως σιτηρά. Τά κτήματά τους αὐτά βρίσκονταν ἔξω ἀπό τή Σπάρτη, συνήθως στό Afcar. Τά καλλιεργοῦσαν πάντα Τοῦρκοι γιά λογαριασμό τῶν Ἑλλήνων μέ πάγια ἀντιμισθία ἤ μέ ποσοστά στήν παραγωγή. Κατά τ᾽ ἄλλα ἡ γεωργική παραγωγή ἦταν περιορισμένη στούς ἀπέραντους **δεντρόκηπους** μέ κερασιές, καρυδιές, μηλιές καί φουντουκιές κυρίως, ἀλλά κι ἄλλα ὀπωροφόρα δέντρα, πού ὅμως οἱ παραγόμενες ποσότητες τῶν καρπῶν τους δέν ἦσαν ἐξαγώγιμες.

Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς γινόταν μέ τά παραδοσιακά ἀλέτρια, πού τά ἔσερναν βόδια. Τό σιδηράλετρο μέ ἄλογα ἔφερε πρῶτος στή Σπάρτη, περίπου στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα, ὁ Γιάννης Κιουρκτσόγλου (Καρά-Τζαβούρ). Ἦταν ὁ ἴδιος πού ἔφερε καί δυό θεριστικές μηχανές μ᾽ ἕνα ζευγάρι ἄλογα ἡ κάθε μιά, πρᾶγμα, πού γιά τήν ἐποχή του θεωρήθηκε ἱστορικό γεγονός.

Τή συγκομιδή ἀπό τά κτήματα διακινοῦσαν καί ἐμπορεύονταν οἱ τσιφλικάδες, πού ἦσαν παράλληλα καί δεινοί ἔμποροι.

Ἀφήσαμε τελευταία τήν **καλλιέργεια τῶν ρόδων**, πού ὑπῆρξε ἡ κορυφαία γεωργική ἐνασχόληση τῶν Σπαρταλήδων — ἄν καί ἡ ἐπεξεργασία καί διάθεση τοῦ ροδέλαιου ἐντάσσει ὁλόκληρη τή διαδικασία σέ μιά εὐρύτερη ἐπιχει-

18. Γιά τήν ἱστορία πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ, πώς Γυμνασιάρχης διετέλεσε γιά ἕνα διάστημα καί ὁ Μητροπολίτης Πατάρων Μελέτιος Χρηστίδης.

Χατζή-Σάββας Χατζηασλάνογλου (1870-1960), μεγαλέμπορος καί 'Εκκλησιαστικός ἐπίτροπος γιά πολλά χρόνια στή Σπάρτη. 'Υπῆρξε ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς βιομηχανίας ροδελαίου καί ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε τήν καλλιέργεια τῶν Βουλγαρικῶν ρόδων.

ρηματική δραστηριότητα.

Ἀρκετοί Ἕλληνες καταγίνονταν μέ τήν καλλιέργεια τῶν ρόδων, κυρίως στήν περιοχή τοῦ Illaus, τήν ἀπόσταξη τοῦ ροδέλαιου καί τή διάθεσή του στή διεθνή ἀγορά. Σέ ἐποχές πού ἡ συνθετική ἀρωματοποιία βρισκόταν ἀκόμη στή βρεφική της ἡλικία, ἕνα προϊόν σάν τό ροδέλαιο ἀποτελοῦσε τό κορυφαῖο ἄρωμα καί ὄχι, βέβαια, μονάχα γιά τήν Ἀνατολή. Ἡ ὁμορφιά του, ἡ ἐξαιρετική δύναμη, ἀλλά, κυρίως, ἡ μεγάλη του διάρκεια ἔκαναν τό ἄρωμα αὐτό περιζήτητο.

Λέγεται, πώς ἡ πρώτη εἰσαγωγή τῆς εἰδικῆς ποικιλίας ρόδων γιά τήν παραγωγή του ροδέλαιου στή Σπάρτη ἔγινε ἀπό τό δραστήριο Τοῦρκο ἐπιχειρηματία Ἰσμαήλ Χεντένογλου, στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Πολύ γρήγορα, οἱ δαιμόνιοι Χριστιανοί πῆραν τά ἡνία τῆς παραγωγῆς στά χέρια τους. Ἐπιπλέον ἐξασφάλισαν καί τή σχεδόν ἀποκλειστική διάθεση τοῦ προϊόντος στήν ντόπια καί τή διεθνή ἀγορά (Σάββας Χατζη-Ἀρσλάνογλου, Κοσμᾶς Ἀθανάσογλου, ἀδελφοί Κεχαγιόγλου, ἀδελφοί Παπάζογλου κ.ἄ.).

Οἱ ἐξαιρετικές ποικιλίες ρόδων, φερμένες ἀπό τή Βουλγαρία κυρίως, καλλιεργοῦνταν σέ ἀπέραντες ἐκτάσεις ἀπό Τούρκους ἀγρότες γιά λογαριασμό τῶν Ἑλλήνων ἐπιχειρηματιῶν. Ἀπό Τουρκάλες ἐπίσης γινόταν καί ἡ συγκομιδή τῶν ρόδων τό Μάη κάθε πρωί, πρίν φέξει ὁ ἥλιος.

Πολύ γρήγορα ἡ Σπάρτη ἔγινε τό μεγαλύτερο κέντρο παραγωγῆς ροδέλαιου στήν Τουρκία καί ἀπό τά σημαντικότερα στή διεθνή κοινότητα[19]. Τό ὕψος τῆς ἐτήσιας ἀπόδοσης ὑπολογιζόταν πάνω ἀπό 100.000 μισκάλ[20], ἐνῶ τό ἀντίστοιχο εἰσόδημα ξεπερνοῦσε τίς 300.000 λίρες τό χρόνο.

19. Σήμερα ἡ παραγωγή ροδέλαιου στήν Τουρκία δέν ἔχει πιά οὔτε τήν ἐξάπλωση, ἀλλά οὔτε καί τήν παλιά της σπουδαιότητα, ἀφοῦ ἡ συνθετική παραγωγή ἀρωμάτων ἔχει ἐξελιχθεῖ σέ ὑψηλή ἐπιστήμη. Οἱ μικρές, ἄλλωστε, σημερινές ποσότητες νοθεύονται εὔκολα μέ λίπος κόττας, πού, τόσο στό χρῶμα, ὅσο καί τήν σύστασή του, μοιάζει μέ τό ροδέλαιο.

20. Ἀραβική μονάδα βάρους πού χρησιμοποιοῦσαν εἰδικά γιά τό ροδέλαιο. Ἀντιστοιχοῦσε μέ 1,5 δράμι.

δ. Ὑπάλληλοι

Γενικά ἦσαν ἐλάχιστοι στίς ὑπηρεσίες τῆς Χριστιανικῆς παροικίας μόνο, ἀπό τήν ὁποία καί ἀμείβονταν (παιδονόμοι, ἐκπαιδευτικοί, γραμματεῖς τῆς Δημογεροντίας κ.λπ.). Ὑπῆρχαν ὅμως καί δυό κατηγορίες ὑπαλλήλων, πού διασυνδέονταν μέ ἰδιαίτερη σχέση μέ τό Τουρκικό Δημόσιο. Ἐξυπηρετοῦσαν, βέβαια, τούς Χριστιανούς, ἀλλά ἐλέγχονταν ἀπό τό Κράτος.

Ἡ πρώτη κατηγορία ἦσαν οἱ **πυροσβέστες.** Ἡ παροικία διατηροῦσε ἕνα μικρό σῶμα πυροσβεστῶν ἀπό ἕξη ἔνοπλους ἄντρες Χριστιανούς, πού, ταὐτόχρονα, ἐκτελοῦσαν καί χρέη **νυχτοφύλακα** (Μουχτάρ). Οἱ ἄντρες αὐτοί ἐπιλέγονταν μέ κριτήρια τήν ἀνδρεία καί τό ἦθος τους. Ἦσαν γιαυτό ἀναγνωρισμένοι ἀπό Τούρκους καί Ἕλληνες καί ἦσαν οἱ μόνοι, πού νόμιμα ὁπλοφοροῦσαν.

Ἐξαιτίας τῆς πολύ μεγάλης χρήσης τοῦ ξύλου στήν οἰκοδόμηση τῶν σπιτιῶν, ἡ Σπάρτη ἦταν καί ἀνάλογα εὐάλωτη στίς πυρκαγιές, πού δέν ἀποτελοῦσαν σπάνιο φαινόμενο στήν πόλη. Τό ξέσπασμα φωτιᾶς σέ κάποια ἑστία σήμαινε ἀμέσως γενικό συναγερμό σέ ὁλόκληρη τήν πόλη μέ ρυθμικές τριπλές, καμπανοκρουσίες στό ρυθμό... «γιάν-γκίν-βάρ» (ὑπάρχει φωτιά). Σέ μιά τέτοια περίπτωση, βέβαια, τούς πυροσβέστες πού ἔτρεχαν πρῶτοι, ἀκολουθοῦσαν ὅλοι σχεδόν οἱ κάτοικοι μέ ὅποιο πρόχειρο μέσο μποροῦσαν νά διαθέσουν γιά τό σβήσιμο τῆς φωτιᾶς.

Ἡ δεύτερη κατηγορία ὑπαλλήλων ἦσαν οἱ τέσσερις **Κεχαγιάδες,** ἕνας δηλαδή γιά κάθε συνοικία. Κύριο ἔργο τους ἦταν ἡ εἴσπραξη τοῦ λεγόμενου κεφαλικοῦ (στρατιωτικοῦ) φόρου ἀπό τούς ἄντρες, πού ἔφταναν τή στρατεύσιμη ἡλικία (21 ἐτῶν). Τό προνόμιο αὐτό, τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπό τή στράτευση μέ ἀνάλογη καταβολή φόρου, διατηροῦσαν μονάχα οἱ Χριστιανοί ἀπό τά πολύ παλιά χρόνια καί τούς εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπό τό Ὀθωμανικό κράτος μέ Σουλτανικό οὐκάζιο. Τό ὕψος αὐτοῦ τοῦ φόρου καθοριζόταν μέ βάση τό

εἰσόδημα καί τήν οἰκονομική δυνατότητα τῆς οἰκογένειας τοῦ στρατεύσιμου. Αὐτή ἡ προνομιακή μεταχείριση κράτησε ὥς τό 1914.

Μιά ἄλλη ἁρμοδιότητα τῶν Κεχαγιάδων ἦταν ἡ εἴσπραξη τοῦ εἰδικοῦ κτηματικοῦ φόρου, πού δινόταν κι αὐτή στό Τουρκικό Δημόσιο. Ἐδῶ πρέπει, νά ἀναφερθοῦμε καί σέ μιά κατηγορία ἰδιωτῶν Χριστιανῶν, πού ἀγόραζαν ἀπό τό Κράτος τά εἰσπρακτικά δικαιώματα τοῦ φόρου γεωργικῆς παραγωγῆς (Γιουσούρ) μέ ποσοστά. Οἱ **φοροεισπράκτορες** αὐτοί διατηροῦσαν τό νόμιμο δικαίωμα νά συνοδεύονται ἀπό ἔνοπλους χωροφύλακες (Τζανταρμά).

ε. *Οἱ χειρώνακτες*

Οἱ χειρωνακτικές ἐργασίες ἀπασχολοῦσαν γενικά ἕνα πολύ μικρό ἀριθμό ἀντρῶν. Τίς θεωροῦσαν κατώτερο εἶδος ἀπασχόλησης. Λίγοι **ράφτες** γιά τά εὐρωπαϊκά ροῦχα τῶν Σπαρταλήδων, Χριστιανῶν καί Τούρκων καί **τσαγκάρηδες** γιά τά σκαρπίνια. Ἀπό τούς δεύτερους ἀρκετοί ἦσαν Ἀρμένηδες. Οἱ Τοῦρκοι κατασκεύαζαν μόνο γεμενιά καί γαλότσες. Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀρκετοί μαστόροι **μαραγκοί** καί **σιδεράδες**, μερικοί **χρυσοχόοι** καί τοὐλάχιστον μία ἐπιχείρηση ἁλιείας, πού ὅμως τελικά ἀπέτυχε.

Ἡ ἐπιχείρηση αὐτή πού εἶχε τόπο δραστηριότητάς της τό Horian Göl[21] εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπό τόν Γιάννη Κιουρκτσόγλου, πού γιά τό σκοπό αὐτό νοίκιασε τήν ἀποκλειστική ἐκμετάλλευση τῆς λίμνης ἀπό τό Τουρκικό Δημόσιο γιά τέσσερα χρόνια μέ τό ποσό τῶν 4.000 λιρῶν. Γιά τόν ἴδιο σκοπό εἶχε φέρει μέ ἔξοδά του εἴκοσι περίπου οἰκογένειες Ρώσων **ψαράδων**(!) εἰδικευμένων στό λιμναῖο ψάρεμα. Οἱ φοβερές ὅμως καιρικές συνθῆκες, τά χιόνια καί τό πάγωμα τῆς λίμνης ὁδήγησαν γρήγορα στή χρεωκοπία τῆς ἐπιχείρησης.

Τέλος, ἐλάχιστοι ἦσαν καί οἱ μαστόροι **χτίστες**. Οἱ πιό

21. Προεκβολή τῆς λίμνης τοῦ Egridir.

παλιοί καί πεπειραμένοι ἀπ' αὐτούς ἀσκοῦσαν καί χρέη ἀρχιτέκτονα ἤ μηχανικοῦ, μιᾶς καί πτυχιοῦχοι, βέβαια, δέν ὑπῆρχαν.

Θά πρέπει ἀκόμη νά ποῦμε, πώς τίς τελευταῖες δεκαετίες ὑπῆρχε τοὐλάχιστον ἕνας **φωτογράφος** μέ κατάστημα στήν ἀγορά.

στ. Ὑφαντικές τέχνες

Πρός τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἡ σπουδαιότερη ὑφαντική ἐπιχείρηση ἦταν ἡ παραγωγή **ἀλατζάδων**. Αὐτό κράτησε κάμποσα χρόνια καί ἀρκετοί ἀσχολήθηκαν μέ τή βιοτεχνία αὐτή. Οἱ ἀργαλειοί ἦσαν ξύλινοι, φτιαγμένοι στή Σπάρτη ἀπό Χριστιανούς τεχνίτες. Ἀξίζει ν' ἀναφερθεῖ, πώς τούς ἀργαλειούς αὐτούς τούς ἔχωναν σέ ἀρκετό βάθος στή γῆ κι ἐκεῖ δούλευε ἡ ὑφάντρα. Δέν εἶναι γνωστοί οἱ λόγοι. Πιθανολογοῦν, πώς γινόταν γιά θερμική μόνωση ἐξαιτίας τοῦ φοβεροῦ κρύου τό χειμώνα, πού κατέστρεφε τό βαμβακερό νῆμα. Πάντως ἡ παραγωγή τοῦ ἀλατζά δέν βρῆκε τήν ἄνθιση πού προσδοκοῦσαν οἱ ἐπιχειρηματίες ἐκεῖνοι, πού τήν ξεκίνησαν. Γιαυτό γρήγορα τήν ἀπώθησαν πρός τό Burdur, ἐνῶ στή Σπάρτη ἀνάλογα ὑφάσματα ἔφερναν πιά ἀπό τή Βηρυτό.

Τέχνη πανάρχαια τό **χαλί** μέ κοιτίδα του τήν Ἀνατολή βρῆκε στή Σπάρτη «τήν καλή του ὥρα». Φερμένο στή Μ. Ἀσία ἀπό τούς Σελτζούκους γύρω στόν 11ο αἰώνα, ἄκμασε, πλουτίστηκε σέ σχέδια, χρώματα, τύπους καί μεγέθη, πολιτογραφήθηκε Τούρκικο. Στή συνέχεια ἐξευγενίστηκε μέ τόν Σουλεϊμάν τό Μεγαλοπρεπή, πού ἔφερε καινούργια σχέδια ἀπό τήν Περσία. Τά ἄφθονα καί πάμφθηνα ἐργατικά χέρια, καθώς καί οἱ ἀπεριόριστες πρῶτες ὕλες, ἀποτέλεσαν τούς δυό βασικότερους παράγοντες γιά τήν ἀνάπτυξή του.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἡ τέχνη τοῦ χαλιοῦ πού ἔφθινε συνεχῶς, ἄρχισε νά δείχνει σημεῖα ἐκμηδενισμοῦ. Στά 1860 τρεῖς πρωτοπόροι Σπαρταλῆδες δημιουργοί, ὁ γιατρός Πρόδρομος Γρηγοριάδης κι οἱ ἀδερφοί Δαμιανός καί

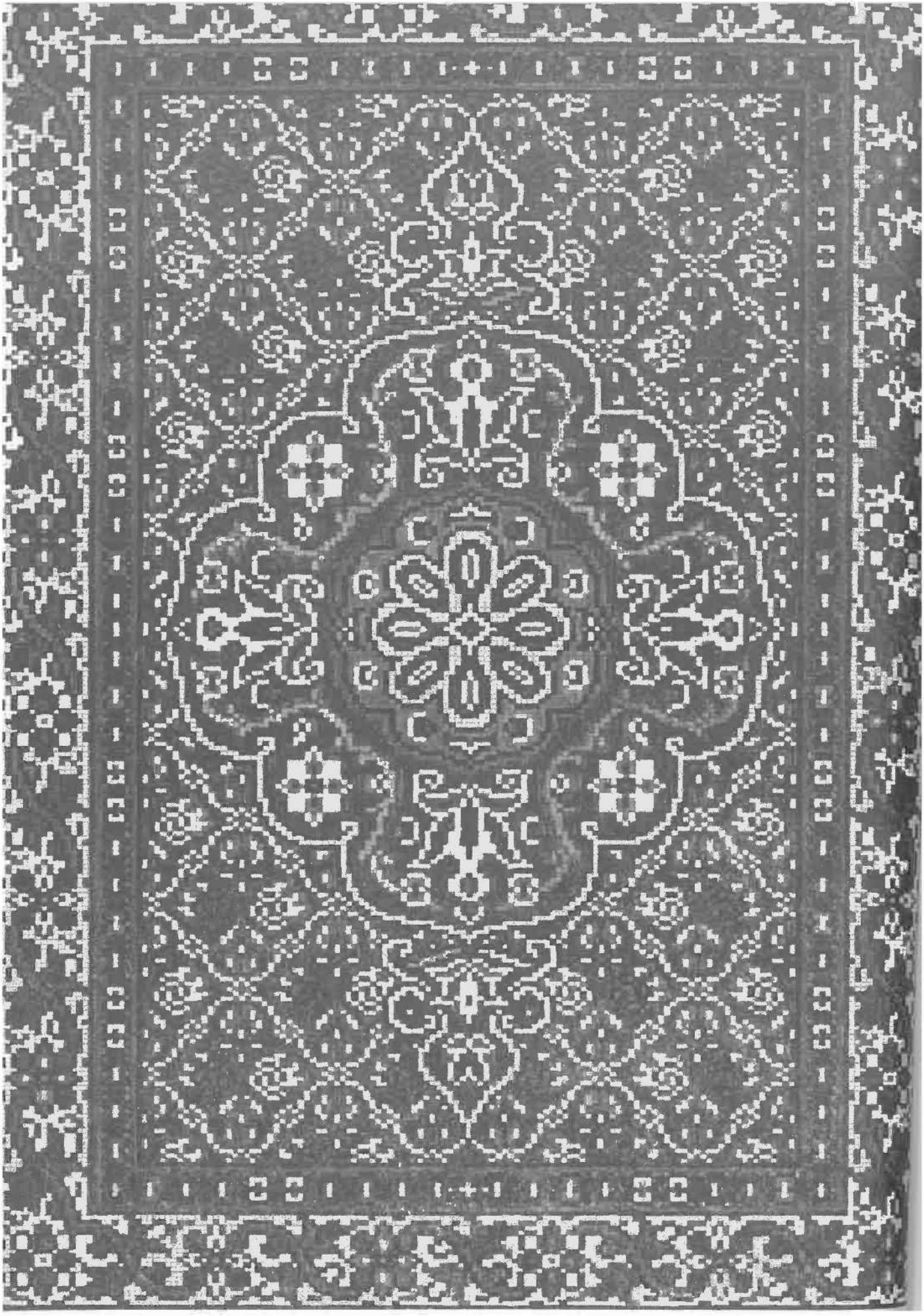

Σχέδιο χαλιοῦ τῆς Σπάρτης

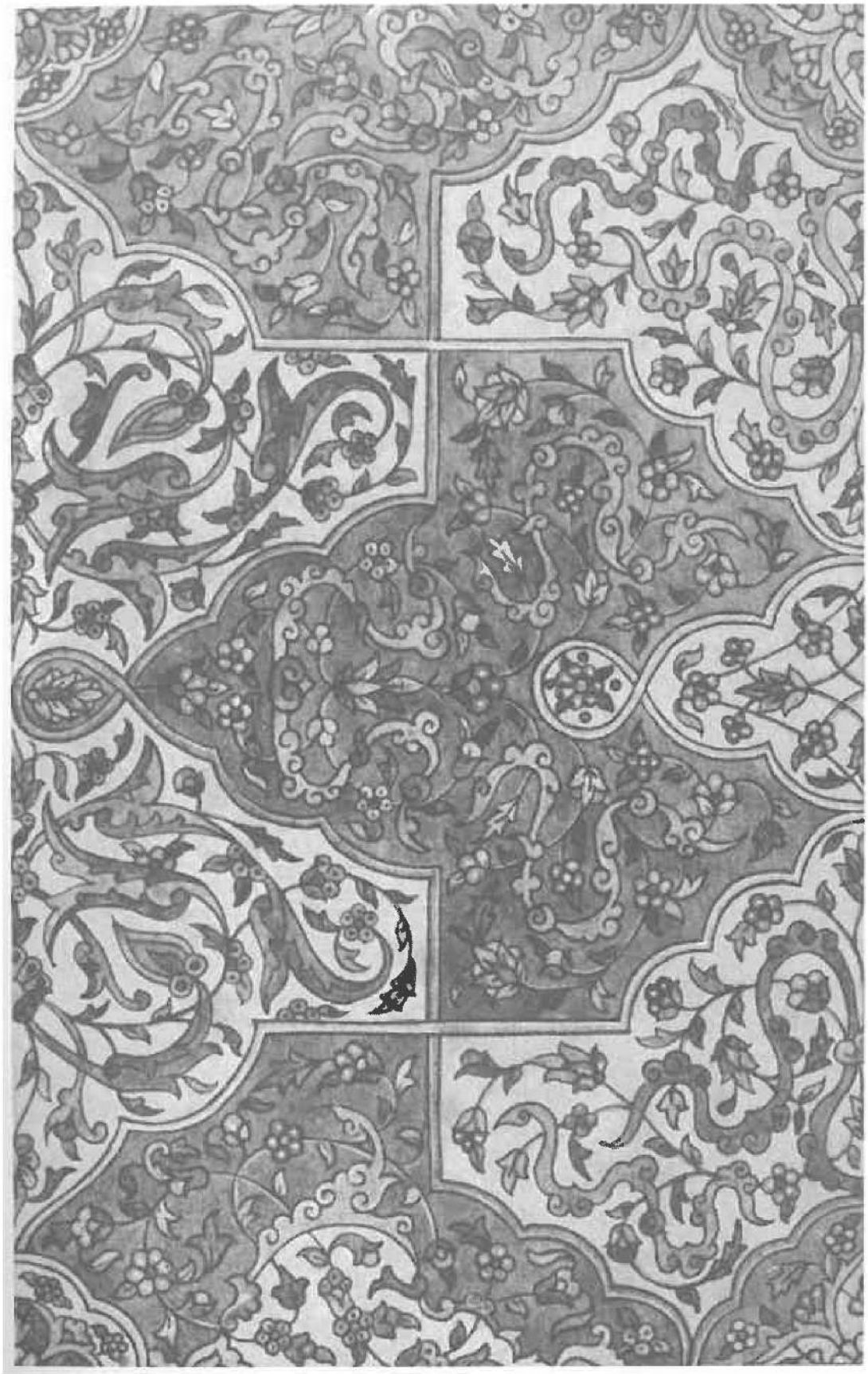

Ἄλλο σχέδιο χαλιοῦ (σετ-τσατέ), τοῦ Κυριάκου Βασιλειάδη.

Ἰορδάνης Στύλογλου ἀποφασίζουν τή δημιουργία τῆς πρώτης ταπητουργίας στή Σπάρτη. Εἶναι περίπου ἡ ἐποχή πού ἡ εὐρωπαϊκή ἀγορά ἔχει στρέψει τό βλέμμα ἀνατολικά καί ἐνδιαφέρεται ζωηρότατα γιά τά Τούρκικα χαλιά.

Γρήγορα τούς τολμηρούς αὐτούς ἐπιχειρηματίες θ' ἀκολουθήσουν ἄλλοι Ἕλληνες καί κεῖ, γύρω στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας, τά 90% τῆς παραγωγῆς χαλιῶν στή Σπάρτη θά ἀνήκουν στούς Χριστιανούς. Ὁ Παπα-Ἰωακείμ ἀναφέρεται σέ 4.000 περίπου ἀργαλειούς συγκροτημένους σέ 16 βιοτεχνίες (ὁ Καχραμάνογλου γράφει γιά 500 μόνο) καί 1.000 περίπου διάσπαρτους σέ ὅλα σχεδόν τά σπίτια τῶν Χριστιανῶν καί Τούρκων.

Ἀπό τίς 16 βιοτεχνίες ταπητουργίας στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας οἱ 14 ἦσαν καθαρά Ἑλληνικές. Μία ἦταν σύμπραξη τοῦ Τούρκου Ταχήρ Ἰμάμογλου καί τοῦ Νικόλαου Σουττζόγλου καί μία καθαρά Ἀγγλική (Oriental Carpet).Οἱ δυό τελευταῖες εἶχαν εἰδικευμένο προσωπικό, σχεδιαστές, βαφεῖς κ.λπ. ἀποκλειστικά ἀπό Ἕλληνες[22].

Ταπητουργοί πού ἄφησαν ἱστορία στή Σπάρτη ὑπῆρξαν, ἐκτός ἀπό τούς τρεῖς ἱδρυτές της, καί ὁ Χαράλαμπος Ἀθανάσογλου, ὁ Δαμιανός Βασιλειάδης, οἱ Δανόπουλος καί Παγιασλόγλου, ὁ Ἰορδάνης Δουρμπέογλου, οἱ Σωκράτης καί Δαμιανός Καχραμάνογλου, ὁ Φίλιππος Ε. Καχραμάνογλου (Κιουτσούκ Φιλιππάκη), ὁ Μηνᾶς Κεχαγιόγλου, ὁ Φίλιππος Ν. Καχραμάνογλου, ὁ Θεόδωρος Παπάζογλου, ὁ Ἀθανάσιος Πεσμαζόγλου, οἱ ἀδερφοί Δαμιανός καί Ἰορδάνης Στύλογλου καί ὁ Γιάννης Παπάζογλου.

Ἡ ἄνθιση τῆς ταπητουργίας στή Σπάρτη ὑπῆρξε τόσο ραγδαία καί τόσο σημαντική, πού γρήγορα ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι γιά 50 περίπου χρόνια ἡ Πισιδία ὁλόκληρη (Σαντζάκ τῆς Σπάρτης) κάλυπτε μόνη της τό ἕνα πέμπτο (!) τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τῆς Μ.

22. Ὅταν στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στρατεύθηκαν ὅλοι οἱ Χριστιανοί στήν Τουρκία, σέ ὁλόκληρη τήν ἐπικράτειά της δέν μποροῦσε νά βρεθεῖ οὔτε ἕνας Τοῦρκος σχεδιαστής, βαφέας ἤ εἰδικός ταπητουργός.

Σπαρταλιά ύφαίνοντας χαλί στή Σπάρτη. Ἡ παράδοση διατηρείται σχεδόν ἀνεπαφη.

᾽Ασίας. Τό μεγαλύτερο, βέβαια, μέρος της ἀνῆκε στή Σπάρτη.

Σέ ὅλες τίς βιοτεχνίες χαλιῶν ἐργάζονταν ὡς ὑφάντρες ῾Ελληνίδες κυρίως, σέ ποσοστό 80 μέ 90%. Τό ὑπόλοιπο 20% κάλυπταν Τουρκάλες καί ᾽Αρμένισες. Γιά τίς ῾Ελληνίδες ὅμως, πρέπει νά ποῦμε, πώς, πέρα ἀπό τήν καθαρά ἐπαγγελματική ἐνασχόληση, τό χαλί ἀποτελοῦσε τό κύριο ἐργόχειρό τους. Δέν ὑπῆρχε σπίτι, χωρίς τοὐλάχιστον ἕναν ἀργαλειό καί δέν ὑπῆρχε Σπαρταλιά, πού νά μήν ξέρει νά ὑφαίνει. ῾Ηταν τό «ἐθνικό» τους προϊόν. ῎Ελεγαν χαρακτηριστικά γιά δυό σημεῖα τοῦ σώματος πού πρόδιναν τή Σπαρταλιά. Τό πρῶτο ἦσαν οἱ κάλοι στό δεξιό ἀντίχειρα καί τήν παλάμη ἀπό τό κράτημα τοῦ πηρουνιοῦ, πού χτύπαγε τό ὑφάδι. Τό ἄλλο ἦσαν τά φαρδειά... πισινά της ἀπ᾽ τό ἀτέλειωτο κάθισμα μπροστά στόν ἀργαλειό!

Γύρω ἀπό τήν τεχνική τοῦ χαλιοῦ καταγράφουμε μερικές χρήσιμες λεπτομέρειες γιά τή λαογραφική παράδοση. Τά νήματα ἔπρεπε, νά διαλέγονται ἀπό νεαρά πρόβατα (1 - 5 ἐτῶν τό πολύ) καί γερά στήν ὑγεία τους. ᾽Ακόμη καί στό ἴδιο πρόβατο τό μαλλί του δέν εἶναι ὅμοιο ποιοτικά σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ σώματός του. Τά παλιά χρόνια, τόσο γιά τό ὑφάδι, ὅσο καί γιά τό στημόνι, χρησιμοποιούσαν μαλλί. ᾽Αργότερα μόνο γιά τό ὑφάδι. Στό στημόνι ἔβαζαν νῆμα βαμβακερό ἤ ἀπό λινάρι.

Μεγάλη σπουδαιότητα εἶχε ἡ βαφή τῶν νημάτων. Δύσκολη τέχνη, λεπτή καί πολύπλοκη. ῎Ενας σωστός μάστορας γιά νά πετύχει μιά καλή βαφή ἔπρεπε, ἐκτός ἀπό τόν τύπο τοῦ μαλλιοῦ, νά ὑπολογίσει ἀκόμη τό χρόνο τοῦ βρασμοῦ, τό εἶδος τοῦ χρώματος, τήν προέλευσή του, τήν παλαιότητά του, ὡς καί τίς κλιματολογικές συνθῆκες κατά τήν ὥρα τῆς βαφῆς. Οἱ συνταγές ἦσαν παμπάλαιες καί περνοῦσαν μέ τήν παράδοση ἀπό γενιά σέ γενιά. Στά πολύ παλιά χρόνια, βέβαια, τά χρώματα ἦσαν ὅλα φυσικά (ρίζες, πετρώματα, φύλλα, ὄστρακα κ.λπ.). ᾽Αργότερα μπῆκε ἡ χημεία.

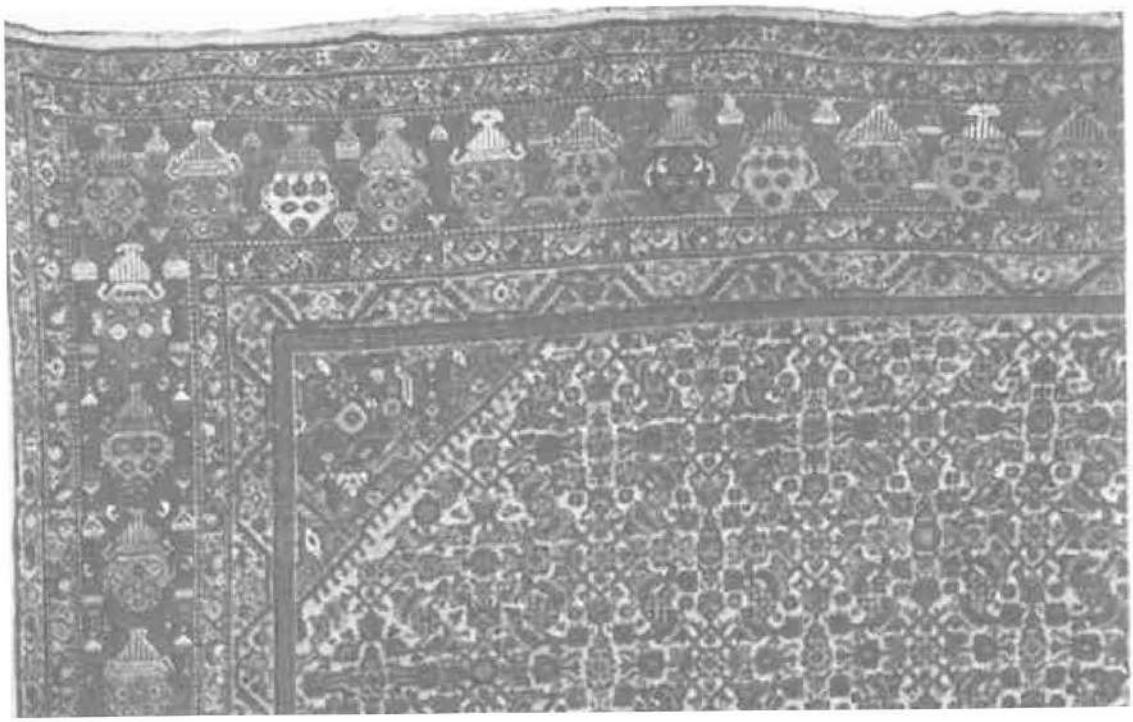

Σχέδιο χαλιοῦ τοῦ Κυριάκου Βασιλειάδη

Ἡ κορωνίδα στήν τέχνη τοῦ χαλιοῦ ἦταν τό σχέδιο. Παραδόσεις αἰώνων, νοοτροπίες, ἱστορία, μύθοι καί θρησκευτικές δοξασίες, ἐπιδράσεις πολιτισμῶν, τό πάθος, μιά λεπταίσθητη ἐνατένιση τῆς δημιουργίας στά χέρια εὐαίσθητων καλλιτεχνῶν γίνονταν χρῶμα καί σχέδιο. Τά σχέδια, ζωντανά, χρωματιστά, γίνονταν πάνω σέ χιλιοστομετρικό χαρτί (millimetré). Κάθε τετραγωνάκι ἀντιπροσώπευε ἕναν κόμπο.

Ὑπῆρχε στή Σπάρτη μιά πολύ διακεκριμένη τάξη σχεδιαστῶν χαλιοῦ. Αὐτοί ἀποτελοῦσαν καί τή μοναδική καλλιτεχνική ἔκφρασή της. Ἀπό τούς πιό σημαντικούς: ὁ Τηλέμαχος Δουρμούσογλου, ὁ Χατζησταθόγλου, ὁ Κυριᾶκος Τουρνόγλου, ὁ Χάρης Καχραμάνογλου, ὁ Γαβριηλίδης κ.ἄ.

Οἱ τύποι τῶν χαλιῶν καθορίζονταν μέ βάση τό σχέδιο (Μπουχάρα, Ἰσφαχάν, Κούλα κ.λπ.) ἤ τόν τρόπο ὕφανσης (Ταμπάν, Μακάτ, Σεττσατέ), ἐνῶ ἡ ποιότητα γενικά ἀπό τόν

Χρῆστος Χατζηγεωργίου (Σοκόγλου). Ἀπό τούς διασημότερους σχεδιαστές χαλιῶν. Ἡ φήμη του εἶχε ξεπεράσει τά ὅρια τῆς Ἑλλάδας μέ ἀποτέλεσμα, τό 1924, νά τόν καλέσει προσωπικά ὁ τότε αὐτοκράτορας τῆς Αἰθιοπίας Χαϊλέ Σελασιέ μέ τό σκοπό νά βάλει ἐκεῖ τά θεμέλια τῆς Ταπητουργίας...

ἀριθμό τῶν κόμπων στό τετραγωνικό μέτρο καί ἀπό τούς παραπάνω παράγοντες πού ἀναφέραμε. Οἱ κόμποι κυμαίνονταν ἀπό 15.000 ἕως 1.000.000 στό τετραγωνικό μέτρο[23]. Σημασία εἶχαν ἀκόμη γιά τήν ποιότητα τοῦ χαλιοῦ ἡ μονή, διπλή ἤ καί τριπλή σειρά ὑφαδιοῦ, ὁ τρόπος πού ἡ ὑφάντρα χτυποῦσε τό χτένι καί τό κούρεμα τοῦ πέλους μέ τήν ψαλίδα (βαθύ ἤ ψηλό).

Οἱ ἀργαλειοί ἦσαν ξύλινοι, χειροποίητοι, καί στήνονταν ὄρθιοι στόν τοῖχο μέ τόν πανάρχαιο, παραδοσιακό τρόπο, χωρίς καμιά μεταβολή σχεδόν ὡς τά σήμερα.

Τήν ὕφανση ἀκολουθοῦσε τό πλύσιμο τοῦ χαλιοῦ. Ἦταν ἡ πιό λεπτή καί ἐπικίνδυνη προσπάθεια γιά τήν ὁριστική μορφή πού θά ἔπαιρνε.

Μετά τό διωγμό οἱ περισσότεροι ταπητουργοί τῆς Σπάρτης ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα, συνεχίζοντας τήν τέχνη τους. Πείρα παλιά, κληρονομημένη στούς αἰῶνες καί ἡ μεγάλη γνώση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ὑπῆρξαν δυό ἀπό τούς βασικούς παράγοντες πού βοήθησαν σ' αὐτό. Πολλοί ἀπ' αὐτούς συνεταιρίστηκαν μέ Ἑλλαδίτες ἐπιχειρηματίες, πού ἔκαναν ἐπενδύσεις. Ἄλλοι ξεκίνησαν μόνοι τους ἀπ' τήν ἀρχή. Γρήγορα δημιουργήθηκαν σημαντικές ταπητουργίες μέ ἐμπορικές προσβάσεις καί ἐξαγωγές στίς μεγαλύτερες ἀγορές τῆς Εὐρώπης (Ἐφραίμογλου, Καχραμάνογλου, Γαβριηλίδου, Κοτζα-Αϊβάζογλου κ.λπ.). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Χρήστου Σοκόγλου (Χατζη-Γεωργίου) πού προσκλήθηκε στήν Αἰθιοπία προσωπικά ἀπό τόν τότε Αὐτοκράτορα Χαϊλέ Σελασιέ γιά νά βάλει τίς βάσεις στήν ταπητουργία τῆς χώρας αὐτῆς. Τόση ὑπῆρξε ἡ φήμη τῶν Σπαρταλήδων ταπητουργῶν, πού ξεπερνοῦσε καί τά ὅρια τῆς Ἠπείρου μας[24]...

23. Οἱ κόμποι ἦσαν δυό εἰδῶν: ὁ διπλός (γκιόρντες) καί ὁ μονός (σιννέ).

24. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες στό κεφάλαιο τῆς ταπητουργίας παραπέμπω στό θαυμάσιο, πραγματικά, πόνημα τοῦ Χάρη Καχραμάνογλου.

5. Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Η ζωή τῆς πόλης ἀρχίζει, ἐλίσσεται καί ὁλοκληρώνεται στήν **ἀγορά.** Ἁπλωμένη μέ ἄνεση στό κέντρο τῆς πόλης, πολύβουη, ζωντανή, μέ ἀκμαία ἐμπορική κίνηση, πού πυροδοτοῦσαν ἀδιάκοπα οἱ δαιμόνιοι Χριστιανοί ἔμποροι. Ἀπό τό πρωί στίς 9 ὥς τό βράδυ στίς 6 πού ἔκλεινε. Τά μεσημέρια δέν ἔκλεινε ἡ ἀγορά. Οἱ Τοῦρκοι ἔχοντας ἀργία τήν Παρασκευή ἔκλειναν τά μαγαζιά τους ὅλη μέρα, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες κανονικά τήν Κυριακή.

Κάθε Τετάρτη γινόταν τό μεγάλο παζάρι, πού συγκέντρωνε ὄχι μονάχα τόν περισσότερο πληθυσμό τῆς Σπάρτης, Χριστιανικό καί Τούρκικο, ἀλλά καί ὅλα τά γύρω χωριά. Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, ἔμποροι, βυρσοδέψες, γουναράδες, γέμιζαν μέ μιάν ἀδιάκοπη κίνηση τή ζωή τῆς πόλης.

Τά ἐμπορικά μαγαζιά τῶν Χριστιανῶν, τά πιό πολλά στό κέντρο τῆς ἀγορᾶς, ἦσαν πάντα ἐνήμερα στήν τελευταία λέξη κάθε καινούργιας μόδας στήν Εὐρώπη. Οἱ ἄμεσες διασυνδέσεις μέ τίς ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τή Χριστιανική παροικία τῆς Σμύρνης, τῆς Πόλης, τῆς Ἀττάλειας, τό τραῖνο μέ τά τακτικά του δρομολόγια πού διέσχιζε τή Σπάρτη, ἦσαν οἱ συνεχεῖς πηγές ἐνημέρωσης γιά τούς Χριστιανούς ἐμπόρους. Τό δαιμόνιό τους, ἀστείρευτο πάνω στήν ἰδέα τοῦ κέρδους, κρατοῦσε πάντα δυνατή, ἄγρυπνη καί ζωντανή τήν ἐμπορική δραστηριότητα τῆς Σπάρτης.

Οἱ Τοῦρκοι προτιμοῦσαν γιά τά ψώνια τους τά Ἑλληνικά μαγαζιά. Καί ὄχι μονάχα γιά τήν καλύτερη ἐξυπηρέτησή τους, ἀλλά καί τήν ποικιλία καί τήν ποιότητα τῶν ἐμπορευμάτων τους. Οἱ περισσότεροι ἦσαν ἰσόβια χρεωμένοι στούς Χριστιανούς ἐμπόρους. Ὁ τρόπος τοῦ «βερεσιέ» (δόσεις) ἦταν πολύ διαδομένος. Οἱ δρόμοι τῆς ἀγορᾶς γεμᾶτοι πάντα μ᾽ ἕνα πλῆθος Τούρκων, Χριστιανῶν καί Ἀρμένηδων, περαστικῶν ἀπό τά γύρω χωριά καί ντόπιων, γέμιζαν ἀπό φωνές καί κίνηση.

ΕΦΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Ἐν Σπάρτῃ τῇ 189

Ἀριθ. 16

ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ

Τῷ ἐντιμωτάτῳ Δωρητῇ Κυρίῳ
Νικολάῳ Δημ. Δεμερτζόγλου

Ἡ Δημογεροντία καὶ ἡ Ἐφορία τῆς ἐν Σπάρτῃ Ὀρθοδόξου Κοινότητος βεβαιοῦσι διὰ τῆς παρούσης ὅτι ὁ ἀνωτέρω τιμητὸς Κύριος ἐπιδείξας ἐν τῇ ἐπιτροπείᾳ καὶ ἀρμοδίᾳ τῶν ἡμετέρων Δικαστηρίων τὸν ὑπὲρ τῆς ἐπιτροπείας καὶ ἀρμοδιότητος τῶν μέσων μέτρων προφώνησιν τῶν τέκνων τῆς ἡμετέρας πατρίδος, ὧν ἀποθνησκόντων ἐπιφορτίζεται ἀφοσίωμα κατ' ἔτος ἑβδομηκοντάλιρα (35) καὶ ἐφόσον ζῶσι τὰ δίδουσι τὰ ὑπ' ἀριθ. νόμου καὶ ἐπόσον ἐπιβιώσωσιν ὑπὲρ τοῦ ἐντίμου ζεύγους τοῦ Δωρητοῦ, ἐφ' ᾧ ἐπιχαράξαντο καὶ ἀνεγράψαντο τὸ ὄνομα ἐν ὑμῖν ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων τοῦ δωρητοῦ πίνακος, ἵνα οὕτως ἀποτελέσῃ ἀφιέρωμα τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς Κοινότητος ἀπὸ ἀποκτήσεως καὶ γενεᾶς παρέχεται καὶ ὑπὲρ ἐργαλείου ὑπὲρ τῶν ἐν τῇ γενετείρᾳ διαδόσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς παιδείας, πρὸς ὃ ἀπηύθυνε ἡ ἀνεπιστήμων τῆς ἀνθρωποσύνης Κύ.

Θύμιον δ' ἀγρὸ καὶ ἵνα ἀρίζωσιν οἱ ἀνάγωσται ὅτι αἱ πράξεις φύσει ὡς ἐκ διανυκτερεύοντες οἱ αἰτίοι Κοινοτικοὶ ὁμοῦ τῆς τὸ ἀπόκτησιν ἀνάθεμα τὸ Κοινοτικὸν ἀνάθεμα ἐπιθήσουσι μισοῦσαι ἐκφύσει, πρὸς τῶν τοιούτων ἀνομίων ἀρὸ δίκαιον ἔθους καὶ συνηθείας καὶ τοῦ ὄφους τῶν ἀναγεγραμμένων μεγάλων Κυρίων δυνάμεως, δυνάμεως καὶ δωρητῶν ἐφ' ἡμῶν καὶ διαμενούσας καὶ ἀνακαινουμένας τοῦ παρὸν προστασίου ἐπιμόρου παιδείας ἀφόδου καὶ ἴσης τῶν τε νῦν καὶ τῶν ἐπιγενομένων τέκνων τῆς πατρίδος, ἐπιδιδόσεν ὑμῖν τὸν δι' τὴν Ἀπόδειξιν, πρὸ τοῦ πιστοῦ ἀντιγράφου ἐν τῷ οἰκείῳ τῆς Δημογεροντίας βιβλίῳ καταχωρίσεν.

Ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἀεὶ ἐπὶ ἀγαθοεργίαις ὑμᾶς τείνων καὶ αὐξάνων ἐπὶ πλεῖον τῶν τῆς ἀρετῆς ὑμῶν τὸν ἀγῶνα ἐπὶ τῇ παιδείᾳ αἰδέσιμος τέκνων.

Ἐν Σπάρτῃ τῇ 16 Ἰουνίου 1918.

Οἱ Δημογέροντες

Οἱ Ἔφοροι

Κάθε τόσο ἡ φωνή τοῦ Χότζα ἀπό τό μιναρέ τοῦ κεντρικοῦ τζαμιοῦ τῆς ἀγορᾶς ξανάφερνε τούς διαβάτες σέ μιάν ἄλλη πραγματικότητα.

— Ἀλλάχ ἱκπέρ[25]!...

Πλανόδιοι μικροπωλητές διαλαλοῦσαν τό ἐμπόρευμά τους. Γιουροῦκοι ἀπό τό Ἀγλασούν[26] ντυμένοι στίς γραφικές ἄσπρες στολές τους πουλοῦσαν γιαούρτι. Ὀρεσίβιοι χωρικοί ἀπό τόν Ταῦρο κατέβαιναν τούς ζεστούς μῆνες καί πουλοῦσαν χιόνι σέ μεγάλες σκάφες, φωνάζοντας:

— Κάρ! Κάρ[27]!...

Ἔκοβαν τό παγωμένο χιόνι μέ τό πριόνι καί τό πουλοῦσαν ἕνα μεταλίκι τό κομμάτι. Τό χρησιμοποιοῦσαν γιά δροσιστικό μέσα σέ χοσάφι ἤ βυσσινάδα.

6. ΤΑ ΗΘΗ

Ἡ Ἑλληνική κοινωνία τῆς Σπάρτης λειτουργοῦσε μέσα στό αὐστηρά καθορισμένο πλαίσιο ἑνός πατροπαράδοτου σεβασμοῦ στήν ἀνάγκη, ἀλλά καί στήν ἀξία τῆς ἱεράρχησης τῶν σχέσεων στήν **οἰκογένεια** καί στήν κοινότητα. Βαθειά ριζωμένη ἦταν, ἄλλωστε καί ἡ ἀντίληψη τῆς σημασίας τοῦ μέτρου σέ ὁλόκληρη τή δημιουργία.

Ὁ πανάρχαιος θεσμός τῆς οἰκογένειας ἦταν ἡ βάση, τό πρωταρχικό κύτταρο, ἡ πρώτη κινητήρια δύναμη κάθε κοινωνικῆς ἤ ἀτομικῆς ἔκφρασης στήν κλειστή καί ἀπρόσβλητη κοινότητά της. Τίποτα λιγότερο, δηλαδή, ἀλλά καί τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτό πού συνέβαινε στόν συγκεκριμένο ἐκεῖνο χρόνο καί τόπο.

Σέ κάθε οἰκογένεια ὁ πατέρας ἦταν ἡ ἔκφραση τοῦ Ἀπόλυτου μέσα στόν οἶκο του. Ἡ γνώμη του ἦταν πάντα ἐκ τῶν

25. Οἱ Χριστιανοί κρυφοσατίριζαν ἐτούτη τήν ἐπίκληση μέ τήν ἀπάντηση - παρωδία: Γιάτ-τα γκεμπέρ (δηλαδή: ξάπλωσε καί νά ψοφήσεις) ἤ ἀζινά μπίρ ὀκκά πιπέρ (δηλαδή: στό στόμα σου μιά ὀκά πιπέρι).

26. Aglasun: ἡ ἀρχαία Σαγαλασσός.

27. Χιόνι! Χιόνι!

προτέρων σεβαστή καί ἀδιαμφισβήτητη. Ἡ αὐστηρότητα καί ἡ σοβαρότητά του ἦσαν ὁ δέκτης καί ὁ πομπός κάθε σεβασμοῦ μέσα στό σπίτι. Ἀκόμη κι ἄν ἔσφαλλε, ἔπρεπε νά δικαιώνεται. Ἡ σχέση του μέ τά παιδιά ἦταν τόσο προσιτή, πού νά μή γίνεται ἐκμεταλλεύσιμη καί τόσο ἀπρόσιτη, πού νά μήν ἀποξενώνεται.

Τά παιδιά ἔδειχναν πάντα στούς γονεῖς τόν ὀφειλόμενο σεβασμό. Ὁ λόγος τοῦ πατέρα ἦταν θέσφατο. Ἡ παρουσία του στόν οἶκο προκαλοῦσε, ἴσως, καί κάποιο ἀόριστο αἴσθημα φόβου. Στή σύζυγο ἦταν ὁ προστάτης, τό στήριγμα, ὁ τρυφερός ἐραστής, ὁ κύριος.

Ἡ γυναίκα ἦταν ἡ βασίλισσα τοῦ οἴκου. Φορτωμένη μέ ὅλη τή φροντίδα τῆς συντήρησης, τῆς καθαριότητας καί τῆς γενικότερης λειτουργίας του, καθώς καί μέ τήν περιποίηση ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, ἦταν τό ἀντικείμενο τῆς ἀπέραντης ἐκτίμησης καί τῆς ἀγάπης τους. Ἦταν ἡ γλυκειά παρουσία, ὁ σεμνός ἴσκιος κάτω ἀπό τή de jure ἐπιβολή τοῦ ἄντρα.

Ὁ σεβασμός τῶν παιδιῶν δέν ἐκδηλωνόταν μονάχα στούς γονεῖς, ἀλλά καί πρός τά μεγαλύτερα ἀδέρφια τους, ἀγόρια στά ἀγόρια, κορίτσια σέ ἀγόρια καί κορίτσια. Ὁ πρῶτος ἀδερφός ἔπαιρνε κατά τήν παράδοση τόν τίτλο τοῦ **ἀγά** μέσα στήν οἰκογένεια, ἐνῶ ἡ πρώτη ἀδερφή τόν τίτλο τῆς **ἀμπά**. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι τό σεβασμό αὐτόν τόν ἀποδεχόταν de facto ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός, χωρίς νά ἐκμεταλλεύεται τή δύναμη, πού τοῦ παραχωροῦσαν. Ἀντίθετα ἀκτινοβολοῦσε ἕνα ζωντανό αἴσθημα φροντίδας, ἀφοσίωσης καί προστασίας πρός τούς μικρότερους.

Ὅλα τά παιδιά ἀπόφευγαν νά πίνουν καί νά καπνίζουν μπροστά στούς γονεῖς ἤ τόν ἀγά τους. Ἐκτός κι ἄν τούς δινόταν ἡ ἄδεια. Ἀπόφευγαν ἀκόμη καί ν' ἀστειεύονται. Συνηθισμένο δεῖγμα σεβασμοῦ ἀποτελοῦσε καί τό χειροφίλημα: στούς γονεῖς, στούς ἱερωμένους, στά μεγαλύτερα ἀδέρφια καί γενικά σέ κάθε μεγαλύτερο συγγενῆ. Ὁ ἀρχαιότερος στήν ἡλικία ἦταν ὁ πατριάρχης, ὄχι μονάχα τῆς

στενῆς οἰκογένειας ἀλλά καί τῆς πλατύτερης. Ὁ λόγος του ἀσκοῦσε δύναμη καί ἐπιρροή σέ ὁλόκληρο τό σόι. Συχνά τά σόγια ἦσαν μαζεμένα σέ σπίτια πού γειτόνευαν ἤ συνόρευαν μεταξύ τους.

Τόν ἴδιο, ἄν ὄχι καί μεγαλύτερο, σεβασμό ἔδειχναν οἱ Σπαρταλῆδες στίς Ἀρχές τῆς Κοινότητας. Τίς θεωροῦσαν τήν κορωνίδα ἀλλά καί τήν κορυφαία ἐκδήλωση διαφύλαξης τῶν ἱερῶν παραδόσεων τῆς φυλῆς τους, τῆς γλώσσας καί τῆς θρησκείας τους. Ἦταν κάτι πηγαῖο αὐτό καί ἀναπόφευκτο. Καί οὐδέποτε οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς Κοινότητας, αἱρετοί, ἄλλωστε, πάντα, ἐκμεταλλεύτηκαν αὐτή τήν ἀφοσίωση καί τήν ἀκλόνητη πίστη τῶν συμπατριωτῶν τους Χριστιανῶν.

Ὁ γάμος στή Σπάρτη ἦταν γεγονός τετελεσμένο καί τελεσίδικο. Περίπτωση ν' ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀξία ἤ ἡ στερεότητά του ἦταν μᾶλλον ἀπίθανη. Τό διαζύγιο ἦταν ἀνύπαρκτο.

Ἄν ὑπῆρχαν στήν οἰκογένεια ἀδελφές ἀνύπαντρες —ἔστω καί μία— ὁ γάμος ἑνός ἀδελφοῦ ἦταν ἀδιανόητος. Ἰδίως ἄν ἦταν ἀγάς. Ἡ γυναίκα ἔδενε στό γάμο τή μοίρα της ὑποταγμένη ἔτσι κι ἀλλοιῶς. Τό μόνο πού ἀπουσίαζε στήν ἐκλογή τοῦ συζύγου της ἦταν... ἡ προσωπική της γνώμη.

Προγαμιαῖες σχέσεις τῶν φύλων ἦσαν ἐπίσης ἀδιανόητες. Ὡς τό γάμο ἡ γυναίκα ζοῦσε κάτω ἀπό τήν αὐστηρή κηδεμονία τοῦ πατέρα της ἤ τοῦ ἀγά της. Μετά τό γάμο ἔμπαινε κάτω ἀπό τήν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ ἄντρα της. Ἄν χήρευε, τήν προστασία της ἀναλάμβανε ὁ μεγαλύτερος γιός της, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε καί ἦταν ἐνήλικος. Διαφορετικά ὁ πλησιέστερος συγγενής ἄντρας.

Σέ κάθε μεγάλο σόι οἱ οἰκογένειες ἦσαν στενά δεμένες, ἀδερφικά. Ἀκόμη πιό πολύ δυνάμωναν τούς δεσμούς αὐτούς μέ τά κουμπαριά καί τά μουσαφιρλίκια. Ἦταν πολύ συνηθισμένο ἕνας ἀδερφός νά βαφτίζει τά παιδιά τοῦ ἀδερ-

Χαρακτηριστική ἀστική οἰκογένεια τῆς Σπάρτης

φοῦ ἢ τῆς ἀδερφῆς του καί ἀντίστροφα. Τό ἴδιο γινόταν καί μέ τά στεφανώματα.

Οἱ ἐπισκέψεις καί οἱ διανυκτερεύσεις στά συγγενικά σπίτια (μουσαφιρλίκια) γίνονταν μέ κάθε εὐκαιρία. Σέ ἀρραβῶνες καί γάμους, στίς ὀνομαστικές γιορτές, σέ λειτουργίες στίς γειτονικές τους ἐκκλησίες. Τέλος στίς μεγάλες μέρες τῆς Χριστιανοσύνης, ὅπου ἐπέστρεφαν οἱ ξενητεμένοι[28]. Μέρες ἀγάπης πού σήμαιναν ἀληθινές χαρές καί τραπεζώματα καί γέλια καί ἄκακα πειράγματα. Δεκάδες ἀνέκδοτα καί χαριτωμένες ἱστορίες γυρόφερναν αὐτά τά μουσαφιρλίκια[29].

Ἐρωτικοί δεσμοί ἀνάμεσα στά δυό φύλα, μακριά ἀπό τήν εὐλογία τοῦ γάμου ἦσαν πέρα ἀπό κάθε φαντασία. Οἱ λόγοι ἦσαν πολλοί. Ἡ στενή κοινωνία, ἡ ἀδυναμία νά κυκλοφορήσει μιά γυναίκα μόνη της, ἡ αὐστηρότητα τῆς ἐξάρτησής της ἀπό τήν ἰσχυρότερη ἀνδρική παρουσία τοῦ σπιτιοῦ. Καί, βέβαια, ἡ ἀπόλυτη πεποίθηση τῆς ἐποχῆς γενικότερα, πού δέσμευε μέ τό ἀπαραβίαστο τῆς παρθενίας μιά κόρη[30].

Ἡ πορνεία σέ μιά παρόμοια κοινωνία ἦταν, βέβαια, ἀπίθανη. Καί αὐτό δέν ἀφοροῦσε μονάχα τόν Χριστιανικό πληθυσμό τῆς Σπάρτης, ἀλλά καί τούς Τούρκους. Οἱ παλιότεροι θυμοῦνται δυό Τουρκάλες πόρνες πού εἶχαν ἔρθει, ἄγνωστο ἀπό ποῦ, καί θέλησαν νά «ἐργαστοῦν» κρυφά ἐκεῖ. Ἀπό τίς πρῶτες μέρες πού ἔπεσε τό πρᾶγμα στήν ἀντίληψη τῆς Δημογεροντίας, ἔγιναν ἐντονότατες παραστάσεις στό

28. Ὑπῆρχε μιά ἀτμόσφαιρα πανηγυριοῦ στή Σπάρτη τίς μέρες τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ξενητεμένων. Γιά νά ὑπάρξει μάλιστα αὐτή ἡ μαζική ἐπιστροφή, ἡ κοινότητα εἶχε ἐπιτύχει εἰδική ἔκπτωση στό τραῖνο 50% γιά τούς Σπαρταλῆδες!

29. Ὁ μουσαφίρης τρώει πάντα ὅ,τι βρίσκει, ὄχι ὅ,τι ἐπιθυμεῖ. Ὁ κουτός ὁ μουσαφίρης κερνάει τό νοικοκύρη.

30. Μοῦ διηγήθηκε ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης τήν ὀδυνηρή περιπέτεια ἑνός ζευγαριοῦ δασκάλων, ἕνας Χρηστάκος ὀνόματι καί κάποια Ρωξάνη, δέν θυμόταν (;) ἄλλα στοιχεῖα. Οἱ δυστυχισμένοι τόλμησαν ὄχι ἀληθινές ἐρωτικές σχέσεις, ἀλλά νά συγκινηθοῦν ἀμοιβαῖα. Παθιασμένα βλέμματα, δηλαδή, κάτι ραβασάκια, τέτοια, ὥσπου νά πέσουν στήν ἀντίληψη τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας. Τούς ἀπέπεμψε στή μέση τῆς σχολικῆς χρονιᾶς...

Μουτασαρίφη, πού, μέ ἄμεση διαταγή του, τίς ἀπομάκρυνε ἀπό τή Σπάρτη.

Τό ἴδιο ἄγνωστη ἦταν καί ἡ **ὁμοφυλοφιλία** ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς. Τοὐλάχιστον σέ μιά μορφή ἐκδηλωμένη. Ἀμυδρή ἀνάμνηση ὑπάρχει στούς παλιότερους γιά κάποιον Τοῦρκο. Ὅ,τι ἀφηγοῦνται ὅμως γιά τό περιστατικό αὐτό, περισσότερο ἔχει τή μορφή ἀνέκδοτου καί λιγότερο θυμίζει τήν ἀλήθεια.

Κλοπές ἤ ληστεῖες ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς, ἀλλά καί ἀνάμεσα στίς δυό κοινότητες δέν θυμᾶται κανείς. Οὔτε ἀκόμη ἀπάτες ἤ πλαστογραφίες. Οἱ Σπαρταλῆδες ἦσαν ἔντιμοι ἄνθρωποι. Στόν τομέα τοῦ ἐμπορίου ὑπῆρχε μιά εὐγενική ἅμιλλα. Ἡ πίστη ἀνάμεσά τους ἦταν τόσο βαθιά θεμελιωμένη, πού ὁποιαδήποτε συναλλαγή ἤ συμφωνία, ἀκόμη καί πολύ μεγάλη, μποροῦσε νά κλείσει μ' ἕνα λόγο τιμῆς. Ἦταν αὐτή ἡ ἴδια ἡ πίστη, πού βοήθησε τούς πρόσφυγες, νά ὀρθοποδήσουν καί πάλι ἐδῶ στήν Ἑλλάδα μετά τήν καταστροφή τοῦ 1922. Πίστη, ὄχι μονάχα ἀνάμεσά τους, μά, κυρίως στή διεθνῆ ἀγορά καί τίς Τράπεζες.

Δολοφονίες δέν ἀναφέρονται. Μονάχα μιά, τοῦ Δαμιανοῦ Καχραμάνογλου, πού βρέθηκε νεκρός σ' ἕνα ἀμπέλι, σκοτωμένος —εἶπαν— ἀπό τούς Τσέτες. Κι αὐτό στήν ἐποχή, πού ἡ τρομοκρατία αὐτῶν τῶν βάρβαρων ἀτάκτων ἦταν πιά στό ἀπόγαιό της (1921). Εἶπαν τότε, πώς οἱ λόγοι ἦσαν καθαρά πολιτικοί. Ἄλλοι εἶπαν, πώς ἦταν ληστεία. Κανείς δέν ἔμαθε ποτέ τήν ἀλήθεια.

Ἐν τούτοις οἱ περισσότεροι Χριστιανοί διατηροῦσαν **ὅπλα** στά σπίτια τους καί ὄχι μονάχα κυνηγετικά, πού ἦσαν ἄφθονα καί φανερά. Τ' ἄλλα τά εἶχαν κρυμένα πάντα μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια, μακριά ἀπό τό μάτι τοῦ Νόμου, πού, πρέπει νά τό ποῦμε, δέν ἦταν ἐξαιρετικά ἄγρυπνο. Μονάχα οἱ ξωμάχοι τσιφλικάδες τά ἔφερναν συχνά μαζί τους — καί στά φανερά. Ἰδιαίτερα ὅσοι διατηροῦσαν κτήματα στό Ἀφσάρι καί ἀλλοῦ καί ὑποχρεώνονταν νά ταξιδέψουν ἔφιπποι γιά πολλά χιλιόμετρα στήν ὕπαιθρο καί κάτω ἀπ'

ὅλες τίς συνθῆκες.

Ἀλλά ἐτοῦτα τά ὅπλα εἶχαν περισσότερο τό χαρακτῆρα ἐπίδειξης μιᾶς λεβεντιᾶς, ἀφοῦ ποτέ δέν χρησιμοποιήθηκαν γι᾽ ἄλλο λόγο.

Μετά τήν ἀπόβαση τῶν Ἑλλήνων στή Σμύρνη, ὅλα ἐτοῦτα ἐξαφανίστηκαν μέσα σέ πηγάδια καί βόθρους. Ὅσο γιά τά κυνηγετικά, παραδόθηκαν ἐπίσημα στίς ἀρχές.

Ἡ μονολιθική σχεδόν ἐνασχόληση τῶν Σπαρταλήδων μέ τό ἐμπόριο συνηγόρησε, στό νά δίνουν τήν ἀνάλογη σημασία στό χρῆμα[31]. Αὐτό, ἐν τούτοις, δέν τούς ἐμπόδιζε καθόλου, νά εἶναι φιλάνθρωποι καί γενναιόδωροι, ὅταν ἔπρεπε. Ἡ μεγάλη τους, μάλιστα, γενναιοδωρία ἐκδηλωνόταν ὄχι τόσο στούς φτωχότερους συμπατριῶτες τους, ὅσο, κυρίως, πρός τήν κοινότητα καί, κυριώτερα ἀκόμη, στούς ἐράνους της γιά τήν παιδεία.

Πολλοί ἦσαν οἱ **εὐεργέτες**, πού μέ δαπάνες τους σπούδασαν φτωχούς νέους, πού ἐκπατρίστηκαν γιά τό σκοπό αὐτό. Στήν Πόλη, στή Σμύρνη, στό Ἰκόνιο. Ἤ στό ἐξωτερικό: Ἀθήνα, Παρίσι, Βερολίνο. Ἄλλοι πάλι ἔδιναν πάγιες δωρεές γιά τήν ἀνεμπόδιστη λειτουργία τῶν σχολείων ἤ γιά τήν ἀνακαίνιση τῶν Ναῶν (Γιαννάκη-Ἐφέντη Κιοκπάσογλου). Μερικοί ἔχτιζαν βρύσες ἤ γεφύρια, ὅπως ἐκεῖνος ὁ βαθύπλουτος φιλάνθρωπος Τσοντάνογλου (Τσοντάν-Μπαμπά). Ὁ ἴδιος ἄφησε ἐποχή γιά τούς ξενῶνες[32] πού ἔχτισε στή Σπάρτη, μέ τό σκοπό νά στεγάσει τούς οἰκονομικά ἐξαθλιωμένους καί ἄστεγους συμπατριῶτες μετά τό μεγάλο σεισμό τοῦ 1914.

Χαρακτηριστικό τῆς γενναιόδωρης φιλοξενίας τῶν Σπαρταλήδων εἶναι καί τό παρακάτω περιστατικό, πού ἀναφέρεται στίς ἀρχές τοῦ 1915. Μετά τό σεισμό ἡ Κυβέρνηση

31. Σχετική παροιμία: «Θεός δέν εἶσαι, ἀλλά κι ἀπ᾽ τό Θεό δέν ὑστερεῖς».

32. Τούς ἔλεγαν «σπιτάλια» οἱ Σπαρταλῆδες (ἴσως ἀπό τό Hospitality = φιλοξενία). Στούς ξενῶνες αὐτούς τό 1920 φιλοξενήθηκαν ἐξόριστοι Ἕλληνες ἀπό τό Ναζλή, τό Ντινέρ κἄ ἄλλες δυτικές πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας.

'Ιορδάνης Στύλογλου, μεγάλος εὐεργέτης τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητας τῆς Σπάρτης.

ἔστειλε **ἐργατικά τάγματα** (᾽Αμελέ ταμπουρού) μέ τό σκοπό νά βοηθήσουν στήν κατεδάφιση ἑτοιμόρροπων σπιτιῶν στίς διάφορες πόλεις, πού χτυπήθηκαν ἀπό τή θεομηνία. Τά «τάγματα» αὐτά ἦσαν συγκροτημένα ἀπό Χριστιανούς ἀποκλειστικά, πού δούλευαν σέ διάφορες ἐξαντλητικές δουλειές μέ ἀπώτερο σκοπό τή φυσική τους ἐξόντωση. Ἕνα τέτοιο τάγμα ἀπό τή Σίλλη στάθμευσε στή Σπάρτη σέ κατάσταση ἔσχατης ἐξαθλίωσης. Οἱ Σπαρταλῆδες τούς ἀγκάλιασαν μέ ἀδερφική στοργή. Μέ ἀστραπιαῖο ἔρανο μάζεψαν χρήματα, τούς ἐξασφάλισαν στέγη, ρουχισμό, κουβέρτες καί καθημερινό συσσίτιο. Ὁ τρόπος, ἡ ταχύτητα, ἡ μεθοδικότητα, ἀλλά καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀδερφικῆς φροντίδας ἄφησαν ἐποχή. Γιά πολλά χρόνια οἱ Σιλλελῆδες πρόσφυγες τό συζητοῦσαν. Γιαυτό τό ἀναφέρω κι ἐγώ.

Μιά ἀκόμη πτυχή αὐτῆς τῆς φιλόξενης καί ἀνοιχτόκαρδης γενναιοδωρίας ἐκδηλωνόταν καί στήν ἀμέριστη βοήθεια πού ἔπαιρναν ἀπ᾽ τούς συμπατριῶτες τους, ὅσοι Σπαρταλῆδες ξενητεύονταν στίς μεγάλες πόλεις τῆς Τουρκίας. Οἱ παροικίες τους ἐκεῖ ἦσαν πάντα μιά ζεστή φωλιά γιά στοργή, φροντίδα, στέγη καί ἐνίσχυση οἰκονομική καί ἠθική[33].

Συχνοί ἦσαν οἱ **ἔρανοι**, πού ἔκαναν κατά καιρούς γιά διάφορους λόγους, φανερούς ἤ ὄχι. Οἱ Σπαρταλῆδες ἀνταποκρίνονταν ἄμεσα σέ κάθε ἀνάγκη, πού ἐκδηλωνόταν στήν κοινότητα, συνεισφέροντας πάντα κατά τό μέτρο τῆς οἰκονομίας τους.

Οἱ πιό συχνοί καί ἐλεύθεροι ἔρανοι ἀφοροῦσαν τίς ἀνάγκες τῆς Παιδείας καί τοῦ **Μεγάλου Φιλόπτωχου Ταμείου** τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας. Αὐτό φρόντιζε γιά τούς ἀνήμπορους, γιά κατάκοιτους ἀπό χρόνιες ἀρρώστιες, γιά τούς

33. Γ. Κλιμάνογλου, Παναγιώτης Νικολαΐδης, ἀδελφοί Κιοκπάσογλου κ.ἄ. στή Σμύρνη. ᾽Αδελφοί Μισαηλίδη στήν ᾽Αττάλεια κ.λπ. Στή Σμύρνη εἰδικότερα ἦσαν τόσοι οἱ Σπαρταλῆδες πού εἶχαν ἱδρύσει καί σύλλογο μέ τήν ἐνωνυμία: «Σύλλογος Σπάρτης Πισιδίας».

φτωχούς καί τούς ἐκπατρισμένους πρόσφυγες ἀπό ἄλλες πόλεις τῆς Τουρκίας, πού βρίσκονταν στή Σπάρτη κ.λπ. Φανεροί ἦσαν ἀκόμη καί οἱ ἔρανοι τά τελευταῖα χρόνια, ἰδίως πρίν ἀπό τό διωγμό, πού ἔγιναν γιά τήν ἀπελευθέρωση κρατούμενων Χριστιανῶν, πού εἶχαν συλληφθεῖ μέ τήν κατηγορία ἀντιτουρκικῆς δράσης.

Στά ἀπομνημονεύματά του ὁ Παπα-Ἰωακείμ ἀναφέρεται στήν περίπτωση τῶν 16 προκρίτων τῆς κοινότητας πού σώθηκαν χάρη στό ποσό τῶν 5.000 λιρῶν, πού ἔδωσαν ὡς «ἐγγύηση» γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους στή διοίκηση. Τό ποσό αὐτό μαζεύτηκε μέ φανερό ἔρανο ἀνάμεσα στούς οἰκονομικά εὐρωστότερους τῆς Χριστιανικῆς παροικίας.

Τό χειμώνα τοῦ 1920 ὁλόκληρη ἡ Σπάρτη βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἀπειλή τοῦ βάρβαρου Ντεμιρτζή-Ἐφφέ, ἀρχηγοῦ ἑνός σώματος ἄτακτων ἀνταρτῶν (Τσέτες), πού παρενοχλοῦσε ἀδιάκριτα Χριστιανούς καί Τούρκους. Ἕνα ἀληθινό παληκάρι τῆς Σπάρτη, ὁ Τοῦρκος Κιέλ Μαχμούτ, ἀποφάσισε νά τόν ἀντιμετωπίσει, συγκροτώντας ἕνα ἐπίσης ἀντάρτικο σῶμα.

Στήν ἀπόφασή του αὐτή βρῆκε, καθώς ἦταν φυσικό, πρόθυμους συμπαραστάτες του καί τούς Χριστιανούς, πού κάλυψαν τίς οἰκονομικές ἀνάγκες τῆς ἐπιστράτευσης μέ τό σεβαστό ποσό τῶν 3.000 λιρῶν. Ποσό πού μαζεύτηκε μέ ἔρανο ἀνάμεσα στά μέλη τῆς Χριστιανικῆς παροικίας.

Μέ τή συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ σώματος τοῦ Κιέλ Μαχμούτ ἡ πόλη τῆς Σπάρτης σώθηκε κυριολεκτικά ἀπό τή λεηλασία καί τή σφαγή[34], πού ἀπειλοῦσε ὁ Ντεμιρτζή-Ἐφφέ.

Στίς 22 Ἰουνίου τοῦ 1920 καί καθώς ὁ Ἑλληνικός στρατός προχωροῦσε νικηφόρα στά ἐνδότερα τῆς Μ. Ἀσίας, φτάνουν στή Σπάρτη καί οἱ πρῶτοι Χριστιανοί πρόσφυγες,

34. Θεωρῶ ἀναγκαῖο, ν' ἀναφέρω τή γενναιόδωρη καί τόσο πατριωτική χειρονομία τοῦ Ἀθανάσιου Εὐθύμογλου (γνωστοῦ ὡς Ἀττάκ) πού ἔδωσε, μέσω τοῦ Παπα-Ἰωακείμ, στόν Ντεμιτζή-Ἐφφέ 1.000 λίρες, γιά νά γλυτώσει τή γενέτειρά του ἀπό σφαγή, πού ἀπειλοῦσε ὁ τελευταῖος. Ἡ χειρονομία αὐτή κρατήθηκε μυστική σύμφωνα μέ ἐπιθυμία τοῦ Ἀττάκ ὥς τό θάνατό του.

διωγμένοι ἀπό τό Ναζλή καί τό Ἀϊδίνι. Πολλοί ἀπ' αὐτούς καταφεύγουν στο Νησί (Egridir), οἱ περισσότεροι ὅμως μένουν στή Σπάρτη. Ἡ ἀνταπόκριση στίς ἀνάγκες αὐτῶν τῶν ἀδελφῶν προσφύγων, χάρη στή δράση τοῦ Φιλόπτωχου Ταμείου, ἦταν καί πάλι ἄμεση. Προσφέρθηκαν σπίτια, κλινοσκεπάσματα, ρουχισμός καί χρῆμα, πού, σ' ἕνα μεγάλο βαθμό, ἀνακούφισαν τήν ὀδύνη τῶν ἐκπατρισμένων.

Οἱ Χριστιανοί κάτοικοι τῆς Σπάρτης εἶχαν πιά συνηθίσει στούς ἐράνους, πού κάθε τόσο μία ἀνάγκη αἰφνίδια τούς ἀπαιτοῦσε. Καί ἡ συμμετοχή τους σ' αὐτούς ἦταν πάντα ἐγκάρδια, αὐθόρμητη, εἰλικρινής καί καρποφόρα.

Πέρα ὅμως ἀπό τούς φανερούς αὐτούς ἐράνους πού ἡ πολιτεία ἐπέτρεπε, ὑπῆρχαν οἱ ἄλλοι, πού γίνονταν στά κρυφά, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Κυρίως στά χρόνια 1919 καί 1920. Τοὐλάχιστον δυό ἀπ' αὐτούς ἀναφέρει στά ἀπομνημονεύματά του ὁ Παπα-Ἰωακείμ. Τό πρῶτο, τό χορευτικό τσάι στό Σπόρτιγκ Κλάμπ τῆς Σμύρνης, στά 1919, πού ὀργάνωσε ὁ ἐκεῖ Σύλλογος Σπάρτης Πισιδίας καί πού οἱ ἀρκετά σεβαστές του εἰσπράξεις διατέθηκαν γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Τήν ἴδια χρονιά, στίς 20 τοῦ Μάη τοῦ 1919, ὁ δραστήριος καί φλογερός ἐκεῖνος πατριώτης ἱερέας ξεκινάει ἀπό τή Σμύρνη τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς γιά τή Σπάρτη, κάνοντας ἔρανο κρυφό, γιά τόν ἴδιο σκοπό, ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς. Τόσος ἦταν ὁ ζῆλος του καί ἡ μεθοδικότητά του νά μήν ἀφήσει καμιά δυνατότητα ἀνεκμετάλλευτη, ἀλλά καί τόσο ἐπιβλητική ἡ παρουσία του, πού ἐτοῦτο τό ταξίδι τῶν 250 χιλιομέτρων κράτησε... 35 μέρες!

Ἡ **ἀντίληψη τῆς ὁμορφιᾶς** γιά τούς Σπαρταλῆδες, πέρα, βέβαια, ἀπό τά γενικότερα κριτήρια τῆς ἐποχῆς, εἶχε καί τά καθαρά «τοπικά» της. Ὡς ἰδιαίτερη ράτσα εἶχε τά φυλετικά της γνωρίσματα. Τό μᾶλλον κοντό ἀνάστημα μέχρι μέ-

τριο[35]. Τό πλατύ ἰνίο, τά μεγάλα, καστανά τους μάτια. Ἕνα πολύ ὡραῖο ἄσπρο δέρμα, ἰδιαίτερα ρόδινο, στίς γυναῖκες ἰδίως. Τό μεγάλο ὑψόμετρο τῆς Σπάρτης (1.033 μ.) καί τό ἐξαιρετικά ψυχρό κλίμα συντελοῦσαν σ᾽ αὐτό. Τά δόντια τους εἶχαν καστανές ραβδώσεις ἀπ᾽ τήν πληθώρα τῶν ἁλάτων σιδήρου πού εἶχε τό νερό τους. Γιά τίς γυναῖκες κριτήριο ὁμορφιᾶς ἦταν ἀποκλειστικά σχεδόν τό πρόσωπο. Ἦταν ἄλλωστε, τό μόνο ἀκάλυπτο μέρος τοῦ σώματος.

Πολύ ἐνδιαφέροντες ἦσαν οἱ χαρακτηρισμοί πού χρησιμοποιοῦσαν στίς περιγραφές τους. Παρομοίαζαν τά ὡραῖα μάτια «σάν φλυτζάνια» καί γιά τά φρύδια ἔλεγαν ὅτι «τά τράβηξε ὁ Θεός μέ τό χέρι του», ἐννοώντας τήν τελειότητα τῆς καμπύλης τους. Ἄλλοτε παρόμοιαζαν μιά ὡραία γυναίκα μέ «σκασμένο γαρύφαλο» (τσατλάκ καρεφίλ) ἤ μ᾽ ἕνα «κομμάτι μπακλαβά» (πακλαβά τισί). Συχνός ἦταν ὁ παραλληλισμός μέ «φυστίκι» (φιστίκ κιμπί) κ.ἄ.

Στούς ἄντρες ἐκτιμοῦσαν τό παράστημα καί τήν ἀνδροπρέπειά τους, πού τήν παρόμοιαζαν μέ λιοντάρι (ἀσλάν κιμπί).

Τά **ταξίδια** στούς Σπαρταλῆδες ἦσαν συχνά καί γιά διάφορους λόγους ἀνάγκης. Παρά τήν ἄθλια διασύνδεση τῶν πόλεων, τήν ἔλλειψη δρόμων, τήν πλέρια σχεδόν ἀνυπαρξία ὁδικῶν μέσων μεταφορᾶς, παρά τούς ἀδιάκοπους κινδύνους ἀπό τούς ληστές καί, τά τελευταῖα χρόνια, ἀπό τούς Τσέτες, ταξίδευαν πολύ μέ ἄλογα ἤ ἀραμπάδες. Τά τελευταῖα χρόνια καί μέ τό τραῖνο πού εἶχε συνδέσει τή Σμύρνη μέ τή Σπάρτη καί τήν Ἄγκυρα, μέσῳ Ντινέρ.

Ταξίδευαν γιά νά ξενητευτοῦν σέ μιάν ἀπό τίς τρεῖς - τέσσερις μεγαλύτερες πόλεις τῆς Τουρκίας τότε. Σμύρνη, Ἀττάλεια, Πόλη, Ντινέρ. Ταξίδευαν ἀκόμη γιά σπουδές. Στό Ἰκόνιο, τήν Πόλη, τήν Ἀθήνα, τό Παρίσι. Ταξίδευαν γιά ἰατρικές ἐξετάσεις στή Σμύρνη, τήν Ἀθήνα, τό Παρίσι.

35. Σατίριζαν τούς ψηλούς, ἐλάχιστους ἄλλωστε, μέ τή φράση «Οὐζούν ἀντάμ, ἀχμάκ ὀλούρ», πού θά πεῖ: Ὁ ψηλός ἄνθρωπος γίνεται βλάκας.

Ζεῦγος ἀστῶν Σπαρταλήδων (Φωτ. 1905).

Τέλος, στούς "Αγιους Τόπους ἤ στήν Τῆνο γιά προσκύνημα.

Στά πολυήμερα αὐτά κοπιαστικά ταξίδια ἡ τροφή ἐξασφαλιζόταν κυρίως ἀπό τό σπίτι καί σπανιότερα ἀπό τ' ἄθλια πανδοχεῖα τῶν ἀπέραντων δρόμων. Ψωμί, τυρί, κοτόπουλο βραστό, αὐγά, φροῦτα, ἕνα παγούρι νερό ἦσαν τά σταθερά ἐφόδια πού γέμιζαν τό δισάκι τῶν στρατοκόπων.

Ταξίδια ἀναψυχῆς ἦσαν μᾶλλον ἄγνωστα.

Τό **λουτρό καθαριότητας** στή Σπάρτη, ὅπως καί σ' ὅλη τήν 'Ανατολή, γινόταν στά δημόσια **χαμάμ** (μιλλέτ χαμαμί). 'Υπῆρχαν δυό γιά τούς Χριστιανούς. Τό ἀσσά (κάτω) καί τό γιοκάρ (ἐπάνω). 'Εξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀρχιτεκτονική τους.

"Ενα χαμάμ, ἐξωτερικά τοὐλάχιστον, θύμιζε τζαμί δίχως μιναρέ. Μονώροφο, κυκλικό ἤ πολυγωνικό, χτισμένο μέ χοντρά, πέτρινα ντουβάρια γιά θερμομόνωση. Δέν εἶχε παράθυρα, παρά μονάχα μικρά, στρογγυλά ἀνοίγματα στή θολωτή ὀροφή του, σάν φινιστρίνια, ἀπ' ὅπου ἔφτανε τό φῶς μέσα ἀπό τά χοντρά, κρυστάλλινα τζαμάκια.

'Ο κύριος χῶρος τοῦ χαμάμ, κυκλικός ἤ πολυγωνικός κι αὐτός ἀντίστοιχα μέ τό κτίριο, ντυμένος ὅλο μέ μάρμαρο. 'Ολόγυρα μιντέρι μαρμάρινο καί γοῦρνες, ὅπου ἔτρεχε ἄφθονο ζεστό καί κρύο νερό. Στή μέση τῆς αἴθουσας ὑπῆρχε κυκλικός, μαρμάρινος πάγκος, ὁ ὀμφαλός (γκιομπέκ).

Στό χαμάμ πήγαιναν οἱ γυναῖκες μέ συχνότητα μιά φορά τό μῆνα περίπου. Οἱ ἐπισκέψεις ἦσαν ὁμαδικές ἀπό τήν οἰκογένεια ἤ τά φιλικά σόγια καί εἶχε τό χαρακτήρα ἱεροτελεστίας. 'Η προετοιμασία ἔντονη ἀποβραδίς, πετσέτες καί μπουρνούζια, σαπούνι, τρίφτες, φρεσκοσιδερωμένα ροῦχα, χτένια καί τάσια ἔμπαιναν στό μποχτσά.

Συνήθως κάθονταν ὥς τό μεσημέρι καί συχνά ἔτρωγαν

τό γεῦμα τοῦ μεσημεριοῦ[36] ἐκεῖ. Φωνές, γέλια, πειράγματα, μέ τήν περίεργη ἐκείνη ἠχώ μέσα στά πυκνά σύννεφα τῶν ὑδρατμῶν, μέ τήν Τουρκάλα ὑπηρέτρια τοῦ χαμάμ νά περιφέρεται ἀπό συντροφιά σέ συντροφιά, γιά νά τρίβει πλάτες, νά χύνει νερό μέ τό τάσι ἤ νά ὑπηρετεῖ σέ ὁτιδήποτε ἄλλο.

Τά ἴδια περίπου συνέβαιναν καί στούς ἄντρες στό ἀντρικό διαμέρισμα τοῦ χαμάμ. Μόνο πού ἐδῶ ὑπῆρχε ὑπηρέτης Τοῦρκος — ὄχι ὑπηρέτρια...

Ὁ κύριος χῶρος χωριζόταν ἀπό τόν προθάλαμο τοῦ λουτροῦ μέ βαριά, ξύλινη πόρτα. Ἐδῶ ὑπῆρχαν μικρά δωμάτια, ὅπου μποροῦσαν οἱ λουόμενοι νά σκουπιστοῦν καί ν' ἀλλάξουν.

Ἔξω ἀπό τό τακτικό χαμάμ πού γινόταν μιά ἤ δυό φορές —τό πολύ— τό μῆνα, ὑπῆρχε καί τό παραδοσιακό, ἔκτακτο προγαμιαῖο. Ἀλλά γιαυτό θά μιλήσουμε διεξοδικά στό κεφάλαιο τοῦ γάμου.

7. Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Ἡ γυναίκα στή Σπάρτη λειτούργησε ὡς κοινωνική μονάδα, πάντα μέσα στό αὐστηρό καί ἀμετακίνητο πλαίσιο τῶν ἀρχαίων θεσμῶν. Ὑπῆρξε πρόσωπο γενικά σεβαστό, πού τό τιμοῦσαν ὅλοι.

Εἴτε ὡς παρουσία ἀρχοντική εἴτε μέ τή λαϊκή της ἁπλότητα ἤ ἀκόμη μέ τή μικροαστική της ἀξιοπρέπεια, ὁλοκλήρωνε τό ρόλο της στόν κόσμο, δεμένη γερά στήν παμπάλαια παράδοση τῆς ἤρεμης ὑπακοῆς στόν ἄντρα. Τόν πατέρα καί τό μεγάλο ἀδελφό πρῶτα, τόν σύζυγό της ἀργότερα. Αὐτός ἦταν ὁ βασικός λόγος τῆς ἀτσάλινης ἀντοχῆς τοῦ γάμου καί

36. Θυμοῦνται μιά διασκεδαστική ἱστορία ἑνός Σπάρταλη λόγιου, πού μόλις εἶχε ἐπιστρέψει στή Σπάρτη, ὕστερα ἀπό πολύχρονη ἀπουσία του, στή Σμύρνη. Μήν ἀντέχοντας τήν ἀπουσία τῆς γυναίκας του στό λουτρό καί καθώς ἔβλεπε τήν ὥρα νά περνάει σοφίστηκε ἕνα τέχνασμα. Στάθηκε ἔξω ἀπό τήν πόρτα καί φώναζε στεντόρεια:

— Βιργινία! Βιργινία! Ἔξελθε τοῦ λουτροῦ, πυρκαγιά ἐξερράγη!...

τῆς στέρεης δομῆς τῆς οἰκογένειας. Καί, βέβαια, ὄχι στή Σπάρτη μονάχα, ἀλλά σ' ὁλόκληρο τόν Ἑλληνισμό τῆς Μικρασίας.

Ἡ γυναίκα ἦταν ἡ βασίλισσα τοῦ οἴκου της. Οἱ ἐργασίες τοῦ σπιτιοῦ δέν ἦταν μοναχά καθῆκον. Ἦταν καί δικαιοδοσία της. Καί κανείς δέν ἐπιτρεπόταν νά ἐπέμβει. Πίσω ἀπό τήν γαλήνια αὐτή παραδοχή, πού οἱ μεγάλες ἀρχές εἶχαν μέ τούς αἰῶνες σιωπηλά ἐπιβάλει, ἡ γυναίκα τῆς Σπάρτης, εὐρηματική καί ἀκούραστη, συντηροῦσε μιάν ἀντοχή μοναδική τόσο στίς καθημερινές δυσκολίες, ὅσο καί στίς ἔκτακτες δραματικές στιγμές.

Ἀπ' τή δημόσια ζωή κρατιόταν —κατά κανόνα— μακριά. Ἡ προσήλωσή της στά συζυγικά καί μητρικά της καθήκοντα τήν κρατοῦσε σταθερά ἔξω ἀπό τά κοινά. Ἡ συμμετοχή της γιαυτό σέ ἔργα ἤ λειτουργήματα —ἐκτός ἀπό τήν ἐκπαίδευση— ἔξω ἀπό τόν «οἶκο» της ἦταν μᾶλλον σπάνια. Ἄγραφος νόμος, πατροπαράδοτος, τήν κρατοῦσε μακριά ἀπό τά ἔργα τῆς διοίκησης.

Πολλές γυναῖκες, ἐν τούτοις, στή Σπάρτη σπούδασαν νηπιαγωγοί καί δασκάλες, διαπρέποντας στόν τομέα τῆς παιδείας. Καί πρέπει νά σημειωθεῖ καί τοῦτο: ὅτι οἱ ἀνάλογες σπουδές τους ἀπαιτοῦσαν μακρινούς ξενητεμούς, στή Σμύρνη, τήν Πόλη καί συχνά τήν Ἀθήνα, πρᾶγμα, πού γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν ἰδιαίτερης σημασίας τόλμημα. Ὅλες αὐτές γύριζαν πάλι στή γενέτειρά τους, γιά νά προσφέρουν ἐγκάρδια τά φῶτα τους στά παιδιά.

Κατά τ' ἄλλα οἱ Σπαρταλιές προτιμοῦσαν τίς αὐλές καί τούς κήπους τους τά καλοκαίρια ἤ τή θαλπωρή τοῦ τζακιοῦ τό χειμώνα. Κεντοῦσαν, ἔπλεκαν ἤ κουτσομπόλευαν ἀθέατες ἀπό τούς περαστικούς. Τά πολύ παλιά χρόνια ἀπέφευγαν τά καλοκαίρια νά κάθονται ἀκόμη καί στό κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ τους. Ὑπῆρξε καί σχετική σύσταση τῆς Δημογεροντίας, πού ἀποσκοποῦσε, βέβαια, καθαρά σέ ζητήματα ἀσφάλειας καί προφύλαξης.

Ἀγαπημένη ὅμως ἐνασχόληση κάθε γυναίκας στή Σπάρ-

τη ἦταν ἡ ὕφανση τοῦ χαλιοῦ. Ὑφαιναν σχεδόν ὅλες, δίχως ἐξαίρεση.

Πρέπει, τέλος, νά ποῦμε πώς ἀρκετές γυναῖκες, κυρίως στίς ἀνώτερες τάξεις, ἔπαιζαν μαντολίνο, ἐνῶ ἀρκετά συχνά ἀνακατεύονταν δραστήρια στό Φιλόπτωχο Ταμεῖο τῆς κοινότητας καί ἄλλους φιλανθρωπικούς ἐράνους. Μιλᾶμε, βέβαια, πάντα γιά κυρίες ἀπό τίς μεσαῖες καί ἀνώτερες τάξεις.

Ἔτσι, περίπου, ζοῦσε καί δροῦσε ἡ γυναίκα τῆς Σπάρτης στόν καιρό τῆς γαλήνης. Αὐτός, ὅμως, ὁ σιωπηλός, ὑπάκουος ἴσκιος τοῦ σπιτιοῦ, ὅταν οἱ τραγικές συνθῆκες τῶν τελευταίων χρόνων τό ἀπαίτησαν, ἔγινε ὁ δυναμικός ἄνθρωπος τῶν περιστάσεων, ρυθμιστής καί μέτοχος τῶν ἐξελίξεων. Ἀπό τόν προστατευτικό ἴσκιο τοῦ ἄντρα της, στό ἐκτυφλωτικό φῶς τῶν γεγονότων, ἀπό τό παρασκήνιο στό προσκήνιο. Ἦσαν οἱ στιγμές, ὅπου ἡ ἱστορική μοίρα τήν ὑποχρέωνε, νά πάρει τίς νέες εὐθύνες της καί νά παίξει τόν καινούργιο ρόλο της κάθε φορά μέ τήν ἴδια συνέπεια καί ἀπαράμιλλη ἀκρίβεια.

Ὁ μεγάλος, φονικός σεισμός καί ἡ ὑποχρεωτική ἐπιστράτευση (1914), οἱ διάφοροι διωγμοί κατά καιρούς καί τέλος μετά τά 1920. Τότε πού ὁλόκληρος ὁ ἀντρικός πληθυσμός ἀπό 14 ἕως 70 χρονῶν κίνησε γιά τόν ἀπάνθρωπο δρόμο τῆς ἐξορίας στά ἐνδότερα τῆς Ἀνατολῆς. Δρόμος πού, γιά περισσότερους ἀπό τούς μισούς, ὑπῆρξε δίχως ἐπιστροφή.

Ἔτσι ἡ γυναίκα ἐγείρεται ὡς παρουσία, μοναδική σέ εὐφυία, εὐελιξία καί τόλμη στούς καινούργιους ὁρίζοντες καί παίζει καί τό ρόλο τοῦ ἄντρα. Διευθύνει ἐπιχειρήσεις, ρυθμίζοντας μισθούς, φόρους καί συναλλαγές. Παρά τήν ἀτμόσφαιρα τρόμου πού ἄπλωσε ἡ αἰφνίδια ἀπουσία τοῦ ἀντρικοῦ πληθυσμοῦ, οἱ γυναῖκες κράτησαν τά μαγαζιά τῶν ἀντρῶν τους ἀνοιχτά στήν ἀγορά, ἐποπτεύοντας τό ἐμπόριο καί τίς οἰκονομικές δοσοληψίες[37]. Ποῦ κρυβόταν ἄραγε

37. Ὡς καί τό ρόλο τοῦ μουχτάρη χρειάστηκε νά παίξει. Ὁ Παπαϊωακείμ διόρισε ὀχτώ γυναῖκες γιά τό σκοπό αὐτό.

Σοφία Γαβριηλίδου (Κοτζαντώνογλου), ταπητουργός. Γεννημένη στά 1895 ἀποτελεῖ μιάν ἀπό τίς πιό σπάνιες, ἀντιπροσωπευτικές περιπτώσεις γυναικῶν τῆς Σπάρτης. Ὑπῆρξε ἄνθρωπος ἐξαιρετικῆς δυναμικότητας καί εὐφυίας. Μετά τό διωγμό ἵδρυσε Ταπητουργία πρῶτα στίς Σπέτσες (1922-1927) καί στή συνέχεια στή Ν. Ἰωνία. Παρά τίς τεράστιες οἰκογενειακές της ὑποχρεώσεις (χηρεία στά 25 χρόνια της, 5 παιδιά κ.λπ.), διεξῆλθε μέ ἐπιτυχία ὅλες τίς δυσκολίες, δημιουργώντας μιάν ἀπό τίς ἀνθηρότερες ἐπιχειρήσεις στήν πόλη μας, πού διηύθυνε μέχρι σήμερα.

ἐκείνη ἡ ὑπόγεια, ἀνερεύνητη καί ἀνεξάντλητη δύναμη, πού τήν ἔκανε ἄξια νά διευθύνει σχολεῖα, ἐπιχειρήσεις καί μαγαζιά, νά παίρνει τά ἡνία τῆς οἰκογένειας στά χέρια της, αὐτή, ὁ ἱκανός καί αὐστηρός οἰκονόμος τῶν εἰρηνικῶν καιρῶν, ἡ ἀεικίνητη μέλισσα τοῦ σπιτιοῦ, νά μεταμορφώνεται σέ τολμηρή καί δυναμική, ἐπάξια διάδοχο τοῦ ἄντρα της στίς ἀτέλειωτες ἐκεῖνες μέρες τοῦ τρόμου, τῆς ἀγωνίας καί τῆς ἀνέλπιδης ἀναμονῆς!

Ἔτσι ἀνέβηκε σ' ἕνα μοναδικό ὕψος ἀντοχῆς, καρτερίας καί ἀποτελεσματικῆς ὀργάνωσης. Μόνη αὐτή μέσα σ' ἕνα ἀνοιχτό πιά κλῖμα ἔχθρας, μίσους καί ἁρπαγῆς ὀργανώνει τά ἐλάχιστα πράγματα τῆς προσφυγιᾶς πού τῆς ἐπιτρέπονται. Μαζεύει τ' ἀνήλικα παιδιά της σάν τή λέαινα φροντίζει καί στηρίζει τούς γέρους καί τίς γρηές καί ξεκινάει τόν ἀγύριστο δρόμο τῆς προσφυγιᾶς.

Ἡ γυναίκα τῆς Σπάρτης ἔγραψε στιγμές ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ μεγαλείου τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ κάτω ἀπό τήν ἀδιάκοπη ἀπειλή βιασμῶν, σφαγῆς καί λεηλασίας. Καί τοῦτο τό μεγάλο ρόλο της συνέχισε ἐδῶ, στό χῶρο τόν Ἑλλαδικό, ὀργανώνοντας πάλι τήν οἰκογένειά της μέ τά ρημάδια καί τά ψίχουλα μιᾶς ἐποχῆς πού δέν θά ξαναγύριζε, μέσα σ' ἕνα κλῖμα ἐχθρότητας καί ἀποκαρδίωσης πού τώρα τῆς ἐπιφύλαξε ὄχι πιά ὁ Τούρκικος, ἀλλά ὁ Ἑλλαδικός πληθυσμός, θύμα μιᾶς ἐπαίσχυντης πολιτικῆς προπαγάνδας. Μέχρι πού νά ἐπιστρέψουν οἱ ἄντρες καί πάλι —ὅσοι κατάφεραν νά ἐπιζήσουν— ἀπό τήν ἐξορία καί τή σφαγή καί νά βρεῖ ἡ ζωή ξανά τό δρόμο της.

8. ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Οἱ τρόποι πού οἱ Σπαρταλῆδες συνήθιζαν νά χρησιμοποιοῦν, γιά νά ψυχαγωγοῦνται ἦσαν πολιτισμένοι, εὐπρεπεῖς καί μέσα στά ὅρια τῆς παράδοσης. Καί πάντα χωρίς νά θίγονται ἤ νά παραβλέπονται, ἔστω, οἱ ἀπαράγραπτοι θεσμοί τῆς οἰκογένειας. Ἀκόμη κι ὅταν ἡ ψυχαγωγία ἦταν

μονάχα ἀντρική. Τέτοιος ὑπῆρξε, ἄλλωστε, ὁλόκληρος ὁ τρόπος τῆς κοινωνικῆς τους συγκρότησης.

Ἡ Σπάρτη, χτισμένη σέ μεγάλο ὑψόμετρο, πάνω ἀπό 1.000 μέτρα, στούς πρόποδες τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Ταύρου, ἦταν φυσικό νά περιβάλεται ἀπό σπάνιες ὀμορφιές. Δάση μέ δέντρα ἄγρια ἤ ὀπωροφόρα, ἄφθονα νερά, ρυάκια καί ποτάμια καί λίμνες, δημιουργοῦσαν ἕνα παραδεισένιο τοπίο. Μιά ἀδιάκοπη πρόκληση γιά τούς ἀνθρώπους, γιά ἄμεση ἐπαφή μέ τήν Ἀλήθεια τῆς Δημιουργίας. Ἦταν γιατό, πού οἱ Σπαρταλῆδες, Τοῦρκοι καί Χριστιανοί, δέν ἔχαναν εὔκολα τήν εὐκαιρία μιᾶς οἰκογενειακῆς ἐκδρομῆς στίς ἐξοχές τῆς Σπάρτης. Καί εὐκαιρίες δίνονταν πολλές, πάντοτε, βέβαια, τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι.

Ἰδιαίτερα, μήνας ἐκδρομῆς ἦταν ὁ Μάης. Οἱ ἀπέραντοι ροδῶνες, οἱ κάμποι μέ τίς κερασιές, τά ἀγριολούλουδα μέσα στά ἀσίγαστα τραγούδια τῶν νερῶν, ἕνας ὕμνος στό Θεό.

Συνηθισμένος τόπος ἐκδρομῆς ἦταν τό **Ἱκί Καβετζίκ**[38], πέρα ἀπό τό Ἔμρ. Φορτωμένες μέ ἄφθονα ἐδέσματα οἱ οἰκογένειες πήγαιναν μέ τίς κουρελοῦδες τους καί στρώνονταν ἀπό τό πρωί. Φαγητά καί κρασιά καί οὔζο, κεμπάπ καί τυρόπιττες, φροῦτα, ποτήρια γιά τό νερό.

Οἱ Χριστιανοί συνήθιζαν νά πηγαίνουν ἐκδρομές τίς Κυριακές, οἱ Τοῦρκοι τίς Παρασκευές[39]. Τό **Ἰλλαβούς** ἦταν ἐπίσης ἕνας συχνός τόπος περιπάτου μέσα στά περιβόλια τῶν Χριστιανῶν μέ τά πελώρια ὀπωροφόρα, τίς κερασιές, τίς μηλιές, τίς βυσσινιές. Ὅπως καί ἡ περιοχή τῶν **Ἁγίων Ἀναργύρων.**

Τόποι πνιγμένοι στό πράσινο ἦσαν τό **Ἁγιάσμανα** τῆς Σπάρτης καί τό **Σιντιρέ** μέ τό φημισμένο του νερό, πού ἔτρεχε ἀπό μιά ἱστορική βρύση[40]. Ἐδῶ συνήθιζαν νά πη-

38. Δύο καβάκια (εἶδος λεύκας).

39. Πρίν ἀπό τήν Κεμαλική ἐπανάσταση, μέρα ἀφιερωμένη στόν Ἀλλάχ ἦταν ἡ Παρασκευή, ὅπως καί σέ ὅλους τούς Μουσουλμάνους.

40. Λελέκ Μπουνάρ (βρύση τοῦ πελαργοῦ).

Μιά σπάνια φωτογραφία (1912) ἀπό διασκέδαση ἀντρῶν σέ κάποιο ἐξοχικό κτῆμα Χριστιανοῦ στή Σπάρτη. Διακρίνονται τό βιολί καί τό οὖτι, ὄργανα πού, κυρίως, ἔπαιζαν οἱ Χριστιανοί.

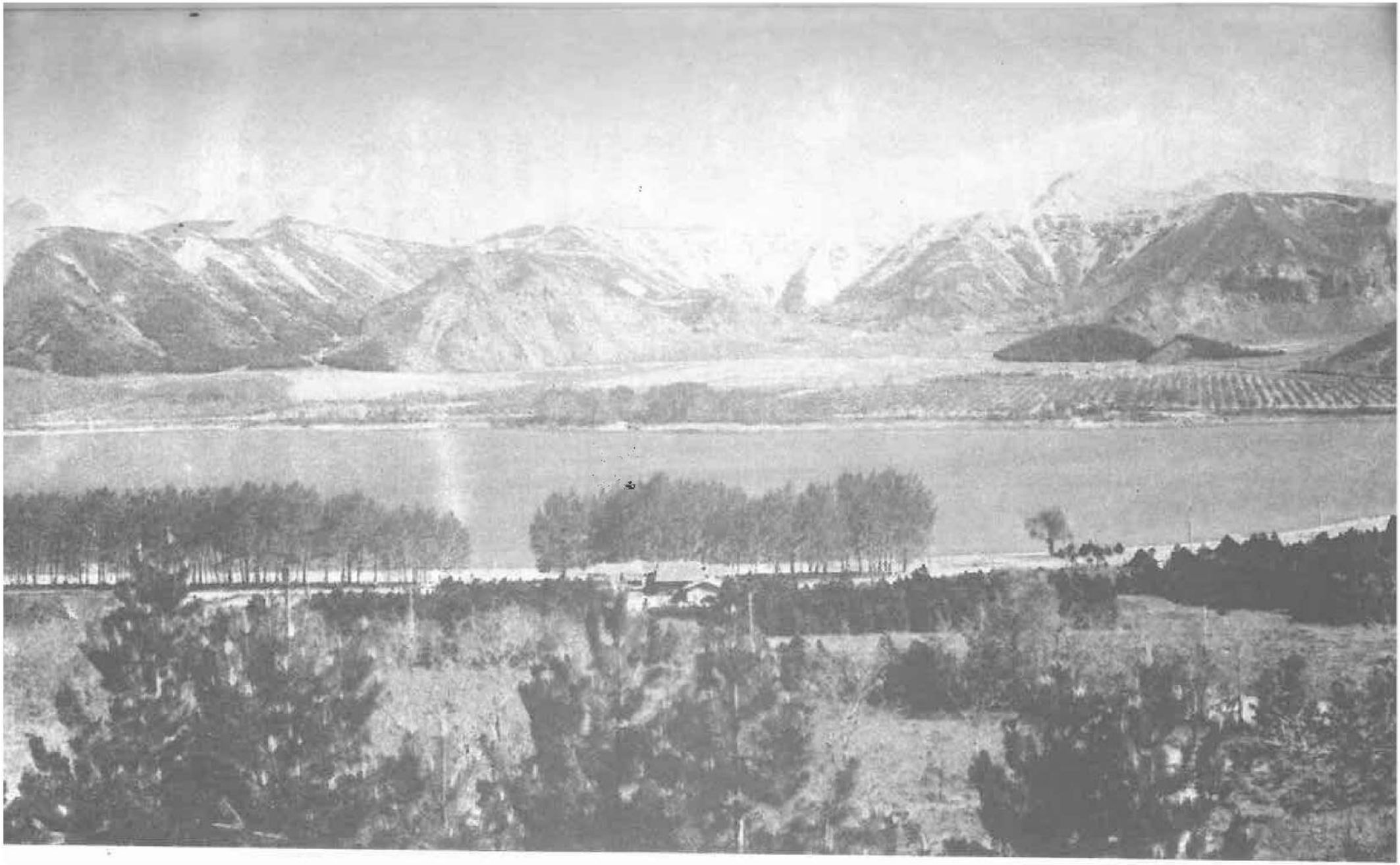

Ἡ λίμνη τοῦ Γκιολτζούκ. (Φωτ. 1979)

γαίνουν οἱ Χριστιανοί, ἰδιαίτερα στίς διάφορες ἐπετείους ἤ σέ ἀρραβῶνες, συνοικέσια κ.λπ. Τρία ἤ τέσσερα χιλιόμετρα μακριά ἀπό τήν πόλη τό Σιντιρέ ἦταν εὔκολα προσιτό μέ τά πόδια, ἀκόμη καί γιά τά παιδιά. Ἡ θαυμάσια διαδρομή κάτω ἀπό τόν ἀδιαπέραστο ἴσκιο τῶν δέντρων τήν ἔκανε ἀπολαυστικό περίπατο. Τά πράγματα καί τά ἐφόδια τους συχνά τά κουβαλοῦσαν μέ τά γαϊδούρια, πού ὁδηγοῦσαν Τοῦρκοι ἀγωγιάτες.

Τέλος, ἕνας τόπος σπάνιας, ἀλήθεια, ὁμορφιᾶς ἦταν τό Γκιολτζούκ, ἑφτά ἤ ὀχτώ χιλιόμετρα ἀπό τήν πόλη μέ τή μαγευτική του λίμνη καί τίς ἀπέραντες φυτεῖες, πού ἐκτείνονταν στό διάφανο φῶς καί τή σιωπή.

Σ' αὐτές τίς ἐκδρομές ἀπαραίτητα ἦσαν καί τά μουσικά τους ὄργανα, πού δέν ἔλειπαν, βέβαια, ἀπό κανένα σπίτι. Μαντολίνο συνήθως ἤ οὐτι ἤ βιολί. Ζουρνά καί νταούλι δέν ἔπαιζαν, ἦσαν «κατώτερα» ὄργανα, τ' ἄφηναν γιά τούς Τούρκους.

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀγαποῦσαν τή μουσική. Ἐνδεικτικό ἐτούτης τῆς ἀγάπης τους ἦταν, ὅτι σ' αὐτή τήν τόσο συντηρητική κοινωνική τους ὀργάνωση πάρα πολλές ἦσαν οἱ γυναῖκες, πού ἔπαιζαν μαντολίνο. Ἦταν ἡ ἀριστοκρατική ἐνασχόληση τῆς γυναίκας γιά τήν ἐποχή.

Συχνά οἱ παρέες σχημάτιζαν αὐτοσχέδια συγκροτήματα κατά γειτονιές ἤ οἰκογένειες. Τραγούδια τους ἦσαν κυρίως τά τούρκικα τῆς ἐποχῆς. Ἀλλά δέν ἔλειπαν καί οἱ καντάδες, οἱ Ἑλληνικές ὀπερέτες καί ἄλλα Ἑλληνικά τραγούδια, πού, τότε, ἦσαν στό προσκήνιο. Καί τοῦτα τά ἔφερναν ὥς τή Σπάρτη οἱ νεαροί φοιτητές, πού σπούδαζαν στήν Ἀθήνα ἤ στή Σμύρνη.

Πέρα ὅμως ἀπό τίς αὐτοσχέδιες ἐκεῖνες μαντολινάτες, ὑπῆρχε καί ἡ ἐπίσημη μουσική ἐκπροσώπηση τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας μέ τόν φιλαρμονικό ὅμιλο «ΟΡΦΕΥΣ»,

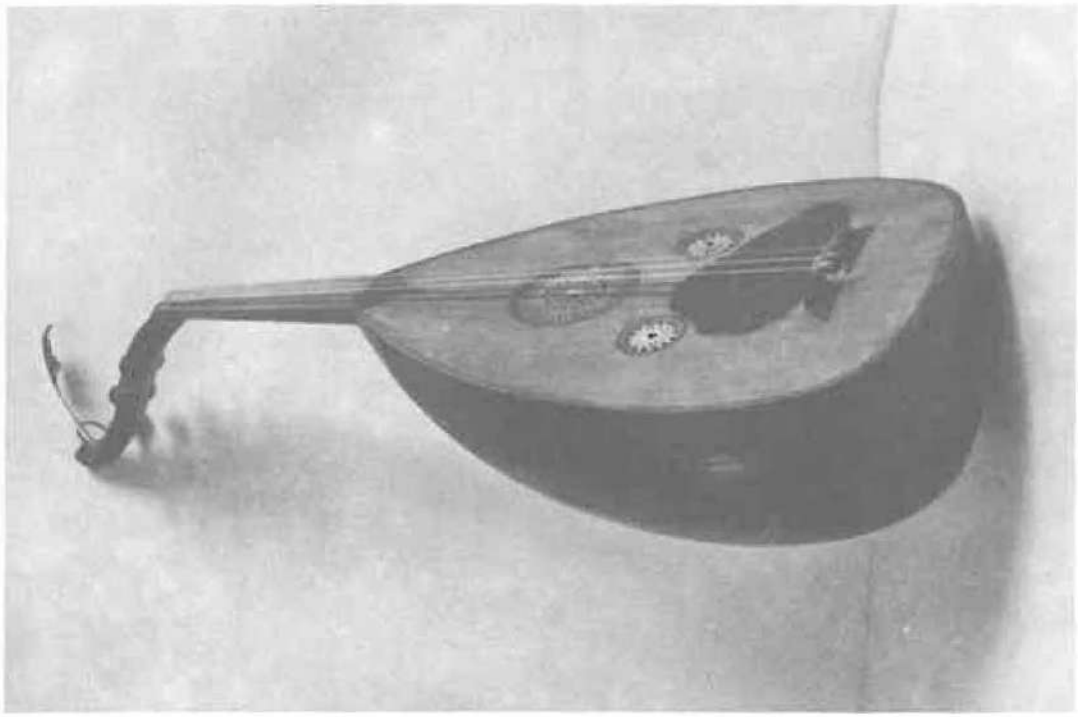

Τό οὖτι τοῦ Καρά Γκ΄ζ (Συλλογή «Ἕνωσης Σπάρτης»).

πού κράτησε ἀρκετά χρόνια[41] στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας. Ἔπαιζε συνήθως στίς μεγάλες γιορτές τοῦ Σχολείου, στίς γυμναστικές ἐπιδείξεις κ.λπ.

Οἱ Σπαρταλῆδες, γνήσιοι Ἀνατολίτες, ὑπῆρξαν δεινοί ταβλαδόροι. Δέν ὑπῆρχε σπίτι χωρίς τό **τάβλι** του. Καί, φυσικά, δέν ὑπῆρχε Χριστιανός πού δέν ἔπαιζε. Ἀκόμη καί οἱ γυναῖκες.

Μιά παρτίδα τάβλι ἦταν διασκέδαση ὄχι μονάχα γιά τούς δυό παίχτες, ἀλλά καί γιά ὅσους παραβρίσκονταν τριγύρω. Δέν στοιχημάτιζαν χρηματικά ποσά. Ἔπαιζαν γιά νά διασκεδάζουν τίς ὧρες μιᾶς συνάντησης σέ σπίτια ἤ στό καφενεῖο τῆς ἀγορᾶς.

Ἄν ὅμως δέν διακινδύνευαν χρήματα στό τάβλι, δέν συνέ-

41. Δέν μπόρεσα νά προσδιορίσω μέ ἀκρίβεια, παρά τίς ἐπίμονες προσπάθειές μου, πότε ἱδρύθηκε ὁ «ΟΡΦΕΥΣ» καί πότε διαλύθηκε. Ἀπό δημοσίευμα τοῦ Φώτη Οὐλκέρογλου εἶναι γνωστό, πώς ἱδρύθηκε στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας καί πώς δέν πρέπει νά λειτούργησε μετά τά γεγονότα τοῦ 1919.

βαινε τό ἴδιο μέ τά χαρτιά. Οἱ Σπαρταλῆδες τά συνήθιζαν. Σύμφωνα μέ κάποια παράδοση, ἡ **χαρτοπαιξία** μπῆκε στή Σπάρτη ἀπό τόν πρᾶο, σεβάσμιο καί σοφό μητροπολίτη Γεράσιμο Τανταλίδη (!) στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἦταν κι αὐτή μιά μορφή ψυχαγωγίας γιά τούς Χριστιανούς.

Τά πιό κοινά παιχνίδια ἦσαν τό 31, ὁ μουτζούρης, ἡ ξερή (ζίγκ) καί τό 66. Κυρίως ἔπαιζαν τά χειμωνιάτικα βράδια στίς βεγγέρες οἱ ἄντρες. Γινόταν μεγάλη διασκέδαση. Στό τέλος τοῦ παιχνιδιοῦ ὁ χαμένος τήν εἶχε ἄσχημα. Τόν ἀνέβαζαν οἱ ἄλλοι σέ μιά καρέκλα ἤ στό τραπέζι. Τοῦ μουτζούρωναν τή μύτη. Τοῦ ἔδεναν χρωματιστές κορδέλες στά μαλλιά καί στά μουστάκια του. Ὕστερα τοῦ τραγουδοῦσαν περιπαίζοντάς τον. Ὁ χαμένος τῆς βραδιᾶς ἔπρεπε νά τά τραβήξει ὅλ' αὐτά καρτερικά.

Ὅμως, πέρ' ἀπό τοῦτες τίς βραδιές, τίς ἀθῶες, ὑπῆρχαν κι ἄλλες, πιό δραματικές, ὅπου ἀρκετοί Σπαρταλῆδες παίζοντας στό πόκερ ἔχαναν σημαντικά ποσά. Ἦσαν οἱ «κουμαρτζῆδες».

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀγαποῦσαν πολύ τό **κυνήγι** καί ἦσαν καλοί κυνηγοί. Ἴσως γιατί ἦταν καί ἡ μοναδική, νόμιμη εὐκαιρία νά ὁπλοφοροῦν οἱ Χριστιανοί. Κάτι πού ἔδινε θάρρος, αὐτοπεποίθηση καί σιγουριά στούς ἄντρες κι ἕνα ἐνδόμυχο αἴσθημα ἀσφάλειας στίς γυναῖκες τους.

Τά γύρω δάση, τά βουνά καί οἱ λίμνες ἦσαν γεμᾶτα ἀπό κάθε λογῆς θηράματα, προσφέροντας ἄφθονες εὐκαιρίες γιά ὅποιον ἐπιθυμοῦσε, νά δοκιμάσει τίς σκοπευτικές του ἱκανότητες. Ἀγριόπαπιες, πέρδικες καί τρυγόνια, λαγοί καί ἀγριογούρουνα πλημμύριζαν τίς λίμνες καί τά δάση στίς ἐξοχικές παρυφές τῆς Σπάρτης.

Τό κυνήγι ἦταν ἀληθινή διασκέδαση. Τά ὅπλα τους οἱ κυνηγοί τά προμηθεύονταν μέ παραγγελία στή Σμύρνη ἤ τήν Πόλη. Ἡ κατοχή καί ἡ χρήση τους χρειαζόταν, φυσικά, ἄδεια ἀπό τίς Ἀρχές. Οἱ περισσότεροι ἄντρες εἶχαν ἄδεια κυνηγιοῦ. Δηλαδή: ὁπλοφορίας.

Ἡ χαρτοπαιξία στή Σπάρτη ὑπῆρξε ἀρκετά προσφιλής τρόπος διασκέδασης.
Στή φωτογραφία (1903) Ἕλληνες ὀκλαδόν παίζουν χαρτιά σέ κάποιο σπίτι.

Συνήθιζαν νά πηγαίνουν σέ μικρές ὁμάδες. Ὄχι μονάχα γιά συντροφιά, ἀλλ᾽ ἀπό ἕνα παμπάλαιο αἴσθημα ἀνασφάλειας, πού ἔφερνε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν συμπατριωτῶν ἀπό τίς συνοικίες.

Φιλοπαίγμονες, πειραχτικοί καί ἀνεκδοτολόγοι οἱ Σπαρταλῆδες ἔχουν νά διηγοῦνται δεκάδες ἀνέκδοτα γιά τό κυνήγι, πού, βέβαια, ἀναφέρονταν πάντα στούς ἄλλους[42].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίαζε τό κυνήγι τοῦ ἀγριογούρουνου. Σ᾽ αὐτό ἐπιδίδονταν μονάχα ὅσοι ἤξεραν καί νά ἱππεύουν σωστά.

Γινόταν κυρίως στήν περιοχή τοῦ Κασί-Καρά[43], κοντά στήν Πάρλα, στούς πρόποδες τοῦ Ταύρου. Ὑπῆρχε ἐκεῖ μιά λίμνη παραδεισένια, πνιγμένη μέσα σέ λόχμες ἀπό ψάθες, βοῦρλα καί καλάμια. Ἕνα δάσος πυκνό ἀπό βαλανιδιές καί ὀξιές ἀνηφόριζε ἀπό κεῖ ὥς τά βουνά. Σ᾽ αὐτή τήν ἀπάτητη ζούγκλα ζοῦσαν ἐλεύθερα τ᾽ ἀγριογούρουνα, πού, κάθε τόσο, ἔκαναν τίς ἐπιδρομές τους στόν κάμπο, πού κατηφόριζε ὥς τήν Πάρλα καί ὥς τή Σπάρτη.

Οἱ ἔφιπποι κυνηγοί σέ μικρές ὁμάδες ἔστηναν τό καρτέρι τους στίς ὄχθες τῆς λίμνης ἀπό τήν αὐγή. Ἐκεῖ περίμεναν τ᾽ ἀγριογούρουνα πού πήγαιναν γιά νερό. Μέ τήν πρώτη μπαταριά ἔτρεχαν ἔντρομα, ἀλλά καί ὀργισμένα, νά ξεφύγουν. Καί ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἄρχιζε ἡ ἀληθινή μάχη.

Ἕνας καλός κυνηγός ποτέ δέν χτυποῦσε πισώπλατα τό ζῶο. Σωστός κυνηγός ἦταν ἐκεῖνος, πού θά ἔφερνε τό ἀγριογούρουνο στό «ζεγκί». Νά τό ὑποχρεώσει, δηλαδή, σέ μετωπική ἐπίθεση. Τότε μονάχα ἐπιτρεπόταν νά τό χτυπήσει «στό σταυρό». Ἔτσι αὐτό τό παιχνίδι τοῦ θανάτου γινόταν ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνο, ἀλλά καί ἀνδροπρεπές.

Τό κυνήγι τῶν ἄλλων ζώων καί πουλιῶν ἦταν χωρίς ἰδιαίτερο λαογραφικό ἐνδιαφέρον.

Ἄν ἐξαιρέσει κανείς τίς γυμναστικές ἐπιδείξεις τῶν

42. Βλέπε σχετικό κεφάλαιο.
43. Μαῦρο Φρύδι.

σχολείων, ὁ ἀθλητισμός ἦταν ἀνύπαρκτος. Ἐν τούτοις ἡ **ἱππασία** ἦταν ἕνα ἄθλημα γιά τούς ἄντρες πού διατηροῦσαν κτήματα καί τσιφλίκια. Ἀναφέρομαι σ' ἕνα παιχνίδι ἀνάλογο μέ τό hokey. Στό παιχνίδι αὐτό οἱ ἔφιπποι παῖχτες, καλπάζοντας μέ ταχύτητα, ἔπρεπε, σκύβοντας στό πλάι, νά χτυπήσουν μ' ἕνα μεγάλο μπαστούνι τό «τσιλίκι»[44]. Ὅποιος πετύχαινε πιό πολλές φορές τό στόχο ἦταν ὁ νικητής.

Μερικοί ἦσαν ἀληθινά δεινοί ἱππεῖς. Ἰσχυρή μνήμη στούς παλιότερους ἄφησε μιά συντροφιά ἱππέων, πού κάποια βραδιά ἀνέβηκαν μεθυσμένοι στό δεύτερο ὄροφο ἑνός σπιτιοῦ μέ τ' ἄλογά τους! Ὅσοι γνωρίζουν ἀληθινά ἀπό ἱππασία, ἰσχυρίζονται, πώς τό πιό δύσκολο δέν ἦταν ἡ ἀνάβαση, ἀλλά ἡ κατάβαση ἀπό τίς σκάλες...

Ὁ προσφιλέστερος καί πιό ἀνώδυνος τρόπος γιά νά διασκεδάζουν οἱ Σπαρταλῆδες ἦσαν οἱ **βεγγέρες**. Ἐπισκέψεις οἰκογενειακές, πού ἄλλαζαν τά βράδια μεταξύ τους στά σπίτια συγγενῶν καί φίλων.

Ἡ ἀνυπαρξία δημόσιων χώρων καί μέσων διασκέδασης τήν ἐποχή ἐκείνη, ὁ μακρύς καί σκληρός χειμώνας, οἱ ἀτέλειωτες νύχτες του καί ἡ ἀνάγκη συσπείρωσης τῶν Χριστιανῶν τούς μάζευε στά σπίτια μέ κάθε εὐκαιρία ἤ καί χωρίς.

Καθισμένοι γύρω ἀπό τό τζάκι συζητοῦσαν, ἀστειεύονταν πειραχτικά, ἔλεγαν ἀνέκδοτα, μοιράζονταν τόν καημό τῆς σκλαβιᾶς τους, φτέρωναν τίς ἀνώφελες ἐλπίδες τους.

Ἀνάμεσα στό ρακί, τούς «λεπλεμποῦδες» καί τίς σταφίδες, τά καρύδια καί τ' ἀμύγδαλα. Συχνά ἔψηναν πρόχειρα στραγάλια στό τζάκι ἤ, στά μεγάλα κρύα, οἱ ἄντρες ἔκαναν «τέλ χαλβασί»[45] μέ νισαστέ καί ζάχαρη.

44. Ἕνα μακρόστενο, λεῖο κομμάτι ξύλου.

45. Βλέπε Κεφ. Β΄.

Ἦσαν φορές πού οἱ βεγγέρες αὐτές διαρκοῦσαν κάτι πιό πολύ ἀπό τά ἀνεκτά τους ὅρια. Αὐτό προκαλοῦσε συχνά τή δυσφορία τῶν οἰκείων. Καί τότε δέν ἦταν καθόλου σπάνια ἡ χρήση τῆς παμπάλαιης πρόληψης, πού ἔβαζε τή σκούπα καί τό ἁλάτι πίσω ἀπό τήν πόρτα...

Λένε, πώς ὕστερα ἀπ᾽ αὐτό οἱ ἐπισκέπτες δέν μποροῦσαν πιά νά μείνουν περισσότερο.

9. ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ ΓΙΟΡΤΗ

Μιά ὀνομαστική γιορτή στήν οἰκογένεια ἦταν μεγάλη μέρα. Ἰδίως τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρας. Γεγονός πού τό περίμεναν κάθε χρόνο μέ μιάν ἰδιαίτερη λαχτάρα, μιᾶς καί θά τούς δινόταν, ἐπίσημα πιά, ἡ εὐκαιρία νά ὑποδεχτοῦν καί νά φιλοξενήσουν συγγενεῖς καί φίλους. Γενέθλια δέν γιόρταζαν οἱ Σπαρταλῆδες. Τιμοῦσαν μονάχα τό ὄνομα τοῦ Ἁγίου τους, σύμφωνα μέ τήν ἀνατολική παράδοση.

Ἀπό τήν παραμονή τό πρωί μαζεύονταν ὅλες οἱ νέες κοπέλες, πού ὑπῆρχαν στό σόι, γιά τίς προετοιμασίες τοῦ σπιτιοῦ. Βαστοῦσαν αὐτές μέχρι τό βράδυ. Ὅλες οἱ κοπέλες διανυκτέρευαν στό σπίτι τῆς γιορτῆς. Σκουπίσματα, σφουγγάρισμα, γυάλισμα τῶν μπακιρικῶν. Μαγειρέματα καί, ἄν ἦταν χειμώνας, τίναγμα τῶν χαλιῶν. Καί τέλος, τό ζύμωμα τῶν ἄρτων καί τοῦ «σουσαμλή κοσσμά».

Τό ἀπόγευμα τῆς παραμονῆς γινόταν στήν ἐκκλησία ἡ καθιερωμένη ἀρτοκλασία σέ μεγάλο κύκλο φίλων καί συγγενῶν. Ἀμέσως μετά, οἱ ἱερεῖς πού εὐλόγησαν τούς ἄρτους, ἔκαναν ἐθιμοτυπική ἐπίσκεψη στό σπίτι τῆς γιορτῆς.

Τήν ἑπόμενη τό πρωί, δηλαδή ἀνήμερα, κορίτσια τῶν συγγενῶν μοίραζαν τά κομμάτια τοῦ Ἄρτου στά φιλικά καί συγγενικά σπίτια. Μαζί καί ἀπό ἕνα σουσαμλή κοσσμά. Αὐτό εἶχε τό χαρακτῆρα τῆς ἐπίσημης πρόσκλησης στή γιορτή.

Τόν κοσσμά τόν ζύμωναν μέ σταρένιο ἀλεύρι, λάδι, μαστίχα, κανέλα καί ζάχαρη. Τόν ἔπλαθαν σέ μικρά στρογγυλά ψωμάκια, στό μέγεθος μιᾶς παλάμης καί τόν πασπάλιζαν

μέ ἄφθονο σουσάμι. Εἶχε τήν ἰδιότητα νά διατηρεῖ τό ἄρωμα καί τή φρεσκάδα του γιά πολλές μέρες.

Οἱ καλεσμένοι ἔρχονταν τό πρωί στήν ἐκκλησία μέ ὅλους τούς στενούς συγγενεῖς τοῦ σπιτιοῦ. Μετά τή λειτουργία ἀκολουθοῦσε ἡ ἐπίσκεψη τῶν ἀντρῶν στό σπίτι γιά ἕνα οὔζο καί μεζέ. Ἡ «σύντομη» αὐτή ἐπίσκεψη ξεπερνοῦσε κάποτε τά ὅρια ἀντοχῆς καί τοῦ πιό ὑπομονετικοῦ οἰκοδεσπότη, ἀφοῦ τά οὔζα καί οἱ μεζέδες δέν μποροῦσαν νά ἀπαγκιστρώσουν τούς ἐπισκέπτες πρίν ἀπό... τά μεσάνυχτα!

Τό μεσημέρι, ἔτσι κι ἀλλοιῶς, στρωνόταν μεγάλο γιορτινό τραπέζι γιά τούς συγγενεῖς. Νωρίς τό ἀπόγευμα ἔρχονταν καί οἱ γυναῖκες τῶν φίλων. Ἔτσι ἔσμιγαν πιά ὅλοι μαζί σέ τρικούβερτο γλέντι. Ἄφθονα φαγητά, χορός, μεταμφιέσεις καί ὄργανα γέμιζαν μέ μιά πανηγυριώτικη χαρά τό ὑπόλοιπο τῆς ἡμέρας. Σπάνια ἔλειπαν ἀπό τοῦτα τά γλέντια καί οἱ φίλοι Τοῦρκοι τῆς οἰκογένειας.

Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειωθεῖ τό πλῆθος τῶν εὐχῶν πού πλημμύριζε τό τραπέζι. Σέ κάθε ποτήρι εὔχονταν. Ἐκεῖνες πού ἐπικρατοῦσαν ἦσαν:

— Νά ζήσεις μέ τόνομά σου!

— Νά δοξαστεῖς μέ τόνομά σου!

πού σήμαιναν νά πεθάνεις Χριστιανός καί νά μήν ἀλλαξοπιστήσεις. Ἦταν τό ἀντίδοτο σέ μιά μακραίωνη παράδοση, πού ἔκρυβε τό φόβο βίαιων ἐξισλαμίσεων. Τούς τελευταίους δυό αἰῶνες, βέβαια, οὔτε ἕνα περιστατικό δέν ἀναφερόταν. Ἡ παράδοση ὅμως φύλαγε τό ἐνδεχόμενο.

Οἱ συγγενεῖς πού ἔμεναν κάπως μακριά φιλοξενοῦνταν τή νύχτα στό σπίτι. Ἰδιαίτερα στίς χειμωνιάτικες γιορτές. Δέκα, εἴκοσι, κάποτε τριάντα ἄτομα κοιμόντουσαν στό σπίτι τῆς γιορτῆς. Στρωματσάδα. Ἔτσι τέλειωνε μιά μέρα πραγματικῆς χαρᾶς καί ἀδερφοσύνης γιά τούς Χριστιανούς.

Μέ τέτοιους τρόπους σφυρηλατοῦσαν τούς οἰκογενειακούς δεσμούς οἱ Σπαρταλῆδες, ἀλλά σφιχτόδεναν καί τούς πλατύτερους κοινωνικούς.

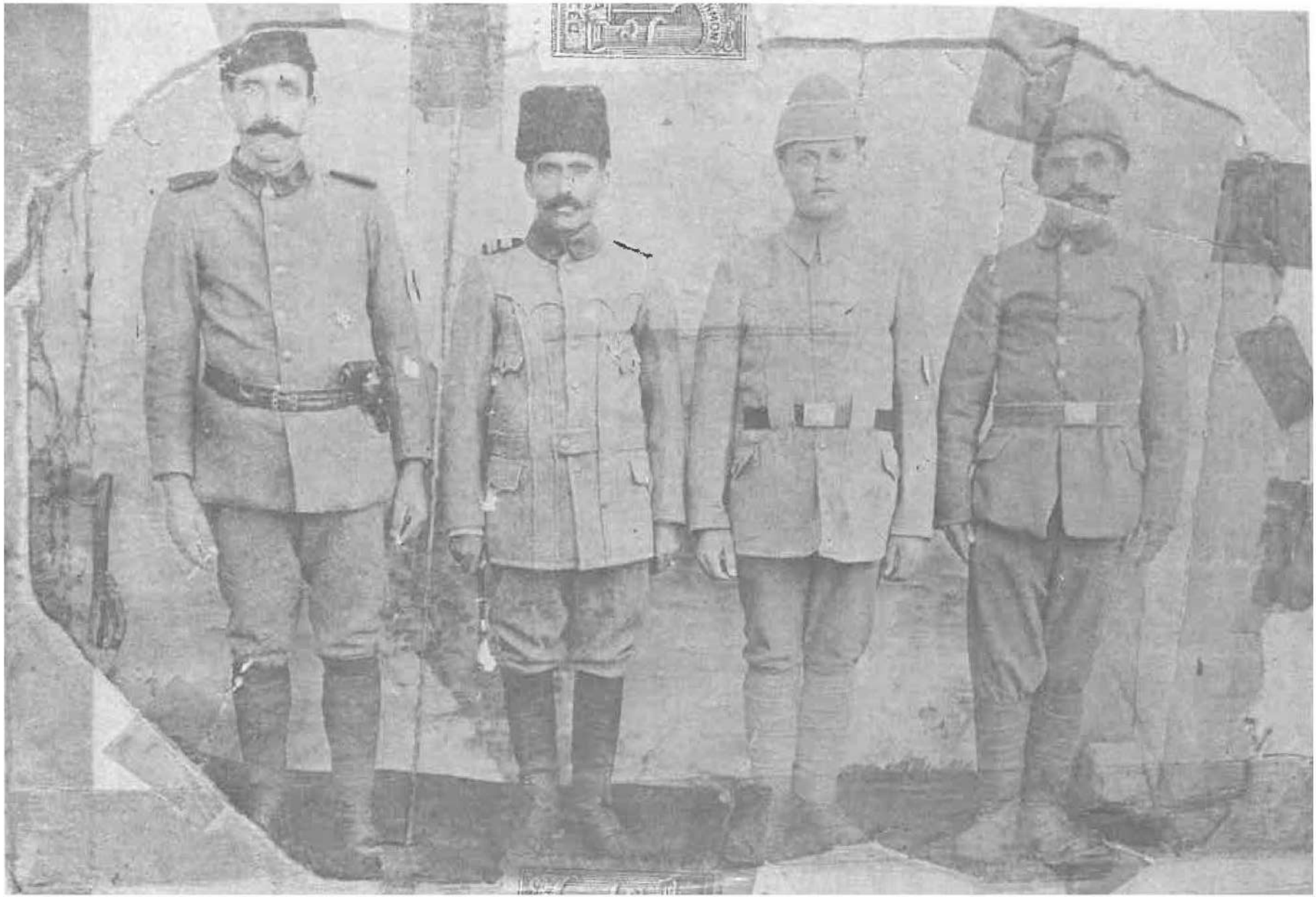

Ἕλληνες (1ος καί 3ος) καί Τοῦρκοι (2ος καί 4ος) ἀξιωματικοί καί ὑπαξιωματικοί τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ.

10. ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΑ ΚΑΙ ΒΡΙΣΙΕΣ ΕΥΧΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΑΚΕΜΑΤΑ

Φιλοπαίγμονες, καυστικοί καί εὑρηματικοί, ταὐτόχρονα ὅμως προικισμένοι μέ ἀρκετό χιοῦμορ καί ἀκόμη περισσότερη ἀθυροστομία, οἱ Σπαρταλῆδες τό εἶχαν εὔκολο καί διασκεδαστικό παιχνίδι νά «κολλᾶνε» κι ἀπό ἕνα **προσωνύμιο** στόν καθένα.

Ἐτοῦτο τό «παρατσούκλι» ἦταν ὁ ἐνοχλητικός ἴσκιος κάθε συμπατριώτη. Μιά εἰδική λεπτομέρεια τῆς συμπεριφορᾶς τους, ἀτέλεια στή σωματική τους διάπλαση, μιά παράξενη κίνηση στή γενικότερη ἐμφάνιση πού ξέφευγε ἀπ' τά συνηθισμένα, μποροῦσε νά γίνει ἡ ἀφορμή, πού θά πυροδοτοῦσε τήν καυστική τους εὐρηματικότητα.

Τό παρατσούκλι ἀκολουθοῦσε ὁλόκληρη τήν οἰκογένεια ἐπί πολλές γενιές. Συχνά, μάλιστα, μέ τά χρόνια ἡ δύναμη τῆς ἐπανάληψης μποροῦσε νά ἐκτοπίσει σέ τέτοιο βαθμό τό πραγματικό της ἐπώνυμο, ὥστε νά πάρει ἄνετα τή θέση του.

Τό ἄκουσμά του ἦταν πάντα ἰδιαίτερα πειραχτικό καί κάποτε ἐξαιρετικά ἐπώδυνο. Ἕνας ἀπό τήν οἰκογένεια ἦταν ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιά τό παρατσούκλι καί μᾶλλον ὁ πατέρας, πού εἶχε καί τή μεγαλύτερη κοινωνική προβολή καί δράση. Ὅμως ἐκεῖνο ἀκολουθοῦσε στό κατόπι κι ὅλα τά μέλη τῆς οἰκογένειάς του.

Ἡ ποικιλία τους ἦταν τεράστια. Μποροῦσε νά ἐκφράζει μιά πάθηση ἤ κάποιο ἀτύχημα (λ.χ. Γιαν΄κ Νταμμόν: ὁ καμμένος Δαμιανός, Κιόρ Παντιλή: ὁ ἀλλοίθωρος Παντελῆς). Κάποτε νά θυμίζει μιά σωματική κατάσταση ἤ δυσμορφία (λ.χ. Καμπ΄ρ Ντασκαλόζ: ὁ καμπούρης Δάσκαλος, Κέλ Κυριόζ: ὁ φαλακρός Κήρυκος, Κιουτσούκ Φιλιππάκη: ὁ μικρό(σωμο)ς Φιλιππάκης κ.λπ.). Συχνά εἶχε σχέση μέ τό ἐπάγγελμα (λ.χ. Τερζή-Πετράκη: ὁ Πετράκης ὁ ράφτης) καί δέν ἦσαν λίγες οἱ φορές, πού τό παρατσούκλι ἤθελε νά θυμίζει κάποιο ζῶο (λ.χ. Ποττάκ ἤ Ντανά-Γκαβρίλ: ὁ Γκα-

βρήλος τό μοσχάρι, Ἀσλάν-Λεωνίδα: ὁ Λεωνίδας τό λιοντάρι κ.λπ.).

Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἡ εὐρηματικότητά τους. Ἕνας ψηλός καί στητός ἄντρας λ.χ. παρομοιάζεται μέ... νύφη (Γκελίν-Χαμπός: ὁ Χαράλαμπος ἡ νύφη). Ἕνας κορδωτός κύριος μέ Τοῦρκο ἱερωμένο (Μολλά Κυριόζ: ὁ Κήρυκος ὁ μουλᾶς) ἤ μέ... πρόξενο (κονσολόζ).

Καθώς βλέπουμε τά προσωνύμια ἔμπαιναν πάντα σάν προθέματα στό μικρό ὄνομα καί ὄχι στό ἐπώνυμο. Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά ἀκολούθησαν τούς Σπαρταλῆδες καί στήν Ἑλλάδα καί μερικά σάν ἴσκιοι ἀκόμη τούς ἀκολουθοῦν, σπάνια βέβαια πιά, στίς ἰδιωτικές τους συζητήσεις, καθώς ἀναθυμοῦνται τά περασμένα.

Μᾶλλον μαλακοί καί πρᾶοι χαρακτῆρες οἱ Σπαρταλῆδες γενικά ἀπόφευγαν τίς **βρισιές, οἱ κατάρες** ἦσαν σπάνιες καί ἡ βλασφημία ἐντελῶς ἄγνωστη.

Βέβαια, ἔτσι ἀθυρόστομοι πού ἦσαν, τά πειράγματα καί οἱ βρισιές τους —ὅταν γίνονταν— ἦσαν ἀρκετά ἁλατισμένα καί κάποτε ὄχι ἰδιαίτερα λεπτά. Φράσεις ὅπως «νά μαραθεῖς», «νά ψοφήσεις» ἤ «καταραμένος νἆσαι», «νά ξεράσεις ἀφρούς» δέν ἦσαν βέβαια συχνές, ἀλλά μποροῦσαν ν' ἀκουστοῦν σέ στιγμές μεγάλης ὀργῆς. Φυσικά πάντα στά Τούρκικα, ὅπως, ἄλλωστε καί οἱ εὐχές.

Σέ μεγάλη κάπως χρήση ἦταν ἡ βρισιά πού χλεύαζε τήν πίστη. Θά ἔπρεπε, μᾶλλον, νά σχετίζεται μέ τή γενικότερη νοοτροπία τοῦ χώρου. Εἶναι γνωστό πώς οἱ Μουσουλμάνοι βάζουν τήν πίστη στό Ἀλλάχ (Din) πάνω ἀπ' ὅλα.

Βρισιές πού ἀναφέρονται σέ συσχετισμούς μέ τή γενετήσια πράξη ἤ τά ὄργανα τῆς τέλεσης της ἦσαν σέ ἀρκετά μεγάλη χρήση, ὅπως, ἄλλωστε, παντοῦ, γιαυτό δέν θεώρησα ἰδιαίτερα ἀναγκαία τήν περιγραφή τους.

Τέλος, ἡ παρομοίωση μέ ζῶα, ὅπως: σκύλα, γιέ τῆς σκύλας ἤ γάιδαρε, γιέ τοῦ γαϊδάρου ἤ ἀρκούδα, γιέ τῆς ἀρκούδας κι ἀκόμη: καμήλα, βόδι κ.λπ. ἦταν ἀρκετά διαδεδομένη.

Ζεστό καί πολύ πλούσιο ἦταν τό **εὐχολόγιο** τῶν Σπαρταλήδων. Ἕνας ὠκεανός ἀγάπης, πίστης στό Θεό κι εὐγνωμοσύνης γιά τά ἀγαθά τῆς Δημιουργίας Του, ἀνταπόδοσης καί εἰλικρίνειας ἔφερνε πάντα μιάν εὐχή γιά κάθε περίσταση, πράξη ἤ γεγονός.

Ἄπειρες ἦσαν οἱ εὐχές γιά τό κάθε τι. Γιά τή γέννα καί τό γάμο. Γιά τό ταξίδι καί τήν ἐπιστροφή. Γιά τή γιορτή, γιά τά συλλυπητήρια, γιά τά μνημόσυνα στούς οἰκείους. Γιά τήν εὐχαρίστηση καί τήν εὐγνωμοσύνη. Στό τραπέζι, στήν ἐργασία, στό καληνύχτισμα. Παντοῦ ἡ ἀνάμνηση τοῦ Θεοῦ, ἡ μεγαλωσύνη Του καί ἡ πανταχοῦ παρουσία Του.

Γράφω μονάχα λίγες, χαρακτηριστικές, ὅπως: Ὁ Θεός νά σοῦ δίνει μακρυά μοίρα. Ὁ Θεός νά σοῦ δίνει καλές ὧρες. Ὁ Θεός νά μή χαλάσει τή γεύση τοῦ στόματός σου (Ἰδιωματισμός). Ὁ Θεός νά μακραίνει τή ζωή σου. Ἤ ἄλλες: Εἴθε νά φιλήσουν τά στεφάνια (τοῦ γάμου) σου οἱ γονεῖς σου (στούς ἀνύπαντρους). Ὁ δρόμος σου νά εἶναι ἀνοιχτός (στούς ταξιδιῶτες). Νά πιάνεις χῶμα καί νά γίνεται χρυσάφι (ἔκφραση εὐγνωμοσύνης).

Οἱ εὐχές ἦσαν κι αὐτές ἕνα δεῖγμα τῆς αἰσθηματικῆς γενναιοδωρίας τῶν Σπαρταλήδων.

11. Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ

Εἶναι πολύ πιθανό, πώς τά πολύ παλιά τά χρόνια, τά ροῦχα τῶν Χριστιανῶν τῆς Σπάρτης ἐλάχιστες διαφορές παρουσίαζαν ἀπό τά Τούρκικα. Ἀργότερα ἔγιναν μερικές σημαντικές διαφοροποιήσεις. Σχετικές, βέβαια, πάντοτε μέ τό θρήσκευμα, τίς οἰκονομικές συγκυρίες τῶν παροίκων, τήν κοινωνική τους κατάταξη.

Οἱ συχνές ἐπικοινωνίες μέ τά μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὅπως, κυριότερα, τῆς Σμύρνης καί, σέ δεύτερη μοίρα, τῆς Πόλης καί τῆς Ἀττάλειας, ἔπαιξαν ἐπίσης ρόλο σημαντικό.

Στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας ἡ ἐμφάνιση ἑνός

Γυναικεία ἀμφίεση τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα. Σημειώνεται ἡ πολυτέλεια στό βελούδινο μακρύ φόρεμα, τά ἄφθονα κοσμήματα καί ἡ ἐξαιρετικά φροντισμένη κόμμωση. Ἀνάλογη φροντίδα καί στό παρουσιαστικό τῆς νεαρῆς κόρης.

Ἄλλη ἐνδυμασία τοῦ περασμένου αἰώνα (Συλλογή τῆς «Ἕνωσης Σπάρτης»). Οἱ ἐπιδράσεις τῆς Τουρκικῆς ἀντίληψης εἶναι ὁλοφάνερες.

ἄντρα Χριστιανοῦ στή Σπάρτη δέν εἶχε διαφορές ἀπ' ὁποιουδήποτε Εὐρωπαίου. Εἶναι ἀληθινά ἀπίστευτη ἡ ἄψογη ἐμφάνισή του. Σέ τέτοιες μάλιστα συνθῆκες κι ἐποχές. Καί τό πιό σπουδαῖο: στά ἐνδότερα μιᾶς χώρας, πού ἡ ἔνταξή της στόν κορμό τῆς Εὐρώπης δέν μποροῦσε νά εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπό τυπική.

Ἄν καί ὑπῆρχαν, βέβαια, οἱ ἐξαιρέσεις, γενικά οἱ ἄντρες εἶχαν ἕνα **κοστούμι** καλό γιά τό χειμώνα. Βαρύ, μαῦρο, μονόχρωμο ἤ ριγέ, ἀπό φίνα τσόχα ἐγγλέζικη ἤ γαλλική. Ἦταν αὐτό πού ἔραβαν γιά τό γάμο τους καί στή συνέχεια τό διατηροῦσαν ὡς ἐπίσημο στήν ὑπόλοιπη ζωή τους. Μ' αὐτό τούς ἔθαβαν.

Συχνά ὑπῆρχε καί δεύτερο κοστούμι, λιγότερο καλό, γιά καθημερινή χρήση. Οἱ μεσαῖες τάξεις κι οἱ ἀνώτερες χρησιμοποιοῦσαν στό λευκό ἤ ριγέ πουκάμισο τό σκληρό, σπαστό κολλάρο. Ἡ γραβάτα μεταξωτή, πλατειά συνήθως, μαύρη ἤ μονόχρωμη. Οἱ κατώτερες τάξεις δίχως κολλάρο καί γραβάτα.

Τό **γιλέκο** ἦταν ἐξάρτημα ἀπαραίτητο. Τό στόλιζαν μέ μιά χρυσή καδένα, ἁπλή ἤ διπλή, πού βαστοῦσε στή μιάν ἄκρη τό ρολόι καί στήν ἄλλη ἁπλό ἤ διπλό φλουρί.

Τό **πανωφόρι** ἀπό βαρειά τσόχα μαύρη, ἀρκετά μακρύ. Γιακάς ντυμένος μέ γούνα ἀστρακάν ἤ βελοῦδο, μαῦρο ἤ καφέ.

Τά **παπούτσια** ἦσαν, συνήθως, μποτίνια μέ κορδόνια μέχρι τά σφυρά. Τά σκέπαζαν γκέττες, σύμφωνα μέ τή μόδα τῆς ἐποχῆς.

Σέ καμιά περίπτωση δέν μποροῦσε νά λείπει τό **φέσι** ἀπό τό κεφάλι ἑνός ἄντρα. Ὅπως δέν μποροῦσε νά λείπει τό μουστάκι. Συνήθειες καθαρά Τούρκικες κι οἱ δυό. Οἱ γεροντότεροι διατηροῦσαν καί μούσι. Ἕνα μικρό μπαστουνάκι διακοσμητικό πού κρατοῦσαν στό χέρι συμπλήρωνε τήν ἐμφάνιση. Ἰδιαίτερα στίς ἐπίσημες μέρες.

Τό καλοκαίρι κανένας ἄντρας δέν κυκλοφοροῦσε δίχως σακάκι. Πουκάμισο κοντομάνικο δέν ὑπῆρχε. Τό κοστούμι

ἦταν σέ κάθε περίπτωση ἀπαραίτητο. Συχνά φοροῦσαν τό ἴδιο, τό μοναδικό, δίχως γιλέκο. Οἱ ἀνώτερες, οἰκονομικά, τάξεις εἶχαν κοστούμια θερινά. Ἄσπρη σατακρούτα ἤ ἀνοιχτόχρωμα ἐλαφρότερα κασμήρια, γραβάτες ἀνοιχτόχρωμες, ἐπίσης. Τά παπούτσια λευκά ἤ δίχρωμα.

Τά τελευταῖα χρόνια τό ψάθινο **παγιασόν** εἶχε ἀρχίσει νά κάνει τίς πρῶτες του συγκρατημένες ἐμφανίσεις, ἐκτοπίζοντας τό φέσι. Ἀργότερα μερικοί εἶχαν ἀρχίσει καί τό χειμώνα νά φοροῦν καπέλο «εὐρωπαϊκό».

Ἐδῶ εἶναι χρήσιμο νά σημειώσουμε καί τοῦτο. Τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰώνα, ἴσως καί στίς ἀρχές τοῦ δικοῦ μας, πολλοί ἄντρες, ἰδιαίτερα οἱ γεροντότεροι, φοροῦσαν ἀντί γιά παντελόνι τό παραδοσιακό «ντιμιντόν». Ἦταν παραλλαγή τῆς Τούρκικης βράκας (σαλβάρ). Φαρδύ τό μέρος πάνω ἀπό τό γόνατο καί στενά ἐφαρμοστό στό κατώτερο τμῆμα του. Τό ἴδιο φοροῦσαν καί ἀργότερα, ἀλλά μόνο ὅταν ἵππευαν ἤ πήγαιναν στά κτήματά τους. Διευκόλυνε τότε καλύτερα καί τό φόρεμα τῆς μπότας.

Στόν ἐσωτερικό ρουχισμό τίποτα τό ἰδιαίτερο ἤ ξεχωριστό ἀπό τίς συνήθειες τῆς ἐποχῆς. Μονάχα τά «ντερλίκια», ἕνα εἶδος παντόφλες γιά τό σπίτι, πλεχτές ἤ τσόχινες γιά νά ζεσταίνουν τά πόδια. Τά φοροῦσαν γυναῖκες καί ἄντρες μέσα στό σπίτι τό χειμώνα. Ἀνάλογα, βέβαια, ἐνισχυόταν καί ὁ ἐσωτερικός ρουχισμός.

Σέ ἀντίθεση μέ τό ἀντρικό ντύσιμο, ἡ γυναίκα εἶχε στή διάθεσή της ποικιλία πολύ μεγαλύτερη. Ἐξ αἰτίας τῶν δύσκολων ἤ ἀνύπαρκτων μέσων ἐπικοινωνίας, **ἡ μόδα** ἦταν γενικά πολύ πιό δυσκίνητη. Ἡ ἐνημέρωση, ὅμως, ἦταν πλήρης. Παρίσι, Πόλη καί Σμύρνη ἔστελναν τά μηνύματα μέ τούς ταξιδιῶτες καί τούς μετανάστες.

Τά ἐμπορικά μαγαζιά στή Σπάρτη δέν εἶχαν τίποτα, νά ζηλέψουν ἀπό τά ἀντίστοιχά τους στίς παραπάνω πόλεις. Ἀντίθετα. Ἡ γειτονία μέ τήν Ἀνατολή ἔδινε τή δυνατότητα μιᾶς πιό ἀποτελεσματικῆς προμήθειας σέ ὑφάσματα καί ἄλλα εἴδη, πού ἀναφέρονταν στή γυναικεία κομψότητα

Ἄντρας μεγαλοαστός μέ χαρακτηριστική «Εὐρωπαϊκή» ἐνδυμασία. Τό φέσι, παρ' ὅλ' αὐτά, ἀπαραίτητο.

καί φιλαρέσκεια. Ἡ Βηρυτός ἰδιαίτερα καί ἡ Δαμασκός, ἀλλά καί ἡ Κύπρος ἀντιστάθμιζαν τίς πηγές ἐφοδιασμοῦ τῆς Εὐρώπης. Ὑπῆρχε μιά ἀπίστευτη ἐμπορική δραστηριότητα στή Σπάρτη.

Παρά τή στενή παρακολούθηση τῆς μόδας οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν μεγάλο ἀριθμό ρούχων στίς ντουλάπες τους. Καί στήν περίπτωση τους ἕνα καλό φόρεμα πάντα κρατοῦσε γιά χρόνια ἀρκετά. Ἕνα ἕως τρία καθημερινά ἦσαν τά δεύτερα. Αὐτά συνήθως. Βέβαια ὑπῆρχαν καί οἱ ἐξαιρέσεις, ἀλλά γενικά, αὐτός ἦταν ὁ κανόνας.

Κεντητές παντόφλες. Κάθε κοπέλα θά κεντοῦσε γιά τό γάμο της τοὐλάχιστον δυό ζευγάρια.

Τά **φορέματα**, διατηρώντας τήν παράδοση ἦσαν πάντα κομψά, μακρυά καί μεσᾶτα χωρίς νά προκαλοῦν. Κλειστά ὡς τό λαιμό, συνήθως μέ μακρυά μανίκια, ἀπό καλά ὑφάσματα, ραμένα σέ μοδίστρες Χριστιανές. Κατά τά ἄλλα: ζῶνες, φραμπαλάδες καί καπέλα, τακούνια, χάντρες καί ἀρώματα. Ὅλος ἐκεῖνος, δηλαδή, ὁ μυθικός μικρόκοσμος τῆς γυναίκας σέ ἀφθονία καί σημαντική ποικιλία.

Ἄφθονα ἦσαν ἐπίσης τά **κοσμήματα**. Καί βέβαια, μόνο χρυσά. Βραχιόλια σμυρνέικα ἤ πολίτικα, παντατίφ, σκουλαρίκια, σταυροί, ἁλυσίδες. Σημειώνω, ἰδιαίτερα, τά χρυσά φλουριά (πεντόλιρα). Ἀπό ἕνα μέχρι πολλές συστοιχίες στή συλλογή της εἶχε κιόλας κάθε γυναίκα πρίν ἀπό τό γάμο της. Δέν ἀναφέρομαι σέ λεπτομέρειες.

Οἱ κορσέδες ἀρκετά συχνοί καί ἀπό τότε, βέβαια, ἀτελέσφοροι. Ὁ ἐσωτερικός ρουχισμός τῆς ἐποχῆς.

Μέσα στό σπίτι τήν ὥρα τῆς ἐργασίας τους οἱ γυναῖκες φοροῦσαν **σαλβάρια**. Κάθε κοπέλα στήν προίκα της ἔφερνε τοὐλάχιστον δυό. Ἦταν ἕνα εἶδος φόρμας ἐργασίας. Ἀκόμη καί γιά τά μικρά κορίτσια.

Σημειώνω ἐδῶ τήν ἐξαιρετική φροντίδα πού ἔδειχναν στό **ντύσιμο τοῦ παιδιού** οἱ Σπαρταλῆδες. Μονάχα σέ χῶρες πολύ ἀναπτυγμένες οἰκονομικά μπορεῖ κανείς, νά διαπιστώσει τό ἀνάλογο. Στ' ἀλήθεια ἦταν ἀξιοθαύμαστο. Γιατί ἔδειχνε ὄχι μονάχα τήν οἰκονομική εὐεξία τῆς κοινότητας, ἀλλά καί τήν προσοχή πού ἔδιναν στήν κομψή καί περιποιημένη ἐμφάνιση τῶν παιδιῶν.

Τ' ἀγόρια τοῦ σχολείου ἦσαν πάντα κουρεμένα σύρριζα. Πουκάμισο, σακάκι, παντελόνι στενό, κοντό πάνω ἀπό τά γόνατα. Ἀπαραίτητο τό πηλίκιο μέ τή γνωστή μας κουκουβάγια.

Τά κορίτσια μέ γαλάζια σχολική ποδιά, μακρυές κάλτσες καί κλειστά παπούτσια ἤ πέδιλα ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή. Τά μαλλιά κοτσίδες ἤ κουρεμένα κοντά. Περιορισμός ἀνάλογος, εἶναι φανερό, πώς δέν ὑπῆρχε.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ

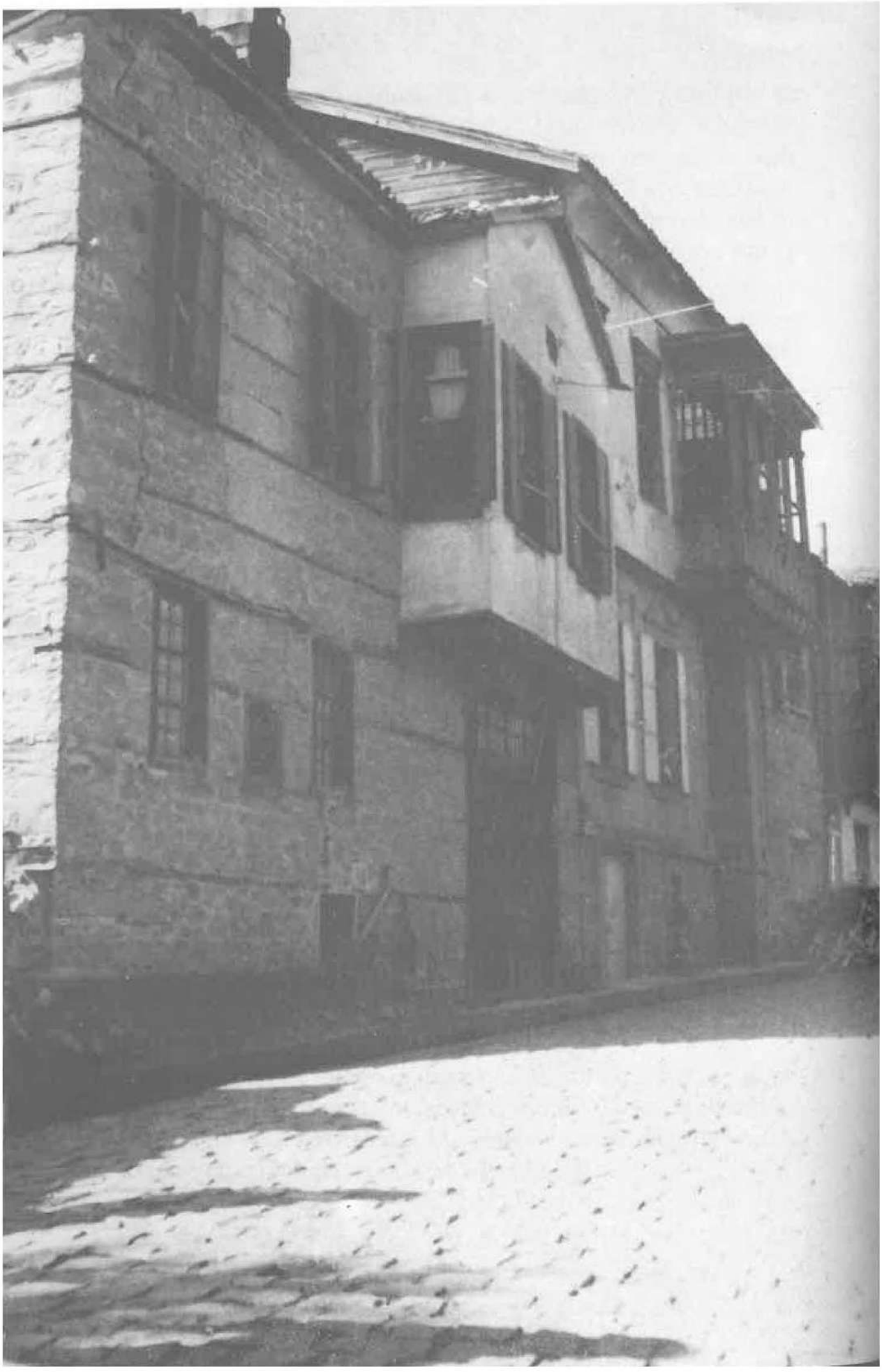

1. ΡΥΘΜΟΣ, ΤΡΟΠΟΣ ΔΟΜΗΣ, ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Τό **Τσάι:** ὁ σπουδαιότερος παραπόταμος τοῦ Κέστρου. Ὁ δεμένος σφιχτά μέ τή ζωή καί τήν παράδοση, τά παραμύθια καί τούς θρύλους τῆς Χριστιανικῆς Σπάρτης. Τό Τσάι, πού πά νά πεῖ: ὁ ποταμός. Ὁ θυμωμένος χείμαρρος, τό εὐγενικό ρυάκι, τό Τσάι ὁ ξεροπόταμος, ἡ ὀργή, τό σιγανό τραγούδι, ἡ ἀπειλή. Ἡ χλωρή δροσιά καί ὁ ψίθυρος τῶν νερῶν, πηγή ζωῆς καί πλημμύρας καί καταστροφῆς. Νερό δεμένο μέ τίς ρίζες τοῦ τόπου καί τῆς ἱστορίας του.

Οἱ συνοικίες τῶν Χριστιανῶν, ριγμένες δεξιά κι ἀριστερά στίς ὄχθες του, ἀγκαλιάζοντάς τον σάν τ' ἀγαπημένο ζῶο. Ἀπό τά παλιά τά χρόνια οἱ Τοῦρκοι φρόντιζαν πάντα, νά ρίχνουν παράμερα τούς «ἄπιστους» (γκιαούρ). Ὅπως σέ κάθε πόλη τῆς Τουρκίας, ὅπου ὑποχρεώνονταν, νά συμβιώσουν τά δυό στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ της. Στό Ἀνατολικό καί τό μεσημβρινό τμῆμα τῆς Σπάρτης.

Οἱ Χριστιανοί μέ τά χρόνια κατάφεραν, νά τό μεταμορφώσουν στόν πιό σημαντικό τομέα της. Ἀσυγκράτητη βλάστηση, περιβόλια μέ ὀπωροφόρα, βρύσες καί ρυάκια καί χείμαρροι κι ἀνάμεσά τους τά χίλια διακόσια, περίπου, σπίτια τῶν Χριστιανῶν, πού τά χώριζε σέ δυό ἀδερφωμένες ὁμάδες τό Τσάι. Πολλά γεφύρια ἔνωναν τίς δυό πλευρές του. Ξύλινα, πέτρινα. Τά σπίτια μεγάλα, εὐρύχωρα, ψηλοτάβανα. Διώροφα τά πιό πολλά. Ἄνετες πόρτες, παράθυρα πού χόρταιναν ἥλιο καί φῶς.

Τέσσερις συνοικίες ἤ μαχαλάδες (μελλέ) ὅριζαν τό τετράγωνο τῆς Χριστιανικῆς συνοικίας τῆς Σπάρτης. Τό **Τσάι-μελλεσί** μέ τά ἀρχοντικά καί μεσοαστικά του σπίτια.

Τό **Ἔμρ-μελλεσί**[1] ὅπου ζοῦσαν οἱ πιό φτωχές οἰκογένειες. Τό **Γιοκάρ-μελλεσί** (πάνω συνοικία) καί **Ἀσσά-μελλεσί** γιά τίς μέσες καί μικρές ἀστικές οἰκογένειες.

Δοσμένος ρυθμός πού νά πηγάζει μέσα ἀπό τήν παράδοση, ἐδῶ δέν ὑπῆρχε. Βασικός παράγοντας πού ἐπιδροῦσε πάνω στήν ἀρχιτεκτονική τοῦ σπιτιοῦ, ἦσαν τά οἰκονομικά τοῦ ἰδιοκτήτη. Κι ἄλλο, σημαντικότερο, ἴσως, αὐτό: ἡ παμπάλαια ἐθιμική κληρονομιά τῆς πατριᾶς πού μάζευε τά παρακλάδια τῆς οἰκογένειας καί τίς παραφυάδες της, καθώς φύτρωναν ἄφθονα στό ἀτέρμονο κύλισμα τοῦ χρόνου. Ἀρχαία συνήθεια, πού συσπειρώνει τούς ἐπίγονους γύρω ἀπό τόν πατριάρχη της.

Αὐτές οἱ ἐπάλληλες προσθῆκες γρήγορα παραβίαζαν, τροποποιοῦσαν ἤ ἀλλοίωναν τόν ὅποιο ἀρχικό ρυθμό τοῦ σπιτιοῦ. Ἤ καί τόν καταργοῦσαν ὁριστικά. Γιατί ὑπῆρχε ἀρχικός ρυθμός. Μονάχα πού συχνά χανόταν στά βάθη τῆς μακρινῆς, ἱστορικῆς παράδοσης.

Ὁ κεντρικός **ρυθμός** τοῦ σπιτιοῦ, καθώς ἦταν φυσικό, εἶχε ἀνταπόκριση μέ τή λειτουργική του οἰκονομία μονάχα. Στίς ἀτέλειωτες ἀλλαγές, τά περιθώρια γιά ἐξαιρετικές ἀρχιτεκτονικές διακοσμήσεις ἦσαν μᾶλλον περιορισμένα. Τά περισσότερα πολύ παλιά. Συχνά ἡ ἡλικία τους ξεπερνοῦσε τούς δυό αἰῶνες. Σέ κάποιο του ἀπομνημόνευμα ὁ Γ. Τσακίρης, καθώς ἀναφέρεται στίς ὑπέροχες ξυλογραφίες ἑνός

1. Ὁ Γαβριήλ Τσακίρης ὑποστήριζε τήν ἐξῆς ἄποψη: σύμφωνα μέ τό Μηναῖο τοῦ Πατριαρχείου Κων/λεως, 15.000 Πισίδες σφαγιάστηκαν στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα. Ὅσοι περισώθηκαν κατέφυγαν στά περίχωρα. Στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα κάποιος προύχοντας Ἕλληνας τῆς Πόλης ἀποσπᾶ φιρμάνι τοῦ Σουλτάνου γιά τήν ἐπανίδρυση τῆς Χριστιανικῆς συνοικίας τῆς Σπάρτης. Εἶναι ὁ θρυλικός Χατζη-Χουρμούζης, πού τόνομά του περισώθηκε ὡς τίς μέρες μας ἀπό τήν παράδοση κι ἀπό μιάν ἀναμνηστική πλάκα πρός τιμήν του στό Ναό τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στό Ἔμρ. Ἔμρ σημαίνει διαταγή. Μ' αὐτή τή διαταγή ἐπανίδρυσε τήν πρώτη συνοικία ὁ Χατζη-Χουρμούζης κι ἀπό κεῖ καί τόνομά της. Ἀργότερα ὁ πυρῆνας αὐτός συγκέντρωσε σιγά σιγά καί τούς ὑπόλοιπους. Ὑπῆρχε κι ἄλλη ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς παράδοσης. Πολλοί ἐπιφανεῖς Σπαρταλῆδες, μέχρι τό 1922 ἀκόμη, πλήρωναν τόν κεφαλικό φόρο ἐκτός Σπάρτης (Gönen, Aglasun κ.λπ.), πρᾶγμα, πού μαρτυρεῖ, ὅτι ἀπό παλιότερα κατοικοῦσαν ἔξω ἀπό τή Σπάρτη.

Σχέδιο κλασικοῦ Σπαρταλήδικου σπιτιοῦ, πού ἐκπόνησε ἡ ἀρχιτέκτων Μαίρη Καλλιοντζίδη. Διακρίνονται τά σαχνισιά καί ὁ τρόπος τῆς δομῆς γενικότερα (ξύλινα σινάζια, πέτρινοι τοῖχοι, κεραμοσκεπής στέγη κ.λπ.)

σπιτιοῦ, πιστοποιεῖ τήν ἡμερομηνία πού διάβασε στό περιθώριό τους: 1714.

Τοῦτο εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημείωτο: μεγάλες πυρκαγιές καί ἕνας τόσο φονικός σεισμός σάν τοῦ 1914 ἀφήνουν ἀνέπαφα κάμποσα τέτοια σπίτια. Σώζονται ὥς τά σήμερα[2].

Πρώτη φροντίδα ὁ σωστός προσανατολισμός. Πρόσωπο στήν Ἀνατολή. Κι ὕστερα ὁ **κῆπος** μέ τά ὀπωροφόρα. Κερασιές καί μηλιές περισσότερο. Λιγότερο οἱ βυσσινιές καί οἱ βερυκοκιές. Ἀλλά καί ροδιές καί μουσμουλιές καί κλήματα. Καί λουλούδια ἕνα πλῆθος. Ἀλέες καί γλάστρες. Ἕνας σκύλος εἶναι ἕτοιμος πάντα, νά γαυγίσει τόν περαστικό. Ἡ κατσίκα πού μασάει τό χόρτο της στή σιγουριά τοῦ φύλακά της. Καί τέλος τό κοτέτσι.

Συχνά μέσα στό περιβόλι ἕνα **πατητήρι**. Κάποτε κι ἕνα καζάνι, ἀποστακτήρας γιά τό οὖζο. Σημάδια πώς τό σπιτικό διαθέτει κι ἀμπέλι ἀξιόλογο. Καί πώς ὁ μοῦστος καί ἡ σταφίδα εἶναι σίγουρα γιά τό κρασί καί τό οὖζο[3] τῆς χρονιᾶς, ἀλλά καί γιά τό πετμέζι.

Ἡ κυβέρνηση σφράγιζε τόν ἀποστακτήρα γιά ὅλο τό χρόνο. Ἐκτός ἀπό δυό ἤ τρεῖς μέρες μονάχα. Ὅσες χρειάζονταν, δηλαδή, γιά τήν ἀπόσταξη τοῦ οὔζου. Αὐτό τό στενό χρονικό περιθώριο γιά τούς Χριστιανούς παραβίαζε, βέβαια, ἡ συχνή καί εὔκολη δωροδοκία τῶν «τζανταρμάδων». Ἔτσι ἡ διεύρυνσή του σέ μιά βδομάδα —κάποτε περισσότερο— γινόταν χωρίς ἐξαιρετικά μεγάλες δυσκολίες...

Στά πολύ παλιά χρόνια τά σπίτια ἦσαν ξύλινα. Ὁ τρό-

2. Ἐκτός ἀπό τήν Ἀλβανία εὐτύχησα νά ταξιδέψω σέ ὅλες τίς χῶρες τῆς Βαλκανικῆς. Δέν εἶδα οὐσιαστικές διαφορές στά σπίτια τους. Ἀναφέρομαι στό μέσο ἐπαρχιώτικο σπίτι. Οἱ λειτουργικές δομές του παρέμειναν παντοῦ μᾶλλον ἴδιες.

3. Θά σημειώσω, πώς ἐλάχιστοι ἔφτιαχναν κρασί στή Σπάρτη. Ἡ χρήση του ἦταν μᾶλλον περιορισμένη. Τό δυνατό κρύο τοῦ χειμώνα καί ἡ παλιά παράδοση ἀπαιτοῦσαν δυνατά ποτά, καθώς ἦταν τό ρακί τῆς Σπάρτης.

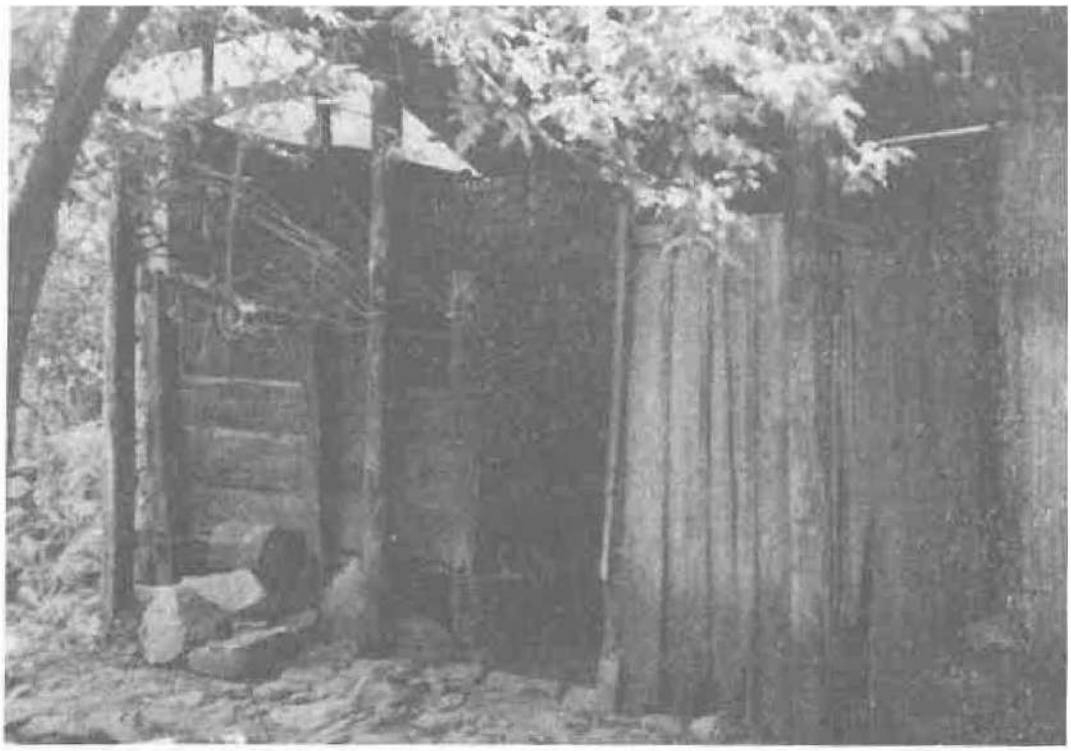

Πατητήρι ξύλινο, καθώς σώζεται μέχρι σήμερα σέ αὐλή Χριστιανικοῦ σπιτιοῦ. (Φωτ. 1979)

πος αὐτός κατασκευῆς γινόταν εὔκολα προσιτός. Ὁ Ταῦρος μέ τά ἀπέραντα δάση του ἔδινε ἄφθονη καί φτηνή ξυλεία. Ταὐτόχρονα αὐτός ὁ τρόπος διατηροῦσε καί τό σοβαρό μειονέκτημα νά κάνει τήν πόλη εὐάλωτη στή φωτιά. Οἱ πυρκαγιές δέν ἦσαν καθόλου σπάνιες. Ἦταν αὐτός ὁ λόγος, πού καί σέ τοῦτον ἀκόμη τόν τρόπο τῆς δομῆς χτίζαν τόν βορεινό τοῖχο ἀπό πέτρα. Τόν ἔλεγαν **γιανγκ΄ν ντουβάρ** (ὁ τοῖχος τῆς φωτιᾶς) γιατί ἐμπόδιζε τήν ἐξάπλωσή της. Τοὐλάχιστον γιά τήν περίπτωση τοῦ δυνατοῦ βοριά. Οἱ ἄλλοι τοῖχοι ἀπό στενόμακρες σανίδες, φολιδωτά βαλμένες, ἡ μία πάνω στήν ἄλλη.

Ἡ ὀροφή, τό **ντάμι** καθώς τόλεγαν, ἀπό χοντρά δοκάρια. Ἐσωτερικά ντυνόταν μέ στενόμακρους πήχεις (μπαγντατί) κάθετους στά δοκάρια, πού στή συνέχεια σοβαντίζονταν. Ἐξωτερικά ἔστρωναν ἕνα παχύ στρῶμα ἀπό χῶμα ἀδιά-

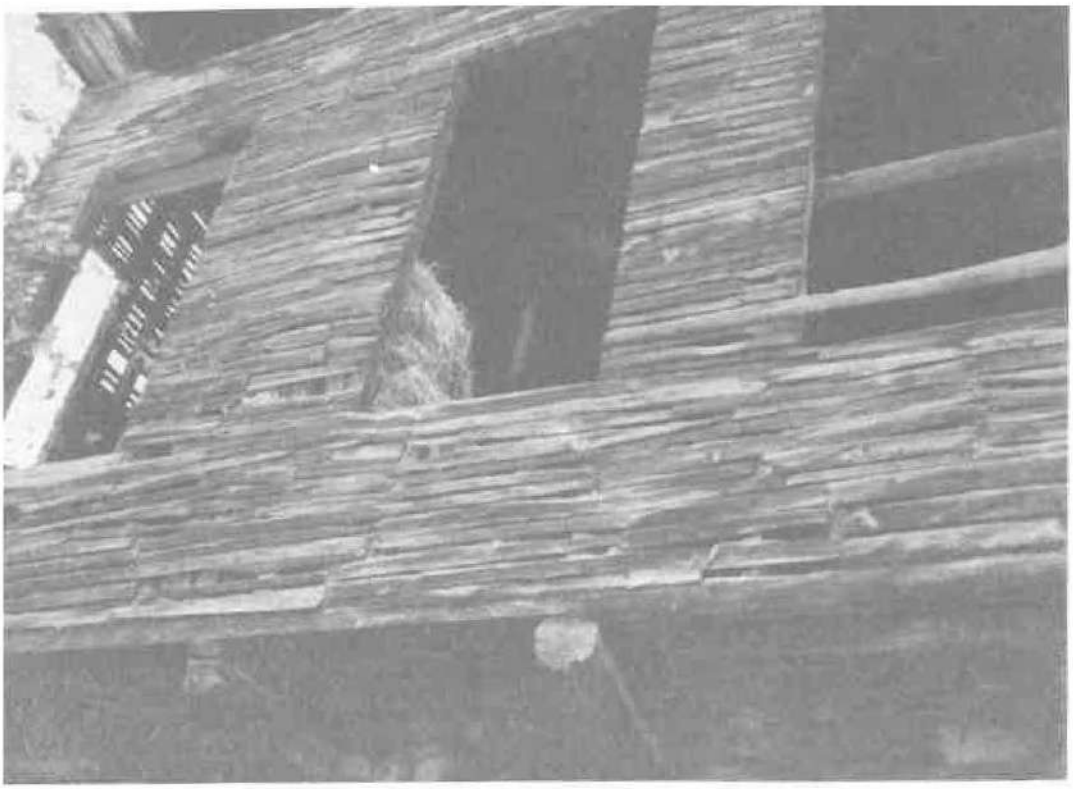

Ξύλινοι τσατμάδες σέ τοιχοποιία σπιτιοῦ. (Φωτ. 1979)

βροχο[4]. Ἄργιλλος ἤ κάτι παρόμοιο. Τό πατίκωναν γερά μέ εἰδικούς κύλινδρους.

Ἡ ἐπίπεδη αὐτή στέγη τό χειμώνα δημιουργοῦσε πρόβλημα σοβαρό γιά τό σπίτι, ὅταν οἱ τεράστιες ποσότητες χιονιοῦ πού μάζευε, γίνονταν βάρος ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνο γιά τήν ἀντοχή της. Ὁ ἐκχιονισμός ἦταν ἀπό τά πιό σοβαρά προβλήματα τοῦ νοικοκύρη, μιᾶς καί οἱ χιονοπτώσεις ἦσαν ἀδιάκοπες, κάποτε γιά μῆνες. Ὁ ὄγκος τοῦ χιονιοῦ πού μάζευαν οἱ στέγες, κάποτε διπλασίαζαν τό ὕψος τους!

Στά μέσα, περίπου, τοῦ περασμένου αἰώνα ἀρχίζουν, νά χτίζονται τά πρῶτα πέτρινα σπίτια. Ὁ τρόπος τῆς δομῆς παραδοσιακά Τούρκικος. Οἱ τοῖχοι χωρίζονται μέ δυό, τρεῖς ἤ περισσότερες ὁριζόντιες ζῶνες ἀπό ξύλινα δοκάρια (σινάζ ἤ οὐσάκ). Ἀνάλογα μέ τό ὕψος τους. Πανάρχαιος

4. Τό ἔλεγαν «ἰλασπί». Ἴσως ἀπό τήν Ἑλληνική λέξη: λάσπη.

τρόπος γιά τήν προστασία ἀπό τούς σεισμούς. Ὁ σκελετός ἀπό τσιμέντο, φυσικά ἄγνωστος.

Ὁ χῶρος ὁλόκληρος ὁρίζεται σέ δυό ὀρόφους. Τό **κάτω σπίτι** (ἀλτέβ) πού λειτουργεῖ σάν φυσικό ψυγεῖο γιά τίς προμήθειες τοῦ χειμώνα. Συχνά εἶναι κι ἀποθήκη γιά τά καυσόξυλα. Ὁ χωρισμός τῶν δυό ὀρόφων γίνεται μέ ξύλινο πάτωμα. Τό δάπεδο στό ἀλτέβ εἶναι ἀπό πατημένο χῶμα. Μιά σκάλα ξύλινη ἐσωτερική ἤ —σπανιότερα— ἐξωτερική ὁδηγεῖ ἀπό τό ἀλτέβ στό κυρίως σπίτι.

Ξύλινη ἦταν καί ἡ **ὀροφή**. Ἐσωτερικά ντυνόταν μέ ξύλινους, λεπτούς τσατμάδες πού σοβαντίζονταν. Ἐξωτερικά μέ βυζαντινά κεραμίδια, πού διακόπτονταν ἀπό μιά ἤ δυό καμινάδες καί κάποτε κάποιο περιστεριώνα. Σκάλες, πόρτες καί παράθυρα, ὅλα ἀπό ξύλο.

Καθιερωμένη διαρρύθμιση στό **κυρίως σπίτι:** ὁ μεγάλος μουσεφίρ-ὀντάς, ἡ κουζίνα καί μιά ἤ δυό κρεβατοκάμαρες. Τό ἀποχωρητήριο μέ τή γνωστή Τούρκικη λεκάνη, καθώς

Τά ἐρείπια τοῦ πατρικοῦ μου σπιτιοῦ στή Σπάρτη. (Φωτ. 1979)

καί τό πλυσταριό μέ τό χτιστό καζάνι, βαλμένα στήν αὐλή, ἀνεξάρτητα, κατά τή συνήθεια τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποχέτευση γινόταν σέ βόθρο ἀπορροφητικό.

Τυπικό μεσοαστικό σπίτι στή Σπάρτη. Λεπτομέρειες. Τό ἀλτέβ συνήθως μισοσκότεινο. Ἤ σκοτεινό ὁλότελα. Παράθυρο καγκελόφραχτο. Πόρτα. Μιά μικρή τρύπα στό ὕψος τοῦ δαπέδου, ὅσο μιά παλάμη, γιά τό ἄνετο πέρασμα τῆς γάτας. «Κεντί-ντελίκ» τήν ἔλεγαν, δηλαδή γατότρυπα. Τό τρυφηλό τετράποδο ἦταν ἀγαπημένο κατοικίδιο στά πιό πολλά σπίτια τῆς Σπάρτης.

Τά τρία ἐτοῦτα ἀνοίγματα ἦσαν καί τά μόνα στό ἀλτέβ. Ἄλλα δέν χρειάζονταν. Ἐδῶ ἀποθήκευαν προμήθειες γιά τούς μῆνες τοῦ χειμώνα, ὅπου τό χιόνι καί τό κρύο δυσκόλευαν τίς ἐπαφές τῶν ἀνθρώπων μέ τά κτήματα ἤ τίς ἄλλες ἐμπορικές δραστηριότητες καί μετακινήσεις.

Τό ἀλτέβ ἦταν τό φυσικό ψυγεῖο τοῦ χειμώνα. Ἀλλά καί τοῦ καλοκαιριοῦ. Μικρά καί μεγάλα πιθάρια. Μερικά χωμένα ὥς τό λαιμό στό χῶμα. Γιά τό λάδι, τό βούτυρο, τούς καβουρμάδες, τά παστά ψάρια. Τσιγγέλια στήν ὀροφή γιά νά κρεμᾶνε τά σουτζούκια, τούς παστουρμάδες, τά καλούπια τοῦ κιμά. Μιά αἰώρα ξύλινη γιά τά ψωμιά, τά κουλούρια, τά παξιμάδια. Βαρέλια γιά οὔζο καί κρασί. Τά ξύλα καί τά κάρβουνα σωροί σέ μιά γωνιά.

Σάν τύχαινε αὐτός ὁ χῶρος νά εἶναι ὑπόγειος, τό σπίτι λειτουργοῦσε κανονικά μέ δυό ὀρόφους. Σέ τούτη τήν περίπτωση ἡ σκάλα ἐπικοινωνίας ἦταν ἐσωτερική. Ἀλλοιώτικα ἦταν πάντα ἀπ' ἔξω. Καί στίς δυό περιπτώσεις ἦταν ξύλινη.

Ὁ πάνω ὄροφος ἦταν τό κύριο σπίτι. Ὁ μεγάλος **μουσεφίρ-όντάς**, ὁ χῶρος τῆς ὑποδοχῆς, ἀνάλογος μέ τό σημερινό καθιστικό. Τζάκι στή γωνιά. Κολλητά στόν τοῖχο ἕνα γύρο ξύλινος πάγκος, στά 40 ἑκατοστά περίπου, τό «μακατλίκι». Στρωμένο πάντα μέ χαλιά, προσφέρει ἄφθονο χῶρο γιά τούς ξένους. Ἀνάλογη κατασκευή ὑπῆρχε καί ἐξωτερικά, περιβάλλοντας ὅλη τήν ἔκταση τῶν τοίχων, πού ἔβλεπαν στήν

αὐλή. Στίς γιορτές καί τούς γάμους τοῦ καλοκαιριοῦ φιλοξενοῦσαν ἄφθονους καλεσμένους.

Μιά ἤ περισσότερες πόρτες στόν ὀντά βγάζουν σέ ἰσάριθμα κλειστά μπαλκόνια. Μιά πόρτα ὁδηγεῖ στήν κουζίνα. Σέ κάποια της γωνιά τό τζάκι, χτισμένο ψηλά γιά τό μαγείρεμα. Ἄλλες πόρτες στόν ὀντά, μιά ἤ πιό πολλές, φέρνουν στίς κρεβατοκάμαρες.

Ὅταν τό ἀλτέβ εἶναι ὑπόγειο, τότε καί οἱ δυό ὄροφοι τοῦ σπιτιοῦ ἔχουν ἀντίστοιχη διαρρύθμιση.

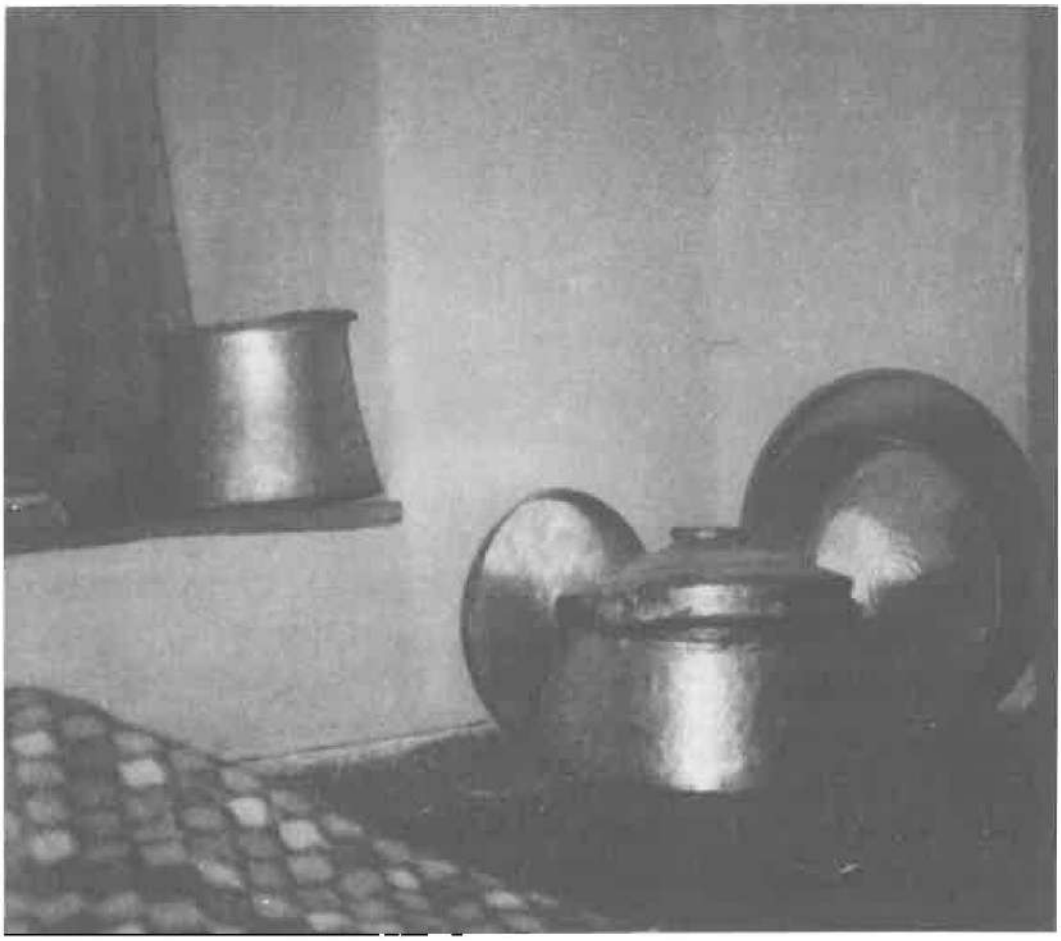

Μαγειρικά σκεύη τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα.

2. ΟΙΚΟΣΚΕΥΗ

Ἡ τυπική οἰκοσκευή στή Σπάρτη, λειτουργική καθαρά, χωρίς ὑπερβολές. Μέτρο γιά τίς συνήθειες, τίς ἐπιλογές καί τίς παραδόσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Δέν κρίνω σκόπιμη,

μιά διεξοδική περιγραφή. Μικρά καί μεγάλα ἀντικείμενα, δεμένα μέ τό βίο μας, εἶναι γνωστά τά πιό πολλά καί σήμερα. Ἐδῶ ἤ στή Μ. Ἀσία. Ἀναφέρομαι μονάχα στά πιό σημαντικά. Ὅσα νομίζω, πώς δίνουν κάτι ἀπό τό χαρακτήρα, τό χρῶμα, τόν τρόπο καί τήν οἰκονομία τῆς ζωῆς της.

Κουζίνα. Ἐκτός ἀπ' τό μπακίρι, ὁ πηλός, τό ξύλο καί τό σίδερο εἶναι τά ὑλικά, πού προσδιορίζουν τόν ἐξοπλισμό της.

Ξύλινες οἱ κουτάλες καί τά ντογέτς[5]. Ἕνας σοφράς στρογγυλός, χαμηλός, ὡς τριάντα πόντους περίπου. Ἡ ντουλάπα γιά τά πρόχειρα φαγητά καί τό ψωμί. Καί τέλος τά ράφια.

Ἀπό πηλό τά γκιουβέτσια τοῦ φούρνου, οἱ λεκάνες καί τά λεκανάκια, τά τσουκάλια, τά πιάτα. Οἱ μικροί καί μεγάλοι κιουμνέδες[6] γιά τό βούτυρο, τά τουρσιά, τό πετμέζι ἤ τά γλυκά τοῦ κουταλιοῦ. Κι ἀκόμη τά μπαρντάκια[7], τά κουμάρια[9] καί τά φλυτζάνια.

Πολλά σκεύη μαγειρικῆς φτιάχνονται ἀπό χαλκό γανωμένο (μπακίρι). Μαστραπάδες γιά τό νερό καί τό οὔζο ἤ τό κρασί, μπρίκια καί τάσια, τεντζιρέδες[10], τεψιά καί σινιά[11] μεγάλα γιά τά γλυκά. Τά χαβάνια καί οἱ χερόμυλοι γιά τό ἄλεσμα τοῦ καφέ ἤ τοῦ ρεβυθιοῦ, ἀπό μπροῦντζο.

Σέ κάποιαν ἄλλη γωνιά τό πήλινο δοχεῖο τῆς νύχτας. Ἀργότερα κι ἀπό πορσελάνη. Ὁ ρουχισμός τακτοποιόταν ὅλος σέ μεγάλες, ξύλινες ντουλάπες ἤ σεντούκια.

5. Γουδιά.
6. Πιθάρια.
7. Στάμνες.
8. Κανάτες γιά νερό ἤ κρασί.
9. Κύπελλα.
10. Χύτρες μαγειρικῆς.
11. Μεγάλα ταψιά, ἀβαθῆ, τά χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιά μπακλαβάδες καί γκιορούκ (βλέπε παρακάτω: Κεφ. ΓΛΥΚΑ).

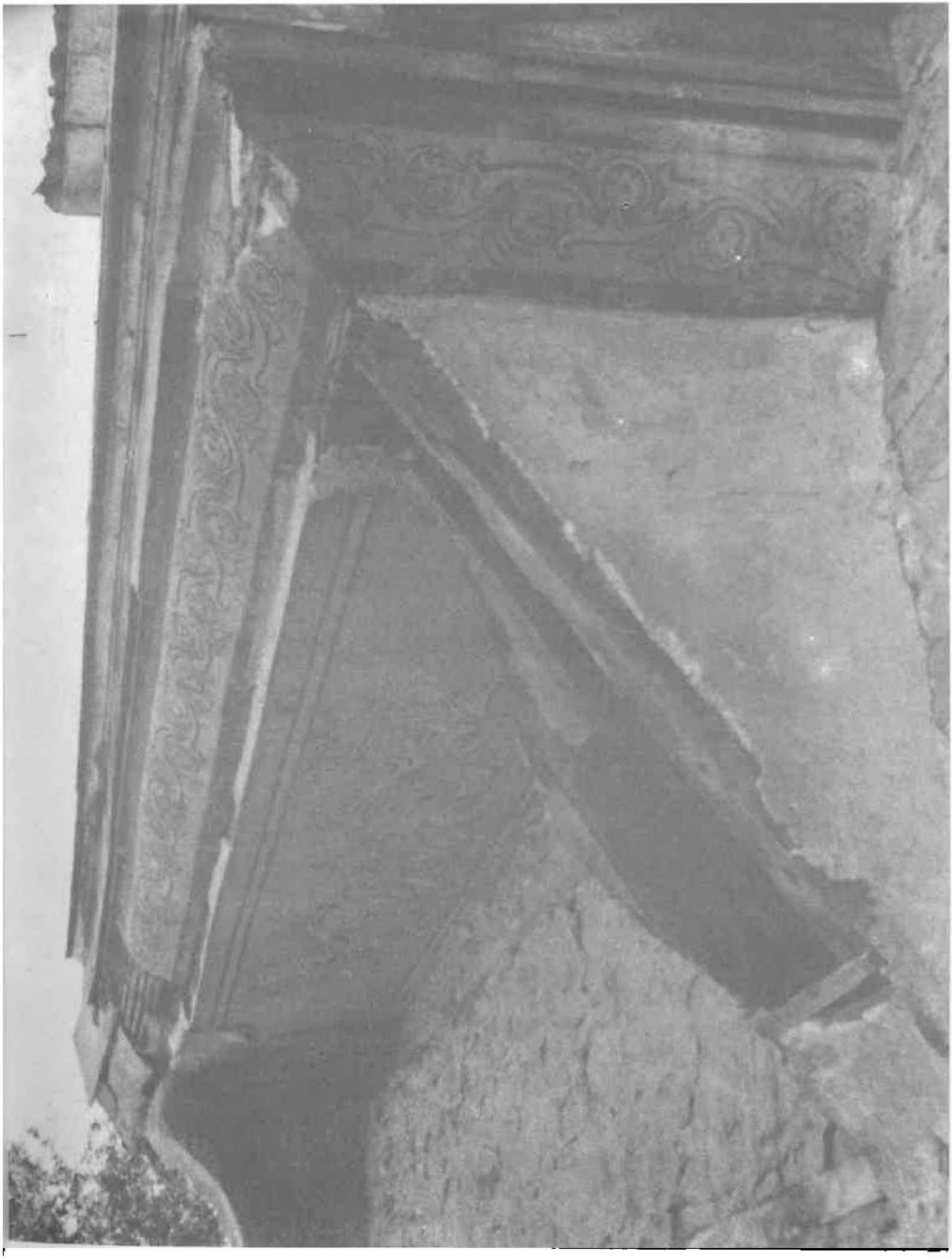

Σαχνισί σπιτιοῦ στή Σπάρτη, ὅπως φαίνεται ἀπό κάτω. Διακρίνονται τά θαυμάσια διακοσμητικά του.

Στόν ὀντά ἔπιπλα ἐποχῆς, σύμφωνα μέ τόν πλοῦτο τῆς οἰκογένειας. Μόνιμο χαρακτηριστικό τ᾽ ἄφθονα καί σπουδαῖα χαλιά τῆς Σπάρτης, οἱ σεττσατέδες, τά μιντέρια, τά ταμπάν-χαλισί, τά κιλίμια. Σκέπαζαν ἁπλόχερα τό μακατλίκι καί τό πάτωμα. Συχνά ἔντυναν τούς τοίχους (ταμπάν). Οἱ πιό πολλοί εἶχαν χαλιά ὑφασμένα στόν ἀργαλειό τοῦ σπιτιοῦ τους. Δέν ὑπῆρχε σπίτι στή Σπάρτη χωρίς ἕναν τοὐλάχιστον.

Τό μεγάλο μαγκάλι τοῦ ὀντά, μπρούτζινο, σχῆμα κλεψύδρας, μέ τό καπάκι σάν χωνί νά κορυφώνεται σέ ἀητό ἤ σέ φίδι. Στά παράθυρα κουρτίνες ἀπ᾽ τή Σμύρνη, τήν Πόλη ἤ τήν Κύπρο.

3. ΘΕΡΜΑΝΣΗ, ΦΩΤΙΣΜΟΣ, ΥΔΡΕΥΣΗ

Συνηθισμένος καί μόνιμος τρόπος **θέρμανσης** ἦταν τά τζάκια. Τά καύσιμα, ξύλα ἤ κάρβουνα, τά προμήθευαν στούς Χριστιανούς οἱ Γιουροῦκοι ἀπ᾽ τίς πλαγιές τοῦ Ταύρου, ὅπου εἶχαν στημένα τά καμίνια τους. Κάθε σπίτι εἶχε τοὐλάχιστον ἕνα μαγκάλι. Τό γέμιζαν κάρβουνα ἀπ᾽ τό τζάκι. Σέ πολύ λίγα σπίτια, ἀλλά σ᾽ ὅλα τά σχολεῖα, ὑπῆρχαν θερμάστρες πού ἄναβαν ξύλα (ζοππά).

Ὡς τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ **φωτισμός** στά πλουσιόσπιτα γινόταν μέ λάμπες πετρελαίου. Στά πιό φτωχά μέ κεριά ἤ καντήλια. Μονάχα οἱ Ναοί κράτησαν μέχρι τίς τελευταῖες μέρες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τόν τρόπο αὐτό.

Ἀπ᾽ τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας οἱ ἀδελφοί Γαβριηλίδη εἶχαν ἠλεκτροκίνητο ἀλευρόμυλο. Μιά γεννήτρια πού εἶχαν φέρει ἀπό τή Γερμανία ἔδινε φῶς καί κίνηση. Γύρω στά 1918 ἀρχίζει καί ἡ ἐπίσημη ἠλεκτροδότηση τῆς Σπάρτης. Ἐκτός ἀπό τό Ἔμρ, οἱ τρεῖς ἄλλες συνοικίες πῆραν ἠλεκτρικό ρεῦμα. Μετρητές γιά τήν κατανάλωση δέν ὑπῆρχαν. Τά σπίτια πλήρωναν μέ τό χρόνο: μιά λίρα γιά κάθε λάμπα.

Στά πολύ παλιά χρόνια ἡ **ὕδρευση** τῆς πόλης γινόταν μέ βρόχινο νερό. Ὑπῆρχαν μεγάλες στέρνες χτισμένες στίς

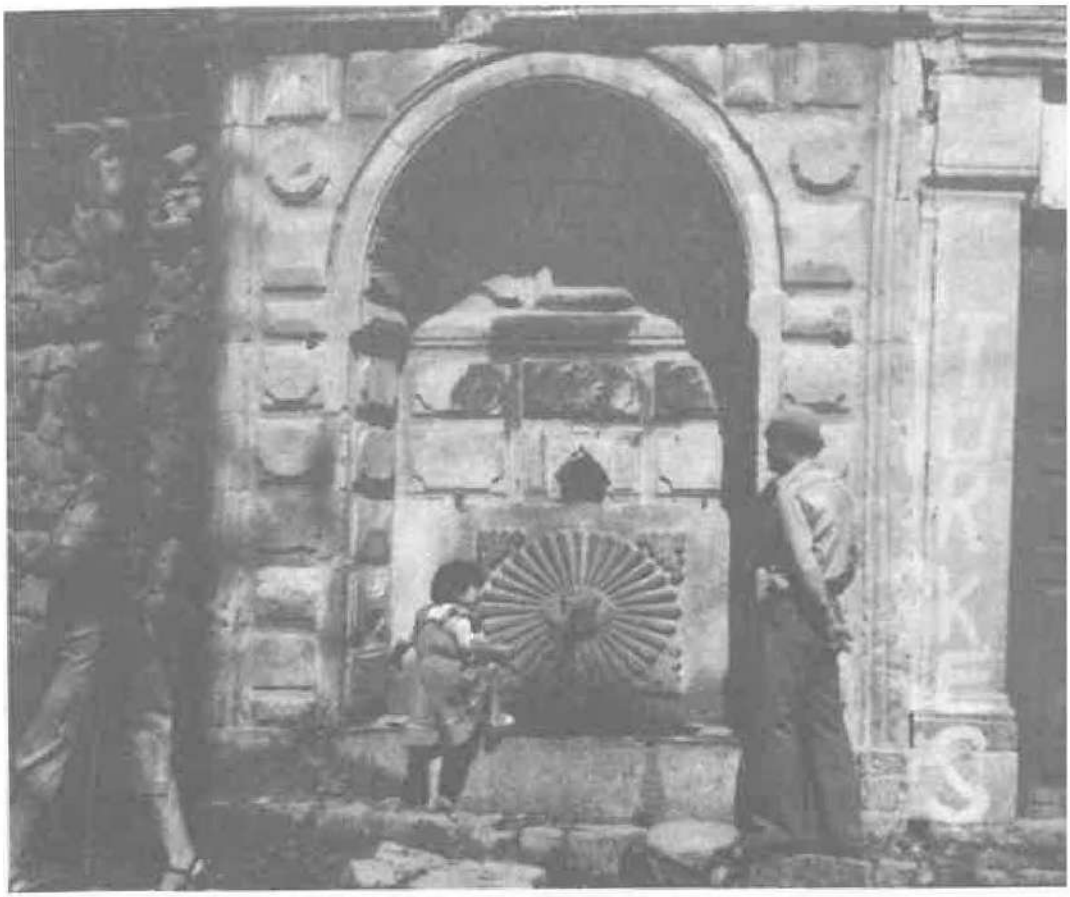

Μία ἀπό τίς πολλές βρύσες στή Σπάρτη ὅπως σώζεται μέχρι σήμερα. (Φωτ. 1979)

αὐλές, εἰδικά γιά τήν περίπτωση αὐτή. Πηγάδια δέν ὑπῆρχαν. Τό μεγάλο ὑψόμετρο, ἴσως, ἔκανε ἀπρόσιτα τά ὑπόγεια νερά.

Στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα κάποιος προύχοντας Χριστιανός, ὁ Χρῆστος-Ἐφέντη μέ τόνομα, συγκέντρωσε σέ βρύσες τά πλούσια, τρεχούμενα νερά, πού κατηφόριζαν ἀπό τά γύρω βουνά στή Σπάρτη. Σέ ἕξη χρόνια ἀπό τά 1515 ὡς τά 1521 ἔχτισε συνολικά 225 βρύσες[12]. Ἦταν μιά μνημειώδης προσφορά στόν τόπο του, πού λύτρωσε ὁριστικά τούς Χριστιανούς ἀπό τό βρόχινο νερό. Τοὐλάχιστον μία ἀπό τίς βρύσες αὐτές σωζόταν στήν ἀγορά μέχρι τό διωγμό. Ἦταν

12. Ἐκτός ἀπό τήν παράδοση τό ὄνομα τοῦ Χρηστάκη-Ἐφέντη ἀναφέρεται στήν διεξοδική μονογραφία γιά τή Σπάρτη τοῦ Τούρκου συγγραφέα Nuri Katirgioglu: BÜTÜN ISPARTA. Ἐπίσης καί ὁ ἀριθμός τῶν κρηνῶν.

μπροστά στό ἐμπορικό τοῦ Κοσμᾶ Χατζη-Ἀθανάσογλου. Ἡ ἐπιγραφή μέ τόνομά του φαινόταν ὁλοκάθαρα.

Αὐτός ὁ τρόπος ὕδρευσης ἀργότερα καθιερώθηκε. Στά μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα 5 ἤ 6 προύχοντες Χριστιανοί μάζεψαν τό νερό σέ εἰδικά χτισμένα κανάλια καί σέ βρύσες. Γιά χρήση δική τους κυρίως, ἀλλά καί τῶν ἄλλων συμπατριωτῶν τους. Ἔτσι συνήθιζαν νά χτίζουν βρύσες μέ δυό κάνουλες. Πρός τή μεριά τοῦ σπιτιοῦ τους γιά δική τους ὕδρευση. Πρός τή μεριά τοῦ δρόμου γιά κοινή χρήση.

Συχνά οἱ μορφές τους παρουσίαζαν ἀρχιτεκτονικό ἤ γλυπτικό ἐνδιαφέρον. Χτισμένες μέ πωρόλιθο ἤ μέ μιά πέτρα κόκκινη τῆς περιοχῆς. Ὅπως καί ἡ Μητρόπολη τῆς Σπάρτης. Ἀρκετές ἀπ' αὐτές σώζονται ὡς τά σήμερα. Ἡ Γκιουλλού Μπουνάρ[13] στό Ἔμρ. Ἡ Γκιουμούς-Μπουνάρ[14] στή συνοικία τῶν Εἰσοδίων. Ἡ Μολλά, ἡ Παντιλή, ἡ Χατζημερέμ, ἡ Ἀράμπογλου, ἡ Πιρέ-Ἐφέντη Μπουνάρ[15] καί κάμποσες ἄλλες.

Ἀρχές τοῦ αἰώνα. Ἡ Τουρκική κυβέρνηση ἀναθέτει σέ Γάλλους τεχνικούς τή μελέτη καί ἐκτέλεση ἑνός σπουδαίου ἀρδευτικοῦ ἔργου. Ἀξιοποιώντας τά πλούσια νερά τῆς λίμνης Γκιολτζούκ[16], τά κατεβάζουν στήν πόλη μ' ἕνα ἀξιοθαύμαστο, ὅσο καί πολύπλοκο, δίκτυο καναλιῶν πού πότιζε τά περιβόλια. Αὐτά ὡς τίς μέρες τοῦ διωγμοῦ.

4. ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ

Στούς ἤρεμους καιρούς ἡ γυναίκα βασιλεύει στό σπίτι της. Τό ρυθμίζει σάν τέλειο μηχάνημα. Βιώνει τόν ὑπέροχο ρόλο της, ζῶντας σέ ἀδιάκοπη ἐγρήγορση. Ἡ φροντίδα τοῦ

13. Ἡ τριανταφυλλένια βρύση.
14. Ἡ ἀσημένια βρύση.
15. Ὀνόματα τῶν κτιτόρων κάθε βρύσης.
16. Τά τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπ' τό διωγμό ψάρευαν στή λίμνη κάμποσες οἰκογένειες Κοζάκων προσφύγων, πού διαφωνοῦσαν μέ τή Ρώσικη Ἐπανάσταση.

νοικοκυριοῦ, ἡ ὑπηρεσία τῶν παιδιῶν, ἡ ἀγάπη στόν ἄντρα. Ἕνας ὄγκος ἐργασίας. Συχνά, βέβαια, τό βάρος αὐτό ἀνακούφιζε μιά βοηθός Τουρκάλα. Σπανιότερα δυό. Σέ πολύ λίγες περιπτώσεις πάλι, ὑπηρέτριες προέρχονταν κι ἀπό φτωχές χριστιανικές οἰκογένειες ἀπ' τό Νησί[17].

Ἔτσι κάπως ἄρχιζε ἡ μέρα. Ἡ γυναίκα πρώτη ξυπνοῦσε τό πρωί κι ἔδινε πρώτη τήν πνοή της στό σπίτι. Ἄναβε στήν κουζίνα τό τζάκι γιά τό πρωινό. Τούς μῆνες τοῦ χειμώνα ἄναβε καί τό τζάκι στόν ὀντά. Ρόφημα πρωινό μέ τσάι ἤ γάλα ἤ φλαμούρι. Φέτες ψωμιοῦ ψημένες στή φωτιά. Φρέσκο βούτυρο ἤ τυρί. Σουτζούκι ἤ παστουρμάς. Γιά ὅλη τήν οἰκογένεια τό ἴδιο πρόγευμα.

Ἀμέσως μετά θά ἑτοιμάσει τά παιδιά γιά τό σχολεῖο. Μετά θά φροντίσει τό σπίτι μέ τή βοηθό της. Συνηθισμένες ἐργασίες τῆς ἡμέρας. Σκούπισμα, ξεσκόνισμα, τάξη. Τά ξύλινα πατώματα τρίβονταν ἀρκετά συχνά μέ βούρτσα σκληρή, νερό καί σαπούνι. Κάποτε καί λίγη ὥχρα στό τελευταῖο ξέβγαλμα. Τά σανίδια ἔπαιρναν χρῶμα ξανθοκίτρινο.

Κάθε βδομάδα τό χειμώνα ἄσπριζαν τό τζάκι. Ὁ ἀσβέστης βρισκόταν σέ πρώτη χρήση. Τά σκεύη τῆς μαγειρικῆς γιά νά γυαλίσουν τρίβονταν μέ στάχτη, ἄμμο καί λεμόνι. Πλανόδιοι Τοῦρκοι καλαϊτζῆδες γάνωναν τά μπακίρια κάθε τόσο.

Μιά ἄλλη βασική φροντίδα ἦταν τό **ζύμωμα τοῦ ψωμιοῦ**. Ὅλοι ἀποθήκευαν τό ἀλεύρι καί τό σιτάρι τῆς χρονιᾶς. Μετά τό 1912 ἀνακάτευαν στό ψωμί κριθάρι καί μαυροσίταρο (τσαβντάρ). Τό σιτάρι τό ἄλεθαν στούς μύλους τῆς Σπάρτης. Ὑπῆρχαν ἀρκετοί. Ὁ πιό καλός ἦταν τοῦ Μηνά-Ἐφέντη Κεχαγιόγλου. Στό μύλο ἄλεθαν καί τό πληγούρι τους.

Τό ζύμωμα τοῦ ψωμιοῦ ἦταν τελετή. Τόσο μεγαλύτερη,

17. Ἔτσι λεγόταν ἡ μεγαλύτερη ἀπ' τίς δυό νησίδες στή λίμνη τοῦ Ἐγιρντήρ, ὅπου ὑπῆρχε μιά μικρή Χριστιανική κοινότητα. Ἡ ἄλλη ὀνομαζόταν νησί τῶν ψυχῶν (Τζάν-άντασ').

ὅσο τά ψωμιά ἦσαν περισσότερα. Ἀποβραδίς ἡ γυναίκα «ἔπιανε» τό προζύμι. Νωρίς τό πρωί ζύμωνε στήν εἰδική ξύλινη σκάφη της. Κάποτε τά ψωμιά ξεπερνοῦσαν τά τριάντα(!). Μετά τό πλάσιμο, τά πασπάλιζαν με σουσάμι, τά σταύρωναν μέ τό μαχαίρι καί τ᾽ ἀπόθεταν στίς ξύλινες πινακωτές, πού ἔστρωναν μέ ἄσπρο κάμποτο.

Κάποτε οἱ ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας ξεπερνοῦσε τίς ἱκανότητες καί τό χρόνο τῆς νοικοκυρᾶς. Τό ζύμωμα τότε τό ἔκανε ὁ φούρναρης τῆς γειτονιᾶς. Τοῦ πήγαιναν τό προζύμι, τό ἀλεύρι, τό ἁλάτι καί τό σουσάμι. Σέ τούτη τήν περίπτωση ἀπ᾽ τό ἴδιο ζυμάρι τοῦ ψωμιοῦ ἔφτιαχνε μιά ἤ δυό κουλοῦρες γιά τά παιδιά τοῦ σπιτιοῦ.

Ὑπῆρχαν ἀρκετοί φοῦρνοι στή Σπάρτη, πού ἀνῆκαν σέ Τούρκους κυρίως, ἀλλά καί σέ Χριστιανούς. Περίπου ἕνας φοῦρνος γιά κάθε 100 οἰκογένειες. Οἱ φοῦρνοι, στρωμένοι ἐσωτερικά μέ πέτρινες πλάκες ἔκαιγαν ξύλα. Μετά καθάριζαν τήν ἀνθρακιά μέ τό φτυάρι καί σκούπιζαν τίς πλάκες μέ τό «σογκέ», τό φουρνόπανο. Ὕστερα φούρνιζαν.

Οἱ παλιοί Σπαρταλῆδες θυμοῦνται ἀκόμη τήν ἐκλεκτή ποιότητα τοῦ σταριοῦ, πού ἔδινε μιά σπάνια νοστιμιά στό ψωμί. Τά ψωμιά ζεστά, καθώς ἔρχονταν ἀπό τό φοῦρνο, τά ἔβαζαν ἀμέσως στό ἀλτέβ, πάνω στό εἰδικό ράφι. Ἡ εὐωδιά ἦταν στ᾽ ἀλήθεια ἐρεθιστική. Ἔτσι ὅμως, καθώς ἔφτιαχναν πολλά ψωμιά, ἦταν φυσικό τά τελευταῖα νά μουχλιάζουν[18]. Ἀλλά, βέβαια, τίποτα δέν πετιόταν, ἄν μποροῦσε νά καθαριστεῖ. Οἱ παλιότεροι εἶχαν πάντα ἔντονη τήν αἴσθηση τῶν ἀγαθῶν πού παρεῖχε ἡ δημιουργία καί γνώριζαν πολύ καλά νά προφυλάγονται ἀπ᾽ τή σπατάλη.

Τό μαγείρεμα γινόταν στό τζάκι τῆς κουζίνας. Μέ ξύλα ἤ κάρβουνα. Τά τεψιά τά ἔστελναν στό φοῦρνο. Μερικά σπίτια εἶχαν δικό τους, καθώς εἴδαμε. Μικρογραφία τοῦ μεγάλου φούρνου.

18. Ὑπῆρχε γιαυτό μιά σχετική ρήση, παραδομένη ἀπ᾽ τά πολύ παλιά χρόνια: «Ὅποιος δέν φάει μουχλιασμένο ψωμί, δέν πάει στό Παράδεισο»!

Ἀπό τίς πιό σημαντικές φροντίδες τοῦ σπιτιοῦ καί ἡ **μπουγάδα.** Μεγάλες οἰκογένειες, σκληρές συνθῆκες, ἀνέσεις ἐλάχιστες.

Τό πλυσταριό στήν αὐλή λειτουργοῦσε μιά φορά τό μῆνα. Ἤ, περίπου, κάτι τέτοιο. Ὁ ὄγκος τῶν ἄπλυτων ρούχων δέν ἦταν καθόλου εὐκαταφρόνητος. Ἡ ὑπηρέτρια ἄναβε ἀπό τό πρωί τό καζάνι. Τό πλύσιμο γινόταν σέ μιά σκάφη ξύλινη. Στίς δυό στενότερες πλευρές της εἶχε τούς αὐλακωτούς της τρίφτες. Βοῦρτσες σκληρές, ἄσπρο σαπούνι, λουλάκι, στάχτη καί ποτάσσα. Κατά τ᾽ ἄλλα τά εὐλογημένα χέρια τῆς νοικοκυρᾶς στόν αἰώνιο δρόμο τῆς φροντίδας.

Στίς εὔπορες οἰκογένειες ἡ Τουρκάλα ὑπηρέτρια ἀναλάμβανε τό ἐπίμοχθο ἔργο. Ὕστερα: στέγνωμα τῶν ρούχων στήν αὐλή, τό μπάλωμα, τό καρύκωμα. Ἀρκετά σπίτια εἶχαν καί ραπτομηχανές Σίγγερ.

Τό **σιδέρωμα** γινόταν μέ τά γνωστά μαντεμένια σίδερα πού ζέσταιναν μέ ξυλοκάρβουνα. Μονάχα τά ροῦχα τῶν ἀντρῶν τά ἔδιναν σέ εἰδικές κολαρίστρες «μέ τό κομμάτι». Οἱ τελευταῖοι πρόσφυγες θυμοῦνται τρεῖς ἀδερφές ἀνύπαντρες, εἰδικευμένες στό κολάρισμα.

Μεσημεριανό φαγητό, πλύσιμο, σκούπισμα, συγύρισμα, ὁ καφές. Ἐλάχιστος χρόνος πιά ἀπομένει ἐλεύθερος ὥς τό βράδυ. Θά ξοδευτεῖ στό κέντημα, στό πλέξιμο, στόν ἀργαλειό.

Ὀνομαστά **ἐργόχειρα** δημιουργοῦσε ἡ παράδοση στή Σπάρτη. Οἱ Σπαρταλιές κεντοῦσαν σέ κάθε εὐκαιρία. Κοπανέλι, δαντέλες, ἀνεβατό, βυζαντινή βελονιά. Κεντοῦσαν μαξιλάρια, μπαουλόπανα, κουρτίνες, παντόφλες, τά προικιά τους, τά ροῦχα τοῦ μωροῦ. Ὁ κανόνας δέν ἐξαιροῦσε οὔτε τά ἐσώρουχα τῶν κοριτσιῶν. Τέλος τό πλέξιμο ἦταν πολύ ἀγαπητή ἀπασχόληση. Πουλόβερ, κάλτσες, ἐσάρπες, φανέλες, ὁτιδήποτε.

Ὅμως ἡ κορυφαία τέχνη τῶν χεριῶν στή Σπαρταλιά εἶναι ἡ ὑφαντική. Δέν ὑπῆρχε σπίτι χωρίς ἕνα τοὐλάχιστον

ἀργαλειό. Ἦταν, ἄς ποῦμε, παράδοση ἐθνική. Ἴσως καί νά μήν ἔπλεκε ἤ καί νά μήν κεντοῦσε μιά γυναίκα. Μά ἦταν ντροπή, νά μήν ξέρει νά ὑφαίνει χαλί. Γιά τήν προίκα της, γιά τό σπίτι ἤ καί γιά τό ἐμπόριο.

Τά τελευταῖα χρόνια πολλά σπίτια εἶχαν στήσει καί μικρούς ἀργαλειούς 1×0,5 μέτρο γιά νά ὑφαίνουν ὑφάσματα γιά παντόφλες.

5. ΦΑΓΗΤΑ ΚΑΙ ΓΛΥΚΑ
(ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ)

Τζάν μπογαζντάν γκιρέρ, ἡ ζωή μπαίνει ἀπό τό λαιμό[19]
Ἦταν ἡ φράση αὐτή ἐνδεικτική τῆς σπουδαιότητας καί τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, πού εἶχε τό φαγητό στήν καθημερινή ζωή. Ὑπῆρξαν, πράγματι, διάσημοι καλοφαγάδες οἱ Σπαρταλῆδες. Αὐτό τό γνωμικό θά μποροῦσε καί μόνο του νά ὁρίζει ἐκείνη τήν προσήλωση.

Ὁ πειρασμός νά γράψει κανείς γιά τήν περίπτωση μιάν ἀπολαυστική μονογραφία εἶναι μεγάλος. Γιά τούς τρόπους τῆς μαγειρικῆς. Τό πλῆθος καί τήν εὐρηματικότητα τῶν ἐδεσμάτων. Τά ὑλικά καί τίς ἐποχές πού τά χρησιμοποιοῦσαν. Καί γιά τό λόγο ἀκόμη, πώς ὅλα ἐτοῦτα θά ἦταν ἕνα μέτρο ἀλάθητο γιά τίς συνθῆκες, τή συμπεριφορά, τόν τρόπο τῆς διαβίωσης ἑνός λαοῦ. Πιό πολύ: στοιχεῖα γιά κάποια ἱστορική, γεωγραφική καί ἐθνολογική προσέγγιση.

Ὅμως, ἔτσι τό ὑλικό αὐτό θά κινδύνευε νά πνίξει —ἤ καί νά ὑποβαθμίσει, ἔστω— τή σημασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Εἶναι γιαυτό, πού ἡ προσπάθειά μου περιορίστηκε ἀπό τήν ἀρχή, νά συγκεντρώνει μόνο τά πιό χαρακτηριστικά ἐδέσματα, φαγητά καί γλυκά. Γιά τήν ἐποχή καί τό χῶρο. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι, ἴσως, κάποιες πληροφορίες σημασίας γενικότερης, πού σχετίζονται στενά μέ τά παραπάνω. Γιαυτό τίς παραθέτω ἐδῶ.

19. Τό γνωμικό εἶχε καί τόν ἀντίποδά του: Τζάν μπογαζντάν τσικέρ, πού θά πεῖ: ἡ ψυχή βγαίνει ἀπό τό λαιμό. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ πολυφαγία σκοτώνει.

Τά πιό πολλά ἀπό τά φαγητά εἶχαν γιά βάση τους τό **κρέας** καί τό βούτυρο. Θά ἔλεγα, μάλιστα, πώς ἡ χρήση τοῦ κρέατος ἄγγιζε τήν κατάχρηση. Ἰδιαίτερα δέ τό χειμώνα[20]. Ἦταν περίπου ἀπίθανο, νά λείπουν ἀπό τό τραπέζι γιά περισσότερες ἀπό τρεῖς φορές τήν ἑβδομάδα καί, βέβαια, ἐντελῶς ἀδύνατο ἀπό ἕνα γεῦμα ἐπίσημο.

Συνηθισμένο ἦταν τό ἀρνί. Στή Σπάρτη ὑπῆρχε μιά ἐξαιρετική ποικιλία. Σπάνια ράτσα. Μακρύ, ἀσημόλευκο μαλλί καί οὐρά μεγάλη καί πολύ παχειά (κουριούκ). Τόσο, πού νά σέρνεται στό χῶμα, σάν σκούπα[21]. Τό κρέας του ἦταν παχύ, μαλακό καί νοστιμότατο. Σέ μιά δεύτερη ἐπιλογή ἐρχόταν τό μοσχάρι. Ὀνομαστά ἦσαν τοῦ Ἀφσάρ. Στή Σπάρτη τά ἔφερναν τήν ἄνοιξη γιά ἐκτροφή. Τά ἔσφαζαν τό φθινόπωρο γιά τήν παρασκευή ἀλλαντικῶν. Παστουρμά κυρίως καί σουτζούκι. Λεπτομέρειες θά δοῦμε παρακάτω.

Συνηθισμένη ἦταν καί ἡ χρήση τοῦ κοτόπουλου. Δικῆς τους πάντα ἐκτροφῆς. Ἀρκετά γνωστά τά κυνήγια. Ὀρτύκια, πέρδικες, λαγοί, ἀγριοπερίστερα.

Ἰδιαίτερα ἐκτιμοῦσαν τά ἀγριογούρουνα. Καί γιά τόν πρόσθετο λόγο, ὅτι συχνά τό προμήθευαν στούς Χριστιανούς καί οἱ Τοῦρκοι. Ὄχι μονάχα δίχως ἀμοιβή, ἀλλά καί μέ ἀποτροπιασμό. Ἡ θρησκεία τους τό θεωροῦσε μίασμα.

Οἱ χωρικοί κυνηγοῦσαν καί ἐξόντωναν τά ἀγριογούρουνα γιά τίς καταστροφές πού προξενοῦσαν στά σπαρτά τους. Ὑπῆρχαν ἄφθονα στούς πρόποδες τοῦ Ταύρου. Τά σκοτωμένα ζῶα τά ἔφερναν δεμένα οἱ Γιουρούκοι στή Σπάρτη σέρνοντάς τα στό χῶμα. Ὡς καί τό σχοινί του τό τύλιγαν μέ λινάτσα γιά νά μήν ἔρθει σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τό ζῶο. Τόση ἦταν ἡ ἀποστροφή τους γιά τό γουρούνι.

20. Ἔτ γκιρέν ἐβέ, ντέρτ γκιρμέζ, πού σημαίνει: στό σπίτι πού μπαίνει κρέας δέν μπαίνουν βάσανα.

21. Ἀπό τά προσφιλέστερα παιχνίδια τῶν παιδιῶν ἦταν νά δένουν πίσω ἀπό τό ἀρνί τοῦ σπιτιοῦ ἕνα καροτσάκι, φτιαγμένο μέ καρούλια και πάνω του νά φορτώνουν τήν οὐρά τοῦ ἀρνιοῦ.

Τά ἄφθονα καί φρέσκα **ψάρια** τοῦ Ἐγιρντήρ πλημμύριζαν τήν ἀγορά τῆς Σπάρτης σχεδόν ὅλο τό χρόνο. Μονάχα ὅταν πάγωνε ἡ λίμνη σταματοῦσε τό ψάρεμα. Τά ψάρια της παχειά, νοστιμότατα καί πάμφθηνα. Τά ἔφερναν Τοῦρκοι πλανόδιοι μικροπωλητές μέ τά γαϊδούρια τους στήν ἀγορά. Τό περισσότερο γνωστό, κυρίως τήν ἄνοιξη, ἦταν τό τσιτσέκ-μπαλ΄κ (λουλουδόψαρο) μέ τό χαρακτηριστικό κοντό καί πλακουτσό κεφάλι. Ἕνα ἐξαιρετικά παχύ ψάρι, τό σιρόζ-μπαλ΄κ[22], τό προτιμοῦσαν ἰδιαίτερα γιά παστό. Νοστιμότατο ἦταν τό σαζάν-μπαλ΄κ, τό πιό μεγαλόσωμο ἀπ' ὅλα καί τό παχύτερο. Συχνά τό ἔφερναν καί ἀπό τό Μαίανδρο ποταμό. Τό μουριννιέ-μπαλ΄κ ἦταν μικρό καί λεπτόσωμο. Τό στέγνωναν σέ μεγάλες ἁρμαθιές στόν ἥλιο. Ἦταν μεζές περιζήτητος γιά τό οὔζο.

Θαλασσινά ψάρια δέν ὑπῆρχαν. Ἡ πλησιέστερη θάλασσα, σέ ἀπόσταση ἑκατό χιλιομέτρων, ἦταν τῆς Ἀττάλειας. Ἡ μεταφορά τους ἀπό κεῖ μέ τά μέσα τῆς ἐποχῆς ἦταν πρακτικά ἀδύνατη.

Τό μεγάλο ὑψόμετρο καί ὁ ἄγριος χειμώνας ἐμπόδιζαν στή Σπάρτη τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐλιᾶς. Τό **λάδι** τό ἔφερναν ἀπό τήν Ἀττάλεια ἤ τή Σμύρνη. Γιαυτό ἦταν μᾶλλον σπάνιο στήν ἀγορά. Καί, φυσικά, πανάκριβο. Ἡ χρήση του περιοριζόταν στίς σαλάτες. Ὑπῆρχε κι ἄλλο λάδι. Τό βγαζαν ἀπό τόν καρπό κάποιας παπαρούνας. Χάς-κές γιάγ τό ἔλεγαν καί ἡ χρήση του προοριζόταν γιά γλυκά καί τηγάνισμα.

Τό **βούτυρο**, πού κυρίως χρησιμοποιοῦσαν, ἦταν ἀπό γάλα βουβαλιῶν. Ἡ ἀκρίβεια τοῦ λαδιοῦ καί τό φοβερό κρύο βοήθησαν στήν καθιέρωσή του. Τό κατέβαζαν οἱ Γιουροῦκοι ἀπό τίς στάνες τους σέ μεγάλα τουλούμια. Ἦταν πάμφθηνο. Ὑπῆρχε κι ἄλλο βούτυρο. Αὐτό τό φτιαχνε

22. Βαρύ δηλητήριο θεωροῦσαν τά αὐγά του. Γιαυτό φρόντιζαν νά θάβουν τό χαβιάρι του βαθειά στό χῶμα. Ὑπῆρχε ἡ ἄποψη, πώς ψοφοῦσαν οἱ κότες, ἄν τό ἔτρωγαν.

Ἡ λίμνη τοῦ Egridir

κάθε σπίτι μόνο του ἀπό λίπος μοσχαριοῦ. Ντόν-γιάγ τό ἔλεγαν. Γνωστά ἦσαν ἀκόμη τό γκιονέκ-γιάγ ἀπό τή μπόλια τοῦ μοσχαριοῦ καί τό γκουριούκ-γιάγ ἀπό τήν οὐρά τοῦ προβάτου.

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα τίς βαρειές **σάλτσες**. Μέ βάση πάντα τόν πολτό τῆς ντομάτας, τό βούτυρο, τά ἄφθονα μπαχαρικά. Στίς καθημερινές τους συνήθειες, τέλος, τά ντόπια παστά, ἡ λακέρδα ἀπό τήν Πόλη, τά τουρσιά.

Ποτά δέν συνήθιζαν νά πίνουν τό μεσημέρι. Τό οὔζο εἶχε τήν πιό σημαντική κατανάλωση. Ὅπως σέ ὁλόκληρη τή Μ. Ἀσία, ἐκτός ἀπό τά παράλια τῆς Ἰωνίας[23]. Ἡ χρήση τοῦ οὔζου, ὅμως, ἦταν περιστασιακή. Γιορτές, ἀποχαιρετισμοί, ὑποδοχές, βραδινές συντροφιές. Σέ μικρότερο βαθμό τό κρασί τῆς Σπάρτης συμπλήρωνε τά πλούσια γεύματα ἐπετείων καί γιορτῶν. Ἀπό τά ξερικά της ἀμπέλια[24], ὑπόγλυκο, μπροῦσκο, κατακόκκινο.

Στίς ἴδιες εὐκαιρίες ἔπιναν κονιάκ. Τό ἔφερναν ἀπό τή Σμύρνη ἤ τήν Πόλη. Ἄλλα ποτά δέν γνώριζαν οἱ Σπαρταλῆδες. Πού, ὅσο ἀνοιχτοί ἦσαν στό φαγητό, τόσο μετρημένοι ἦσαν στά οἰνοπνευματώδη. Μεθυσμένοι στούς δρόμους δέν κυκλοφοροῦσαν, ἐκτός ἀπό τήν τελευταία Κυριακή τῆς Ἀποκρηᾶς.

Γαλακτοκομικά προϊόντα προμήθευαν τήν ἀγορά οἱ Τοῦρκοι τσοπάνηδες. Ὑπῆρχαν ἄφθονα παντοῦ. Μιλήσαμε κιόλας γιά τό βούτυρο. Τό γιαούρτι ἐρχόταν ἀπό τή Σαγαλασσό (Aglasun). Γιουρούκοι γαλατάδες, ντυμένοι στίς ἄσπρες γραφικές φορεσιές τους, μέ τούς κάδους κρεμασμένους στίς ράχες τῶν ζώων τους, σάν ζυγαριές. Οἱ τραγουδιστές φωνές τους γέμιζαν τίς πρωινές γειτονιές τῆς Σπάρτης. Οἱ ἴδιοι πουλοῦσαν καί τό γάλα. Ἄφθονα ἦσαν τά

23. Στή Σμύρνη καί τά περίχωρά της τήν πρώτη κατανάλωση εἶχε τό κρασί.

24. Κούμ-μπαγλαρ΄, ἀμπέλια τῆς ἄμμου. Φυτεμένα σέ ἀμμώδη ἐδάφη στά περίχωρα τῆς Σπάρτης.

τυριά. Μεγάλη ποικιλία δέν ὑπῆρχε, ἀλλά τουλουμοτύρι καί φέτα ὑπῆρχαν σέ περίσσεια.

Αὐγά προμηθεύονταν ὅλοι ἀπό τίς δικές τους κότες. Καθώς καί τό ἀνάλογο κρέας τους.

Οἱ **σαλάτες** ἦσαν τό ἀπαραίτητο πιάτο στό τραπέζι. Χειμώνα - καλοκαίρι ἀνάλογα λαχανικά. Ἰδιαίτερα τό καλοκαίρι. Ντομάτες, ἀγγούρια καί ἀτζούρια, πιπεριές, κρεμμύδια. Τό χειμώνα πάλι μαρούλια, λάχανα καί κουνουπίδια. Συχνά τά προϊόντα ἐτοῦτα προμήθευε ὁ κῆπος τοῦ σπιτιοῦ ἤ τά ἐξοχικά τους περιβόλια. Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσης κατέβαζαν μέ τά ζῶα τους καί τά πουλοῦσαν στίς γειτονιές.

Γιά τή σαλάτα οἱ Σπαρταλῆδες χρησιμοποιοῦσαν λάδι τῆς ἐλιᾶς, φερμένο ἀπό τήν Ἀττάλεια. Ἀπό τήν ἴδια πόλη ἔφερναν καί τά λεμόνια. Τά «ξυνά» στή Σπάρτη δέν εὐδοκιμοῦσαν, ἐξ αἰτίας τοῦ κλίματος. Γιαυτό ἦσαν ἀκριβά. Χρησιμοποιοῦσαν ἕνα διάλυμα κιτρικοῦ ἄλατος[25] γιά τή σαλάτα ἤ γιά τά φαγητά πού τό ἀπαιτοῦσαν. Προτιμοῦσαν, ὅμως, γενικά τό ξύδι, πού καί ἄφθονο ἦταν καί ἄριστης ποιότητας καί πάμφθηνο.

Σέ ἀπίστευτη, ἀληθινά, ἀφθονία ἦταν τά **φροῦτα**. Ἡ ποικιλία τους ἐπίσης ἦταν ἀξιοσημείωτη. Κεράσια καί μούσμουλα καί ἐργκέν[26] γιά τήν ἄνοιξη. Τό καλοκαίρι ἀχλάδια, βύσινα, πεπόνια, σταφύλια καί ροδάκινα, βερύκοκα, δαμάσκηνα, καρπούζια καί σύκα. Τό φθινόπωρο ἄρχιζε μιά φοβερή παραγωγή μήλων πού ἡ ἀφθονία τους κρατοῦσε ὥς τό χειμώνα. Τούς δύσκολους αὐτούς μῆνες ἦταν καί τό μοναδικό φροῦτο. Στή Σπάρτη ὑπῆρχαν πλῆθος οἱ μηλιές σέ ποικιλία ἀφάνταστα μεγάλη.

Οἱ Σπαρταλῆδες ἔπιναν πολύ **καφέ**. Καί ὄχι ὡς ἐπιδόρπιο μονάχα. Κάθε συνάντηση φίλων, μιά ἀπροσδόκητη ἐπίσκεψη ἦταν μιά εὐκαιρία πρόσθετη, νά στηθεῖ τό μπρίκι στή φωτιά. Ἀναφέρομαι στό γνωστό καφέ τῆς παλιᾶς,

25. Λεμόντουζου τό ἔλεγαν, δηλαδή ἁλάτι τοῦ λεμονιοῦ.
26. Εἶδος βατόμουρου ἀντίστοιχο μέ τά δικά μας κράνα τῆς Μακεδονίας.

Τούρκικης παράδοσης. Ἦταν ὁ μόνος, πού ἤξεραν κι ἔπιναν ὅλες τίς ἐποχές, σέ γερές ποσότητες.

Σημαντικός δέν ἦταν μονάχα ὁ τρόπος πού τόν ἔψηναν. Ἡ ἱεροτελεστία τῆς προπαρασκευῆς του τόν ἔκανε πιό ἐπιθυμητό. Καί πιό ἀγαπημένο, βέβαια. Στό σπίτι ὁ καφές ἐρχόταν ἄψητος καί ἄκοπος. Τόν καβούρντιζαν μέσα στήν παραδοσιακή συσκευή μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἦταν κάτι σάν κύλινδρος ἀπό λαμαρίνα. Ὀβελιαῖα τόν διαπερνοῦσε μιά σιδερένια βέργα. Μέσα στόν κύλινδρο ἔβαζαν τούς κόκκους τοῦ καφέ, γυρνώντας συνεχῶς πάνω ἀπ' τό τζάκι τό καβουρτνιστήρι. Μέχρις ὅτου ὁ καφές ἔπαιρνε τό γνωστό βαθύ, καστανό του χρῶμα. Ἔτσι τόν ἄλεθαν μέσα στόν χερόμυλο.

Ἄλλα ζεστά ποτά πού συνήθιζαν νά πίνουν μόνο τό χειμώνα. Τό τσάι πού ἔφερναν ἀπό τόν Πόντο καί τόν Καύκασο. Τό τίλιο, τό φλαμούρι, τό χαμομήλι. Ὅλα ἀπό τά λιβάδια καί τίς πλαγιές τῶν βουνῶν σέ ἀφθονία.

Γιά τούς ζεστούς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ ἔπιναν **ἀναψυκτικά**. Ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα τή βυσινάδα, πού ἔφτιαχναν ἀπό γλυκό δικό τους. Σπανιότερα ἔπιναν λεμονάδα. Ἡ πορτοκαλάδα ἦταν ἄγνωστη. Παραδοσιακή, τέλος, ἦταν ἡ σουμάδα, φτιαγμένη ἀπό ἀμύγδαλα. Τήν πρόσφεραν σέ κάθε περίσταση, ἰδιαίτερα ὅμως στούς γάμους.

Σημειώνω τόν τρόπο πού πάγωναν τ' ἀναψυκτικά τους, μιᾶς καί ψυγεῖα, βέβαια, δέν ὑπῆρχαν. Τοῦρκοι γιουροῦκοι κατέβαζαν παγωμένο χιόνι ἀπό τίς πλαγιές τοῦ Ταύρου. Τό κουβαλοῦσαν σέ μεγάλες σκάφες καί τό πουλοῦσαν στήν ἀγορά «κουτουρού». Ἕνα μεταλίκι τό κομμάτι. Τό ἔκοβαν μέ εἰδικό πριόνι. Συνηθισμένος ἦταν ὁ συνδυασμός του μέ τό χοσάφι (καρλ΄ χοσάφ).

6. ΟΙ ΠΡΟΜΗΘΕΙΕΣ

Τό σπίτι λειτουργοῦσε μέ μιά σπάνια αὐτοτέλεια. Οἱ προμήθειες ἐλάχιστες ἀπ' τό μπακάλη. Λίγο ρύζι, ἡ ζάχαρη, οἰνόπνευμα καί πετρέλαιο, μερικά μικροπράγματα. Ὁ

«οἶκος» στήριζε τήν ἤρεμη ζωή του στίς μεγάλες Ἀρχές τῆς παράδοσης. Γιαυτό ἦταν καί ἀσάλευτος.

Ὁ πατέρας ἦταν ὁ πρῶτος. Ἀναμφισβήτητος ἀρχηγός καί προστάτης τοῦ «οἴκου». Ἡ φροντίδα τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς δική του. Ἡ ἐποπτεία γιά τίς προμήθειες τοῦ χειμώνα. Ἡ ἀγορά τῶν ἀγαθῶν. Ἡ γυναίκα παρασκευάζει, τακτοποιεῖ, κατατάσσει. Φροντίζει γιά τήν οἰκονομία τοῦ σπιτιοῦ, ἀγρυπνάει στήν ἀνεμπόδιστη λειτουργία του. Ἐφευρίσκει, ἐμπνέεται, ἐκτελεῖ. Εἶναι ὁ κεντρικός ἄξονας τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ ἄντρας τήν τιμᾶ καί τήν ἐμπιστεύεται. Τά παιδιά επίσης.

Οἱ προμήθειες εἶναι ὁ παράδεισος τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ ἀνεξάντλητη ἀποθήκη ἀπ᾽ ὅπου ἡ οἰκογένεια ἀντλεῖ τήν τροφή της, σχεδόν ἀποκλειστικά. Ὅλο τό φθινόπωρο κι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ καλοκαιριοῦ ἀσχολοῦνται μ᾽ αὐτές. Οἱ προμήθειες χρειάζονται κάποιαν ἐπεξεργασία. Τά προϊόντα τῆς γῆς, πού διατηροῦνται ἁπλά, εἶναι τά πιό λίγα. Τά περισσότερα περνοῦν μέσα ἀπό τή φροντίδα τῆς νοικοκυρᾶς. Ἐκλεπτύνονται καί εὐλογοῦνται ἀπό τά χέρια της. Παίρνουν κάτι ἀπό τή δύναμη καί τήν ἀγάπη της. Ἄς κατεβοῦμε μαζί τή σκάλα τοῦ ἀλτέβ. Ἄς δοῦμε ἀπό κοντά ἐτοῦτα τ᾽ ἀγαθά.

Νά τό σιτάρι γιά τό ψωμί, σέ μεγάλα σακιά ἤ σέ τετράπλευρα, ξύλινα, μικρά σιλό. Τά **ὄσπρια**, ρεβύθια καί φακές. Κουκιά. Φασόλια λόπια καί μαυρομύτικα. Τά μεγάλα πιθάρια μέ τό λάδι **χάς-κές**. Τῶν πενήντα ἤ ἑκατό ὀκάδων[27]. Τό λάδι τῆς ἐλιᾶς λιγοστό. Στά παλιότερα χρόνια τό διατηροῦσαν στά τουλούμια. Στά ἴδια τουλούμια διατηροῦσαν ἕνα περίφημο **τυρί**, τό τουλουμοτύρι. Παχύ καί ἁλμυρό. Τό ἄλλο τυρί, τή φέτα, τό συντηροῦσαν στή σαλαμούρα μέσα σέ κιουμνέδες[28].

Καρποί ξεροί καί **καρποί νωποί**. Πρώτη προμήθεια τά καρύδια, πού ἀφθονοῦσαν στή Σπάρτη. Ὕστερα τά φουντού-

27. Ἡ ὀκά ἦταν τό μέτρο βάρους στήν Τουρκία καί στήν Ἑλλάδα. Ἀντιστοιχοῦσε μέ 1.265 γραμμάρια.

28. Πήλινα πιθάρια, γυαλωμένα μόνο ἐσωτερικά, σέ διάφορα μεγέθη.

Ἑλληνικό ἀρχοντικό στή Σπάρτη, ὅπως σώζεται μέχρι σήμερα. Κατοικεῖται, φυσικά, ἀπό Τούρκους.

κια καί τ' ἀμύγδαλα. Εἰδική φροντίδα χρειάζονταν τά στεγνά βερύκοκκα, τά βύσινα καί οἱ σταφίδες. Συγκομιδή, καθάρισμα, πλύσιμο, ἀποξήρανση. Νωπούς καρπούς διατηροῦσαν στό ἀλτέβ ὥς τά Χριστούγεννα. Κάποτε ὥς τίς 'Απόκρηες. Τά μῆλα σέ μεγάλη περίσσεια. Πολλά ἀλτέβ εἶχαν, εἰδικά γι' αὐτά, ξύλινα πατάρια. Μερικά σπίτια διατηροῦσαν τά μῆλα σέ λάκκους, πού ἔσκαβαν στό περιβόλι. Τό χιόνι πού σκέπαζε τό καπάκι τοῦ λάκκου, διατηροῦσε μιά μόνιμα χαμηλή καί σταθερή θερμοκρασία. Μιά σπάνια ποικιλία μαύρων σταφυλιῶν, πού τά κρεμοῦσαν ἀπ' τήν ὀροφή σέ κλάδους ἀγκαθιῶν. Τά πιό γερά τσαμπιά μποροῦσαν κάποτε νά διατηρηθοῦν ὥς τό Μάρτη. Τέλος, ἀρκετά πεπόνια καί ρόδια τά διατηροῦσαν μέσα σέ ἄχυρα ὥς τήν Πρωτοχρονιά.

Στεγνά **λαχανικά**, περασμένα σέ σπάγγο. Ζαρζαβάτια, πού ἡ ἀντοχή τους εἶναι μεγάλη. Μπάμιες, διαλεγμένες μικρές, γερές, δίχως πολλούς σπόρους. Φασολάκια. Τίς μελιτζάνες καί τά κολοκύθια, τίς ἔκοβαν σέ κύβους μικρούς πού τούς περνοῦσαν σέ κλωστή. Τό ἴδιο κι ἕνα εἶδος πράσινης κολοκύθας (οὐζούν καμπάκ), πού τό μῆκος της κάποτε ξεπερνοῦσε τό ἕνα μέτρο. Ὅλα ἐτοῦτα τ' ἄπλωναν στόν ἥλιο ν' ἀφυδατωθοῦν. Σέ τούτη τήν κατάσταση μποροῦσαν νά διατηρηθοῦν στό παγωμένο ἀλτέβ ὥς τήν ἐπόμενη ἄνοιξη.

Ἦταν ἀκόμη καί ἡ μεγάλη κίτρινη κολοκύθα, πού βαστοῦσε μῆνες, σχεδόν ἕνα χρόνο. Τήν ἔκαναν πίτες ἤ καί ρετσέλι. Καί τέλος τά **γιαπράκια** (κληματόφυλλα). Τά συντηροῦσαν μέ ἁλάτι, πατικωμένα γερά μέσα στούς κιουμνέδες. Τά ἔκαναν ντολμάδες.

Ἄφθονα πάντα ἦταν τά **τουρσιά**. Ἡ ἔλλειψή τους σ' ἕνα σπίτι τῆς Σπάρτης ἦταν περίπου ἀδιανόητη. Ἁπλή καί εὔκολη ἡ παρασκευή τους. Ἡ ποικιλία τους ἄπλωνε σ' ἕνα πλῆθος λαχανικά. Ἄγουρες ντομάτες, μελιτζάνες πού τίς χάραζαν βαθειά, τίς παραγέμιζαν σκόρδο καί τίς τύλιγαν σφιχτά μέ σέλινο. Πιπεριές γλυκές ἤ καυτερές. Λάχανο ψιλοκομμένο ἤ ὁλόκληρα φύλλα. Κουνουπίδι. Καρότα. Τά ζεματοῦσαν, τά στράγγιζαν καί τ' ἁλάτιζαν. Ὕστερα τἄριχναν στό ξύδι καί τ' ἁλάτι σέ κιουμνέδες.

Ἐπάρκεια ὑπῆρχε καί στό **χαβιάρι**. Τό φερναν ἀπό τό Ἐγιρντήρ καί τό πάστωναν σέ βαρελάκια ξύλινα. Ἀπό τίς πιό ἀγαπημένες τους λιχουδιές. Ἰδιαίτερα τή Σαρακοστή. Τό ἔλυωναν μέ λάδι, λεμόνι καί κρεμμύδι φρέσκο. Οἱ Τοῦρκοι δέν τό ἔτρωγαν. Οἱ πιό παλιοί διηγοῦνται χαριτωμένα πράγματα[29].

29. Ἕνας Τοῦρκος, λέει ἡ παράδοση, δοκίμασε κάποτε χαβιάρι. Ξετρελλάθηκε μέ τήν πικάντικη γεύση του καί ρώτησε κάποιον Ἕλληνα πῶς τό φτιάχνει. Ὁ πονηρός Χριστιανός τοῦ ἀπάντησε, πώς ἁπλῶς τό διατηροῦσε μέσα στό νερό. Ἀκολουθώντας πιστά τήν ὁδηγία του ὁ Τοῦρκος μετάνοιωσε βέβαια πικρά, μιᾶς καί τό χαβιάρι σέ λίγες μέρες εἶχε βρωμίσει... Φυσικά δέν ξαναρώτησε πιά.

Σημαντική κατανάλωση εἶχαν τά **ψάρια** πού πάστωνε κάθε οἰκογένεια. Ὀνομαστά ἦσαν τά μουριννιέ καί τά σιρόζ ἀπό τή λίμνη τοῦ Ἐγιρντήρ. Πάστωναν ἀκόμη καί κυπρίνους, φερμένους ἀπό τό Μαίανδρο ποταμό. Τοὐλάχιστον ἕνα κιούπι παστά ἦταν ἀπαραίτητο γιά κάθε οἰκογένεια. Συχνά δυό καί κάποτε τρία, πού τά ἔθαβαν στό χῶμα ὥς τό λαιμό γιά φυσική θερμομόνωση.

Μεγάλες καί οἱ ποσότητες τοῦ **ντοματοπελτέ** πού ξοδεύονταν ὅλο τό χρόνο. Χυμός ἀπό ντομάτες στόν ἥλιο. Τόν ἁλάτιζαν πρῶτα γερά καί τόν ἔχωναν σέ πλατειά δοχεῖα (λεκάνες, τεψιά). Τόν ἄφηναν μετά στόν ἥλιο ἀνοιχτό. Μέ τίς μέρες ἔπηζε ὁ χυμός, γινόταν ὁλοπόρφυρος. Τόν ἔριχναν ὕστερα σέ κιουμνέδες. Σκέπαζαν τήν ἐπιφάνεια μ᾽ ἕνα δάχτυλο λάδι καί τούς ἔκλειναν σφιχτά. Πρῶτα μέ πανί κι ἔπειτα μέ τό καπάκι του. Αὐτή ἡ σάλτσα ἦταν ἡ πιό χρήσιμη βάση τῆς μαγειρικῆς. Στίς μέρες τῆς Σαρακοστῆς τήν ἔτρωγαν ὠμή. Ἦταν τό ἀγαπημένο φαγητό τῶν παιδιῶν μέ ἄφθονο λάδι, κρεμμύδι ψιλοκομμένο καί λυωμένη, βραστή πατάτα.

Οἱ **πατάτες**, ἦταν βασική προμήθεια. Ἡ ντόπια παραγωγή περίσσευε γιά τίς ἀνάγκες τῆς πόλης. Τό ἴδιο τά κρεμμύδια καί τά σκόρδα, πού κρέμονταν στό ἀλτέβ σέ μεγάλες ἁρμαθιές.

Ἀπ᾽ ὅλα τά ἀγαθά πού ἀποθήκευε στό κελλάρι της μιά οἰκογένεια, οἱ δυό κατηγορίες πού ἔβαζαν τό θεμέλιο στή διατροφή της εἶχαν τήν πρωτιά. Τά προϊόντα τοῦ σταριοῦ, τά προϊόντα τοῦ κρέατος. Καί νάτα παρακάτω ἀναλυτικά.

Τό **σιτάρι** καί τό ἀλεύρι. Δεμένα στίς προαιώνιες ρίζες τοῦ ἀνθρώπου πού βάθαιναν ὥς τήν πρώτη του κοιτίδα. Πολλά ἦσαν τά ἔργα τῆς νοικοκυρᾶς πού ἔβαζαν στοιχεῖο τους πρωταρχικό τό ἕνα ἤ τό ἄλλο. Ἦταν περίφημο τό σιτάρι τῆς Σπάρτης. Ὅλα τά σπίτια εἶχαν ποσότητες, πού ἔφταναν γιά τίς ἀνάγκες τῆς χρονιᾶς. Καί, συχνά, πού περίσσευαν.

Στό μύλο ἄλεθαν κάθε φορά, ὅσο νά φτάνει στίς ἀνάγκες

τοῦ ψωμιοῦ γιά ἕνα ἤ δυό μῆνες. Τόσο μονάχα. Στόν ἴδιο μύλο ἔφτιαχναν τό πληγούρι. Ἦταν ἀπό βραστό σιτάρι, στεγνωμένο στόν ἥλιο. Τό ἄλεθαν χοντρό κι ἔκαναν μ' αὐτό πιλάφι ἤ —πιό σπάνια— τό βασικό συστατικό γιά γεμιστά. Ἄλλη μορφή πού μποροῦσε νά πάρει τό σιτάρι ἦταν τό **ντομελέκ**. Ἄψητο, τό ἔβρεχαν πρῶτα, νά ξεφλουδιστεῖ. Τό ἄλεθαν ὕστερα στό χερόμυλο καί τόκαναν σούπα μέ καβουρμάδες. Ἡ κύρια ὅμως χρήση του ἦταν στό γαμήλιο κεσκέκ[30].

Τό εὐλογημένο **ἀλεύρι**. Θεμέλιο τῆς διατροφῆς. Γιά τό ψωμί, πρῶτα. Ἀλλά καί γιά γλυκά, τραχανά, χυλοπίτες κι ἕνα πλήθος ἄλλα παρασκευάσματα. **Χυλοπίτες** (γιουφκά) ὑπῆρχαν σέ ἀποθέματα σημαντικά πάντα. Μέ τόν ἐρχομό τοῦ φθινόπωρου στά σπίτια σήμαινε συναγερμός. Τό φτιάξιμό τους ἦταν οἰκογενειακή ἱεροτελεστία. Ζύμωναν τό ἀλεύρι μονάχα μέ γάλα καί αὐγά. Ἄνοιγαν φύλλα καί τά ἔκοβαν στή συνέχεια σέ μακρόστενες λεπτές φετοῦλες. Τίς στέγνωναν στόν ἀέρα καί στόν ἴσκιο. Τίς διατηροῦσαν μετά σέ πάνινες σακοῦλες, πού τίς κρεμοῦσαν στό ἀλτέβ.

Προχειρότερος τρόπος καί λιγότερη πολυτέλεια χρειαζόταν γιά τό **τουτμέτς**. Διαφορετικό ἦταν καί τό κόψιμο σέ τετράγωνο σχῆμα.

Ὁ **τραχανάς** στή Σπάρτη ἦταν πάντα ξυνός. Τόν ζύμωναν μέ γιαούρτι, ἀλεύρι καί ντομάτα σέ μικρές μᾶζες, ὅσο μία χούφτα. Τό ἔτριβαν μετά, ἀφοῦ στέγνωνε.

Παραδοσιακό σκεύασμα ἦταν ὁ **νισαστές**. Τριζᾶτος ὁλόλευκος, λεπτός σάν πούντρα. Γινόταν ἀπό σιτάρι μαλακό. Ἡ χρήση του κυρίως σέ γλυκά: πελτές, κ΄ρμά-χαλβασ΄, φύλλα γιά μπακλαβά. Σέ ἀρκετά φαγητά ἦταν ἐπίσης ἀπαραίτητος. Ἰδιαίτερα γιά τίς κρέμες τους.

Ἡ διαδικασία τῆς παρασκευῆς τοῦ νισαστέ ἀρκετά ἐπίπονη. Πρῶτα, ἔβρεχαν τό σιτάρι νά μουσκέψει δεκαπέντε μέρες, ἀλλάζοντας νερό κάθε μέρα. Ὥσπου, ν' ἀρχίσει ἡ μυρωδιά του νά εἶναι δυσάρεστη. Μαλακό, καθώς ἦταν πιά,

30. Βλέπε ΚΕΦ. «Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ».

τό πατοῦσαν μέ τά πόδια, γιά νά βγάλει τό καθαρό του ἄμυλο σάν γάλα. Τό πάτημα τοῦ σταριοῦ ἦταν ἀρκετά δύσκολη δουλειά[31]. Ὕστερα τόν πολτό αὐτό τόν ἄπλωναν στόν ἥλιο νά στεγνώσει.

Μετά τό στέγνωμα ἔτριβαν τήν καστανόλευκη ἄμορφη μάζα μέ τά χέρια. Ὕστερα τήν ἔριχναν πάλι στό νερό. Ὁ νισαστές κατέβαινε στόν πάτο τῆς σκάφης, ὅπως ὁ τελβές τοῦ καφέ. Τό φλούδι τοῦ σταριοῦ ἐπέπλεε. Μάζευαν πάλι τό κατακάθι καί τό στέγνωναν στόν ἥλιο. Ἡ χιονάτη σκόνη τοῦ νισαστέ ἦταν πιά ἕτοιμη.

Τό **κρέας καί τά προϊόντα του** ἦταν ἡ κορωνίδα στίς προμήθειες τῶν Σπαρταλήδων. Κάθε σπίτι στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἔσφαζε ἕνα μοσχάρι. Τά πιό πλούσια σπίτια δυό. Τά καλύτερα μοσχάρια τἄφερναν ἀπό τό Ἀφσάρ.

Τό φιλέτο τοῦ μοσχαριοῦ γινόταν **παστουρμάς**[32]. Πάστωναν, δηλαδή, μέ ἁλάτι τά κομμάτια τοῦ κρέατος καί τἄφηναν στόν ἥλιο, νά χάσουν τό νερό τους. Ἀρκετές μέρες. Μετά τά τύλιγαν μέ μιά πηχτή μάζα κατακκόκινη. Βάση της ἦταν ἕνα πολύ καυτό μπαχαρικό, τό τσιμένι. Ἐπίσης τό σκόρδο. Ὕστερα τά κρεμοῦσαν μέ σπάγγους στό ἀλτέβ. Ἔτσι ὁ παστουρμάς μποροῦσε νά διατηρηθεῖ γιά χρόνια.

Τό ὑπόλοιπο ψαχνό τό ἔκαναν κιμά[33]. Μιά μεγάλη ποσότητά του καβουρντιζόταν μέ τό λίπος τοῦ μοσχαριοῦ. Καυτό καθώς ἦταν μετά, τό ἔριχναν σέ μεγάλα καλούπια, ὅπου εἶχαν νωρίτερα περάσει χοντρό σπάγγο. Ὅταν πάγωνε αὐτή ἡ μάζα, τήν κρεμοῦσαν στό ἀλτέβ ἀπό τόν σπάγγο της. Ἔφτιαχναν ἀρκετές ὀκάδες ἀπ' αὐτό (γκ΄ιμά-καλουπού). Τό ὑπόλοιπο τοῦ κιμά τό ἔκαναν **σουτζούκι**, ἀνακατεύοντάς το μέ σκόρδο, πιπέρι καί κίμινο. Μέ τή μάζα ἐτούτη γέμιζαν

31. Θυμοῦνται ἀκόμη οἱ παλιότεροι τήν καημένη τήν τρελλή τήν Γιάν-΄καλή πού εἰδικευόταν σ' αὐτό τό πάτημα.

32. Ὁ καλύτερος παστουρμάς γινόταν ἀπό φιλέτο καμῆλας, πού ὅμως ἦταν δυσεύρετο.

33. Ἡ κοπή τοῦ κιμά γινόταν στό χέρι μέ δυό μαχαίρια σταυρωτά.

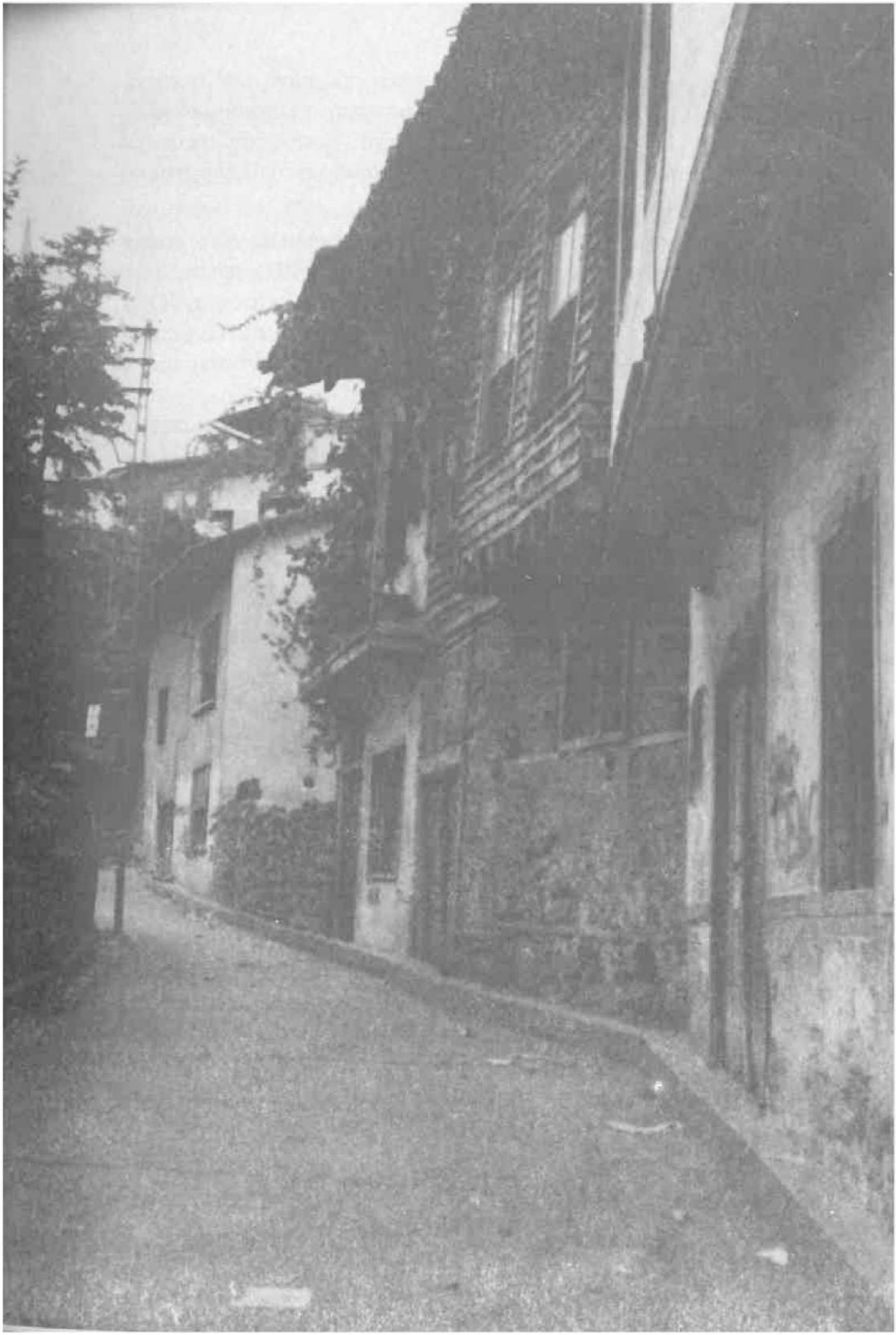

τά ἔντερα τοῦ μοσχαριοῦ πού ἦσαν πλυμένα καί στεγνά. Κάθε οἰκογένεια γέμιζε σαράντα μέ πενήντα «μπουμπάρια», δηλαδή ἔλικες ἐντέρων. Τά στέγνωναν μετά στόν ἴσκιο καί τ' ἀποθήκευαν μέσα σέ ξύλινα σεντούκια στό ἀλτέβ, γιά νά διατηρηθοῦν μαλακά.

Τά κόκκαλα τοῦ ζώου καί ὅ,τι περίσσευε ἀπό τό κρέας του πάνω σ' αὐτά τηγανιζόταν μέ τό ἴδιο τό λίπος του. Τήν καυτή ἐκείνη μάζα τήν ἔριχναν μετά μέσα σέ κιούπια. Ὅλα πάγωναν μαζί μέσα στό λίπος (κεμίκ καβουρμά). Τό χειμώνα χρησιμοποιοῦσαν τά κομμάτια αὐτά γιά νά νοστιμεύουν τά πιλάφια καί τίς σοῦπες.

Τό λίπος τοῦ μοσχαριοῦ χρησίμευε γιά τήν παρασκευή τοῦ **βουτύρου** (ντόν-γιάγ). Συχνά τό ἀνακάτευαν μέ τό λίπος τῆς οὐρᾶς τοῦ ἀρνιοῦ (κουριούκ-γιάγ) ἤ μέ τό λίπος ἀπό τή μπόλια τοῦ μοσχαριοῦ (γκιονέκ-γιάγ). Πάγωνε μέσα σέ κιούπια ἤ σέ καλούπια εἰδικά. Ἔτσι τό διατηροῦσαν ἕνα χρόνο.

Ὅσα κομμάτια ἔμεναν ἄλυωτα μαζί μέ τά τηγανητά γλυκάδια τά διατηροῦσαν χωριστά στό παγωμένο λίπος τους (κακ΄ρντάκ). Ἦταν μεζές νοστιμότατος μέ αὐγά τηγανητά ἤ ἐνίσχυση γερή στόν τραχανά ἤ ἄλλες σοῦπες.

Ἀπ' τό σφαγμένο ζῶο δέν πήγαινε τίποτα χαμένο. Τό δέρμα τό πῆραν Τοῦρκοι βυρσοδέψες, πού εἶχαν τά στέκια τους (ταμπάκ-χανέ) στά βόρεια τῆς Χριστιανικῆς συνοικίας, λίγο πιό κάτω ἀπό τήν Τσοντάν-κιοπρουσού. Ὁ πατσάς, ὅσος περίσσευε, μοιραζόταν σέ φτωχότερους συγγενεῖς καί γείτονες. Τά σπλάχνα τέλος τοῦ ζώου γίνονταν μεζέδες γιά ἀρκετές μέρες.

Τελειώνοντας, πρέπει νά θυμηθοῦμε καί τίς προμήθειες σέ **οὔζο**. Λίγο ἤ περισσότερο, κάθε οἰκογένεια εἶχε κάποια ποσότητα γιά τή δική της χρήση. Κι ἀκόμη, τό **πετμέζι** κόκκινο ντουρού (ἀραιό) καί ντογμέ (δαρτό) ἄσπρο. Αὐτό τό ἔκαναν ρετσέλια ἤ τό ἔτρωγαν μέ φρέσκο βούτυρο ἤ μέ ταχίνι.

Αὐτές, σέ γενικές γραμμές ἦσαν οἱ βασικές προβλέψεις τοῦ χειμώνα. Ποικιλία στήν ποσότητα καί τό πλῆθος τῶν

εἰδῶν ὑπῆρχε βέβαια πάντα. Σύμφωνα μέ τά μέλη τῆς οἰκογένειας, τήν ἡλικία τους, τή χρονιά καί ἰδιαίτερα τό οἰκονομικό δυναμικό της. Ὁ σκληρός χειμώνας, οἱ δύσκολες συγκοινωνίες, ἡ ἀνυπαρξία πολλῶν ἀνάλογων μαγαζιῶν καί, πάνω ἀπ' ὅλα ἴσως, ἕνα αἴσθημα ἀνασφάλειας ὑποχρέωναν τούς Σπαρταλῆδες, νά παίρνουν ἀνάλογα τά μέτρα τους. Ἕνα καθεστώς πού διατηρήθηκε ἀνέπαφο σχεδόν ὡς τίς μέρες τοῦ διωγμοῦ.

7. ΤΑ ΦΑΓΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΠΟΥ ΤΑ ΜΑΓΕΙΡΕΥΑΝ

Ἡ μαγειρική στή Σπάρτη ὑπῆρξε τέχνη ἀληθινή. Ἦταν ἀπ' τίς ἐλάχιστες δουλειές, πού οἱ Χριστιανοί δέν ἐμπιστεύονταν στίς Τουρκάλες ὑπηρέτριές τους. Διατηροῦσαν ἔτσι τήν ἀπόλαυση, ἀλλά καί τόν κόπο, γιά λογαριασμό τους. Ἀπό μικρά κορίτσια διαιώνιζαν τήν παλιά παράδοση. Ἔξω ἀπό πολύ λίγες ἐξαιρέσεις, ἡ κουζίνα τους ἦταν λίγο - πολύ ἡ γνωστή μας «τούρκικη». Ὑλικά ὑπῆρχαν ἄφθονα καί ἀγνά. Ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ χρόνος, νά διαθέσουν. Κυρίως, ὅμως, ὑπῆρχε ἡ ἐπιθυμία καί ἡ γνώση. Ἔτσι τό φαγητό πῆρε τήν πρώτη θέση ἀπ' ὅλες τίς ἡδονικές ἀπολαύσεις τοῦ σώματος.

Δέν ἦταν μέσα στίς προθέσεις μου ἡ παράθεση σύγχρονων ἤ παλιότερων τρόπων μαγειρικῆς τῶν φαγητῶν. Αὐτά εἶναι ἤδη γνωστά ἀπό ἀνάλογα βιβλία. Κυριότερα ὅμως τούς ξέρουμε ἀπ' τή σημερινή «Ἑλληνική» λεγόμενη κουζίνα. Πού, βέβαια, στό μεγαλύτερο μέρος της, τοὐλάχιστον, δέν εἶναι παρά ἡ Τούρκικη, κάποτε ἴσως ἐλαφρά παραλλαγμένη καί συνηθέστερα καθόλου. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες δέν ἔκαναν τόν κόπο οὔτε κάν τά Τούρκικα ὀνόματα τῶν φαγητῶν ν' ἀλλάξουν. Λίγα μονάχα δείγματα ἄς εἶναι οἱ λέξεις: γιαχνί, καπαμάς, κεμπάπ, πιλάφι, σουτζουκάκια, κεφτέδες, γκιουβέτσι, ἰμάμ, μπριάμ, ντολμαδάκια, κ.λπ., κ.λπ.

Δέν θά μπῶ σέ λεπτομέρειες. Ἔκρινα σκόπιμο νά παρα-

θέσω συνοπτικά τό πλῆθος τῶν φαγητῶν, γιατί, ἐκτός ἀπό τίς γαστριμαργικές ἐπιδόσεις τῶν Σπαρταλήδων, δείχνει ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό τοὐλάχιστον, τήν οἰκονομική τους θαλερότητα. Ἐπιμένω κάπως ἀναλυτικότερα σ' ἐκεῖνα μονάχα, πού, καίτοι γνωστά, ὁ τρόπος ἐν τούτοις τῆς παρασκευῆς τους παρουσιάζει κάποιο λαογραφικό ἐνδιαφέρον. Ἤ πού εἶναι ὁλότελα ἄγνωστα στή σημερινή Ἑλληνική παράδοση. Ἤ, τέλος, πού εἶναι μέν γνωστά, ἀλλά μέ σημαντικές παραλλαγές.

Ὑπῆρξε μᾶλλον δύσκολη ἡ μεθόδευση ἑνός τρόπου κατάταξης σ' αὐτό τόν ἀπέραντο κατάλογο. Προτίμησα τελικά ἐκεῖνον, πού χρησιμοποιεῖ ὡς βάση του τό κύριο συστατικό τοῦ φαγητοῦ ἤ τήν τελική μορφή πού παίρνουν τά συστατικά του.

Τό **κρέας** ὡς κύριο συστατικό εἶναι ἡ βάση μιᾶς ἀπέραντης ποικιλίας φαγητῶν. Μοσχάρι καί ἀρνί ἤ κοτόπουλο. Κάποτε καί κυνήγι. Λαγοί, τρυγόνια, πέρδικες. Λιγότερο συχνά τό ἀγριογούρουνο. Τό κρέας συνοδεύοταν ἀπ' ὁποιοδήποτε λαχανικό, φρέσκο τῆς ἐποχῆς τό καλοκαίρι, φρέσκο ἤ ἀποξηραμένο τό χειμώνα. Μπάμιες, φασολάκια, μελιτζάνες, κολοκυθάκια, κρεμμύδια.

Ἕνα περίεργο, γλυκόξινο φαγητό ἦταν τό κρέας μαγειρεμένο μέ σταφίδες καί κυδώνια. Σημειώνω ἀκόμη τό **γκιουμνετί**. Κρέας μέ μιά μεγάλη ποικιλία λαχανικῶν, μπόλικα μπαχαρικά καί βούτυρο. Κλείνονταν ὅλα στεγανά μέσα στό πήλινο τσουκάλι, πού τό καπάκι του «χτιζόταν» στά σημεῖα ἐπαφῆς του μέ ζύμη, γιά νά μήν ἔχει διαφυγές πουθενά. Ψηνόταν ἀργά, σέ χαμηλή φωτιά, διατηρώντας τό ἄρωμα καί τά ὑγρά του ἀνέπαφα.

Οἱ **χυλοπίτες** (γιουκά) συχνά συνόδευαν τό κρέας στό φοῦρνο. Γιά τό εἶδος αὐτό προτιμοῦσαν τά γκιουβέτσια, δηλαδή τά πλατειά, πήλινα καί πυρίμαχα δοχεῖα πού ξέρουμε. Ἰδιαίτερα ἀγαπητά ἦσαν τά πιλάφια μέ ρύζι, γιουκά ἤ πληγούρι. Σέ τοῦτες τίς περιπτώσεις συνηθιζόταν καί τό

κούς-μπασ΄, πού σημαίνει: κεφάλια πουλιῶν. Τ' ὄνομα τῶδινε ὁ τρόπος πού ἔκοβαν τό κρέας σέ μικρούς κύβους, ὅσο περίπου τό κεφάλι ἑνός πουλιοῦ. Ψηνόταν μέ πικάντικη σάλτσα καί συνόδευε τά πιλάφια.

Τό ἴδιο γνωστός ἦταν ὁ τρόπος τοῦ **καπαμά**, πού σημαίνει: κλειστό. Τό κρέας, δηλαδή, ψηνόταν σέ εἰδική, ἑρμητικά κλειστή κατσαρόλα. Τό παράξενο: ψηνόταν πάνω καί κάτω ταὐτόχρονα. Τό σκέπασμα τῆς κατσαρόλας ἦταν φτιαγμένο μέ τρόπο, πού νά μπορεῖ κανείς νά βάζει πάνω του κάρβουνα. Ἔτσι ψηνόταν ἀργά, ἀπό παντοῦ, μέσα στή σάλτσα του καί τά μπαχαρικά του.

Κάποτε τό γιουκά-πιλάβ μαγειρευόταν ἄσπρο, δίχως κρέας καί σάλτσα, μονάχα μέ καυτό βούτυρο. Τό ἀνακάτευαν ὕστερα μέ γιαούρτι, κοπανισμένο σκόρδο καί τό πασπάλιζαν μέ ἄφθονο πιπέρι.

Κορυφαῖο ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες προτιμήσεις ἦταν στή Σπάρτη τό **κεμπάπ**. Ἴσως νά ἦταν ὁ τύπος τοῦ ἀρνιοῦ πού τόκανε ὀνομαστό. Ἴσως τό εἶδος τοῦ φούρνου ἤ καί ὁ τρόπος πού τό ἔψηναν. Στήν πραγματικότητα δέν ἦταν, παρά τό γνωστό μας σουβλιστό ἀρνί. Πού, ὅμως, οἱ Τοῦρκοι κεπαπτσῆδες τοποθετοῦσαν ὄρθιο μέσα σέ εἰδικά χτισμένους φούρνους. Ψηνόταν ἀργά, σέ βάθος, γιά ὧρες πολλές, μέ τό καπάκι τοῦ φούρνου σκεπασμένο ἑρμητικά. Μετά τό ψήσιμο, ἕνα μονάχα δυνατό χτύπημα τῆς σούβλας ἔφτανε γιά νά χωρίσει μεμιᾶς τό κρέας ἀπό τά κόκκαλα. Ἡ νοστιμιά του πρέπει νά ἦταν μοναδική.

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα τίς σοῦπες[34]. Τό κλίμα τροφοδοτοῦσε αὐτή τήν προτίμηση, δίχως τελειωμό. Σημειώνω χωρίς λεπτομέρειες τίς σοῦπες μέ ρύζι ἤ τραχανά. Ἡ **ντομελέκ** τσορμπασ΄ (ἄβραστο, κοπανισμένο σιτάρι) καί ἡ **τουτμέτς** τσορμπασ΄ (ψιλοκομμένες χυλοπίτες) ἐπίσης χωρίς τίποτα ἰδιαίτερο. Πρόχειρη, τέλος, σούπα βραδι-

34. Τσορμπά. Δέν κατάφερα νά ἐξακριβώσω πόση σχέση εἶχε ὁ τίτλος τοῦ τσορμπατζή πού συνήθιζαν νά δίνουν οἱ Τοῦρκοι στούς ἐπιφανεῖς Χριστιανούς.

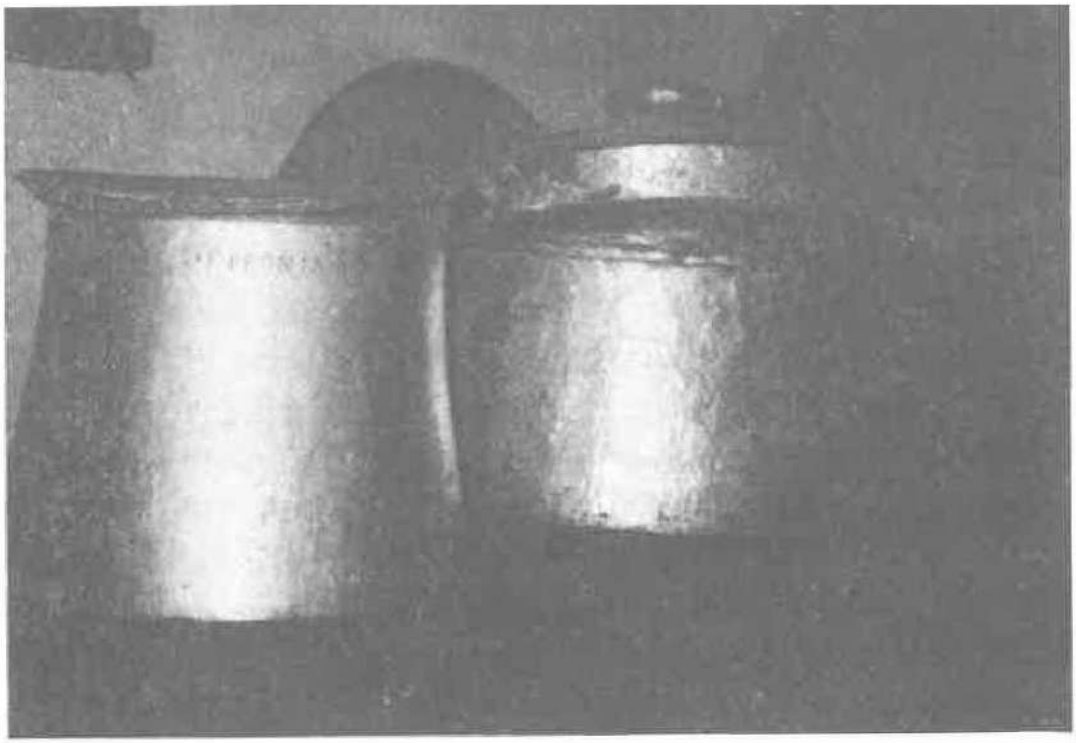

Μαγειρικά σκεύη τῶν Χριστιανῶν ὅπως τά φωτογράφησα τό 1979. Στήν ἀριστερή κατσαρόλα ἐγχάρακτο τό ὄνομα ΦΕΒΡΟΝΙΑ.

νή ἦταν ἡ **ὁμέτς τσορμπασ΄**. Ράντιζαν ἀλεύρι μέ καυτό νερό. Τρίβοντας ὕστερα δυνατά στίς δυό παλάμες τό βρεγμένο ἀλεύρι ἔφτιαχναν πρόχειρο ζυμαρικό στό σχῆμα τοῦ σταριοῦ. Τό μαγείρευαν ἀμέσως.

Ὅλες οἱ σοῦπες γίνονταν μέ κρέας ἤ τό λιγότερο, μέ κεμίκ καβουρμά ἤ μέ κακ΄ρντάκ. Καί βέβαια πάντα μέ ἄφθονο βούτυρο. Ἐξαιρετικά στόν τραχανά μόνο ἔβαζαν λάχανο βραστό καί δυόσμο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίαζαν οἱ δυό παραδοσιακές σοῦπες τῆς Σπάρτης καί τίς ἀναφέρω ἐδῶ κάπως λεπτομερέστερα. Ἡ **τόγια τσορμπασ΄** καί ἡ **κιουλάχ τσορμπασ΄**. Ἡ πρώτη μέ βάση τό ρύζι, πού τό βράζαν μέ γιαούρτι καί τό στῆθος τοῦ κοτόπουλου, πού τό διίνιζαν σχολαστικά. Μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ καί διαφορετικό κρέας. Ἡ παράδοση ὅμως ἀπαιτοῦσε κότα. Ἡ σύσταση τῆς σούπας γινόταν παχύρευστη, σάν κρέμα. Τήν ἄπλωναν στά πιάτα, κάνοντας λάκκους μέ τό κουτάλι. Ὕστερα ἔχυναν βούτυρο, πού

λίμναζε στούς λάκκους, πιπέρι ἄφθονο καί ψιλοκομμένο μαϊντανό καί δυόσμο.

Ἡ σούπα κιουλάχ ἦταν παραδοσιακό φαγητό τῶν Χριστουγέννων καί τῆς Πρωτοχρονιᾶς. Ἄνοιγαν φύλλο ἀπ' τήν παραμονή, τόκοβαν σέ λουρίδες καί τέλος σέ μικρά τετράγωνα, δυό πόντους τό πολύ. Σέ κάθε τετράγωνο ἕνας μικρός σβῶλος κιμά. Δίπλωναν διαγώνια. Τό τύλιγαν ἔπειτα ἔτσι, πού νά παίρνει σχῆμα κωνικό[35]. Στέγνωνε σέ μιά νύχτα. Τό μαγείρευαν ἀνήμερα στίς μεγάλες γιορτές μέ γαλοπούλα, κότα ἤ ἀρνί.

Ἀκόμη ἕνα φαγητό τῆς παράδοσης: **Ἀράμπασι.** Δύσκολη ἡ κατάταξή του. Ξεκινώντας σάν σούπα, κατέληγε σέ πηχτή. Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι τό ἔφτιαχναν μονάχα οἱ ἄντρες σέ ἐξαιρετικές γιορτές ἤ σέ γαμήλια τραπέζια. Βάση του ὁ νισαστές καί τό στῆθος τῆς κότας ἤ γαλοπούλας. Συχνά καί κρέας μοσχαριοῦ. Διίνιζαν τό κρέας καί τό ἔβραζαν μέ μπόλικο βούτυρο μαζί μέ τό νισαστέ. Ψηνόταν πάντα σέ μεγάλες ποσότητες. Οἱ ἄντρες γύριζαν τή σούπα μέ πελώριες, ξύλινες κουτάλες,εἰδικές γιά τήν περίσταση. Πάντα δέ πρός τήν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτό ἦταν τό «μυστικό». Ὅταν ἡ μάζα γινόταν σάν πολτός, τήν ἔριχναν στά σινιά. Ἔπηζε σάν κρέμα. Τήν ἔκοβαν σέ στενές λουρίδες, πού οἱ καλεσμένοι ἔτρωγαν ρουφώντας τις, σάν μακαρόνια.

Ἐνδιαφέρον εἶχε ὁ τρόπος, πού μαγείρευαν τόν **πατσά.** Αὐτό, τό φθινόπωρο πού ἔσφαζαν τά μοσχάρια. Μετά τό βράσιμο στράγγιζαν τό ζουμί. Σέ μεγάλα τεψιά ἔβαζαν μιά στρώση ἀπό κομματάκια ψωμιοῦ. Τά περίχυναν μέ τό ζωμό. Ἀκολουθοῦσε μιά πλούσια στρώση ψιλοκομμένος πατσάς. Πάνω ἀπ' τόν πατσά ἡ κρέμα. Τήν ἔφτιαχναν μέ νισαστέ, πού τόν ἔβραζαν μέ ξύδι, λεμόνι καί κοπανισμένο σκόρδο. Μορφή πικάντικης σκορδαλιᾶς, πού τήν πασπάλιζαν μέ ἄφθονο μαϊντανό.

35. Θύμιζε τό ψηλό κωνικό καπέλο (κιουλάχ), πού φοροῦσαν οἱ Μεβλεβῆδες (μοναχικά τάγματα μιᾶς Μουσουλμανικῆς αἵρεσης).

Κάποτε ἀντί γιά πατσά ἔβαζαν βραστές πατάτες (παττέζ πατσασ΄). Τά ἄλλα δέν ἄλλαζαν. Καί ἦταν καί τοῦτο φαγητό χαρακτηριστικό τῆς Σπάρτης.

Ὁ **κιμάς** ἦταν ἐξαιρετικά προσφιλής. Στό ἀλτέβ ὑπῆρχαν πάντα ἀρκετά «καλούπια» κιμά, πού ἔδιναν γρήγορες καί εὔκολες λύσεις τό χειμώνα. Τούς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ εἶχαν νωπό κιμά. Τόν ἔκαναν στό σπίτι κόβοντας τό κρέας μέ τόν πατροπαράδοτο τρόπο. Δύο μαχαίρια σταυρωτά. Κιοφτέδες τηγανητοί, ζυμωμένοι μέ μπόλικο κρεμμύδι καί ρίγανη. Γιουβαρλάκια σούπα. Κι ἀκόμη: σουτζουκάκια μέ κύμινο ἤ με σάλτσα. Ἦσαν τά πιό συνηθισμένα φαγητά. Στίς γιορτές ἔκαναν καί τοπαλάκια, μικρές μπαλίτσες, δηλαδή, μέ κιμά, πιπέρι καί κύμινο, δίχως κρεμμύδι.

Ἦταν δεκάδες τά φαγητά, πού μποροῦσαν ἀκόμη νά γίνουν. Γιουκά πιλάβ ἤ ρύζι, ἀρακάς ἤ φασολάκια φρέσκα, μουσακάδες μέ πατάτες ἤ μελιτζάνες. Τέλος, μιά μεγάλη ποικιλία ἀπό **πίτες** καί φαγητά γεμιστά εἶχαν ὡς βασικό τους στοιχεῖο τόν κιμά.

Οἱ πίτες εἶχαν σημαντική θέση στό Σπαρταλήδικο τραπέζι. Ὑπῆρχαν πολλοί τρόποι νά τίς παρασκευάζουν. Πιό προσφιλεῖς, ὅμως, ἦταν δυό.

Ὁ πρῶτος, τά **ἐλ-μπορέκ**[36] ἦταν ὁ πιό συνηθισμένος. Ψήνονταν πρόχειρα στό τηγάνι ἤ στό σάτς[37]. Τά ἐλ-μπορέκ γίνονταν πάντα μέ φύλλο, πού, βέβαια, ἄνοιγε ἡ νοικοκυρά. Ἕτοιμα δέν ὑπῆρχαν. Τά φύλλα κόβονταν σέ τετράπλευρα κομμάτια, περίπου ὅσο δυό παλάμες. Τυλίγονταν στά δυό, μετά τή γέμιση, πού, συνήθως ἦταν τυρί ἤ κιμάς. Σπανιότερα, κίτρινη κολοκύθα ἤ σπανάκι. Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις τά μπαχαρικά ἦσαν ἀπαραίτητα. Μαϊντανός, δυόσμος, κρεμύδι καί ἄλλα μυρωδικά ἐπίσης. Ἀνάλογα μέ τήν περίσταση. Οἱ πίτες ψήνονταν δίχως λάδι ἤ βούτυρο, στεγνές στό σάτς ἤ στό τηγάνι. Τίς ἔτρωγαν τυλιχτές.

36. Πίτες τοῦ χεριοῦ.

37. Στρογγυλός μαντεμένιος δίσκος πού τόν ἔβαζαν στό τζάκι, πάνω στή σιδεροστιά.

Ἕνας δεύτερος τρόπος ἦταν τό **σινί-μπορέκ**. Τό ἔκαναν πάντα στό σινί καί ψηνόταν στό φοῦρνο. Δύσκολος τρόπος, πού ἀπαιτοῦσε ἄνοιγμα φύλλου σέ ψιλή κρούστα, σάν τοῦ μπακλαβά. Ἡ γέμιση ὅπως καί στά προηγούμενα. Ἀκολουθοῦσε τό κόψιμο σέ τρίγωνα ἤ ρόμβους, ἄφθονο βούτυρο καί ὁ φοῦρνος. Ἦταν πολύ βαρύ.

Δύο ἄλλοι τρόποι πίτας, λιγότερο συνηθισμένοι. Τό πεϊνιρλί, πλατειά γνωστός πιά καί στή χώρα μας καί οἱ πρόχειρες πίτες τοῦ τηγανιοῦ. Ἡ περιγραφή τοῦ πρώτου περιττεύει. Ὁ δεύτερος ταχύς, φτηνός καί ἀποτελεσματικός, εἶναι μᾶλλον ἄγνωστος σήμερα. Γινόταν μέ κουρκούτι ἀπό ἀλεύρι καί σιμιγδάλι, πού ἀνακάτευαν μέ τριμμένο κρεμμύδι[38] ἤ τυρί.

Ἀρκετά μεγάλη ποικιλία παρουσίαζαν τά **φαγητά μέ γέμιση**. Κότες, γαλοποῦλες, ψάρι σαζάνι, σπάλα τοῦ ἀρνιοῦ. Λαχανικά διάφορα τό καλοκαίρι γίνονταν ντολμάδες μέ κιμά ἤ ρύζι (ντομάτες, μελιτζάνες, κολοκυθάκια, πιπεριές). Λαχανόφυλλα μέ κιμά[39] γιά τό χειμώνα. Κληματόφυλλα μέ κιμά ἤ ρύζι[40] γιά ὅλο τό χρόνο, μιᾶς καί τά πάστωναν. Λεπτομέρειες μᾶλλον περιττεύουν.

Ἕνα μονάχα σπάνιο ἔδεσμα πού τό ἔφτιαχναν στό Ἔμρ —κι αὐτό ἰδιαίτερα τή Σαρακοστή— θά περιγράψω. Τό **Νινέμ Μποχτσασ**[41]. Γινόταν μέ κληματόφυλλα. Ἡ γέμισή του λεγόταν ἰσκεφτέ καί βάση της ἦσαν τά ρεβύθια. Τά ἔφηναν στό νερό ὁλονυχτίς καί τό πρωί τά κοπάνιζαν χοντροκομμένα. Ἔβαζαν καί πληγούρι, πιπέρι ἄφθονο καί ἄλλα μυρωδικά. Ἔφτιαχναν μέ τή γέμιση μεγάλους σαρμάδες. Τούς τοποθετοῦσαν στόν τέντζερη, ἀφοῦ προηγουμένως στόν πάτο του εἶχαν βάλει μιά στρώση κληματόβεργες. Ἔκλειναν ἑρμητικά τό καπάκι καί τά ἄφηναν ὑπομονετικά σέ χαμηλή φωτιά.

38. Σογάν μπορέκ.
39. Ἰλανά σαρμασί.
40. Γιαλαντζή ντολμά.
41. Τό σακούλι τῆς γιαγιᾶς μου.

Τά **λαδερά** φαγητά ἦσαν πολλά. Τά θεωροῦσαν, βέβαια, δεύτερα, κατώτερα, «ὀρφανά». Λαχανικά τοῦ καλοκαιριοῦ νωπά (ἤ ξερά τό χειμώνα). Φασολάκια καί μπάμιες, ἀρακάς, μελιτζάνες ἰμάμ ἤ «παπουτσάκια». Κολοκύθια καί πατάτες μπριάμ στό φοῦρνο ἤ στήν κατσαρόλα, σπανακόρυζο, λαχανόρυζο καί ἄλλα. Αὐτά δίχως λεπτομέρειες.

᾽Αρκετές καί οἱ μέρες μέ τά **ὄσπρια** τό χειμώνα. Φασόλια, ρεβύθια καί φακές. ᾽Ιδιαίτερα τή Σαρακοστή καί τή Μεγάλη ῾Εβδομάδα. Πολύ σπανιότερα ἦσαν τά κουκιά καί ἄγνωστη ἡ φάβα.

Γνωστά λαχανικά ἀκόμη τά παντζάρια, περίφημα γιά τό μεγάλο τους μέγεθος καί τό πορφυρό ἤ μώβ τους χρῶμα, τά καρότα, ἐπίσης γιά τό μέγεθος καί γιά τό χρῶμα τους, πού ἦταν κόκκινο ἤ μώβ. ᾽Ακόμη τό σέλινο καί τό σπανάκι κ.λπ. Τίποτε τό ἰδιαίτερο. ῾Η σπανιότητα τοῦ ἐλαιόλαδου ἔκανε μᾶλλον ἀπρόθυμους τούς Σπαρταλῆδες, νά προτιμοῦν τά λαδερά. ᾽Από τήν ἄλλη πάλι μεριά ὁ βαρύς καί ἀτέλειωτος χειμώνας, ἀλλά καί τά ὀνομαστά τους βούτυρα, ἔδωσαν ὁριστικά τή δεύτερη θέση σ᾽ αὐτά.

Τά **αὐγά** ἦσαν σέ πρώτη χρήση. Τά ἔτρωγαν σέ κάθε εὐκαιρία. Δικῆς τους πάντοτε παραγωγῆς, ἀφοῦ κάθε σπίτι εἶχε καί κοτέτσι. ῾Ο κεστηρμές (αὐγολέμονο) ἐκτός ἀπό τίς σοῦπες βέβαια, γινόταν καί γιά πολλά ἄλλα φαγητά. Σέ ντολμάδες λ.χ. ἤ σαρμάδες μέ λάχανο ἤ κληματόφυλλα, στό φρικασέ κ.ἄ.

Τά αὐγά τά ἔτρωγαν συνήθως τηγανητά. Σαγανάκι μέ τυρί, σουτζούκι ἤ παστουρμά. ᾽Ακόμη μέ κιμά, πού διατηροῦσαν στό ἀλτέβ ἤ μέ κακ῾ρντάκ. ᾽Αρκετά συχνά τά τηγάνιζαν μέ μπόλικα κρεμμύδια ἤ ντομάτες. Τέλος ἀγαπητή ἦταν καί ἡ ὀμελέτα μέ ψιλοκομμένες πατάτες. Σπάνια ἔτρωγαν βραστά αὐγά. Γενικά μποροῦσαν ν᾽ ἀποτελέσουν ἕνα βραδινό πιάτο. Ποτέ κύριο.

Χαρακτηριστικός ἦταν καί ὁ τρόπος **τσιλμπίρ**, πασίγνωστος καί πολύ ἀγαπητός. ῞Εψηναν τ᾽ αὐγά ποσέ σέ βραστό νερό. Στά πιάτα ἔβαζαν μιά παχειά στρώση γιαούρ-

τι, χτυπημένο μέ σκόρδο. Παίρνοντας ὕστερα τ᾽ αὐγά μέ τήν τρυπητή κουτάλα, τ᾽ ἀπόθεταν στραγγισμένα στό γιαούρτι. Τά περίχυναν μέ καμμένο βούτυρο καί πασπάλιζαν ἄφθονο πιπέρι.

Ὅσο γιά τά **ψάρια**, οἱ τρόποι τῆς μαγειρικῆς τους ἦσαν οἱ γνωστοί καί σήμερα. Μονάχα γιά τό σαζάνι πού ἦταν τό παχύτερο καί πιό μεγαλόσωμο, πρέπει νά ποῦμε, πώς ὁ προσφιλέστερος τρόπος νά τό ψήσουν, ἦταν γεμιστό μέ ρύζι στό φοῦρνο.

8. ΤΑ ΓΛΥΚΑ

Ἀγαποῦσαν πολύ τά γλυκά οἱ Σπαρταλῆδες. Κι ἔχω πάντα τή γνώμη, πώς καί ἡ ἀναφορά ἐτούτη παρουσιάζει ἐξαιρετικό λαογραφικό ἐνδιαφέρον. Γιατί ἡ γέννηση μιᾶς ἐπιθυμίας ἀπό νοῦ δέν μετράει τόσο, ὅσο ἡ προβολή της. Τά γαστριμαργικά δεδομένα ἑνός λαοῦ εἶναι ὁ δείκτης πολλῶν συσχετισμῶν, ἀνάμεσα στίς πνευματικές του ἀναζητήσεις καί στούς σωματικούς του ἐφησυχασμούς. Θά μποροῦσε ἀκόμη νά πεῖ κανείς, πώς εἶναι ἡ περίληψη τῶν κοινωνικῶν καί ἱστορικῶν του καταβολῶν, τῆς γεωγραφίας του, τῆς οἰκονομικῆς συγκρότησης, τῆς κοινωνικῆς του δομῆς. Ἴσως γιαυτό οἱ περιγραφές αὐτές, ἔστω περιληπτικές, νά μήν εἶναι ἄσκοπες.

Ὑπῆρχε, λοιπόν, μιά παράδοση πού οἱ αἰῶνες διατήρησαν ἀναλλοίωτη. Οἱ συνταγές τους χάνονταν στήν ὁμίχλη τῆς ἱστορίας. Πληθώρα γλυκῶν γιά κάθε εὐκαιρία. Κοινωνικά γεγονότα ἤ ἐπέτειοι, ἀρραβῶνες καί γάμοι, ἡ γέννηση ἑνός παιδιοῦ, τά βαφτίσια του. Καί, βέβαια, οἱ μεγάλες γιορτές τῆς Χριστιανοσύνης.

Γλυκά βαρειά, μέ ἄφθονο βούτυρο, μέ σιρόπια πυκνά καί πολλά μυρωδικά, καθώς τ᾽ ἀπαιτοῦσε πάντα ἡ παράδοση καί, ὥς ἕνα βαθμό, τό κλίμα. Ἐπιδόρπια, προσφορές, πεσκέσια σέ φιλικά ἤ συγγενικά σπίτια, βεγγέρες. Γιά νά γίνει πιό προσιτή ἡ περιγραφή τους, προσπάθησα τό πλῆθος αὐτό

τῶν γλυκῶν, νά τό κατατάξω σέ πέντε μεγάλες κατηγορίες. Ἄς τίς δοῦμε μαζί.

Α. Γλυκά τοῦ ταψιοῦ

Ἄν ἐτοῦτα τά γλυκά —ἀλλά καί ὅλα τ᾽ ἄλλα— ἀποκτοῦσαν μιά νοστιμιά ἰδιαίτερη, θά ἔλεγα, πώς ὀφειλόταν, ὄχι μονάχα στήν ἀγνότητα τῶν ὑλικῶν, ἀλλά καί στή λεπτή φροντίδα τῆς νοικοκυρᾶς. Αὐτό ἦταν ἡ βάση, τό σωστό ξεκίνημα.

Τό καταΐφι. **Ὁ μπακλαβάς**[42]. Μέ τή γνωστή του συνταγή καί τήν ἄλλη, μέ γέμιση καϊμάκι ἀπό γάλα βούβαλου. Ἀγνά βούτυρα γάλακτος. Καρύδια τῆς Σπάρτης μεστά καί φρέσκα. Τό ἀλεύρι τῶν φύλλων. Μυρωδικά ἄφθονα. Τό μοσχοκάρυδο καί τό μαχλέπι. Τό γαρύφαλλο, ἡ κανέλα. Τέλος, τό σιρόπι.

Θά σημειώσω τό **γκιορούκ** ἰδιαίτερα. Ὑλικά ὅμοια, ὅπως καί στό μπακλαβά. Μονάχα στήν παρασκευή καί στό σχῆμα διέφεραν. Σ᾽ ἕνα φύλλο ρίχναν τή γέμιση τοῦ καρυδιοῦ καί βούτυρο λυωμένο. Μετά τό γύριζαν μέ τή βέργα. Πιάνοντας μέ τά δυό χέρια τό τυλιγμένο γλυκό σούρωναν πρός τή μέση. Τραβώντας τή βέργα ἀπόμενε ἕνα σωληνωτό, κατσαρωμένο μασούρι. Τοποθετοῦσαν τά γκιορούκ σέ μεγάλα σινιά ἀπό τήν περιφέρεια πρός τό κέντρο, φτιάχνοντας ἕναν πελώριο κοχλία.

Μικρή παραλλαγή τοῦ γκιορούκ ἦταν τό **κουλάκ** (αὐτί). Λίγο μικρότερα στό σχῆμα. Δέν τά κατσάρωναν. Τά λύγιζαν στή μέση, ὥς νά κολλήσουν παράλληλα τά δυό μισά. Ἐπαιρνε, περίπου, τό σχῆμα τοῦ αὐτιοῦ.

Προσφιλές γλυκό ἦσαν οἱ κουραμπιέδες (**κετέ κιουλουμπέ**). Τούς ζύμωναν μέ ροδόνερο, φρέσκο βούτυρο καί κοπανισμένα ἀμύγδαλα. Γλυκό τοῦ ταψιοῦ ἦσαν καί τά κατμέ-

42. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πρωτοχρονιάτικου μπκλαβά τό ἔστελναν πάντα στούς ξενητεμένους. Τό ὑπόλοιπο τό φύλαγαν συχνά μέσα στό μπαοῦλο γιά τό Πάσχα. Ἔτσι καθώς ζαχάρωνε ἀποκτοῦσε μιά συμπαγή, καραμελωτή σύσταση, ἀφράτη καί πολύ νόστιμη.

ρια μέ ταχίνι (**ταχ΄νλ΄ κατμέρ**, μπουρμά). Στό ἀνοιγμένο φύλλο ἔριχναν ἄφθονο ταχίνι μέ ζάχαρη ἤ μέλι. Ἐπίσης κανέλα. Τό τύλιγαν λοξά καί στριφτά, ταὐτόχρονα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἕνας κοχλίας κατσαρός στό μέγεθος μιάς παλάμης. Ἔψηναν τά κατμέρια, δίχως νά λαδώσουν τό τεψί. Ἦταν γλυκό τῆς νηστείας.

Τέλος τό **σάμαλι** μέ τή γνωστή του καί σήμερα συνταγή.

Β. Οἱ Χαλβάδες

Παμπάλαια, παραδοσιακά γλυκά, ἀνατολίτικα. Ἐξαιρετικά διαδομένα καί δημοφιλῆ στή Σπάρτη. Ἦταν μιά γρήγορη, εὔκολη, εὐκαιριακή λύση γιά πλῆθος περιπτώσεις. Ἡ αἰφνίδια ἐπίσκεψη ξένων, φίλων ἤ συγγενῶν. Μιά γιορτή. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ ξενητεμένου. Ἡ... πρώτη περίοδος στό κορίτσι τῆς ἥβης! Ἡ ἐπιτυχία στίς σχολικές ἐξετάσεις. Μικρά, χαρούμενα γεγονότα τοῦ βίου πού γιόρταζαν μέ χαλβά.

Ὑπῆρχαν ἀρκετές μορφές του. Ποικιλία καί παραλλαγές πού γέννησε ἡ παλιά παράδοση. Ὁ σιμιγδαλένιος ἦταν ὁ πιό ἀντιπροσωπευτικός. Καί πιό γνωστός, βέβαια. Ἀμύγδαλα, βούτυρο, σιμιγδάλι. Ὅλα μαζί καβουρντίζονταν στό τηγάνι ἤ στήν κατσαρόλα. Τ' ἀνακάτευαν σέ δυνατή φωτιά μέ κουτάλα ξύλινη, ὥς νά ξανθήνουν. Ὕστερα ἔριχναν τό σιρόπι. Τό πρόσφεραν φορμαρισμένο μέ τήν ξύλινη κουτάλα, πασπαλίζοντας κανέλα.

Πιό χαρακτηριστικοί καί ἰδιαίτερης λαογραφικῆς σημασίας ἦσαν οἱ παρακάτω, ἄγνωστοι στή δική μας παράδοση ἐδῶ. Ἀκόμη καί ὡς ὀνόματα. Λ.χ.:

Ὁ **κενεβούρ χαλβασ΄**, γιά τό χειμώνα. Ὑλικά: καβουρντισμένο καναβούρι, ὁ νισαστές, τό βούτυρο. Μετά τό ψήσιμο ἔριχναν τό σιρόπι. Τόν ἄφηναν ἔξω στό κρύο νά παγώσει. Προσφερόταν κομμένο σέ κομμάτια.

Χειμωνιάτικος ἦταν καί ὁ **τέλ χαλβασ΄**[43]. Γινόταν μόνο σέ βεγγέρες καί ἀπαιτοῦσε κρύο καιρό καί... χεροδύναμους

ἄντρες. Ἦταν παιχνίδι μαζί καί ἱεροτελεστία. Μέ νισαστέ καί σιρόπι ἔπλαθαν μιά μάζα στό μέγεθος ἑνός ταψιοῦ. Στή μέση τῆς μάζας ἄνοιγαν μιά τρύπα, ὅσο ἡ παλάμη. Καί ἄρχιζε ὕστερα τό «τράβηγμα». Οἱ ἄντρες τῆς συντροφιᾶς κάθονταν ἕνα γῦρο καί τραβοῦσαν τή μάζα πρός τά ἔξω, ὁ καθένας ἀπό τή μεριά του. Δύσκολη δουλειά γιατί ἡ μάζα πάγωνε γρήγορα καί γινόταν ὅλο καί πιό σφιχτή. Ξανάπλαθαν πάλι τό χαλβά καί ξανατραβοῦσαν. Αὐτό γινόταν πολλές φορές, μέχρι πού ἡ μάζα ἔπαιρνε τήν ὄψη ἑνός ἀφράτου, ὁλόλευκου μαλλιοῦ.

Ὁ **κ΄ρμά χαλβας΄**[44], νηστήσιμος, γιά ὅλο τό χρόνο μέ λάδι, ζάχαρη καί νισαστέ. Γινόταν κοκκώδης. Στό καυτό λάδι ἔριχναν τό νισαστέ λυωμένο στό νερό, ἀνακατεύοντας ἀδιάκοπα μέ τήν ξύλινη κουτάλα. Ὕστερα ἔριχναν τό σιρόπι. Ἡ μάζα ἔκοβε σέ ἀμέτρητα σπυριά, ὅπως τό ρύζι.

Πρόχειρος Σαρακοστιανός χαλβάς ἦταν καί ὁ **τακτάκ χαλβας΄**. Ὑλικά: ἀλεύρι καί πετμέζι. Τόν ἔκαναν γιά τά παιδιά. Νηστήσιμος, τέλος, ἦταν καί ὁ **ταχίν χαλβας΄**. Εἶναι ὁ γνωστός τῆς Καθαρῆς Δευτέρας μέ βάση τό ταχίνι καί τ᾽ ἀμύγδαλα. Ἡ χαρακτηριστική του ὑφή ὀφειλόταν στό ἐκχύλισμα ἑνός χόρτου. Τσοέν ἤ τσουέν τό ἔλεγαν.

Γ. Γλυκά τοῦ κουταλιοῦ

Τά πιό συνηθισμένα ἦσαν τά **ρετσέλια**, —γνωστά καί ἀπό τήν Ἑλληνική παράδοση— πού τά θεωροῦσαν ἐπίσημα γλυκά. Χρησιμοποιοῦσαν γι᾽ αὐτά σχεδόν ὅλα τά φροῦτα. Σέ πλατειά χρήση ἦταν τό βύσινο. Ἀμέσως μετά ἡ φλούδα νεραντζιοῦ καί τό τριμένο κυδώνι. Συχνά ἦταν καί τό σταφύλι, τό βερύκοκο, τό κεράσι, τό σύκο. Τό καθένα εἶχε τή δική του προετοιμασία. Ὅλα ὅμως, τελικά, τά ἔβραζαν μέ σιρόπι ἀπό ζάχαρη. Τά διατηροῦσαν σέ μικρούς κιουμνέδες, στεγανά σκεπασμένους καί πρόσφεραν στόν

43. Χαλβάς μέ τέλια,δηλ. μέ χορδές.
44. Κ΄ρμά = θρυματισμένος, σπασμένος, κοκκώδης.

ἐπισκέπτη μ᾽ ἕνα ποτήρι νερό. Ἦταν σημαντικό, ὅτι μποροῦσαν, νά διατηρηθοῦν καί ἕνα χρόνο, δίχως νά χαλάσουν. Ἕνα καινούργιο βράσιμο τά ξανάφερνε στήν πρωτινή τους κατάσταση.

Ἐκτός ἀπό τά ρετσέλια ὑπῆρχαν τά **πεστέλια**, ἄγνωστα μᾶλλον σέ μᾶς. Γίνονταν κι αὐτά ἀπό φροῦτα τῆς ἐποχῆς. Πρῶτο σέ προτίμηση ἦταν τό κυδώνι, κομμένο σέ φέτες. Ἀκολουθοῦσε ἀμέσως μετά ἡ κίτρινη κολοκύθα. Ἀρκετά συχνά ἦσαν ἀκόμη τά δαμάσκηνα, τά βερύκοκα καί τά εργκέν[45]. Τέλος ἡ φλούδα καρπουζιοῦ καί τά ὥριμα σύκα. Ὅλα βράζονταν μέ σιρόπι ἀπό πετμέζι καί φύλλα ἀρμπαρόριζας (γκιούλ-γιαγ΄). Τό σιρόπι τους εἶχε τό βαθύ, καστανό χρῶμα τῆς καραμέλας καί ἦταν ἀρκετά πυκνόρευστο.

Τά πεστέλια δέν μποροῦσαν νά διατηρηθοῦν γιά πολύ καιρό. Γίνονταν γιά ἐφήμερη κατανάλωση τῆς οἰκογένειας. Σπάνια τό πρόσφεραν καί μόνο σέ πολύ οἰκείους. Δέν ἦταν τό ἐπίσημο γλυκό.

Δ. Γλυκά τῆς κατσαρόλας

Ἔξη ἦταν τά πιό γνωστά. Οἱ **λουκουμάδες** (λοκμά) καί τό **ρυζόγαλο** (σούτ-λάτς) γνωστά κι ἐδῶ σήμερα.

Τό **κυδωνόπαστο** (αϊβά-μπελτεσί) ἀπαραίτητο γιά κάθε σπίτι. Ἄφθονα τά κυδώνια στή Σπάρτη καί προσιτά στόν καθένα, φτηνός καί εὔκολος ὁ τρόπος τῆς παρασκευῆς του. Τό ἀποτέλεσμα θαυμαστό στή γλυκόξινη γεύση του, τό ἄρωμα, τό ρουμπινί του χρῶμα. Τό τριμένο κυδώνι ἔβραζε μέ τή ζάχαρη στήν κατσαρόλα βγάζοντας τή φυσική του ζελατίνα. Ὥσπου, τέλος, νά πάρει τήν παχύρευστη σύσταση μιᾶς μάζας πορφυρῆς, πού τήν ἔχυναν στό σινί. Ὅταν ἔπηζε τήν ἔκοβαν σέ λουρίδες καί φέτες. Μποροῦσε νά διατηρηθεῖ γιά μῆνες ἀναλλοίωτο. Ἡ χρήση του ἦταν πε-

45. Εἶδος βατόμουρου, αὐτοφυές στά βουνά. Στυφά καί ξυνά, ὑπῆρχαν σέ ἀφθονία ἔξω ἀπό τή Σπάρτη. Τά χρησιμοποιοῦσαν καί ὡς πρακτικό φάρμακο γιά τή διάρροια. Ἀντίστοιχά τους ἐδῶ τά κράνα στή Μακεδονία.

ρισσότερο οἰκογενειακή. Συχνά, ὅμως, τό πρόσφεραν καί σέ οἰκείους.

Μέ βάση τό νισαστέ καί τή ζάχαρη ἔκαναν τό νηστήσιμο **μπελτέ**. Τά ἔβραζαν μαζί, ὥσπου νά γίνει μιά παχύρευστη, διαφανής μάζα. Ὕστερα τήν ἔριχναν σέ πιάτα. Προσφερόταν κρύος ὁ μπελτές μέ ἄφθονη κανέλα, σουσάμι καί κοπανισμένα καρύδια. Εἶχε μιά διάφανη, λευκή, τρεμουλιαστή ὄψη. Ἦταν λιχουδιά περιζήτητη γιά τή λεπτή του γεύση.

Ἡ ἐθιμική του σύνδεση μέ τή γέννηση ἑνός παιδιοῦ εἶναι ἀξιοσημείωτη. Προσφερόταν σέ φέτες μέ τό πηρούνι σέ ὅσους ἔρχονταν, νά συγχαροῦν τό νεογέννητο. Στά σπίτια τῶν συγγενῶν ἔστελναν ὁλόκληρο πιάτο γιά τά συχαρίκια. Ὑπῆρχε ἡ ἐντύπωση, ὅτι στ᾽ ἀγόρια γινόταν πιό νόστιμος ὁ μπελτές (ὀγλάν-μπελτεσ΄: ἀγορίστικος μπελτές).

Πατροπαράδοτο ἦταν καί τό **κοσάφ** (ἢ χοσάφ). Προσφιλές ἐπιδόρπιο στή Σπάρτη γιά ὅλο σχεδόν τό χρόνο. Τό καλοκαίρι τό ἔτρωγαν μέ ἄφθονο χιόνι. Συχνό ἦταν στίς νηστεῖες καί ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητο τή Μεγάλη Ἑβδομάδα. Μέ φρέσκο ψωμί ἀποτελοῦσε τίς μέρες αὐτές μοναδικό γεῦμα γιά τά παιδιά.

Τό κοσάφ ἦταν εἶδος κομπόστας, μέ βάση τίς σταφίδες, ξανθές καί μαῦρες. Κάθε ξερό φροῦτο μποροῦσε ἐπίσης νά τίς συνοδεύει. Βερύκοκα, δαμάσκηνα, βύσινα. Ἀκόμη ἔβαζαν φλοῦδες λεμονιοῦ ἢ πορτοκάλι σέ φέτες, ξύλο κανέλας, γαρύφαλα. Τά ἔβραζαν ὅλα μαζί μέ ζάχαρη. Ἡ γεύση καί τό ἄρωμά του ἦσαν περίφημα.

Τό **ταβούκ-κιοκσού** δέν ἦταν ἰδιαίτερα διαδομένο στή Σπάρτη, ἀλλά ἦταν ἐξαιρετικά γνωστό.

Ε. Γλυκά τοῦ τηγανιοῦ

Ἦσαν τά πιό εὔκολα, τά πιό συνηθισμένα. Καί ὅλα χαρακτηριστικά τοῦ τόπου.

Τό **μπισί**, γινόταν ὅπως περίπου οἱ λουκουμάδες. Μιά

ζύμη μέ μαγιά μέσης ρευστότητας. Μέ τό κουτάλι ἔριχναν ὁμοιόμορφες ποσότητες σέ ἄφθονο, καυτό λάδι χάς-κές. Αὐτό ἔδινε μιάν ἄλλη ἐξαιρετική γεύση στά μπισί. Προσφέρονταν πάντα ζεστά, μέ μέλι ἤ ζάχαρη καί καρύδια κοπανισμένα.

Κάτι ἀνάλογο μέ τίς δίπλες ἦσαν τά **κατμέρια**. Γίνονταν μέ φύλλο σχετικά χοντρό, πού ἄνοιγε ἡ νοικοκυρά στό σπίτι. Ψήνονταν μέ ἐλάχιστο λάδι. Ἴσα πού νά μή κολλᾶνε. Τά ἔτρωγαν πάντα ζεστά μέ σιρόπι ζάχαρη ἤ μέλι, καρύδια καί κανέλα.

Χαρακτηριστικό, τέλος, ἦταν τό **γιουμουρτά-ντιλιμί** (φέτες αὐγῶν). Μπαγιάτικο ψωμί σέ φέτες, αὐγά χτυπημένα ὁλόκληρα, γάλα, νισαστές καί μέλι ἦσαν ὑλικά ἀπαραίτητα. Ἔβρεχαν τίς φέτες μές στό γάλα καί στή συνέχεια τίς βουτοῦσαν στό αὐγό, πού εἶχαν χτυπήσει μέ λίγο νισαστέ. Μετά τό ψήσιμο σέ λάδι τίς πρόσφεραν, πασπαλίζοντας κανέλα καί ἄφθονη ζάχαρη.

Θά πρέπει νά ποῦμε ἀκόμη, πώς, ἐκτός ἀπ᾽ ὅλα τά παραπάνω ὑπῆρχε καί ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό **κουλούρια** καί **τσουρέκια**, πού ἔκαναν στίς μεγάλες γιορτές κυρίως, ἀλλά καί σέ ἄλλες εὐκαιρίες. Καί πώς οἱ καραμέλες, τά λουκούμια καί τ᾽ ἄλλα ζαχαρωτά ἦσαν ἐξαιρετικά προσφιλῆ στή Σπάρτη. Ἰδιαίτερα, βέβαια, στά παιδιά.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1. Ο ΓΑΜΟΣ

α. Γενικά

Ὁ γάμος ἦταν ἡ ἀρχή τῆς ὁλοκλήρωσης τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Γεγονός χαρμόσυνο, ὁριακό, τελεσίδικο. Τόσο σημαντικό τό θεωροῦσαν οἱ Σπαρταλῆδες, πού νά μετέχει στή χαρά ὁλόκληρη ἡ κοινότητα. Χαρακτηριστικό τῆς σημασίας του, ἄλλωστε, ἦταν κι ἡ εὐχή, πού συνήθιζαν νά δίνουν στούς ἀνύπαντρους:

— Πού νά φιλήσουν τά στεφάνια (τοῦ γάμου) σου οἱ γονεῖς σου!..

Γιά τούς γονεῖς ἡ πιό σπουδαία ὑποχρέωση —καί ἡ πρώτη, βέβαια— ἦταν νά παντρέψουν τά παιδιά τους. Ἰδιαίτερα τά κορίτσια. Ἄν δέν ζοῦσε ὁ πατέρας, τό βάρος τῆς εὐθύνης ἔπαιρνε ὁ πιό μεγάλος ἀδερφός. Ἄν δέν ὑπῆρχε, ὁ κοντινότερος ἀρσενικός συγγενής.

Γενικά οἱ ἄντρες παντρεύονταν ἀνάμεσα στά 25 καί 30. Καί, ὁπωσδήποτε, μέ ἀρκετή πάντα διαφορά στήν ἡλικία ἀπό τή γυναίκα. Ἦταν θεσμός πανάρχαιος αὐτός. Ἡ ἀντρική φύση ὡριμάζει ἀρκετά ἀργότερα ἀπό τή γυναικεία. Συντηροῦσαν ἔτσι τήν ἀρχή, νά ἡγεῖται ὁ ἄντρας στόν οἶκο του. Ἐδῶ θά σημειώσουμε, πώς δέν ἦταν λίγες οἱ φορές, πού ἄντρες, παρά τήν ἡλικία τους, παντρεύτηκαν παρθένοι. Μέ ἀποτελέσματα συχνά κωμικοτραγικά[1].

Οἱ γυναῖκες, ἀντίθετα, ἄρχιζαν τόν ἔγγαμο βίο τους πολύ νωρίς. Λίγα μονάχα χρόνια μετά τήν ἐφηβεία. Κάποτε, σπανιότερα, πρίν ἀπ' αὐτήν. Πολλές φορές δέν εἶχαν μπεῖ ἤ μόλις ἄγγιζαν τήν ἐνηλικίωση. Σέ παρόμοια περίπτωση χρειάζονταν εἰδική ἄδεια τῆς Δημογεροντίας. Ἦταν αὐτός

1. Ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα διηγοῦνται καί τοῦτο: Δασκάλεψαν λίγο πρίν ἀπ' τό γάμο του κάποιον παρθένο, γιά τό πῶς ἔπρεπε νά λειτουργήσει στήν... πρώτη ἐξόρμηση, τή βραδιά τοῦ γάμου. Ὕστερα ἀπό ἀρκετές μάταιες προσπάθειες, τόν συμβούλεψαν νά μετρήσει μιά σπιθαμή... κάτω ἀπό τόν ὀμφαλό τῆς νύφης, γιά νά πετύχει τό ποθούμενο. Ὁ τρόπος, καθώς ἰσχυρίζονταν, ἦταν ὁ μόνος ἀλάνθαστος...

ὁ πιό σπουδαῖος λόγος, πού ἡ προετοιμασία τῆς κόρης γιά τό γάμο ἄρχιζε ἀπό τή μητέρα της σέ σχετικά μικρή ἡλικία. Μά κι ἐδῶ, παρ᾽ ὅλ᾽ αὐτά, συχνά ξετυλίγονταν σκηνές γιά γέλια καί γιά κλάματα στήν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου[2].

Ἄν ἡ κοπέλα περνοῦσε τά 30, χωρίς νά παντρευτεῖ, ὁ τίτλος τῆς «γεροντοκόρης» ἦταν γι᾽ αὐτήν ἀμετάκλητα δοσμένος. Ἦταν κι αὐτός ἕνας ἀπό τούς λόγους, πού σέ κάθε οἰκογένεια ὁ γάμος τῶν κοριτσιῶν της εἶχε πάντοτε τήν πρώτη καί μέγιστη φροντίδα. Τηροῦσαν αὐστηρά ἐτούτη τήν ἀρχή. Κόρη ἀνύπαντρη στήν οἰκογένεια μποροῦσε νά στερήσει τό γάμο σέ ὅλους τούς ἀδερφούς. Καθεστώς, βέβαια, πολύ γνωστό σέ ἀνάλογη ἐποχή καί στόν Ἑλλαδικό χῶρο. Κάποτε, σπανιότερα πιά καί στίς μέρες μας.

Ἡ μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στίς ἡλικίες τῶν συζύγων γινόταν ἀφορμή, νά ὑπάρχουν στή Σπάρτη ἄφθονες... χῆρες. Συχνά, ἀποκαρδιωτικά νεαρές.

Σημαντικό κοινωνικό γεγονός θεωροῦσαν γενικά στήν Τουρκία τήν ἀποκατάσταση μιᾶς ὀρφανῆς ἤ, ὁπωσδήποτε, ἀπροστάτευτης κόρης. Τό ἐπίσημο Ὀθωμανικό κράτος ἔδειχνε ἐξαιρετική εὔνοια στούς ἄντρες, πού παντρεύονταν τέτοιες κοπέλες. Ἔτσι ὅριζε, ἄλλωστε καί τό Κοράνι. Μ᾽ ἕνα συμβολικό χρηματικό παράβολο τούς χαριζόταν ἡ στρατιωτική θητεία. Εἶναι σημαντικό, ν᾽ ἀναφερθεῖ αὐτό. Ὡς ἀποδεικτικό, τοὐλάχιστον, μιᾶς γενικότερης νοοτροπίας, πού χαρακτήριζε τήν ἐποχή καί τόν τόπο.

Οἱ Σπαρταλῆδες θεωροῦσαν χρέος τιμῆς, νά παντρευτοῦν κορίτσια ἀπό τήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους. Περιπτώσεις, πού οἱ παλιότεροι θυμοῦνται κάτι ἀντίθετο μ᾽ αὐτό, ὑπῆρξαν ἐξαιρετικά σπάνιες. Ἀκόμη καί οἱ ξενητεμένοι πού ζοῦσαν μόνιμα στό Ντινέρ, τό Ἀϊδίνι, τήν Ἀττάλεια,

2. Ἡ Νικολέτα Χατζηθωμᾶ μοῦ ἀφηγήθηκε τήν περίπτωση κάποιας κόρης, πού τήν πάντρεψαν σέ ἡλικία 14 ἐτῶν. Στή θέα τοῦ γυμνοῦ συζύγου της ἔβαλε τίς φωνές κι ἔτρεξε στή μάνα της... γιά νά σωθεῖ!

τή Σμύρνη. Τήν ὥρα τῆς μεγάλης ἐκλογῆς ἐπέστρεφαν στήν πατρίδα[3].

Ἴσως οἱ λόγοι νά ἦσαν κάτι παραπάνω ἀπό ἁπλά συναισθηματικοί. Γυναῖκες κάπως πιό προχωρημένες σέ θέματα κοινωνικῆς προβολῆς καί «ἀπελευθέρωσης» δέν ἄρμοζαν μέ τά πολύ αὐστηρά ἤθη καί τή σκληρή κριτική τῶν συντηρητικῶν Σπαρταλήδων. Ἡ στενή κοινωνική συγκρότηση τῆς Σπάρτης καί ἡ γνωριμία τῶν οἰκογενειῶν σέ βάθος, ἦσαν τά καλύτερα ἐχέγγυα γιά τό ἦθος καί τή γενικότερη ποιότητα τῶν γυναικῶν.

Στήν ἐκλογή τῆς συζύγου πρωταρχικό ρόλο ἔπαιζε ἡ κοινωνική τάξη, ἡ οἰκονομική κατάσταση τῶν μελλόνυμφων, τό ἱστορικό ὑγείας[4] τῆς οἰκογένειας καί, τέλος, τό «ὄνομά» της, πού ἦταν ὅλα αὐτά μαζί. Ὅλα ἦσαν πολύ καί ἐξ ἴσου σημαντικά. Βέβαια ἐνεργοῦσαν παρασκηνιακά. Μέ διακριτικότητα καί μέ σιωπή.

Σέ σχέση μέ τήν κοινωνική κατάταξη μοῦ ἀφηγήθηκε ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης τήν περίπτωση ἑνός πολύ πλούσιου ἄντρα μέ λαμπερή κοινωνική προβολή. Χάρισε στή μνηστή του ἕνα βαρύ ἀσημοκέντητο νυφικό φόρεμα. Τόσο βαρύτιμο ἦταν τό δῶρο του, πού γιά νά μήν προκαλέσει τό κοινό αἴσθημα, τῆς σύστησε διακριτικά, ν' ἀποφύγει νά τό φορέσει στήν τελετή τοῦ γάμου! Γιά τόν ἴδιο λόγο ὑποχρεώθηκε, νά τῆς δωρίσει κι ἕνα φόρεμα λιγότερο πολυτελές. Ἡ πολύ μικρή ἡλικία τῆς νύφης κινδύνευε, νά δώσει πλούσιο ὑλικό γιά ἐπίκριση σ' ἐκείνους, πού θά ἤθελαν, ἴσως, νά συναρτήσουν τό πολυτελέστατο δῶρο του μέ τό ἐνδεχόμενο ἐξαγορᾶς τῆς ἀνήλικης κόρης...

3. Παρ' ὅλ' αὐτά φαίνεται, πώς δέν ἀγνοοῦσαν καθόλου τό μεγάλο ποσοστό συμμετοχῆς τῆς τύχης στό γάμο τους. Ἡ παροιμία τους «Ἡ γυναίκα καί τό ἄλογο στήν τύχη τοῦ παλληκαριοῦ», λέει πολλά...

4. Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἔδιναν στή φυματίωση (βερέμ). Μερικές οἰκογένειες ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων ἀποκλεισμένες, ἐπειδή εἶχαν ἕναν, ἔστω, φυματικό.

β. Τό προξενιό

Δέν ὑπῆρχε γάμος δίχως προξενιό. Αὐτό ἦταν σύμφωνο καί μέ τή γενικότερη νοοτροπία τῆς ἐποχῆς καί τοῦ τόπου. Ἀκόμη καί γιά τήν περίπτωση πού ἕνας σφοδρός ἔρωτας εἶχε προηγηθεῖ. Τό προξενιό ἦταν ὁ μόνος τρόπος, νά πλησιάσουν μεταξύ τους οἱ ἐρωτευμένοι.

Μεσολαβητές στίς περιπτώσεις αὐτές ἦσαν συνήθως οἱ συγγενεῖς τοῦ ἄντρα. Ἤ καί φίλοι του. Σέ ἐξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ μνηστήρας[5].

Συχνά οἱ σχετικές συζητήσεις γίνονταν ἀνάμεσα στούς γονεῖς τῶν μελλονύμφων μονάχα. Ὁπωσδήποτε δέ χωρίς τήν παρουσία τῆς κόρης. Ἦταν ἡ τελευταία, πού μάθαινε τή μεγάλη ἀπόφαση ἀπό τόν πατέρα της ἤ τό μεγαλύτερο ἀδερφό της.

Ἡ ἔκθεση τῶν προσόντων, τοῦ ἄντρα ἤ τῆς γυναίκας σ' αὐτά τά προξενιά φαινόταν μᾶλλον περιττή. Ἄν, βέβαια, δέν ἦταν καί ἀστεῖα. Οἱ Σπαρταλῆδες γνωρίζονταν καλά μεταξύ τους καί συχνά σέ κάποιο βάθος. Τό μόνο πού ἔδειχνε, νά ἔχει σημασία ἦταν τό κλείσιμο τῆς συμφωνίας καί τό «δόσιμο τοῦ λόγου».

Ἡ προίκα ποτέ δέν ἔπαιζε τόν πρῶτο ρόλο. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον, νά σημειώσουμε καί τοῦτο. Στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἡ Δημογεροντία εἶχε ψηφίσει ἀνάλογη πράξη, ἀπαγορεύοντας στή νύφη, νά διαθέσει προίκα «περισσότερη ἀπ' ὅση χωροῦσε ἕνα μπαοῦλο». Στήν πραγματικότητα καταργοῦσε τό θεσμό.

Δύσκολα μπορεῖ νά ἰσχυριστεῖ κανείς, πώς ἡ πράξη αὐτή τηρήθηκε μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια. Εἶναι ἀνάγκη, ὅ-

5. Μιά ρομαντική τέτοια ἱστορία μοῦ ἀφηγήθηκε ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης. Ἀναφέρεται στό Δαμιανό Ἐβρένογλου, πού ἐπέστρεψε στή Σπάρτη, ὕστερα ἀπό λαμπρές Νομικές σπουδές στήν Πόλη. Ἦταν ὁ πρῶτος πτυχιοῦχος δικηγόρος στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. Νέος, ὡραῖος καί φέρελπις γαμπρός ἐρωτεύτηκε σφοδρά μιά κοπέλα καί δέν δέχτηκε μεσολαβητές. Πῆγε ὁ ἴδιος στό σπίτι τῆς κοπέλας καί, κόβοντας ἕνα τριαντάφυλλο ἀπό τόν κῆπο της, εἶπε στόν πατέρα της: Ἦρθα στό σπίτι σας νά κόψω ἕνα τριαντάφυλλο!

Χριστιανικό σπίτι στή Σπάρτη ὅπως σώζεται μέχρι σήμερα.

μως, νά σημειωθεῖ αὐτό γιά τήν ἀλήθεια γύρω ἀπό τόν τόσο συζητημένο αὐτό θεσμό.

Κατά τά ἄλλα, ἡ διανομή τῆς πατρικῆς περιουσίας στά παιδιά ἦταν αὐτονόητη καί σύμφωνη πάντα μέ τούς νόμους.

γ. Ὁ ἀρραβώνας

Τό «δόσιμο τοῦ λόγου» ἀκολουθοῦσε ὁ ἐπίσημος ἀρραβώνας. Σημαντική ἡ τελετή τῆς βραδιᾶς πού «περνοῦσαν» τίς βέρες. Οἱ καλεσμένοι δέν περιορίζονταν μονάχα στούς στενούς συγγενεῖς. Ἀνάμεσά τους οἱ καλοί φίλοι καί γνωστοί πλαισίωναν τή χαρμόσυνη γιορτή — Ἕλληνες καί Τοῦρκοι.

Ὁ ἀρραβώνας, γεγονός ἐξαιρετικό γιά ὅλη τήν κοινότητα, ἔπαιρνε μεγάλη δημοσιότητα. Ἦταν ὁριακός καί τελεσίδικος.

Ἐτούτη τή βραδιά ἡ κόρη ἔβλεπε πρώτη φορά ἐπίσημα (!) τό μελλοντικό της σύζυγο. Ὁ ἱερέας, καλεσμένος εἰδικά γιά τήν περίπτωση, ἔψελνε σύντομες εὐχές. Ἀμέσως μετά, ὁ πατέρας ἑνός ἀπό τούς δυό μνηστευόμενους περνοῦσε τίς βέρες στόν ἀριστερό τους παράμεσο. Συνήθως ὁ πιό ἡλικιωμένος. Ὕστερα οἱ οἰκογένειες ἀλλάζανε τά δῶρα τους. Μικρά ἤ βαρύτιμα, ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητές τους. Ὁ γαμπρός, ἡ οἰκογένειά του, ἀκόμη καί οἱ στενοί του φίλοι, δώριζαν στήν κοπέλα. Ἀντίστοιχα κι ἀπό τή δική της πλευρά. Προτιμοῦσαν χρυσαφικά: βραχιόλια καί δαχτυλίδια, ἁλυσίδες ἤ πεντόλιρα, φερμένα συνήθως ἀπό τήν Πόλη ἤ τή Σμύρνη. Δέν ἦσαν σπάνια καί τά φορέματα.

Τή μικρή τελετή ἀκολουθοῦσε μεγάλο τραπέζι καί γλέντι. Ὡς τό πρωί. Φαγητά, ὄργανα καί τραγούδια. Συχνά, μετά τόν ἀρραβώνα, οἱ δυό οἰκογένειες, μαζί καί ὅλοι οἱ καλεσμένοι, συνήθιζαν νά πηγαίνουν ἐκδρομή. Ἡ τοποθεσία ἦταν καθιερωμένη, στά περίχωρα τῆς Σπάρτης. Τό Σιντηρέ[6]. Αὐτό βέβαια, μονάχα στούς ἀρραβῶνες, πού γίνο-

νταν στούς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ. Ἐκεῖ ὁλοήμερο ξεφάντωμα, θαρρεῖς σφράγιζε τή συμφωνία. Τούς χειμωνιάτικους μῆνες τό γλέντι συνεχιζόταν στό σπίτι μέχρι τό ἑπόμενο πρωί.

Ὁ ἀρραβώνας κάποτε διαρκοῦσε γιά πολύ. Σέ μερικές περιπτώσεις καί γιά χρόνια. Ἰδιαίτερα, ὅταν ἡ κοπέλα ἦταν πολύ μικρή καί περίμεναν τήν ἐνηλικίωσή της. Σ' αὐτό τό ἀτέλειωτο διάστημα τῆς προσμονῆς οἱ δικοί της τήν κρατοῦσαν μακριά ἀπό τό μνηστήρα της μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια. Ἡ ἐπίμονη αὐτή περιφρούρηση γινόταν κάποτε μαρτυρική. Κυρίως στίς περιπτώσεις, ὅπου ἕνα αἴσθημα σφοδρό βασάνιζε τούς ἀρραβωνιασμένους. Καί εἶχαν νά διηγοῦνται πολλά χαριτωμένα πράγματα[7].

δ. Ἡ προίκα

Καθοριζόταν ἀπό ποικίλους παράγοντες, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση. Τά οἰκονομικά τῆς οἰκογένειας, ἡ διάθεση τοῦ πατέρα, ὁ χαρακτήρας του, ἡ ποιότητα τοῦ μνηστήρα καί οἱ ἀνάγκες του, ἄλλες ἀδερφές, ἴσως, ἦσαν μερικοί ἀπ' αὐτούς.

Συνήθως φρόντιζαν, νά δίνουν «μετρητά». Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀρκετά χρυσαφικά. Σχεδόν πάντα ἀγορασμένα πρόσφατα. Ἢ χαρισμένα. Κι ἐκεῖνα πού ἡ μάνα καί ἡ γιαγιά κληροδοτοῦσαν στήν κοπέλα. Κουβέρτες καί σεντόνια, ἐ-

7. Ὁ μακαρίτης δάσκαλός μου Ἰορδάνης Δημητριάδης διηγόταν μέ πολύ εὔθυμη διάθεση τό πάθημά του, μιᾶς βραδιᾶς καλοκαιριοῦ. Ἦταν ἡ γιορτή τῆς μέλλουσας πεθερᾶς του. Γιά νά μπορεῖ νά βλέπει τή μνηστή του γιά πολλές ὧρες —πρᾶγμα πού δέν ἦταν ἐπιτρεπτό ἐπίσημα— ἀνέβηκε κρυφά πάνω σέ μιά μηλιά στόν κῆπο της. Ἦταν δίπλα στό ἀνοιχτό παράθυρο τοῦ μουσεφίρ ὀντά. Κρυμμένος ἔτσι στά πυκνά φυλλώματα, ὁ διπλά φλεγόμενος μνηστήρας (ἀπό τή ζέστη καί τόν ἔρωτά του), μποροῦσε νά βλέπει τήν ἀγαπημένη του, νά πηγαινοέρχεται γιά τά κεράσματα. Ὥσπου, κάποτε, ἡ νύχτα καί ἡ νύστα ἀνέβασαν ἕναν ὕπουλο ὕπνο στά βλέφαρά του.

Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἠχηρότατο καί χωρίς, εὐτυχῶς, ἰδιαίτερες συνέπειες, ἔτσι καθώς ξύπνησε ἀπότομα, σωριασμένος στά λουλούδια τοῦ κήπου!..

σώρουχα καί φορέματα, σκεύη, κουζινικά καί ἄλλα. Καί, βέβαια, χαλιά.

Ἐδῶ ἀξίζει, νά περιγραφεῖ ἰδιαίτερα τό πλῆθος ἀπό ἐσώρουχα τῆς κόρης, πού ἑτοίμαζε γιά τό γάμο της. Δύο δωδεκάδες χασεδένιες κυλότες, τοὐλάχιστον, ὅλες ραμένες στό χέρι. Μακρυές, σύμφωνα μέ τίς συνήθειες τῆς ἐποχῆς, κεντημένες. Στηθόδεσμους δέν φοροῦσαν. Ἀντί γι' αὐτούς χρησιμοποιοῦσαν τά «μποῦστα». Ἐξωτερικά, κομμένα στούς ὤμους, κοντά, πιό πάνω ἀπό τή μέση. Δυό φανελένιες νυχτικές, μακρυές ὥς τά σφυρά. Μιά γιά κείνην, κεντημένη καί μιά γιά τό σύζυγο, σκέτη. Δυό βράκες (σαλβάρια) γιά τίς δουλειές τοῦ σπιτιοῦ ἀπό γερό βαμβακερό ἤ μάλλινο ὕφασμα. Καί, τέλος, ἄφθονα ζευγάρια κάλτσες, κάποτε μέχρι πενῆντα, ὅλες πλεγμένες στό χέρι. Γιά κείνη, γιά τόν ἄντρα της, γιά τά μελλοντικά παιδιά τους. Οἱ πιό πολλές ὅμως γιά τά πεθερικά της.

Στά ἀπαραίτητα: μιά βαθειά, μπακιρένια λεκάνη, ἕνα τάσι κι ἕνα ψηλόλαιμο λαγήνι, γανωμένο. Τά σύνεργα γιά τό χαμάμ, πού δέν ἔλειπαν ποτέ.

Ἡ φαντασία, τό γοῦστο κι ὁ πλοῦτος ἔβαζαν κάθε φορά τήν ἰδιαίτερη σφραγίδα τους σέ ὅλα τά προικιά τῆς νύφης.

ε. Προετοιμασίες

Μέρες πολλές, τοὐλάχιστον δέκα, πρίν ἀπό τό γάμο, οἱ οἰκογένειες τῶν μελλόνυμφων βρίσκονταν σέ συναγερμό. Μιά βδομάδα νωρίτερα ὁ μνηστήρας προσκαλοῦσε στό σπίτι του τούς συγγενεῖς του. Φιλοξενία μέ ὅλες τίς τιμές καί τίς περιποιήσεις. Κάποτε τραβοῦσε μέρες ἀρκετές μετά τό γάμο. Μεγάλα, ἄνετα σπίτια, ἄφθονα τά στρωσίδια, ἰδιαίτερα προβλήματα δέν φαίνεται νά ὑπῆρχαν. Ἀκόμη καί γιά τόσους πολλούς φιλοξενούμενους.

Τά καλέσματα στίς οἰκογένειες τἄστελναν μέ τ' ἀνύπαντρα, συγγενικά κορίτσια. Γυρίζανε στά σπίτια συγγενῶν

καί φίλων, ἀναγγέλλοντας τήν ἡμερομηνία τῆς χαρμόσυνης τελετῆς.

Σέ ὅλη ἐτούτη τή διαδικασία ἡ μητέρα τοῦ μελλόνυμφου ἔπαιζε τόν πρῶτο ρόλο. Ὅπως, ἄλλωστε, σέ κάθε λεπτομέρεια πού σχετιζόταν μέ τό γάμο. Ἡ, κάποτε, τόσο ταλαιπωρημένη νύφη γινόταν μέ τή σειρά της τώρα ἡ σκληρή πεθερά. Ὁ λόγος της βάραινε καί στήν κρίση καί στήν ἐκλογή. Τόσο στίς λεπτομέρειες, ὅσο καί στά σημαντικότερα θέματα πού τυχόν ὑπῆρχαν.

Τό χαμάμ τῆς νύφης πρίν ἀπό τό γάμο ἦταν ἀπό τίς πρῶτες ἐκδηλώσεις ἐπιβολῆς. Ἀληθινή τελετή. Ἡ πεθερά, οἱ συγγένισσες τοῦ γαμπροῦ καί, βέβαια, ἡ νύφη... Γινόταν μέρες πρίν ἀπό τό γάμο. Ὄχι ὅμως γιά νά πλύνουν τή νύφη, ἀλλά γιά νά τούς πλύνει. Μετροῦσαν τά τάσια τοῦ νεροῦ. Ἔλεγαν, πώς ἔπρεπε νά ρίξει τοὐλάχιστον 40 στήν πλάτη καθεμιᾶς! Μπορεῖ κανείς, νά μαντέψει εὔκολα τό λόγο. Ἦταν ἡ πρώτη —καί μοναδική— εὐκαιρία γιά μιά λεπτολόγα ἐξέταση τῆς νύφης... ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Ἀπό τήν πεθερά κυρίως, ἀλλά καί ἀπό τό συγγενολόι τοῦ γαμπροῦ. Συνήθιζαν νά τραγουδοῦν στή νύφη:

Σογιούν χαμαμά γκιντελίμ
Γκιεγίν ντουγιουνέ γκιντελίμ[8]

Ὁ γαμπρός φρόντιζε, ν' ἀπαλύνει τήν κατάσταση, ὅσο μποροῦσε. Κατά τήν παλιά συνήθεια ἔστελνε ἄφθονα φαγητά στό χαμάμ γιά ὅλη τή συντροφιά. Πεϊνιρλί, κεμπάπ, φροῦτα. Ἔστελνε καί κρύα σερμπέτια. Ὁμόρφαινε ἀκόμη πιό πολύ τή χαρούμενη ἀτμόσφαιρα.

Τά σπίτια καί στίς δυό οἰκογένειες καθαρίζονταν σχολαστικά. Ὡς τίς παραμικρότερες λεπτομέρειες, ὥς τίς πιό ἀσήμαντες γωνιές τους. Ἐκεῖνο τό ἀόρατο ρίγος συγκίνησης καί προσοχῆς πού διαπερνοῦσε ὥς καί τά ντουβάρια. Ἀληθινός συναγερμός γιά ὅλους.

8. Γδύσου νά πᾶμε στό λουτρό / ντύσου νά πᾶμε στό γαμπρό.

Ἔτριβαν καί σαπούνιζαν τά πατώματα. Ἄσπριζαν, ἔβαφαν, βερνίκωναν. Τίναζαν τά χαλιά. Ἕνας κόσμος συνεπαρμένος νά πηγαιοέρχεται μέ τήν ψυχή στό στόμα.

Πυρετική καί ἡ προετοιμασία γιά τά ροῦχα τῶν στενῶν συγγενῶν. Οἱ ἄντρες φρόντιζαν γιά τό κοστούμι τους. Οἱ γυναῖκες τό καινούργιο φόρεμά τους. Μεγάλη καί λεπτολόγα ἡ φροντίδα γιά τήν ἐμφάνιση ἐκείνης τῆς ὥρας[9].

Μεγάλο βάρος τῆς γενικότερης προσοχῆς ἔπεφτε, ὅπως ἦταν φυσικό, στήν ἑτοιμασία τοῦ γαμήλιου τραπεζιοῦ. Ἀκόμη καί οἱ πιό φτωχές οἰκογένειες φρόντιζαν γιά τούτη τή μεγάλη μέρα ἔτσι, πού νά προσφέρουν ἕνα πλούσιο τραπέζι στούς συνδαιτημόνες. Ἀπό τά πιό συνηθισμένα ἐδέσματα: Κεμπάπ καί τυριά καί σοῦπες καί τυρόπιτες ἄφθονες καί κρεατόπιτες. Πιλάφια, τουρσιά καί γιαούρτια. Καί, βέβαια, πάνω ἀπ' ὅλα τό πατροπαράδοτο κεσκέκ[10].

Συγγένισσες καί φίλες κι ἀπό τίς δυό οἰκογένειες ἔπαιρναν πρόθυμα καί χαρούμενα τήν εὐθύνη τῆς μεγάλης ἑτοιμασίας. Μέρες πολλές πρίν ἀπό τό γάμο.

Τ' ἀρνιά ἤ τά μοσχάρια τά ἔσφαζαν ἀπό τήν Τρίτη. Ἀπό τήν Τετάρτη ἄρχιζε ἡ ἑτοιμασία τοῦ κεσκέκ. Πίσω ἀπό τό ἱερό κάθε Ναοῦ ὑπῆρχε μιά γούρνα, χτισμένη γιά τοῦτο τό σκοπό εἰδικά. Ἐκεῖ ἑτοίμαζαν καί τό σιτάρι.

Εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα χαρᾶς, μέσα σέ πιπεράτα ἀστεῖα, πειράγματα κι εὐχές γιά τίς ἀνύπαντρες κοπέλες.

9. Στή μνήμη τῶν παλιῶν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ φράση: Ντουγιουνέμι γκιντιορούζ; (δηλαδή: σέ γάμο πηγαίνουμε;). Τήν ἔλεγαν πειραχτικά σέ κάποιον, πού φρόντιζε ὑπερβολικά τήν ἐμφάνιση του, χωρίς ἰδιαίτερο λόγο.

10. Βάση αὐτοῦ τοῦ γαμήλιου φαγητοῦ ἦταν τό σιτάρι, πού, ἀφοῦ τό ἔβραζαν καί τό στέγνωναν στόν ἥλιο, τό ἔσπαγαν σέ χοντρούς κόκκους. Ἐπίσης τό κρέας, μοσχαρίσιο ἤ ἀρνήσιο, καί ἄφθονο πρόβειο βούτυρο. Γιά πιό πολλές λεπτομέρειες κοίταξε Κεφ. Β.

στ. Ἡ τελετή

Οἱ γάμοι γίνονταν πάντοτε Κυριακή, λιγάκι πρίν τό μεσημέρι. Στό σπίτι τῆς νύφης ἀτμόσφαιρα λαχανιαστή. Ὀργασμός. Βουητό καί κίνηση, δίχως τελειωμό. Ἕνα πλῆθος γυναῖκες πού συναγωνίζονται, νά δείξουν τόν καλύτερο ἑαυτό τους. Φροντίδα γιά τό στολισμό τῆς νύφης. Ἐναγώνια προσμονή παντοῦ γιά τήν πρώτη δημόσια ἐμφάνισή της.

Τό νυφικό της φόρεμα ὁλόκληρο, κεντημένο στό χέρι. Λευκό, μακρύ, βαρύτιμο ἤ ὄχι, ἀνάλογα. Μετά τό ντύσιμο τῆς «φόρτωναν» τά χρυσαφικά της. Ὅλα. Φλουριά πεντόλιρα, περιδέραια, ἁλυσίδες χρυσές σέ ἁρμαθιές. Κάποτε ἦσαν τόσο πολλά, πού, μερικά, τά φόρτωναν καί στίς παράνυμφες. Τά πήγαιναν μέχρι τήν ἐκκλησία καί τά ἐπέστρεφαν μέ τή νύφη.

Μονάχα ὁ πέπλος ἔμενε γιά τό τέλος. Δουλειά τῶν ἀντρῶν. Ὁ πατέρας, οἱ ἀδερφοί, οἱ ξάδερφοι, οἱ φίλοι. Ὁ πατέρας, συγκινημένος, ἔριχνε τό πέπλο στό κεφάλι τῆς κόρης του. Ἔλεγε:

— Γκιζ΄μ, μπέν ντουβαριν΄ ὀρτούμ!

πού πά νά πεῖ: Κόρη μου, ἐγώ σοῦ κάλυψα τόν τοῖχο, ἐννοώντας μέ τοῦτο τό συμβολισμό: σέ κάλυψα ὥς ἐδῶ, σέ προστάτεψα ὥς ἐδῶ, ἡ εὐθύνη μου γιά σένα τέλειωσε.

Καί παρέδινε τή σκυτάλη σ᾽ ἐκεῖνον, πού θ᾽ ἀνῆκε ἀπό δῶ κι ἐμπρός. Ὁ γάμος ἦταν ἀμετάκλητος καί ὁριστικός.

Σ᾽ ὅλη τή διαδικασία τῆς ἑτοιμασίας ἡ νύφη ἔπρεπε, νά παραμένει σιωπηλή. Καθώς καί σ᾽ ὅλη τή διάρκεια τῆς τελετῆς. Ἀλλά καί μετά, στό γλέντι πού θ᾽ ἀκολουθοῦσε ἐπίσης. Ἦταν ἕνα παμπάλαιο δεῖγμα σεμνότητας καί ὑποταγῆς.

Στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ, τήν ἴδια ὥρα. Γιορτή παράλληλη. Οἱ φίλοι του πλένουν, ξυρίζουν καί ντύνουν τό γαμπρό. Κοστούμι μαῦρο, βαρύ, λευκό κολλάρο, σκληρό. Μεταξωτή, μαύρη γραβάτα. Γιλέκο. Τό κοστούμι αὐτό τό φύλαγε ὁ γαμπρός γιά «ἐπίσημο ἔνδυμα» ὥς τά γεράματά του.

Ὅλη μέρα στά σπίτια τῶν μελλόνυμφων κερνοῦν τούς ἐπισκέπτες μέ ζαχαρωτά καί γλυκά τοῦ ταψιοῦ. Καί ὁπωσδήποτε βέβαια σουμάδα. Πατροπαράδοτο ποτό κάθε γαμήλιας γιορτῆς.

Λιγάκι πρίν τό μεσημέρι χτυπάει ρυθμικά ἡ καμπάνα. Θά ταίριαζε ὁ ρυθμός της μέ τίς λέξεις: Θά πε-ράσει-νύφη... Θά πε-ράσει-νύφη...

Ἡ πομπή ἀπό τό σπίτι τῆς νύφης ξεκινάει γιά τό Ναό. Μπροστά ὁ κεχαγιᾶς[11]. Περπατώντας, μέ ὅση ἐπισημότητα μποροῦσε νά διαθέσει γιά τήν περίπτωση, ἔλεγε κάθε τόσο:

— Χάιντε γιορούν! Χάιντε γιορούν![12].. Ἀκολουθοῦν τά ὄργανα, βιολιά καί οὔτια. Λοξοδρομώντας κάθε τόσο στά σοκάκια, ξαναγυρίζοντας καί ξαναφεύγοντας ὅλη τήν ὥρα. Οἱ συνοικίες τῶν Χριστιανῶν γεμίζουν μ' ἕνα χαρούμενο βουητό πέρα γιά πέρα.

Πίσω ἀπό τά ὄργανα, σταθερή, ἀμίλητη ἀκολουθεῖ ἡ νύφη. Σεμνή, χαμηλοβλεποῦσα, φορτωμένη ἁρμαθιές τά χρυσαφικά της. Δίπλα ὁ πατέρας της ἀλύγιστος. Οἱ ἀδερφοί, οἱ ἀδερφές, οἱ παράνυμφοι. Καί, τέλος, τό συγγενολόι ὁλόκληρο καί οἱ καλεσμένοι φίλοι, ὅλοι ντυμένοι στά καλά τους.

Παράλληλη πομπή κι ἀπό τό σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Ξεκινάει κι αὐτή μέ τόν ἦχο τῆς καμπάνας. Κεφαλή τῆς πομπῆς ἡ μάνα του. Ἀκολουθοῦνε: ὁ γαμπρός, ντυμένος ἄψογα, οἱ δικοί του ὅλοι, οἱ φίλοι, τό σόι, ὁ κουμπάρος. Ἦταν συνηθισμένο, νά ἀλλάζει τά στέφανα πρόσωπο στενά συγγενικό τῆς νύφης ἤ τοῦ γαμπροῦ. Ἀδερφός ἤ πρωτοξάδερφος. Καί ἡ ἀγορά στεφανιῶν δέν ἦταν στίς ὑποχρεώσεις του. Γιατί ὁ Ναός εἶχε πάντα ἕνα ζευγάρι ἀσημένια, πού τά χρησιμοποιοῦσαν ὅλοι. Μετά τήν τελετή ὁ ἱερέας τά ἀπόθετε καί πάλι στό ἱερό τοῦ Ναοῦ.

11. Ἔμμισθος ὑπάλληλος τῆς Δημογεροντίας, γιά τήν εἴσπραξη τῶν φόρων. Τά τελευταῖα χρόνια ἀντικαταστάθηκε στούς γάμους ἀπό τό νεωκόρο.

12. Ἐμπρός περπατᾶτε!

Κάθε Ναός εἶχε στή διάθεσή του, ἐκτός ἀπό τ' ἀσημένια κι ἕνα ζευγάρι χρυσά. Τά χρησιμοποιοῦσε στήν, ὄχι καί τόσο σπάνια, περίπτωση πού ὁ γαμπρός ἦταν... παρθένος! Γιά τή νύφη, ἔτσι κι ἀλλοιῶς, τό πρᾶγμα ἦταν αὐτονόητο.

Ἡ τελετή τοῦ γάμου γινόταν, μέ πραγματική κατάνυξη. Ὁλόκληρο τό τυπικό τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης ψαλλόταν μέ πολλή προσοχή. Ἡ χαρά ἦταν μεγάλη γιά ὅλη τήν κοινότητα. Καί ὁλοφάνερη.

Σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ μυστηρίου οἱ καλεσμένοι ἔριχναν στό ζευγάρι λουλούδια, κουφέτα καί μικρά νομίσματα (δίγροσα). Πλῆθος χαριτωμένες σκηνές μέ τά παιδιά πού ἔτρεχαν, νά προλάβουν. Τό τέλος τῆς τελετῆς ὁλοκληρώνεται μέ τό σύνθημα τῆς χαρᾶς, πού ρίχνει ὁ κεχαγιᾶς.

Κοινή ἡ πομπή τῆς ἐπιστροφῆς τώρα γιά τό σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Σ' ὅλη τή διαδρομή εὐχές καί ἀστεῖα, πειράγματα καί παραινέσεις χαρούμενες, φρόνιμες συμβουλές. Τό πολύβουο πλῆθος ξεκινοῦσε γιά τό μεγάλο γλέντι. Μπροστάρηδες οἱ μουσικοί. Καλεσμένοι δεκάδες. Κάποτε κι ἑκατοντάδες.

Στό «ταχταλίκι» τοῦ σπιτιοῦ στριμώχνονται ὅλοι ὅπως ὅπως, ἄν εἶναι καλοκαίρι. Τό χειμώνα βολεύονται στά δωμάτια. Ἄν τύχαινε τό σπίτι τοῦ γαμπροῦ νά μήν εἶναι ἐξαιρετικά εὐρύχωρο, μποροῦσε νά δοθεῖ γιά τήν περίπτωση κάποιο συγγενικό σπίτι περισσότερο ἄνετο.

Τά κορίτσια κυκλοφοροῦσαν σάν μέλισσες στό σπίτι. Φροντίδα πρώτη: ἡ προσφορά καφέ μέ σουσαμένια κουλούρια κι ἀκόμη: οὔζο μέ παστουρμά καί σουτζούκι, μέ τοπαλάκια κι ἕνα πλῆθος ἄλλους μεζέδες. Οἱ μουσικοί ἔπαιζαν ἀσταμάτητα. Οἱ στενοί συγγενεῖς καί φίλοι μένουν γιά τό γαμήλιο τραπέζι. Οἱ ἄλλοι φεύγουν.

Τό φαγοπότι πού ἄρχιζε μαλακά μέ τούς μεζέδες συνεχιζόταν μέ τό πατροπαράδοτο κεσκέκ. Μέ μπορέκια καί πιλάφια. Μέ καπαμάδες καί σουτζουκάκια. Ὕστερα τά γλυκά

καί οἱ χαλβάδες[13]. Ὧρες ἀτέλειωτες τό γλέντι. Κάποτε μέρες.

Ὅμως, ἄν γιά ὅλους τούς καλεσμένους ἡ βραδιά ἦταν διασκεδαστική, δέν συνέβαινε τό ἴδιο μέ τούς νεόνυμφους. Γι' αὐτούς ἡ κατάσταση ἦταν, περίπου, βασανιστική. Τό ἔθιμο δέν ἔδινε οὔτε στη νύφη οὔτε στό γαμπρό τό δικαίωμα νά καθήσουν. Τούς κρατοῦσε γιά ὧρες ὁλόκληρες... ὄρθιους. Μέ τό ζόρι. Δέκα καί δώδεκα ὧρες κάποτε. Πολλά φαιδρά καί ἄλλα συνέβαιναν, βέβαια, αὐτές τίς ὧρες[14]. Καί μέσα σέ τούτη τήν εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα γιορταζόταν τό μεγάλο γεγονός τοῦ γάμου ὡς ἀργά τή νύχτα. Ὥσπου ἐξαντλημένο τό ζευγάρι θά πήγαινε πιά νά κοιμηθεῖ. Δέν ἦταν σπάνιες οἱ φορές, πού τό γλέντι συνεχιζόταν ὡς τό πρωί καί ἐρήμην τοῦ ζευγαριοῦ, πού ἀποσυρόταν γιά τήν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου του.

Ἡ πρώτη νύχτα τοῦ γάμου. Γεμάτη γοητεία, μυστήριο καί ἄγνοια, τροφοδότησε, καθώς, ἄλλωστε, ἦταν φυσικό, μιάν ἀτέλειωτη φιλολογία ἀπό πιπεράτες ἱστορίες, ἀνέκδοτα καί ἄλλα πολλά εὐτράπελα.

Ὁ ἔρωτας πρίν ἀπό τό γάμο, μᾶλλον δέν ἦταν πάντα

13. Γιά ὅλα τά παραπάνω τερψιλαρύγγια βλέπε λεπτομέρειες στό Κεφάλαιο: ΦΑΓΗΤΑ καί ΓΛΥΚΑ.

14. Ἡ Εὐτυχία Καλλιοντζίδη-Ἀσλάνογλου μοῦ ἀφηγήθηκε τοῦτο τό περιστατικό. Μιά νύφη κατά τό ἔθιμο ὑποχρεώθηκε νά μείνει ὄρθια γιά κάμποσες ὧρες δίπλα στόν ἄντρα της — ὄρθιο κι αὐτόν φυσικά. Ἡ οὐροδόχος κύστη της ἀρνήθηκε, ὅμως, νά συμμορφωθεῖ μέ τοῦτο τό μαρτύριο. Ἔτσι, σέ λίγο, ἡ μικρή λίμνη πού ἄρχισε ν' ἀχνίζει γύρω ἀπό τά πόδια της, μαρτύρησε μιάν ἀκράτεια, πού γιά χρόνια πολλά ἔδινε ὑλικό γιά πειράγματα καί ἀνέκδοτα στούς Σπαρταλῆδες...

Ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης μοῦ ἀφηγήθηκε καί τοῦτο: Σέ κάποιο γαμήλιο τραπέζι, ξέχασαν νά προσφέρουν χαλβά στό γαμπρό. Τραυματισμένος στόν ἐγωισμό του αὐτός καί γιά νά τούς πειράξει κρύφτηκε μέ τρόπο μέσα σέ μιά ντουλάπα. Ὅταν κατάλαβαν τήν ἀπουσία του, ἔγινε μεγάλο σούσουρο, ἄρχισαν νά ψάχνουν καί κάποτε τόν ἐντόπισαν. Ἄρχισαν νά τόν παρακαλοῦν νά βγεῖ, γιατί ἡ «ὥρα τῆς κρεβατοκάμαρας» γιά τό ζευγάρι εἶχε πλησιάσει. Ἀλλά ὁ γαμπρός ἦταν ἀνένδοτος. Μέσα ἀπό τήν ντουλάπα ἀπαντοῦσε μονότονα στίς ἱκεσίες τους:

— Νά πάει νά κοιμηθεῖ μέ τή νύφη ὅποιος ἔφαγε χαλβά!

Ὁ ἀφηγητής μου δέν διευκρίνησε, ἄν, τελικά, οἱ γλεντζέδες τῆς βραδιᾶς διαρρήξανε τή ντουλάπα ἤ ὁ γαμπρός συνθηκολόγησε.

γνωστός στούς ἄντρες. Καί σίγουρα, βέβαια, στίς γυναῖκες, ὅπου ἡ μάνα, οἱ θειάδες, ἄλλες φίλες τῆς οἰκογένειας ἡλικιωμένες, εἶχαν φροντίσει, νά διδάξουν... τά πρέποντα γιά τήν περίσταση. Καταλαβαίνει εὔκολα κανείς, πώς ἡ πρώτη νύχτα τοῦ γάμου ἦταν πολύ πιθανό, νά παρουσιάζει ἀρκετές δυσκολίες στό ζευγάρι!..

ζ. Οἱ ἑπόμενες μέρες

Ἡ παρθενιά (γκιζλ΄κ) στίς γυναῖκες ἦταν δοσμένη ἀπό τήν παράδοση καί ἀναμφισβήτητη[15]. Παρ᾽ ὅλ᾽ αὐτά ἡ παμπάλαια συνήθεια νά πιστοποιοῦνται τά σημάδια τῆς καταστροφῆς της, ἐπιβίωνε σχεδόν ὡς τίς μέρες μας.

Τό ἑπόμενο πρωί, λοιπόν, ὁ μέγας ἱεροεξεταστής, ἡ πεθερά τῆς νύφης, ἐπιθεωροῦσε τή συζυγική παστάδα. Ἡ πρώτη θυσία τῆς κοπέλας στήν Ἀφροδίτη θά ἔπρεπε, νά εἶχε ἀποτυπωθεῖ μέ τίς ἀνάλογες κηλίδες αἵματος ἐπάνω στό λευκό σεντόνι της.

Τό ἴδιο πρωί ἑτοιμάζεται ἀπό νωρίς ἡ νιόπαντρη γιά τήν ἔγγαμη ζωή της. Ἡ πρώτη μέρα ξεκινάει μέ μιά συμβολική ἀπόδειξη ὑποταγῆς καί ταπεινοφροσύνης στόν ἄντρα της καί στήν οἰκογένειά του. Θά τούς προσφέρει νερό, γιά νά πλυθοῦν. Ἕνα μεγάλο λαγήνι νερό, μιά λεκάνη, ἡ μεγάλη πετσέτα στόν ὦμο της. Ἀρχίζει πάντοτε ἀπό τήν πεθερά, συνεχίζει μέ τόν πεθερό της κι ὕστερα τόν ἄντρα της. Στό κατόπι ρίχνει νερό σ᾽ ὅλους τούς συγγενεῖς, γιά νά πλυθοῦν. Τό λαγήνι πηγαινοέρχεται, ἡ λεκάνη γεμίζει, ἀδειάζει, ἡ ἀτμόσφαιρα χαρούμενη, πειραχτική. Μόνο πού τώρα τά πειράγματα γίνονται πιό προχωρημένα. Ἡ κόρη εἶναι πιά γυναίκα.

15. Ἡ Εὐτυχία Καλλιοντζίδη-Ἀσλάνογλου μοῦ ἀφηγήθηκε γιά μιά καί μοναδική περίπτωση ἐκπάρθενης νύφης, πού ὁ γαμπρός τήν ξαπόστειλε ἄναυλα στό σπίτι της τό ἑπόμενο πρωί. Τό μεθεπόμενο ὑποχρεώθηκε ἡ δύστυχη ἀπό τά πράγματα νά ἐγκαταλείψει καί τήν ἴδια τή Σπάρτη.

Οἱ μουσικοί εἰσβάλλουν καί πάλι. Τώρα πιό δαιμονισμένοι. Ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ Ντάγ[16]. Ἡ νιόπαντρη θ' ἀνοίξει τό μπαοῦλο της. Τά πεθερικά της κι ὁ ἄντρας της, οἱ κουνιάδοι, οἱ ἄλλοι στενοί συγγενεῖς, περιμένουν τά δῶρα τους. Δέν ὑπάρχει ἀγωνία. Εἶναι περίπου γνωστά, μέσα ἀπό τό ἔθιμο. Ἕνα ἐμπριμέ μεταξωτό φόρεμα στήν πεθερά. Ὑφαντό στόν ἀργαλειό ἤ φερμένο ἀπό τήν Πόλη. Κάποτε κι ἀπό τό Παρίσι. Κεντημένο πουκάμισο τοῦ πεθεροῦ. Γιά τήν κουμπάρα ἕνα πουκάμισο ἤ κάλτσες. Γιά τούς ἄλλους ἐπίσης.

Τήν ἴδια ὥρα οἱ στενοί συγγενεῖς προσφέρουν τά δικά τους δῶρα. Ἕνα ἤ περισσότερα πεντόλιρα, ἀνάλογα. Ἡ νύφη παίρνει τά δῶρα της ἀπό τόν καθένα, φιλώντας του τό χέρι.

Τίς ἑπόμενες ὀχτώ μέρες τό ζευγάρι θά φιλοξενηθεῖ στό πατρικό σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Μαζί κι ὅλα τ' ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του — ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν. Εἶναι οἱ μέρες τῆς στενῆς γνωριμίας τῆς νύφης μέ τ' ἀδέρφια τοῦ ἄντρα της. Συνήθεια παλιά, πού σκόπευε νά σφίξει ἀκόμη πιό γερά τούς ἱερούς δεσμούς τῆς οἰκογένειας.

Τό καινούργιο ζευγάρι θά κατοικήσει στό σπίτι τοῦ ἄντρα. Οἱ καθιερωμένες ἐπισκέψεις σέ σπίτια συγγενῶν καί φίλων ἀρχίζουν ἀμέσως. Σχεδόν πάντα τούς νιόπαντρους συνοδεύει καί ἡ μητέρα του γαμπροῦ. Στό δρόμο πεθερά καί νύφη κρατημένες ἀπό τό μπράτσο προηγοῦνται λιγάκι. Ἐκεῖνος ἀκολουθεῖ. Κάποτε συνοδεύεται κι ἀπό τόν πατέρα του, συχνά ὅμως ὄχι.

Κάπως ἔτσι τέλειωνε ἡ τελετουργία τοῦ γάμου. Κάπως ἔτσι ἄρχιζε ἡ συζυγική ζωή. Ἡ μονιμότητα τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ θεσμοῦ ἦταν κάτι παραπάνω ἀπό γεγονός. Ἦταν νόμος. Ἀκλόνητος, ἀναμφισβήτητος, ἀπαραβίαστος. Ἀκόμη κι ἄν κάποιο παράπονο βασάνιζε τή γυναίκα, δέν τῆς δινόταν τό δικαίωμα νά ἐξομολογηθεῖ. Οὔτε κάν στόν πνευματικό της. Κι ἄς ἦταν δίκαιο. Ἡ ὑποταγή στό θεσμό καί στόν

16. Μοιρασιά.

ἄντρα της ἦταν ὁλοκληρωτική καί ἰσόβια. Γιά τόν ἄντρα, βέβαια, κάτι ἀνάλογο δέν συζητιόταν. Ἦταν ὁ κύριος καί αὐθέντης τοῦ οἴκου του. Ὁ γάμος, εἴπαμε, ἦταν γεγονός τελεσίδικο. Μονάχα ὁ θάνατος μποροῦσε, νά χωρίσει δυό παντρεμένους. Γιατί τό διαζύγιο στή Σπάρτη ἦταν ἄγνωστο. Ἀκόμη καί ὡς ἰδέα. Ἀπ' ὅσο θυμοῦνται οἱ παλιότεροι μονάχα ἕνα συζητιόταν γιά πολλά χρόνια[17].

Ἔτσι λειτούργησε καί ἔτσι ἄντεξε ἡ μικρή, ἀλλά στέρεη κοινωνία τῶν Χριστιανῶν στή Σπάρτη. Ἄτρωτη, μέσα στό στόμα τοῦ λύκου.

2. ΜΗΤΕΡΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙ

Στό σημεῖο πού ἡ γυναικεία φύση συναντοῦσε τή μητρότητα, ἄρχιζε καί ἡ ὁλοκλήρωση τῆς γυναίκας. Καί στή Σπάρτη ἐπικρατοῦσε ἡ ἀρχή, πού ἴσχυε παντοῦ, σ' ὅλες τίς ἐποχές. Οἱ οἰκογένειες ἔκαναν πολλά παιδιά. Ἀπόηχος τῆς Ἀρχῆς πού θεμέλιωνε τή συνέχεια τῆς Δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐγκυμοσύνη ἦταν σεβαστή ἀπ' ὅλους. Κι ὅλοι φρόντιζαν, νά ἐλαφρώσουν τό ἔργο τῆς μελλοντικῆς μητέρας. Ἕνας ὡραῖος χαρακτηρισμός τήν παρομοίαζε μέ ψάρι, γεμᾶτο χαβιάρι[18].

Ἡ περίπτωση μιᾶς πιθανῆς ἔκτρωσης ἦταν περίπου ἀδιανόητη. Ἐξώγαμα παιδιά ποτέ δέν ἔγιναν γνωστά. Οἱ ἀποβολές ἦσαν πολύ σπάνιες. Σπάνια ἐπίσης, μιά νέα ἐγκυμοσύνη μποροῦσε, γιά διάφορους λόγους, νά εἶναι ἀνεπιθύ-

17. Ἦταν κάποιος Ἰορδάνης Καμπάκογλου, πού ἦταν προύχοντας στή συνοικία τοῦ Ἔμρ. Δέν θυμᾶται πιά κανείς τούς πραγματικούς λόγους, πού τόν ὁδήγησαν στό διαζύγιο. Θυμοῦνται, ὅμως, καλά τό ἀποτέλεσμα. Μοῦ τ' ἀφηγήθηκε ἡ Κυριακή Μπενιοῦ (Βογιατζόγλου). Ὁ ἄμοιρος ζωντοχῆρος, ὕστερα ἀπό τή διάλυση τοῦ σπιτικοῦ του τρελλάθηκε. Γύριζε ἄσκοπα στούς δρόμους, πήγαινε κάτω ἀπό τό παράθυρο τῆς πρώην γυναίκας του, φώναζε:

— Μήν πεῖτε τ' ἀκούσαμε, δέν τ' ἀκούσαμε!.. Ὁ Ἰορδάνης Καμπάκογλου παντρεύτηκε, ἀλλά χώρισε...

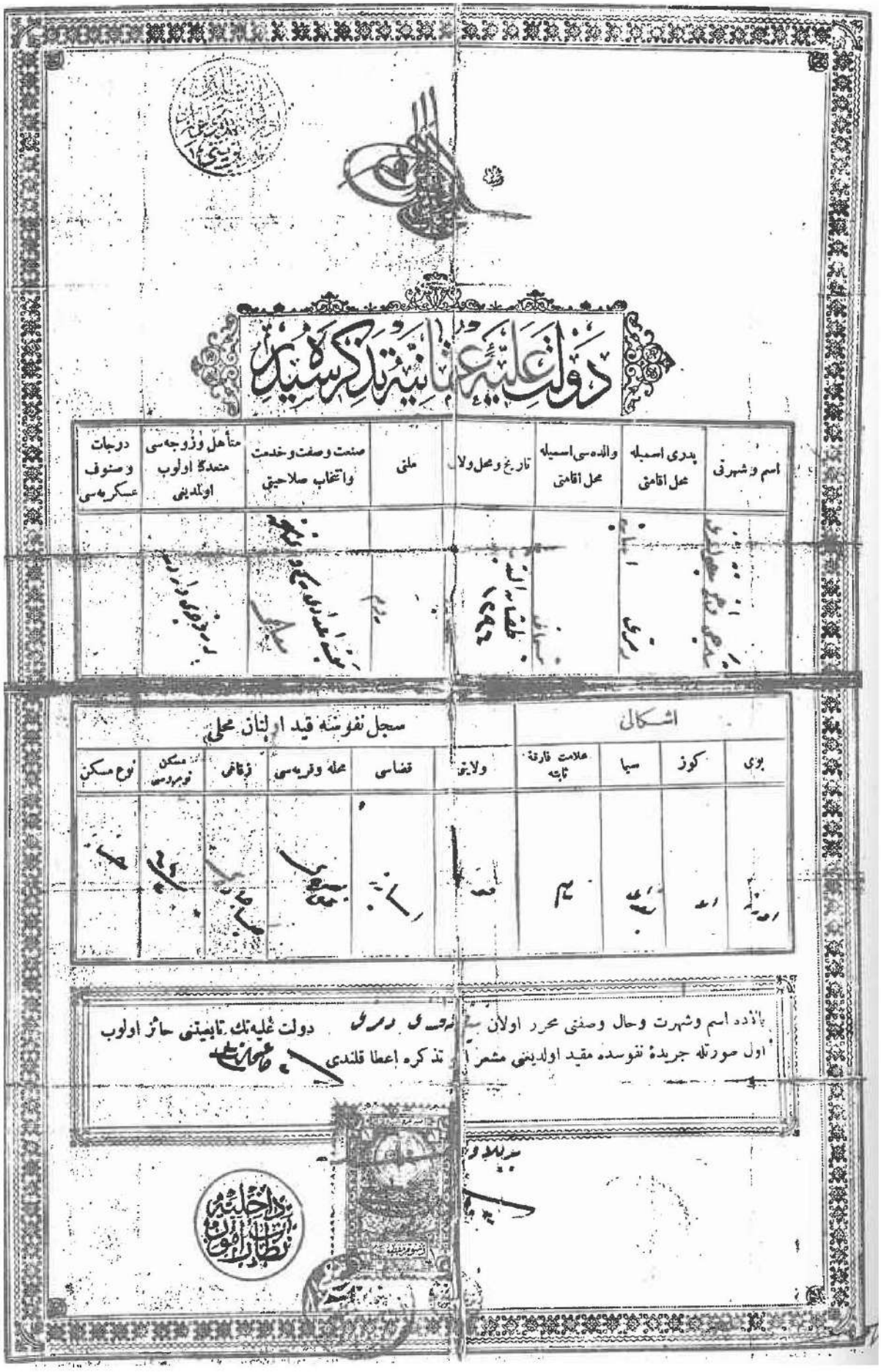

Πιστοποιητικό γεννήσεως τῶν ἐπίσημων Τουρκικῶν Ἀρχῶν, πού χορηγήθηκε σέ "Ελληνα Χριστιανό τῆς Σπάρτης (μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα).

μητη. Καταφεύγανε τότε σέ κάποια παλιά καί πάντα, φυσικά, δίχως ἐπιτυχία — μέθοδο: τά ζεστά ποδόλουτρα[19]. Κάποτε ἡ μέθοδος αὐτή, ἴσως νά ἐπιτάχυνε μονάχα μιά καθυστερημένη περίοδο τῆς γυναίκας. Αὐτό ἦταν ὅλο. Ἔτσι θεωροῦσαν τή μέθοδο πετυχημένη. Τά διάφορα ἄλλα ἀφεψήματα, σκόνες καί βότανα λειτουργοῦσαν ἄτονα καί στό περιθώριο. Ὁ ἐρχομός μιᾶς καινούργιας ζωῆς γενικά ἦταν ὑπόθεση εὐλογημένη καί γι᾽ αὐτό εὐπρόσδεκτη.

Ἀπό τίς πρῶτες καί πιό βασικές φροντίδες τῆς ἔγκυας γυναίκας ἦταν ἡ προετοιμασία τῶν ρούχων τοῦ παιδιοῦ. Ἄλλες γυναῖκες ἀπό τό σόι της μαζεύονταν καί τά ἔκοβαν. Ὁλόκληρη ἡ διαδικασία αὐτή ἦταν πανηγυρική. Οἱ πλεχτές φανέλες, τά ζιπούνια του, οἱ κεντημένες πᾶνες, κάλτσες καί κουβέρτες, πράγματα μέ τήν εὐλογία τῶν χεριῶν, πού τά φρόντιζαν γεμάτα ἀγάπη. Ἡ καινούργια ἐνσάρκωση θά τά ἔβρισκε ἕτοιμα, σάν θἀρχόταν στόν κόσμο.

Ἀνάμεσα στ᾽ ἄλλα πειράγματα ἐκείνης τῆς μέρας γιά τήν ἔγκυο, οἱ γυναῖκες τραγουδοῦσαν:

Ὁλάν ὀλούρσα μπεντέλ
γκ΄ζ ὀλούρσα γκεμπέρ[20].

ἄλλες, λιγότερο ἀπαισιόδοξες, ἀπαντοῦσαν πιό κοντά στήν Ἀλήθεια:

Γκ΄ζ ὀλσούν
Ἐλί ἀγιά ντούζ ὀλσούν[21].

α. Ὁ τοκετός

Γινόταν πάντοτε στό σπίτι μέ τή βοήθεια τῆς μαμῆς — πολύ σπάνια τοῦ γιατροῦ. Οἱ πιό ἡλικιωμένες γυναῖκες τῆς

18. Χαϊβαρλ΄ μπαλ΄κ.

19. Ἀναφέρουν ἀκόμη τό κινίνο καί κάποια ἐκχυλίσματα ἀπό ἄγνωστα βότανα.

20. Ἂν γεννηθεῖ ἀγόρι (τό περιμένει) τό ἐργατικό τάγμα (μπεντέλ), ἄν γεννηθεῖ κορίτσι, ἄς ψοφήσει.

21. Ἂς εἶναι ἴσια τά χέρια καί τά πόδια του κι ἄς εἶναι καί κορίτσι.

οἰκογένειας ἔδιναν τήν πείρα τους καί τή βοήθεια τους στή μαμή.

Διάσημες μαμές ὑπῆρξαν ἡ Ἀρμένισα Ὀχλάν Γκ΄ζ καί, τίς τελευταῖες δεκαετίες, ἡ Χατζή Μερέμ ἤ Χατζή-Μαμή, καθώς ἦταν πιό γνωστή. Οἱ ἱκανότητες, ἡ καλωσύνη καί ἡ προθυμία της, τό θάρρος τέλος καί οἱ ἐπιτυχίες της ἄφησαν πραγματικό θρῦλο στή Σπάρτη. Τήν προτιμοῦσαν ἀκόμη καί οἱ Τουρκάλες.

Τά τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπό τό διωγμό ἦρθαν κι ἄλλες μαμές. Τουρκάλες ὅλες, ἀπό τήν Πόλη καί τή Σμύρνη, πού, σιγά σιγά, παραμέρισαν τή Χατζή-Μαμή. Ἄλλωστε, πιά, ἦταν πολύ περασμένη στά χρόνια.

Εἶναι αὐτονόητο, πώς, ἄν μιά ξαφνική δυσκολία ξεπηδοῦσε στή διάρκεια τοῦ τοκετοῦ, θέμα χειρουργικῆς ἐπέμβασης δέν ὑπῆρχε. Πολύ ἁπλά, τό παιδί γεννιόταν νεκρό. Καί, βέβαια, παρόμοιες περιπτώσεις δέν ἦσαν ἄγνωστες καθόλου. Μονάχα, πού, εὐτυχῶς, ἦσαν ἐλάχιστες[22].

Ὁ ἐρχομός στή ζωή ἑνός παιδιοῦ ἦταν ἀληθινό πανηγύρι χαρᾶς. Ἰδιαίτερα, ἄν ἦταν ἀγόρι. Γιά τό σπίτι, γιά τά σόγια, γιά ὅλους. Οἱ γυναῖκες πού βοηθοῦσαν στή γέννα ἔπλεναν τό παιδί μέ ζεστό ἁλατόνερο «γιά νά μή βρωμίσει». Ἔτσι πίστευαν.

Τό χαρμόσυνο γεγονός ἀναγγέλλεται στά σπίτια συγγενῶν καί φίλων μέ τόν ἐθιμικό «μπελτέ». Τόν ἔφτιαχναν μέ νισαστέ καί πετμέζι. Ὅταν, μάλιστα, ἦταν ἰδιαίτερα πετυχημένος τόν χαρακτήριζαν ὡς «ὁλάν μπελτεσί», δηλαδή:

22. Μοῦ διηγήθηκε κάποτε ὁ πατέρας μου ἀνάλογο περιστατικό, πού εἶχε συμβεῖ στή γιαγιά μου. Ἦταν μιά περίπτωση ἀδράνειας ὕστερα ἀπό μεγάλη παράταση τῆς ἐγκυμοσύνης. 8ο ἤ 9ο παιδί, δέν θυμᾶμαι. Χειμώνας βαρύς, παγωμένο χιόνι, τό κρύο φοβερό. Ὁ παπποῦς βοήθησε μέ μιά πρωτόγονη μέθοδο. Τήν ἔπιασε ἀπό τή μέση καί τήν ἀνέβαζε στό Γιοκάρ Μελλεσί, πάνω στόν πάγο. Ἀρκετές φορές. Δέν ξέρουμε, πόσο ἡ σκληρή αὐτή τακτική βοήθησε πράγματι τόν τοκετό. Γεγονός πάντως εἶναι, πώς ὕστερα ἀπ' αὐτό γέννησε ἡ γιαγιά. Φυσικά τό παιδί ἦταν νεκρό.

ἀγορίστικος μπελτές. Τά πιάτα μέ τόν μπελτέ μοιράζονταν στά σπίτια ἀπό νεαρά κορίτσια.

Ἀμέσως μετά τήν ἀναγγελία ἄρχιζαν οἱ συγχαρητήριες ἐπισκέψεις στό σπίτι τοῦ νεογέννητου. Ἦταν ἔθιμο, νά φέρνουν λουκούμια. Τούς ἐπισκέπτες κερνοῦσαν ἕνα κομμάτι μπελτέ μέ τό πηρούνι.

β. Λοχεία

Οἱ ἑπόμενες μέρες μετά τόν τοκετό ἦσαν ὄχι μονάχα δύσκολες, ἀλλά καί ἐπικίνδυνες. Δέν ἦσαν λίγες οἱ γυναῖκες, πού πλήρωσαν μέ τή ζωή τους ἕναν τοκετό. Ὁ ἐπιλόχειος πυρετός ἦταν ἀληθινός ἐφιάλτης κάθε λεχώνας. Ἡ ἄγνωστη, σχεδόν, ἀποστείρωση, κακοί ἤ ἄσκοποι χειρισμοί τῆς μαμῆς, ἡ ἔλλειψη φαρμάκων, διάφορες κακοτυχίες ἦσαν οἱ σπουδαιότερες αἰτίες. Γι' αὐτό οἱ προφυλάξεις πού ἔπαιρναν γιά τή λεχώνα ἦσαν δρακόντιες. Ἔτσι πέρασαν στήν παράδοση μέ τή μορφή πρόληψης, μᾶλλον καί λιγότερο ὑγιεινῆς ἐπιταγῆς οἱ «σαράντα μέρες». Στό διάστημα αὐτό ἡ λεχώνα δέν ἔπρεπε, νά κουνηθεῖ ἀπό τό σπίτι της.

— *Μεζαρ΄ ἀτσ΄κ!*

ἔλεγαν οἱ γυναῖκες πού τήν φρόντιζαν, πού πά νά πεῖ: ὁ τάφος της εἶναι ἀνοιχτός. Στό ἴδιο αὐτό διάστημα ἡ μητέρα της δέν ἀπομακρυνόταν ἀπό κοντά της οὔτε στιγμή.

Ὁ ἐρχομός τοῦ πρώτου παιδιοῦ σήμαινε ταὐτόχρονα καί τήν πρώτη σημαντική μείωση τοῦ κύρους τῆς πεθερᾶς. Τρεῖς μέρες μετά τή γέννα, ἡ λεχώνα κυριολεκτικά πεινοῦσε. Τό μόνο πού τῆς ἐπιτρεπόταν νά φάει, ἦταν σούπα νερόβραστη μέ λεμόνι. Γιά «νά κατέβει τό γάλα της», καθώς πίστευαν.

Παρά τίς προφυλάξεις ὅμως πού ἔπαιρναν οἱ ἄνθρωποι, οἱ περιπτώσεις περιτονίτιδας ἤ τῶν ἀνάλογων ἀποστημάτων ἦσαν πολύ γνωστές. Συχνά σέ περιπτώσεις δύσκολες ἤ ἐπικίνδυνες καλοῦσαν φημισμένους γιατρούς ἀπό τή Σμύρ-

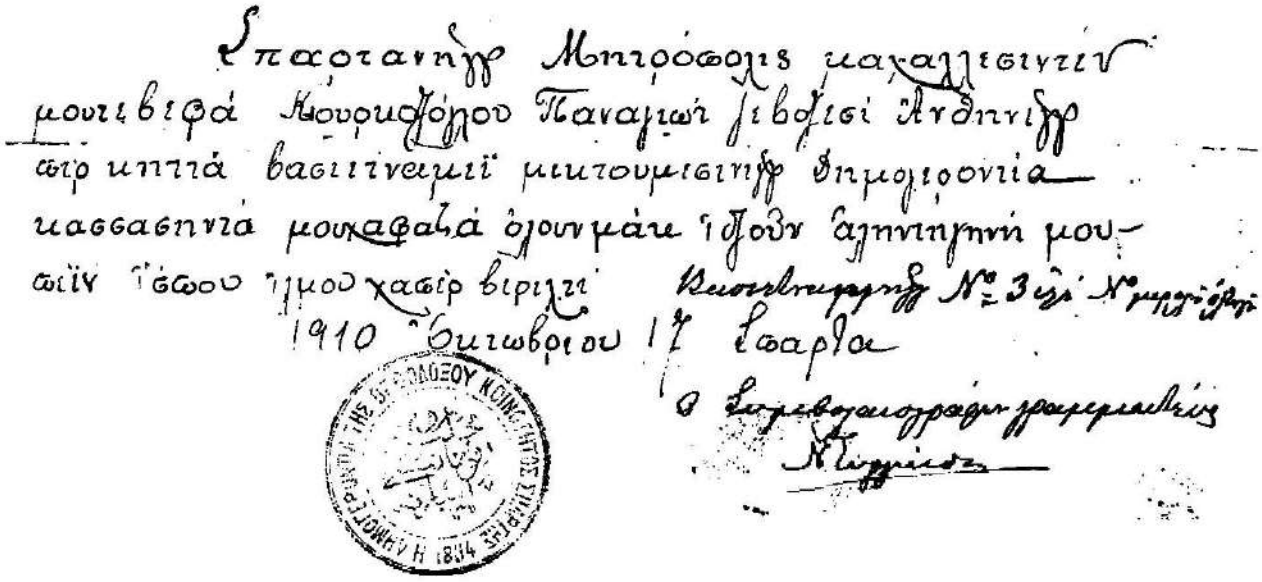

Βεβαίωση τῆς Δημογεροντίας Σπάρτης στόν Παναγιώτη Κιουρκτσόγλου (17 'Οκτ. 1910) γραμμένη στά «Καραμανλήδικα» (Τούρκικα μέ 'Ελληνικούς χαρακτῆρες).

νη[23]. Τό τραῖνο διευκόλυνε αὐτές τίς μετακινήσεις τῶν γιατρῶν.

γ. Τό βρέφος

Μεγάλωνε ἀποκλειστικά μέ τό γάλα τῆς μάνας του. Γιά ἕναν, τοὐλάχιστον χρόνο οὔτε πού συζητιόταν τίποτ' ἄλλο. Εἰδικές βρεφικές τροφές, μέ τήν ἔννοια πού σήμερα τούς δίνουμε, δέν ὑπῆρχαν, βέβαια. 'Ο μητρικός θηλασμός συνεχιζόταν κάποτε μέχρι τά δυό χρόνια. Μερικές φορές, καί τρία. Πολλοί πίστευαν, ὅτι σέ τούτη τήν παράταση τῆς γαλουχίας βρισκόταν τό ἀποτελεσματικό ἀντισυλληπτικό φάρμακο. Δέν ἦταν πάντα ἀλήθεια.

Στίς σπάνιες περιπτώσεις πού ἡ μάνα δέν εἶχε ἀρκετό γάλα νά θηλάσει τό βρέφος, τοῦ ἔδιναν ἀγελαδινό. Σέ ἀκόμη σπανιότερες χρησιμοποιοῦσαν «παραμάνες». 'Αρμένισες,

23. Τό περιστατικό μοῦ τό ἀφηγήθηκε ἡ Νικολέτα Χατζηθωμᾶ. 'Αφοροῦσε ἕνα περιτοναϊκό ἀπόστημα πού μετά τή γέννα τοῦ πρώτου της παιδιοῦ (1889), ἔβαλε σέ ἄμεσο κίνδυνο τή ζωή τῆς γιαγιᾶς μου Εὐμορφίας Χατζή-'Ασλάνογλου. Μετακάλεσαν τόν φημισμένο τότε χειροῦργο ἀπό τή Σμύρνη, τόν Κοντολέοντα. 'Η ἐπέμβαση του ὑπῆρξε σωτήρια.

εὔσωμες γυναῖκες. Τίς παρατάιζαν, μάλιστα, μέ τό σκοπό, νά «κατεβάσουν περισσότερο γάλα»! Ἔτσι πίστευαν.

Ἡ μεγάλη παράταση τοῦ θηλασμοῦ ἔκανε δύσκολο τόν ἀπογαλακτισμό. Κάποτε, μάλιστα, ἔπαιρνε τή διάσταση ἀξεπέραστου προβλήματος. Τό παιδί ἀρνιόταν, νά κόψει μέ τή βία τόν πιό δυνατό δεσμό, πού διατηροῦσε μέ τή μάνα του. Μεταχειρίζονταν, λοιπόν, διάφορα κόλπα, γιά νά πετύχουν αὐτή τή διακοπή. Λ.χ. κινίνο πού ἔβαζαν οἱ μητέρες στίς θηλές τῶν μαστῶν τους. Γιά τόν ἴδιο λόγο χρησιμοποιοῦσαν κάποτε καί τ' ἀγκάθια τοῦ... σκαντζόχοιρου!

Ἡ βρεφική ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κυλοῦσε στή μικρή διαδρομή της ἀνάμεσα στό μαστό τῆς μάνας καί τό «μπεσίκ». Ἔτσι ὀνόμαζαν τήν ξύλινη κούνια τοῦ παιδιοῦ[24]. Ξάπλωναν τό βρέφος ἀνάσκελα[25], σφιχτοδεμένο μέ φασκιές, σάν μούμια. Ἐπάνω στό μπεσίκ τό βρέφος μποροῦσε... νά κλαίει ἄνετα ὅλη μέρα. Ἀκόμα πιό πολύ ὅταν ἡ μάνα εἶχε κι ἄλλα παιδιά, νά ἀποσπάουν τή φροντίδα της.

Ἡ πιπίλα ἦταν ἄγνωστη. Ἀπασχολοῦσαν ὅμως πιό... γλυκά τό μωρό μέ μιάν ἰδιόρρυθμη μέθοδο: ἕνα λουκούμι τυλιγμένο στριφτά μέ τουλπάνι. Τό ἔβαζαν στό στόμα του, νά τό πιπιλάει. Αὐτό μποροῦσε νά τό ξεγελάει γιά ὧρες πολλές. Κάποτε καί γιά μῆνες.

Τό νεογέννητο τό πρόσεχαν ὅλοι στό σπίτι. Ἡ κύρια προφύλαξή του γινόταν ἀπό τό κρύο. Ἄλλον ἐχθρό δέν γνώριζαν γιά τήν ὑγεία τοῦ παιδιοῦ. Ὅπως καί σήμερα τό θεωροῦσαν ὑπεύθυνο γιά ὅλες τίς ἀρρώστιες. Ἡ βρεφική θνησιμότητα ἦταν, μᾶλλον, περιορισμένη! Ἐκτός ἀπό τήν

24. Τό μπεσίκ ἦταν φτιαγμένο μέ τρόπο, πού ν' ἀφήνει στή μέση του περίπου μιάν ἀρκετά μεγάλη τρύπα. Ὅσο περίπου μιά παλάμη. Τό στρῶμα ἦταν ἀνάλογο. Τρυπημένο κι αὐτό στό ἀντίστοιχο σημεῖο ἄφηνε ἕναν δίαυλο γιά τά φυσικά ἀπόβλητα τοῦ βρέφους. Κάτω ἀπό τήν τρύπα ἔβαζαν τόν ἀνάλογο συλλέκτη ἀπό λαμαρίνα.

25. Συνήθεια βλαβερή, πού τήν κρατοῦν ὡς τίς μέρες μας ἀκόμη πολλοί ἄνθρωποι τῆς Ἑλληνικῆς ὑπαίθρου. Εἶναι πιθανό ἡ βραχυκεφαλία τῶν Σπαρταλήδων νά ὀφείλεται κατά μέγα μέρος στόν παραπάνω λόγο (Βλέπε Β.Η. Βογιατζόγλου: Η ΠΙΣΙΔΙΑ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ, σελ. 30).

πνευμονία ἄλλη σημαντική αἰτία —πολύ πιό σπάνια— ἦταν ἡ γαστρεντερίτιδα.

Υἱοθεσία στή Σπάρτη, μέ τήν ἐπίσημη μορφή της, πού γνωρίζουμε, δέν ἦταν γνωστή. Στίς πολύ φτωχές καί πολύτεκνες οἰκογένειες ὑπῆρχε ἡ συνήθεια, νά δίνουν ἕνα παιδί σέ πλούσιους καί ἄκληρους συγγενεῖς, γιά νά τό μεγαλώσουν καί νά τό σπουδάσουν. Κάτι σάν ψυχοπαίδι. Ἦταν μιά μορφή ἀνεπίσημης υἱοθεσίας.

δ. Τά βαφτίσια. Ὀνοματοθεσία. Ἐπώνυμα.

Τό μυστήριο τῆς βάφτισης γινόταν σέ πολύ μικρή ἡλικία. Στή Σπάρτη θεωροῦσαν μεγάλο ἁμάρτημα, τό νά πεθάνει ἕνα παιδί ἀβάφτιστο καί τό φαινόμενο, βέβαια, κάθε ἄλλο παρά σπάνιο ἦταν.

Νονός γινόταν πολύ συχνά κάποιος στενός συγγενής ἀπό τό σόι. Ἀδερφός, ἄς ποῦμε, τοῦ πατέρα ἤ τῆς μάνας ἤ πρῶτος ξάδερφος.

Ἡ τελετή γινόταν πάντα στό σπίτι. Ἄν ἦταν πολύ στενόχωρο, σέ κάποιο συγγενικό. Ἤ καί σέ σπίτι φίλων. Τό φοβερό κρύο τούς περισσότερους μῆνες τοῦ χρόνου βοηθοῦσε στήν ἐπιλογή αὐτή.

Ἱερουργοῦσε ὁ ἐφημέριος τῆς ἐνορίας. Ὁ νεωκόρος κουβαλοῦσε ἀπό νωρίς τήν κολυμβήθρα στό σπίτι. Ὁ ἱερέας, τά ἀπαιτούμενα ἱερά σκεύη. Μέσα σέ ἀτμόσφαιρα χαρμόσυνη τό παιδί ἀποκτοῦσε τή Χριστιανική του ἰδιότητα. Καί, βέβαια, τό ὄνομά του. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση ὁ πρωτότοκος γιός ἔπαιρνε πάντα τό ὄνομα τοῦ παππού ἀπό τόν πατέρα. Ἡ πρωτότοκη κόρη τῆς ἀντίστοιχης γιαγιᾶς.

Οἱ καλεσμένοι ἐκδήλωναν τή χαρά τους πανηγυρικά. Ἡ κοινότητα ἀποκτοῦσε ἀκόμη ἕναν Χριστιανό. Ἔτσι τόβλεπαν. Ἔδιναν ὅλοι τήν παμπάλαια εὐχή:

— Ἰσμί-ινέν γιασασ΄ν!

πού σημαίνει: νά ζήσει μέ τόνομά του[26].

26. Βλέπε σχετικά Κεφ. Α.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΠΙΣΣΙΔΕΙΑΣ

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ ΒΑΠΤΙΣΕΩΣ

Ἀριθ. Στελ. 13 Αὔξ. Ἀριθ. 44

Διὰ τοῦ παρόντος πιστοποιεῖται, ὅτι ἐκ τῶν νομίμων συζύγων Χρήστου Ευαγγέλου Ἀρκομόρη ἐκ Μεγάλης ἐγεννήθη ἐν Σαρίζι τῆς ἐπαρχίας Πισσιδείας τῇ 30 Ἰουλίου 1912 παιδίον ἄρρεν ὅπερ βαπτισθὲν τῇ 2α Ἰουλίου 1912 κατὰ τὰς διατυπώσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ ὑποφαινομένου, ἀνεδέξατο αὐτὸ ἐκ τῆς ἱερᾶς κολυμβήθρας ὁ Μεγιστορίδης ἐμπορος Κυριακὸς Σοφιανός ὀνομα ἐκαστ αὐτὸ Εὐάγγελος. Ἐφ' ᾧ εἰς δήλωσιν ἐγένετο τὸ παρὸν πιστοποιητικὸν ὑπογραφὲν καὶ ὑπὸ τῶν παραστάντων μαρτύρων καὶ τοῦ ἀναδόχου.

Ἐν Σαρίζι τῇ 2α Ἰουλίου 1912

Ο ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ Ο ΒΑΠΤΙΣΑΣ ΙΕΡΕΥΣ

« Τυπογρ. Μέλη — Δτ.όλεια »

Πιστοποιητικό βαπτίσεως τοῦ 1917. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ γραφή τῆς λέξης Πισιδία (sic). Μαρτυροῦνται ἡ ἔξοχη ὀργάνωση τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητας καί ἰδιαίτερα τῆς Μητρόπολης (Μητρῶα, πρωτόκολλα κ.λπ.), καθώς καί ἡ ἀκριβής τήρηση τοῦ τυπικοῦ τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης.

Ἐνδιαφέρον εἶναι, νά δοῦμε κάποια στοιχεῖα γύρω ἀπό τά ὀνόματα τῶν Σπαρταλήδων. Μέ πρώτη ματιά δέν εἶναι δύσκολο, νά διαπιστώσεις τό πόσο ἀνενόχλητα πέρασε ὥς τή σημερινή πραγματικότητα ἡ ἀρχαία Πισιδική παράδοση. Πλῆθος τά ὀνόματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἶναι ἀξιοθαύμαστο πῶς ἐπιβίωσαν γιά χιλιάδες χρόνια.

Ἀλέξανδρος, Ἱπποκράτης, Φίλιππος, Ἀριστείδης, Περικλῆς, Λεωνίδας, Σωκράτης καί ἄλλα. Τά γυναικεῖα Μελπομένη, Εὐθαλία, Θάλεια, Καλλιρόη, Ἐρασμία, Εὐβουλία, Εὐνομία, Εὐνίκη, Ἀντιγόνη εἶναι κι αὐτά ἕνα δεῖγμα, μονάχα. Συχνότερα, βέβαια, ἦσαν τά ὀνόματα ἀπό τή Βυζαντινή κληρονομιά, ὅπως: Χαράλαμπος, Κωνσταντῖνος, Θεοδόσιος, Κοσμᾶς, Δαμιανός. Ἀλλά καί Ἰορδάνης καί Συμεών καί Γαρβριήλ καί Κυριᾶκος[27]. Ἤ τά γυναικεῖα Σοφία, Ἀννέτα, Ἰουλία[28], Μαρία. Κι ἀκόμη: Θεογνωσία, Θεοδώρα, Ἀνθούσα; Μαρίνα, Αἰκατερίνη κ.ἄ. Τέλος, πολλά ὀνόματα ἔρχονταν ἀπ' εὐθείας ἀπό τό θησαυρό τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως: Νάθαν, Ἱερεμίας, Ἐφραίμ, Σάρρα, Ἄννα, Ἀβραάμ, Δανιήλ κ.λπ.

Ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποτελοῦσαν τά ἐπίθετα τοῦ Ἰωάννη, πού συναντᾶ κανείς στούς Συναξαριστές καί στό Ὀρθόδοξο ἑορτολόγιο. Ἀρκετοί βαφτίζονταν μέ τ' ὄνομα Ἰωάννης, ἀλλά ἦσαν γνωστοί μονάχα μέ τ' ἀντίστοιχο συνοδό του ἐπίθετο, ὅπως: Καλυβίτης (Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης), Ἐλεήμων (Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων), Θεολόγος (Ἰωάννης ὁ Θεολόγος).

Ἀξιοπερίεργο εἶναι, πώς ἀρκετές φορές ἕνα ὄνομα, ἀντρικό κυρίως, ἀναφερόταν μέ ὑποκοριστικό, ἀκόμη καί ἐπίσημα. Στή σύγχρονη παράδοση τῆς Σπάρτης πέρασαν

27 καί 28. Πιθανότατα πρόκειται γιά λανθασμένες ἀποδόσεις τῶν ἀντίστοιχων Κήρυκος καί Ἰουλίττα. Ἅγιοι πού μαρτύρησαν στήν Πισιδία. Ὑπῆρχε καί Ναός ἀφιερωμένος σ' αὐτούς τούς Ἁγίους στά περίχωρα τῆς Σπάρτης, πού πανηγύριζε στίς 15 Ἰουλίου.

ἔτσι τά: Γιαννάκη Ἐφέντη (Κιοκπάσογλου), Νικολάκη Ἐφέντη (Ἰσμυρλῆ), Κιουτσούκ Φιλιππάκη (Καχραμάνογλου) κ.ἄ.

Ἀξίζει ἐδῶ νά σταθοῦμε σέ μιά λεπτομέρεια. Χωρίς ἐξαίρεση οἱ Τοῦρκοι καί μέ ἐλάχιστες οἱ Χριστιανοί, φώναζαν αὐτά τά ὀνόματα μέ τήν Τούρκικη ἀπόδοσή τους. Νά, λίγα χαρακτηριστικά: Φιλαμπός (Φίλιππος), Τιαλός (Θεόλογος), Ἐβένγγιλίζ (Εὐαγγελία), Ἀνττό (Ἀνθούσα), Καλλόρ (Καλλιρόη), Γιβιλή (Ἰουλία), Ἐρέζ (Ἐρασμία), Γεσμάν (Γεσθημανή), Ἐφτίκ (Εὐτυχία), Κυριόζ (Κυριᾶκος) κ.ο.κ.

Τά ἐπώνυμα τῶν Σπαρταλήδων ἔληγαν κατά κανόνα σε — ογλου. Κατάληξη, ἀντίστοιχη μέ τό Ἑλλαδικό — πουλος. Τό πρῶτο συνθετικό σήμαινε τήν καταγωγή. Λ.χ. Ἐφραίμογλου: ὁ γόνος τῶν Ἐφραίμ[29]. Οἱ ἐξαιρέσεις σέ — άδης καί — ίδης ἦσαν πολύ λίγες.

Θά πρέπει, τέλος, ἐδῶ νά σημειώσουμε καί τό πρόθεμα «Χατζή», πού ἔμπαινε στά ἐπώνυμα ἐκείνων, πού ταξίδευαν στούς Ἅγιους Τόπους (στό «Χατζή» ἤ «Χατζηλίκ», ὅπως τόλεγαν). Πιό συχνά, ὅμως, ἔμπαινε καί στό μικρό ὄνομα. Τό ἴδιο ἴσχυε καί γιά τίς γυναῖκες (λ.χ. ΧατζήΣάββας, Χατζή Ἀσλάνογλου ἤ ΧατζήΜαρία, ΧατζήΚεσίσογλου).

3. ΠΑΙΔΙΚΗ ΖΩΗ

α. Τό βρέφος

Οἱ Σπαρταλῆδες, γενικά, ἔκαναν πολλά παιδιά. Ἐκτός ἀπό τό πρῶτο, γιά κάθε μικρό ὑπῆρχαν πάντα κάποιο ἤ κάποια μεγαλύτερα ἀδέρφια στήν οἰκογένεια, πού βοηθοῦσαν στό μεγάλωμά του. Ὁ πιό μεγάλος ἀδερφός ἀποκτοῦσε μέσα στήν οἰκογένεια —αὐτοδίκαια— τόν τίτλο τοῦ «ἀγά».

29. Ὅταν γενικά ἀναφέρονταν στό σόι, καταργοῦσαν τήν κατάληξη — ογλου λέγοντας ἁπλά: Οἱ Ἐφραίμ (Ἐφρεμλέρ), Καχραμανλάρ κ.ο.κ.

Ἦταν σεβαστός ἀπό τ᾽ ἀδέρφια του ὅλα.

Κάθε παιδί μετά τόν ἀπογαλακτισμό του ἔμπαινε στήν ἐλεύθερη διατροφή τῆς οἰκογένειας. Ἐνδιάμεσο στάδιο δέν ὑπῆρχε. Ἡλικία: περίπου δυό χρόνων. Παιδίατροι, ἐμβόλια, φάρμακα, ἄλλες ἰδιαίτερες ἀνέσεις γιά τό βρέφος δέν ὑπῆρχαν. Οἱ πιό γνωστοί κίνδυνοι γιά τή ζωή του, καθώς εἴδαμε, ἦταν ἡ πνευμονία («πούντα») καί ὅλες οἱ μορφές —σπανιότερα— γαστρεντερίτιδας («μπουρού»).

Στίς ὧρες τῆς οἰκιακῆς φροντίδας οἱ μητέρες ἄφηναν τά μικρά παιδιά, νά παίζουν στό πάτωμα. Ἥσυχα, σίγουρα, πάνω στά χαλιά. Δίχως τό φόβο νά γκρεμιστοῦν ἀπό κάπου ψηλότερα. Καί σήμερα γίνεται τό ἴδιο. Μόνο πού τότε πίστευαν, πώς τό παιδί «ἔπαιρνε κάτι ἀπό τή δύναμη τῆς Γῆς» ἐπάνω του.

Ὑπῆρχαν κι ἄλλες προλήψεις σχετικά μέ τό παιδί. Ὅπως τό φτύσιμο «γιά νά μή τό ματιάξουν». Ἤ οἱ γονεῖς δέν ἔπρεπε νά θαυμάζουν τά παιδιά τους — γιά τόν ἴδιο λόγο. Ἦταν «γρουσουζιά». Ἤ: δέν ἔπρεπε ἕνας μεγάλος, νά περάσει πάνω ἀπ᾽ τό παιδί πηδώντας. Ὑπῆρχε ἡ πρόληψη, πώς τό παιδί δέν θά ψήλωνε. Ἄν κατά τύχη συνέβαινε, ἕνα πήδημα ἀπό τήν ἀνάποδη ἦταν ἀρκετό γιά ν᾽ ἀποφύγει τόν κίνδυνο...

Τά ἕτοιμα παιχνίδια γιά τό βρέφος ἦσαν μᾶλλον ἀνύπαρκτα. Τοὐλάχιστον μέ τή γνωστή τους σήμερα κατασκευή, προέλευση καί χρήση.

Οἱ μητέρες αὐτοσχεδίαζαν κοῦκλες ἤ ἄλλες χειροποίητες κατασκευές γιά τά παιχνίδια τοῦ παιδιοῦ. Οἱ πλούσιες οἰκογένειες ἔφερναν καί σπάνια παιχνίδια ἀπό τή Σμύρνη ἤ τήν Πόλη. Κοκκάλινα, ξύλινα ἤ ντενεκεδένια.

β. Ἡ ἀγωγή τῶν παιδιῶν

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀγαποῦσαν πολύ τά παιδιά καί τά φρόντιζαν ἀληθινά. Τό βάρος αὐτῆς τῆς φροντίδας τους τό

ἔριχναν ὅλο στήν Παιδεία. Παρ' ὅλ' αὐτά κυριαρχοῦσε ταὐτόχρονα, ἡ συστηματική προσπάθεια, ν' ἀπομονώνουν στεγανά τήν παιδική ζωή ἀπό τίς δραστηριότητες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν μεγάλων.

Στίς οἰκογενειακές συναντήσεις τους τά παιδιά ἔτρωγαν σέ ξεχωριστό τραπέζι. Στίς συζητήσεις τους δέν ἐπιτρεπόταν, νά παίρνουν τό λόγο. Ἦταν μεγάλη ἀγένεια. Ὁ πατέρας δέν ἦταν εὔκολα προσιτός. Ἡ μητέρα κυβερνοῦσε στό σπίτι. Ὁ πατέρας βασίλευε. Ἐποπτεύοντας τά πάντα ἀπό ἀπόσταση, ἕτοιμος νά ἐπέμβει σέ κάθε περίσταση ὡς ὕστατος κριτής.

Διδάσκονταν ἐπίμονα μέχρι τήν ἐνηλικίωσή τους τόν σεβασμό στούς μεγαλύτερους ἀδερφούς, στούς γονεῖς, στίς γυναῖκες, στούς ἱερωμένους. Μάθαιναν, νά ὑπακοῦνε στίς Ἀρχές τοῦ τόπου καί στίς διατάξεις τῆς Δημογεροντίας. Σέβονταν τούς δασκάλους τους καί ἀγαποῦσαν τή μάθηση. Ἐντρυφοῦσαν στήν Ἐθνική Ἑλληνική παράδοση ἀπό πολύ νωρίς καί στίς παραδόσεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Οἱ Ἑλληνικοί χοροί διδάσκονταν στά σχολεῖα. Ἀνεπίσημα, βέβαια, ἀλλά σχεδόν ἐλεύθερα. Τραγούδια πού μιλοῦσαν γιά ἀνεξαρτησία καί ἀπελευθέρωση ἦσαν στήν πρώτη γραμμή τῆς προτίμησής τους. Ὁ παπα-Ἰωακείμ μιλάει στ' ἀπομνημονεύματά του γιά τό χορό τοῦ Ζαλόγγου. Σέ κάθε σχολική γιορτή ἦταν ἀπαραίτητος.

Δέν ἦταν σπάνια ἡ περίπτωση, νά ὑποδέχονται τά παιδιά τοῦ σχολείου τόν Βαλή τοῦ Ἰκονίου τραγουδώντας τό «Μαύρη εἶν' ἡ νύχτα στά βουνά». Οἱ μαθητές δέν ἔπρεπε οὔτε λεπτό, νά ξεχνοῦν τήν Ἑλληνική καταγωγή τους. Ἔτσι διατήρησαν τήν κρυφή φλόγα ἑνός ἀληθινά ἀδούλωτου ἐθνικισμοῦ καί μιᾶς ἀνέγγιχτης Χριστιανικῆς παράδοσης γιά πολλούς αἰῶνες.

Ἡ μνήμη τῆς καταγωγῆς πού ψύχωνε τίς νεανικές καρδιές τους, τά ἔκανε θαρραλέα, παράτολμα κάποτε, κρατώντας τή φυλή προσηλωμένη στίς ρίζες της. Μοῦ διηγόταν μέ

καμάρι ὁ πατέρας μου τά κατορθώματά του, ὅταν παιδί τοῦ Δημοτικοῦ τότε μετέφερε στά σπίτια τῶν Χριστιανῶν παράνομες Ἑλληνικές ἐφημερίδες, τυπωμένες στή Σμύρνη, τήν Ἀθήνα ἤ τήν Τεργέστη. Τοῦ τίς ἔβαζαν στόν κόρφο του καί τίς μοίραζε στά σπίτια. Ἦταν κι αὐτός ἕνας πόλεμος κρυφός, τό ἴδιο ἐπικίνδυνος μέ τούς ἄλλους.

Ὁ χωρισμός τῶν φύλων στά παιδιά ὑπῆρξε αὐστηρά καθορισμένος ἀπό τήν ἀρχή. Τά κορίτσια μάθαιναν ἀπαραίτητα, νά ὑφαίνουν χαλί ἀπό πολύ μικρά. Ἡ ἀνάμιξή τους στό νοικοκυριό ἦταν ἔντονη. Παράλληλα μέ τά μαθήματά τους στό σχολεῖο, διδάσκονταν τά συζυγικά καθήκοντα. Ἡ φοίτησή τους πέρα ἀπό τό δεκατάξιο σχολεῖο τῆς Σπάρτης δέν ἐνθαρρυνόταν ἰδιαίτερα. Τά ἤθη ἦσαν σκληρά καί ἀμείλικτα. Πολλές κοπέλες, ἐν τούτοις, σπούδασαν νηπιαγωγοί καί δασκάλες στήν Πόλη καί τή Σμύρνη.

Τ' ἀγόρια, ἀντίθετα, ἐνθαρρύνονταν πρός τίς σπουδές μέ κάθε ἰδιωτικό μέσον ἤ μέ τή βοήθεια τῆς Κοινότητας (ὑποτροφίες, δωρεές, πριμοδοτήσεις κ.λπ.).

Ὁ πατέρας φρόντιζε ἔγκαιρα, νά μυήσει τούς γιούς στά μυστικά τῆς τέχνης του. Ἐμπορικῆς ἤ ἄλλης. Αὐτό ἔκανε γρήγορα τό παιδί ὑπεύθυνη καί δραστήρια μονάδα τῆς κοινότητας. Ἀναφέρονται περιπτώσεις παιδιῶν, πού, σταματώντας πρόωρα τίς σπουδές τους, ρίχνονταν μέ ὅλο τό δυναμικό τους στό ἐμπόριο, κάποτε κι ἀπό τά δώδεκα χρόνια τους.

Ἀπό πολύ νωρίς ἀκόμη καί γιά τούς ἴδιους λόγους, τ' ἀγόρια ξενητεύονταν στήν Ἀττάλεια, τή Σμύρνη, τό Ναζλί, τό Ἀϊδίνι. Σέ τοῦτες τίς περιπτώσεις οἱ παροικίες τῆς Σπάρτης στίς ἀντίστοιχες πόλεις ἀγκάλιαζαν ἀμέσως τά παιδιά αὐτά μέ πατρική στοργή καί ἀγάπη, βοηθώντας τα μέ κάθε μέσον, νά ἀναπτυχθοῦν οἰκονομικά καί κοινωνικά.

Ἐξ ἴσου πρόωρα, καθώς εἴδαμε, τ' ἀγόρια ἄρχιζαν πάντα τό κάπνισμα. Παράνομο, βέβαια. Δεῖγμα ἄκριτης μίμησης τῶν ἀντρῶν κι αὐτό.

Ἡ χρήση τῶν ναρκωτικῶν ἦταν ὁλότελα ἄγνωστη, ὄχι μονάχα στούς Χριστιανούς, ἀλλά καί στούς Τούρκους.

γ. Τά παιχνίδια

Εἶναι γεγονός, πώς τά παιδιά γρήγορα σοβαρεύονταν στή Σπάρτη. Οἱ συνθῆκες τῆς δυναστευόμενης μειονότητας τά ὑποχρέωναν γρήγορα, νά πάρουν τό μερίδιο τῆς εὐθύνης τους στή ζωή μιάν ὥρα ἀρχήτερα. Ἀγόρια καί κορίτσια. Κυρίως, βέβαια, τ' ἀγόρια. Τά παιχνίδια, ὅμως, γέμιζαν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς τους. Γενικά ὑπῆρχε μιά διαφοροποίηση ἀνάμεσα στά δυό φῦλα. Ὑπῆρχαν, ὅμως, καί παιχνίδια κοινά. Ἰδιαίτερα στίς σχολικές ἐκδρομές ἤ στίς οἰκογενειακές συναντήσεις.

Τό ἀγαπημένο καταφύγιο τοῦ ἀγορίστικου παιδόκοσμου ἦσαν τά ἀπέραντα περιβόλια τῆς Σπάρτης μέ τά ὀπωροφόρα. Ἐκεῖ τά παιδιά ἐλεύθερα αὐτοσχεδίαζαν τά δικά τους ἔργα. Μέ φέτες μήλων πού περνοῦσαν συμμετρικά σέ ξυλαράκια ἔφτιαχναν νερόμυλους. Ἀκόμη, βάρκες ἀπό τά πελεκούδια τῶν δέντρων. Ἤ καροτσάκια μέ ἄδεια καρούλια τῆς μητέρας γιά τίς οὐρές τῶν προβάτων (κουριούκ). Καί πλῆθος ἄλλα. Ἐκεῖ, ἀργότερα, τ' ἀγόρια πρωτοδοκίμαζαν τό κάπνισμα, σέ ἀρκετά μικρή ἡλικία. Ἦταν ἡ πρώτη γλύκα τοῦ παράνομου τσιγάρου στήν ἐφηβεία τους.

Τ' ἀγόρια προτιμοῦσαν ἐπίσης τά στρατιωτικά παιχνίδια. Ἡ πλατεία τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου ἦταν διάσημη γιά τίς παρελάσεις καί τίς φανταστικές ἐκστρατεῖες τῶν ἀγοριῶν. Γιά χρόνια πολλά ἀντηχοῦσαν οἱ στίχοι τοῦ πολεμικοῦ τραγουδιοῦ:

Στρατιῶται ὁπλισμένοι
τό πρωί γυμνασμένοι
δυό - δυό μέ χαρά...

Ὁπλισμένοι, λοιπόν, μέ ξύλινα ὅπλα ἤ κοντάρια καί, κυρίως, μέ ἄφθονη ἐθνική ἔξαρση καί μῖσος ἐνάντια στόν Τοῦρκο ἐχθρό, ἔκαναν τίς ἐξορμήσεις ἤ παρελάσεις τους σέ

σύνταξη αὐστηρή. Μετά τό 1912 οἱ Τοῦρκοι δέν ἐπιτρέπανε πιά παρόμοια παιχνίδια.

Τά «σκασιαρχεῖα» στά σχολεῖα —παρά τή φοβερή τους αὐστηρότητα— δέν ἦσαν καθόλου σπάνια. Τούς ἀνοιξιάτικους μῆνες βέβαια. Παρά τίς ὀδυνηρές συνέπειες πού εἶχαν τόσο ἀπό τούς δάσκαλους, ὅσο καί, κυρίως, ἀπό τό σπίτι. Οἱ δραπέτες κατέφευγαν στίς ἐξοχές, ὅπου, ἐκτός ἀπό τά παιχνίδια τους ἀνάμεσα στά δέντρα, ὑπῆρχε ἄνετο ἐνδιαίτημα γιά ἐλεύθερο κάπνισμα, κουβέντα, ὀργανωμένες ἐπιθέσεις στά (ξένα) περιβόλια γιά φροῦτα.

Ἀντίθετα, τούς χειμωνιάτικους μῆνες ἔκαναν τσουλῆθρες στούς πάγους τῶν δρόμων στό Γιοκάρ Μελλεσί. Τά πέταλα τῶν παπουτσιῶν τους εὐκόλυναν σημαντικά τό παιχνίδι τοῦ πρωτόγονου αὐτοῦ πατινάζ. Ἡ γειτονιά πού προτιμοῦσαν ἦταν τά στενοσόκακα δίπλα στόν Ἅγιο Εὐστάθιο. Συχνές ἀκόμη ἦσαν οἱ μονομαχίες μέ τά μεγάλα μπαστούνια πάγου, πού κρέμονταν στή βαρυχειμωνιά ἀπό τίς ρύσεις τῶν κεραμιδιῶν.

Κι ἄλλα παιχνίδια γέμιζαν τίς διαθέσιμες ὧρες τῶν ἀγοριῶν. Οἱ γνωστοί μας χρωματιστοί βῶλοι ἀπό πηλό. Τό πιό συνηθισμένο ἦταν ἡ προσπάθεια, νά τούς βάλουν ζυγούς μέσα σέ μικρές λακοῦβες στό χῶμα. Τότε κέρδιζαν ἄλλους τόσους. Ἂν ἦταν μονός ὁ ἀριθμός, τούς ἔχαναν.

Ἀνάλογο παιχνίδι ἦταν τό «Ντίλ Γκόζ». Ἐδῶ, ἀντί γιά βώλους, χρησιμοποιοῦσαν μικρά κοχύλια. Πολύ ἀγαπημένο ἦταν καί τό «σεμπέκ», ἕνα εἶδος ξύλινης σβούρας. Νικητής ἦταν ἐκεῖνος, πού θά ἔκανε τό σεμπέκ νά γυρίζει περισσότερη ὥρα.

Τό «Μέτ» (ἢ τσιλίκ) παιζόταν μέ ρακέτες καί δυό παῖχτες. Ἦταν ἕνα μακρόστενο πελεκημένο κομμάτι ξύλου, ἴσαμε δεκαπέντε πόντους. Τό χτυποῦσαν στή μιά του ἄκρη μέ τή ρακέτα καί, καθώς τιναζόταν ψηλά, τό ξαναχτυποῦσαν

← *Τυπική μέση ἀστική οἰκογένεια στή Σπάρτη. (Φωτ. 1905). Προσοχή στή φροντίδα πού δινόταν στό ντύσιμο τῶν παιδιῶν.*

μπροστά μέ δύναμη. Ὅποιος τό ἔστελνε μακρύτερα νικοῦσε.

Ἀνάλογο, περίπου, παιχνίδι ἦταν τό «πάκ-πάκ». Μόνο πού, ἀντί γιά τό τσιλίκ, χρησιμοποιοῦσαν ἕνα νύχι βοδιοῦ.

Τό «τσέρκι» ἦταν ἕνα σιδερένιο στεφάνι μέ διάμετρο ὀγδόντα πόντους, περίπου, πού τό κυλοῦσαν μ᾽ ἕνα μικρό ραβδάκι. Νικητής ἦταν ἐκεῖνος πού θά τό κυλοῦσε περισσότερη ὥρα, χωρίς νά τό ρίξει.

Τέλος, πολλά παιχνίδια ἔπαιζαν τά παιδιά μέ τά τόπια.

Τά κορίτσια ὀνειρεύονταν καί σχεδίαζαν τόν δικό τους φανταστικό κόσμο. Σύμφωνο πάντοτε μέ τή φύση τους. Ἔστηναν τά ψεύτικα νοικοκυριά τους. Παρίσταναν τίς δασκάλες. Ἔπαιζαν μέ τίς κοῦκλες. Τίς βάφτιζαν, τίς πάντρευαν, τίς ἔβαζαν νά κοιμηθοῦν. Ἔπαιζαν τό «κουτσό» μέ πέτρινες ἀμάδες πάνω σέ σχέδια, πού ἔκαναν στό χῶμα. Μέ κότσια, πού ἔβγαζαν ἀπό τό κρέας τοῦ ἀρνιοῦ, ἔπαιζαν τά «πεντόβολα».

Καί, τέλος, οἱ κούνιες, πού ἦταν κοινό παιχνίδι καί πολύ ἀγαπητό σέ ἀγόρια καί κορίτσια. Οἱ πανύψηλες καρυδιές στήν ἐξοχή ἦταν πρόσφορη βοήθεια γιά τό στήσιμο τῆς κούνιας. Συνηθίζονταν στίς ἐκδρομές τοῦ σχολείου ἤ στίς ὁμαδικές οἰκογενειακές ἐξόδους τοῦ καλοκαιριοῦ στίς ἐξοχές. Τ᾽ ἀγόρια πού κουνοῦσαν τίς κοπέλες, ἅρπαζαν τήν εὐκαιρία γιά μιά ἐπίδειξη δύναμης. Ἔστελναν τόσο ψηλά τήν κούνια, πού νά προκαλοῦν ἀληθινό φόβο. Μέσα στά τσιριχτά τῶν κοριτσιῶν φώναζαν:

— Πές μας ποιόν ἀγαπᾶς!

κι ἄν δέν ἀπαντοῦσε τό κορίτσι ἀμέσως, ἡ κούνια πήγαινε ἀκόμη ψηλότερα...

Ἀλησμόνητη ἀθωότητα τῶν παιδικῶν χρόνων.

4. Η ΤΕΛΕΥΤΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ

Οἱ ἄνθρωποι στή Σπάρτη γενικά ἦσαν μακρόβιοι. Τό ὑπέροχο κλῖμα, ἡ φυσική διατροφή, μιά ζωή βαλμένη στά κανάλια τῶν πανάρχαιων φυσικῶν νόμων καί τῶν κοινωνικῶν συναρτήσεων, συντηροῦσαν αὐτή τήν προαιώνια παράδοση μακροβιότητας. Γιά τούς ἴδιους λόγους ἡ βρεφική καί παιδική θνησιμότητα ἦταν μᾶλλον περιορισμένη. Οἱ θάνατοι ἀπό διάφορα ἀτυχήματα δέν ἦσαν συχνοί. Ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων μάκραινε σχεδόν ὥς τά προορισμένα του ὅρια.

Ἡ εἴδηση τοῦ θανάτου ἑνός Χριστιανοῦ διαδίδεται στήν κοινότητα σάν ἀστραπή. Τό πένθος εἶναι πάνδημο. Πρῶτο, βαρύ καθῆκον τῆς οἰκογένειας ἡ περιποίηση τοῦ νεκροῦ. Ἔργο λεπτό καί δυσάρεστο. Τό ἐπωμίζονται οἱ πιό μεγάλες καί οἱ πιό θαρραλέες γυναῖκες στό περιβάλλον του. Τό ντύσιμο, τό σαβάνωμα.

Ὁ Ναός κάθε συνοικίας διαθέτει ἕνα μονάχα φέρετρο ἀπό σκαλιστό ξύλο καρυδιᾶς. Τό παραχωρεῖ στούς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ὥς τήν ταφή του.

Στόν ὀντά τοῦ σπιτιοῦ, ἀκουμπισμένο στό τραπέζι τό φέρετρο μέ τό νεκρό. Ἀναμμένα κεριά. Λιβανιστήρι. Ὀλόγυρα οἱ στενοί συγγενεῖς, ντυμένοι στά μαῦρα. Πιό πέρα οἱ ἄλλοι καί οἱ φίλοι. Ὕστερα οἱ μοιρολογίστρες γυναῖκες, εἰδικευμένες γιά τήν περίπτωση. Αὐτοσχεδιάζουν καί στίχους, πού ἀναφέρονται στό μακαρίτη. Κινοῦνται ρυθμικά ὧρες ἀτέλειωτες μέσα στό γόο τους. Μιά τραγική ἔκσταση πού παρασύρει ὅλους, ὥς τό πρωί.

Ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ γινόταν μέ εἰδική ἄδεια τῶν Τουρκικῶν Ἀρχῶν. Νεκροταφεῖο, μέ τή σημερινή ἔννοια, τοὐλάχιστον, δέν ὑπῆρχε. Ἔθαβαν τούς νεκρούς πίσω ἀπό τό ἱερό, στόν περίβολο τοῦ Ναοῦ τῆς ἐνορίας πού ἀνῆκε. Συνήθεια πού εἶχαν ἐπιβάλει οἱ αἰῶνες γιά τό φόβο τῆς τυμβωρυχίας καί τῆς σκύλευσης τῶν νεκρῶν. Τή συναντᾶ κανείς καί σήμερα σέ μερικά χωριά τῆς Ἑλλάδας.

Ἂν ἡ νεκρή ἦταν ἀνύπαντρη κοπέλα, τήν ἔθαβαν μέ τό

Κηδεία νεαρῆς κόρης (τοποθετεῖται ἀνάμεσα στά 1910-1920). Διακρίνονται ὁ Πατάρων Μελέτιος καί δίπλα του ὁ Παπα-Γεράσιμος. Δεξιά ὁ Παπα-Χρῆστος Ἀγιακλόγλου (παπα-μολλά). Ἐντυπωσιακή ἡ ὀδύνη στά πρόσωπα τῶν συγγενῶν. Φέρετρο δέν ὑπάρχει καί ἡ νεκρή ντυμένη νυφικά φαίνεται σάν νά κοιμᾶται.

νυφικό της φόρεμα. Ἱερωμένοι —ἁπλοί ἐφημέριοι καί Δεσπότες— θάβονταν μέ τ' ἄμφιά τους, καθιστοί μέ τήν Ἁγία Γραφή στά γόνατα.

Γιά ὅλους τούς Χριστιανούς ἡ ταφή γινόταν δίχως φέρετρο. Αὐτό, ἀμέσως μετά τήν τελετή, τό ἐπέστρεφαν οἱ συγγενεῖς στό Ναό πού τό εἶχε παραχωρήσει.

Στίς κηδεῖες συχνά παρευρισκόταν ὁ Δεσπότης. Φυσικά μονάχα στούς ζεστούς μῆνες τοῦ χρόνου, πού κατοικοῦσε στή Σπάρτη. Ἡ παρουσία του ἦταν σίγουρη, βέβαια, στίς ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς κοινότητας καί πολύ συχνή στούς εὔπορους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, μάλιστα, ἦταν σίγουρος καί κάποιος ἐπικήδειος...

Ἀρκετά συχνοί στή Σπάρτη ἦσαν οἱ οἰκογενειακοί τάφοι[30]. Μετά τήν ταφή οἱ συγγενεῖς καί οἱ φίλοι ξαναγύριζαν στό σπίτι τοῦ νεκροῦ. Ἦταν ἡ ἐπίσκεψη «τῆς παρηγοριᾶς». Ἐκεῖ κερνοῦσαν καί τόν πικρό καφέ.

Σαράντα μέρες μετά, ἀκολουθοῦσε τό μεγάλο μνημόσυνο[31]. Τά σαραντάμερα. Πολλές μέρες πρίν, τό σπίτι ξεσηκωνόταν γιά καθαριότητα καί ἄλλες προετοιμασίες. Ἔβραζαν τό σιτάρι γιά τά κόλυβα. Συγγενικά κορίτσια ἀνύπαντρα τά μοίραζαν στά σπίτια συγγενῶν καί φίλων. Ἦταν σάν μιά ἐπίσημη πρόσκληση. Ζύμωναν ἀκόμη καί μεγάλα ψωμιά. Κάτι, περίπου, σάν τούς ἄρτους τῆς ἀρτοκλασίας. Ζύμωναν καί «σουσαμλή κοσσμά». Τά μοίραζαν μαζί μέ τά κόλυβα.

Ἀνήμερα στά σαράντα οἱ καλεσμένοι, ντυμένοι ἀνάλογα, πήγαιναν γιά τό μνημόσυνο στήν ἐκκλησία. Μετά τό

30. Σχετικά ὁ Κ. Νικολαΐδης μέ πληροφόρησε καί τοῦτο. Στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας κάποιος Μουτασαρίφης (Ἔπαρχος) θέλησε νά συμμαζέψει τούς ἀμέτρητους νεκρούς ἀπό τούς τάφους πού ἦσαν διάσπαρτοι σέ ὅλη τήν πόλη. Γύρω ἀπό τό μεγάλο τζαμί τῆς πλατείας ὑπῆρχαν ἄφθονοι. Ὅταν τούς ἀνέσκαψαν, βρῆκαν τέσσερις καί πέντε σκελετούς στόν καθένα, πρᾶγμα ἀσυνήθιστο γιά Μουσουλμάνους. Ἀργότερα διαπιστώθηκε, πώς οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες ἀνῆκαν σέ ἐξισλαμισθέντες Χριστιανούς. Ἡ διαπίστωση αὐτή ὁδήγησε στό συμπέρασμα, πώς οἱ τελευταῖοι αὐτοί νεκροί θέλησαν, νά ταφοῦν στούς τάφους τῶν προγόνων τους.

31. Στήν σπάνια περίπτωση σύμπτωσης μέ ἡμερομηνία γάμου, ὁ γάμος πάντα ἀκολουθοῦσε.

τρισάγιο ἐπέστρεφαν στό σπίτι. Μπροστά, σύσσωμοι, προχωροῦν οἱ ἄντρες. Ἀκολουθοῦν, σέ μικρή ἀπόσταση οἱ γυναῖκες.

Στό σπίτι προσφέρουν καφέ, φέτες ἀπό τά ψωμιά καί τυρί κασέρι. Ἐπιμνημόσυνο γεῦμα δέν συνηθιζόταν στή Σπάρτη.

Τό πένθος, συνήθως, κρατοῦσε πολύ. Τό βάρος καί ἡ διάρκειά του ἦσαν ἀνάλογα μέ τήν ἡλικία καί τή σχέση τοῦ νεκροῦ — ἤ τῆς νεκρῆς— μέ τήν οἰκογένεια. Γιά τίς χῆρες ἕνας δεύτερος γάμος ἦταν ἀδιανόητος. Ὅσο κι ἄν ἦσαν νέες. Οἱ χῆρες ἦσαν οἱ μόνες γυναῖκες, πού ἐπιτρεπόταν νά καπνίζουν. Τέλος, μιά ἔξοδός τους ἀπό τό σπίτι γιά πολύ καιρό ἦταν μᾶλλον ἀπίθανη.

Ἡ αὐτοκτονία ἦταν βαρύτατο ἔγκλημα ἐνάντια στό Θεό καί στήν κοινότητα. Στή Σπάρτη ἦταν ἄγνωστη. Οἱ τελευταῖοι Σπαρταλῆδες θυμοῦνται ἀμυδρά μονάχα μία. Ἦταν γυναίκα. Κανένας ἱερέας δέν εἶχε δεχτεί, νά τή διαβάσει. Τήν ἔβαλαν σ' ἕνα τσουβάλι καί τήν πέταξαν σέ χαράδρα. Σάν τό σκυλί. Τό στίγμα κυνήγησε ἀπάνθρωπα γιά ὅλα τά χρόνια τήν οἰκογένεια. Ἄφησε τά κορίτσια τους ἀνύπαντρα. Ἡ ἀποστροφή τῶν Χριστιανῶν στό φαινόμενο ἔφτανε ὥς τή μονομανία.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ἡ λίμνη τοῦ Γκιολτζούκ, ἀπό τίς ὡραιότερες τοποθεσίες στά περίχωρα τῆς Σπάρτης καί ὁ συνηθέστερος τόπος ἐκδρομῶν τῶν Σπαρταλήδων.

1. ΓΕΝΑΡΗΣ

α. Ἡ Πρωτοχρονιά

Μέσα σέ πυκνά χιόνια καί μέ κρύο, πολλούς βαθμούς κάτω ἀπό τό μηδέν, οἱ Σπαρταλῆδες ὑποδέχονταν μέ πολλή χαρά τόν καινούργιο χρόνο. Ἡ γιορτάσιμη ἀτμόσφαιρα τῆς Πρωτοχρονιᾶς ἦταν ἡ φυσική συνέπεια τῆς χαρᾶς τῶν Χριστουγέννων.

Ἡ προετοιμασία γιά τή γιορτή ἦταν γεμάτη ἀπό εὐωδιές γλυκῶν, πού ἔψηναν ὅλα τά σπίτια. Ἀκόμη καί οἱ πιό φτωχοί, πού χρησιμοποιοῦσαν πετμέζι στά γλυκά, ἀντί γιά ζάχαρη πού ἦταν ἀκριβή. Γκιορούκια, μπακλαβάδες, καταΐφια. Γιά τούς πολύ φτωχούς πάντα ἕνα χέρι φιλόστοργο θά φρόντιζε, νά τούς χαρίσει λίγη ζάχαρη αὐτές τίς μέρες. Ἦταν ἔθιμο παλιό τή μέρα ἐτούτη «νά καπνίσει ζάχαρη στό τζάκι». Ἂν τό σπίτι πενθοῦσε, τό ἔθιμο κρατιόταν μέ τήν κυριολεξία του. Ἡ οἰκοδέσποινα ἔριχνε μιά χούφτα ζάχαρη στό ἀναμένο τζάκι.

Τό ἔθιμο νά ψήνουν γαλοπούλα δέν ἦταν γνωστό. Παρ' ὅλ' αὐτά ἀρκετοί συνήθιζαν τή μέρα ἐτούτη νά τήν προμηθεύονται γιά τήν πρωτοχρονιάτικη σούπα τους, πού ἦταν καθιερωμένη. Τό κρέας φυσικά δέν ἔλειπε ἀπό κανένα σπίτι, καθώς καί ὅλα τά ὑπόλοιπα μιᾶς πλούσιας πρωτοχρονιάτικης μέρας.

Ἡ παραμονή ἄρχιζε μέ τά κάλαντα, τραγουδισμένα στά Ἑλληνικά:

Ἅγιος Βασίλης ἔρχεται
καί δέ μᾶς καταδέχεται...

Τά ἔλεγε ἡ αὐτοσχέδια μαντολινάτα τῶν νέων στίς γειτονιές. Σπίτι μέ σπίτι ἄνοιγαν οἱ πόρτες χαρμόσυνα, νά τούς ὑποδεχτοῦν. Κυρίως, ὅμως: ν' ἀνταποκριθοῦν στόν ἔρανο,

πού ἔκαναν μ' αὐτό τό πρόσχημα οἱ Χριστιανοί γιά τά σχολεῖα τους. Γερές εἰσπράξεις.

Ἐτούτη ἡ κεφάτη μαντολινάτα γέμιζε μέ χαρά εὐφρόσυνη τή γιορτάσιμη ἀτμόσφαιρα τῶν ἡμερῶν, πού, συνήθως βαστοῦσε ὥς τ' Ἅη-Γιαννιοῦ.

Τά παλιότερα χρόνια, μέχρι τό μεγάλο σεισμό τοῦ 1914, οἱ νέοι γύριζαν τή νύχτα τῆς παραμονῆς στά σπίτια τῶν Χριστιανῶν. Μέσα στήν παγωνιά καί τό βαθύ σκοτάδι, πηδώντας ἀπό δῶμα σέ δῶμα, μέ τ' ἀναμμένα φαναράκια τους, ἔμοιαζαν μυθικά ξωτικά ἤ καλικάντζαροι. Ἀπό τήν καμινάδα τοῦ σπιτιοῦ ἔριχναν μ' ἕνα σπάγγο μιά σακούλα καί ἕνα μεγάλο ἄσπρο ρεπάνι (ρέβα). Ἡ πρώτη ἦταν γιά τά πεσκέσια. Ἡ δεύτερη γιά τά νομίσματα (μετζήτια). Συχνά μ' ἕνα σκοινί κατέβαζαν ἀπό τήν καμινάδα κι ἕνα σταμνί, ζητώντας νά τούς τό γεμίσουν μέ κρασί. Ὕστερα διασκέδαζαν τούς οἰκοδεσπότες μ' ἕνα χαρούμενο τραγούδι στά Τούρκικα, πού, πάνω-κάτω, ἔλεγε τοῦτα τά λόγια:

Δώστε παστουρμά ἀπ' τόν πιό παχύ
δώστε καί σουτζούκι τό πιό μπαχαρλί
γκιορούκι τό πιό βουτυρᾶτο
μπακλαβά τόν πιό μελᾶτο
καί μετζήτια καθαρά!..

Μέσα σέ γέλια καί χαρούμενες φωνές συμπλήρωναν καί τοῦτα: «Ἄν μᾶς δώσετε, νά σᾶς δώσει ὁ Θεός ἀγοράκι μέ χρυσό... πουλάκι. Ἄν ὄχι, κοριτσάκι μέ κασίδικο κεφάλι».

Ὁ σεισμός μέ τό γκρέμισμα τῶν παλιῶν σπιτιῶν πῆρε μαζί του καί τό ἔθιμο. Στά καινούργια σπίτια δέν ὑπῆρχαν πιά δώματα. Οἱ παρέες τώρα χτυποῦσαν τίς πόρτες τῶν σπιτιῶν καί δέν αἰφνιδίαζαν πιά ἀπό τίς καμινάδες. Αὐτά γιά τά παιδιά.

Τό ἔθιμο τῆς χαρτοπαιξίας, εἰδικά γιά τή βραδιά αὐτή ἦταν ἄγνωστο στή Σπάρτη. Ἄγνωστη ἦταν ἐπίσης καί ἡ βασιλόπιτα. Τά δῶρα συνηθίζονταν, ἀλλά ὄχι στήν κλίμα-

κα, πού γνωρίζουμε σήμερα. Εἶχαν κυρίως χαρακτήρα ἐπίσημο καί γιά ἐξαιρετικές περιπτώσεις.

Ἀνήμερα τήν πρωτοχρονιά ἦταν γιά τούς Χριστιανούς ἀργία. Οἱ μεγάλοι ἔκαναν ἐπισκέψεις γιά λόγους ἐθιμοτυπίας στά σπίτια συγγενῶν καί φίλων. Κυρίως, βέβαια, οἱ ἄντρες. Συνηθίζονταν παντοῦ τά κεράσματα καί οἱ εὐχές. Ἐκεῖνο τό δέσιμο τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους.

Τό πρωτοχρονιάτικο τραπέζι συνήθως μέ σούπα κιουλάχ[1] καί μέ κρέας, τυρόπιτες καί ἰδίως ἄφθονα γλυκά. Στήν πρώτη θέση πάντα ὁ πρωτοχρονιάτικος μπακλαβάς.

Τό βράδυ, ἀπό νωρίς, οἱ ἐπισκέψεις γίνονταν μόνο στά σπίτια πού γιόρταζαν τή μνήμη τοῦ Ἁγίου Βασιλείου.

β. Τά Φῶτα

Ἡ γιορτή τῶν Φώτων[2] συναγωνιζόταν —ἄν δέν τήν ξεπερνοῦσε— σέ λαμπρότητα, αἴγλη καί μεγαλοπρέπεια τό Πάσχα. Ἦταν γιορτή μοναδική, πού τή σπουδαιότητα καί τή σημασία της ἀναγνώριζαν ἐπίσημα καί οἱ Τοῦρκοι. Ἐτούτη, μάλιστα, τήν ἀναγνώριση τήν ἐκδήλωναν ἔμπρακτα κάθε χρόνο μέ τήν ἀποστολή τιμητικοῦ ἀποσπάσματος «τζανταρμάδων» (χωροφυλάκων). Συνήθεια πού κράτησε ὡς τά 1908[3]. Ἀλλά καί πολλοί ξένοι ὑπήκοοι, πού, γιά διάφορους λόγους, παρεπιδημοῦσαν στή Σπάρτη, φρόντιζαν τή μέρα ἐτούτη, νά μή χάνουν τή γιορτή. Τό θέαμα ἦταν μοναδικό.

Πολλές μέρες πρίν ἀπό τά Φῶτα ἄρχιζαν ἐντατικές προετοιμασίες. Κοσμήματα, πολυέλαιοι, κηροπήγια, τάματα,

1. Δές Κεφ. Β΄, ΤΟ ΣΠΙΤΙ.

2. Οἱ Τοῦρκοι ὀνόμαζαν τή γιορτή Γιλντίζ Μπαϊράμ.

3. Στίς 11 Ἰουλίου 1908 ἔγινε ἡ διαβόητη ἀνακήρυξη τοῦ «Συντάγματος» (Ἐλευθερία - Ἰσότης - Ἀδελφότης). Αὐτονόητο, βέβαια, ἦταν, πώς ἡ τριάδα ἐκείνη τῶν ἀξιῶν θά ἴσχυε μονάχα γιά τούς Τούρκους. Ἑφτά μόλις χρόνια μετά, ἀκολουθεῖ ἡ τρομακτική γενοκτονία τῶν Ἀρμενίων καί σέ ἄλλα ἑφτά τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν.

ἑξαπτέρυγα. Ὅλος ἐκεῖνος ὁ μυθικός πλοῦτος, πού διακοσμοῦσε τούς Ναούς τῆς Σπάρτης, συγκεντρωνόταν γιά μιά μέρα σ᾽ ἕναν καί μόνο: στή Μητρόπολη (Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου). Ἐτοῦτος ὁ Ναός, ὅπου γινόταν γιά τή μέρα τῶν Φώτων ἡ «μονοκλησιά»[4], βρισκόταν πολύ κοντά στό Τσάι.

Ἡ μεγάλη μέρα ἄρχιζε μέ τόν ὄρθρο στίς 2 τό πρωί. Πολύ νωρίτερα, φυσικά, οἱ νεωκόροι εἶχαν φροντίσει, νά ξυπνήσουν τούς πιστούς στά σπίτια τους, χτυπώντας τά σήμαντρα πόρτα μέ πόρτα. Μέσα στό ἄπλετο, λαμπρό φῶς τῶν πολυέλαιων καί τῶν ἑκατοντάδων κεριῶν καί καντηλιῶν πού γέμιζαν τό Ναό, ὅλοι οἱ ἱερεῖς —συχνά κι ὁ Δεσπότης— στολισμένοι στά ἱερά ἄμφια, θύμιζαν παλιές, βυζαντινές δόξες, ξεχασμένες πιά γιά πάντα. Καί τοῦτος ὁ ὄρθρος βαστοῦσε ὥς τίς 6 τό πρωί περίπου.

Μετά τή δοξολογία καί τό «Δοῦλοι Κύριον», ὅλο τό ἐκκλησίασμα, καθώς καί οἱ χιλιάδες τῶν πιστῶν πού δέν χωροῦσαν στό Ναό, ξεκινοῦσαν γιά τή γέφυρα τοῦ Χατζη-Ἀναστάς Ἐφέντη. Ἦταν στ᾽ ἀλήθεια μιά λαμπρή πομπή. Μέσα στούς πελώριους, ἁπαλούς ὄγκους τοῦ χιονιοῦ, μέ τό κρύο νά παγώνει κάποτε ὡς καί τίς στάλες τοῦ ἁγιασμοῦ στούς κλώνους τοῦ βασιλικοῦ πού κρατοῦσε ὁ ἱερέας. Ἡ σιωπηλή ἀργοκίνητη θάλασσα τῶν πιστῶν ὅδευε γιά τό πατροπαράδοτο ἔθιμο: τήν κατάδυση τοῦ Τίμιου Σταυροῦ. Μπροστά τά λάβαρα καί τά ἑξαπτέρυγα, πού ἄστραφταν στίς πρῶτες ἀνταύγιες τῆς μέρας, πού ξημέρωνε καί στίς μαρμαίρουσες λάμψεις τῶν φανῶν καί τῶν λαμπάδων. Ὁ Δεσπότης καί οἱ χρυσοστόλιστοι ἱερωμένοι, οἱ ψάλτες. Καί τέλος τό ἐκκλησίασμα, οἱ χιλιάδες Χριστιανοί μέ τίς λαμπά-

4. Μονοκλησιά, σύμφωνα μέ κανονισμό πού εἶχε ἐκδόσει ἡ Δημογεροντία, γινόταν τρεῖς φορές τό χρόνο, τό Πάσχα, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καί τά Φῶτα. Τό ἐκκλησίασμα καί τῶν τεσσάρων ἐνοριῶν, ἀλλά καί οἱ ἱερεῖς, τά κειμήλια καί τά ἅγια λείψανα τῶν τεσσάρων κύριων ναῶν μαζεύονταν σ᾽ ἕναν. Οἱ νεωκόροι ὅλοι ἦταν στή διάθεση τῆς Μητρόπολης γιά τίς μεταφορές, καθώς καί γιά κάθε βοηθητική ἐργασία.

Ἡ συνοικία τοῦ Τσάι, στίς ὄχθες τοῦ Κέστρου ὅπως εἶναι σήμερα. Τό ποτάμι δέν ὑπάρχει πιά, παρά μονάχα τό χειμώνα, κατεβάζοντας τά νερά τῆς βροχῆς. Στό στηθαῖο τῆς κοίτης ἁπλωμένα χαλιά στόν ἥλιο στεγνώνουν μετά τό πλύσιμο.

δες[5] ἀναμμένες. Ἄντρες, γυναῖκες καί παιδιά κάθε ἡλικίας. Μιά θεία, κατανυκτική πομπή ἀπό ἄλλους καιρούς, ἕνα πλέγμα μυθικό ἀπό τά βάθη τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καί τό ἀνεξήγητο θάμπος τοῦ μυστηρίου.

Ἡ γέφυρα τοῦ Χατζη-Ἀναστάς Ἐφέντη, εἰδικά διακοσμημένη γιά τή μέρα ἐτούτη. Δάφνες, μυρσίνες καί κλαδιά πού στόλιζαν ὄχι μονάχα τήν ἐξέδρα, ἀλλά κι ὅλο τό πέρασμά της. Ἦταν λίγο πιό πάνω ἀπό τή γέφυρα τοῦ Τσοντάν-Μπαμπά[6], ὅπου καί τά νοητά ὅρια ἀνάμεσα στήν Τούρκικη καί τή Χριστιανική πόλη. Σέ τούτη τή γέφυρα ἀκριβῶς στεκόταν τό ἱερατεῖο.

Δεξιά ἀπό τό Τσάι, τά μπαλκόνια καί τά κατώφλια καί τά

5. Ὁ Παπα-Ἰωακείμ στ' Ἀπομνημονεύματά του ἀναφέρει πώς οἱ λαμπάδες αὐτές ζύγιζαν 50 δράμια μελισσοκέρι ἡ καθεμιά. Καί πώς τά ἔσοδα ἀπό τήν πώλησή τους πήγαιναν ἐξ ὁλοκλήρου στή Σχολική Ἐφορεία.

6. Χάρη στήν ἄψογη κατασκευή της ἡ γέφυρα αὐτή σώζεται ὡς τά σήμερα.

σκαλοπάτια, πλημμυρισμένα ἀπό κόσμο. Μέσα στό ἀχνό σύθαμπο τοῦ χιονιοῦ, στίς ἰριδίζουσες λάμψεις τῶν πάγων, πού κρέμονταν σέ σχήματα φανταστικά ἀπό τά κεραμίδια καί τίς στέγες, οἱ λάμψεις τῶν κεριῶν καί ἡ μέθεξη στό τελούμενο μυστήριο. Λίγο νωρίτερα ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἥλιου γινόταν ἡ κατάδυση τοῦ Σταυροῦ κι ὁ Δεσπότης ἤ ὁ προϊστάμενος ἐφημέριος ἔκανε τό «μικρό ἁγιασμό».

Εἶναι ἀξιοσημείωτο νά ποῦμε, πώς τό πανηγύρι πού ἀκολουθοῦσε περισσότερο συγκινοῦσε τούς Τούρκους, παρά τούς Χριστιανούς. Μέ τό βύθισμα τοῦ Σταυροῦ ἀρκετοί Χριστιανοί, ἀλλά περισσότεροι Τοῦρκοι βουτοῦσαν ἀμέσως στά παγωμένα νερά τοῦ Τσάι, γιά νά πιάσουν τό Σταυρό. Πανδαιμόνιο ἀπό εὐχές, ἐπευφημίες καί φωνές, πειράγματα καί προτροπές. Καθώς ἀκόμη καί στίς μέρες μας, περισσότερη ἦταν ἡ τύχη ἤ ἡ εὐλογία νά τόν βρεῖς πρῶτος καί πολύ λιγότερα τά οἰκονομικά ὀφέλη πού ἀκολουθοῦσαν μέ τήν περιφορά τοῦ σταυροῦ στίς γειτονιές.

Τρεῖς γέφυρες πιό κάτω, στό Ταμπάκ Χανέ Κιοπρουσού γινόταν καί τοῦτο τό ἀπίστευτο. Πολλοί ἄρρωστοι Τοῦρκοι, ἄντρες καί γυναῖκες, σπάζοντας τόν πάγο, ἔπεφταν μέσα στά νερά τοῦ ποταμοῦ. Πίστευαν, πώς στ' ἁγιασμένα νερά του θἄβρισκαν τώρα τή γιατριά στίς χρόνιες παθήσεις τους. Ἡ ἄλλη «κολυμβήθρα τοῦ Σιλωάμ» τῆς Γραφῆς. Δέν ξέρω πόσο ἀπέδιδε τό ἔθιμο αὐτό. Τό γεγονός τῆς διατήρησής του μέσα στούς αἰῶνες καί ἡ ἀντοχή του στήν ἐπανάληψη πρέπει, μᾶλλον, νά συσχετίζεται μέ κάποια χειροπιαστά ἀποτελέσματα. Ἀλλοιῶς θά χανόταν.

Οἱ Τοῦρκοι βυρσοδέψεις μέ τή σειρά τους φρόντιζαν νά γεμίζουν μέ τό ἁγιασμένο νερό τά πιθάρια τους. Τό χρησιμοποιοῦσαν γιά νά παρασκευάζουν τή ζύμη, πού θά κατεργάζονταν τά δέρματά τους. Τόση ἦταν ἡ πίστη τους σ' αὐτό, πού ἰσχυρίζονταν, πώς, ἄν δέν τό ἔκαναν, τά δέρματά τους... θά βρωμοῦσαν.

Ἀλλά ὁ ἁγιασμός τῶν νερῶν ἦταν γενικότερος. Καί τοῦτο τό πίστευαν βαθειά οἱ Τουρκάλες, πού φρόντιζαν ἀπό

'Ασημένιος Σταυρός άπό τό Ναό τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. (Συλλογή «Ἕνωσης Σπάρτης»)

πολύ νωρίς, νά πάρουν νερό ἀπό τίς βρύσες τῶν Χριστιανῶν, «γιά νά πάει καλά ἡ χρονιά». Ὅσο γιά τά παιδιά τῶν Τούρκων, ἦταν παλιά συνήθεια, νά στήνουν ἐνέδρες στά Χριστιανόπουλα καί νά τούς κλέβουν μέ βία τόν ἁγιασμό γιά τά δικά τους σπίτια! Θά τόν χρησιμοποιοῦσαν κι αὐτῶν οἱ μάνες γιά ὅλες τίς ἀρρώστιες στό χρόνο πού θ᾽ ἀκολουθοῦσε.

Αὐτά κι ἄλλα περίεργα ἔθιμα τῶν Τούρκων θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν παλιά κρυπτοχριστιανικά κατάλοιπα. Πῶς ἀλλοιῶς νά ἐξηγήσει κανείς ἐτούτη τή βαθειά τους πίστη σέ λατρευτικά σύμβολα καί ἱεροτελεστίες, τόσο μακρινές ἀπό τίς παραδόσεις τοῦ Ἰσλάμ;

Ὕστερα ἀπό τό ἱερό θάμπος αὐτῆς τῆς τελετῆς ἡ ἴδια πομπή, μέ τήν ἴδια πάντα τάξη καί λαμπρότητα ἐπέστρεφε στό Ναό τῶν Ταξιαρχῶν γιά τό μεγάλο ἁγιασμό. Γιά τό σκοπό αὐτό στό σολέα τοῦ Ναοῦ ὑπῆρχε εἰδικά χτισμένο ἀναβρυτήριο. Ἀκολουθοῦσε ἡ μεγάλη λειτουργία μέ τή συμμετοχή ὅλων τῶν ἱερέων καί τοῦ Δεσπότη. Ἡ μέρα εἶχε πιά προχωρήσει γιά τά καλά.

Μετά τήν ἀπόλυση εὐχές, ἀσπασμοί, ἀγκαλιές. Ἀκολουθοῦσαν ὅλη μέρα γιορταστικές ἐπισκέψεις στά σπίτια συγγενῶν καί φίλων, ἀνταλλαγές δώρων καί τραπεζώματα.

Τό βράδυ ὁ Ἑσπερινός τό ἴδιο λαμπρός καί μεγαλόπρεπος. Πολλές ἀρτοκλασίες καί οἱ πολλοί, πού γιόρταζαν τήν ἐπόμενη μέρα, ἔδιναν μιάν ἐξαιρετική βαρύτητα στή βραδιά. Οἱ Γιάννηδες καί Ἰορδάνηδες ἀφθονοῦσαν ἰδιαίτερα στή Σπάρτη.

γ. Τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν

Στίς 30 τοῦ Γενάρη ἡ μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, πού εἶναι προστᾶτες τῶν σχολείων καί τῆς παιδείας γενικότερα, γιορταζόταν πανηγυρικά στή Σπάρτη. Ἡ μεγάλη λειτουργία γινόταν κάθε χρόνο σ᾽ ἕναν ἀπό τούς τέσσερις μεγάλους Ναούς, ἐκ περιτροπῆς. Γινόταν «μονοκλησιά» μέ ὅλο τό

ἱερατεῖο παρόν καί ὁπωσδήποτε τόν Δεσπότη, πού φρόντιζε νά βρίσκεται πάντα τέτοια μέρα ἐκεῖ, ἄσχετα μέ τό φοβερό καιρό, πού, συνήθως, ἐπικρατοῦσε.

Ὁ Ναός στολιζόταν ἀπό μέρες πρίν. Μύρτα καί δάφνες καί ἄνθη στήν Πύλη καί σ' ὁλόκληρο τό ἐσωτερικό. Ἀπό νωρίς ἄρχιζε ἡ συρροή τοῦ πλήθους τῶν πιστῶν. Ἡ συγκέντρωση τῶν μαθητῶν γινόταν πρῶτα στό μεγάλο σχολεῖο, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦσαν σέ αὐστηρή σύνταξη. Μαθητές καί μαθήτριες στά λευκά. Ἀκολουθοῦσαν τά μέλη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ Δημογεροντία σύσσωμη, οἱ Ἔφοροι, οἱ δάσκαλοι, οἱ δασκάλες, οἱ καθηγητές. Τέλος, οἱ γονεῖς καί οἱ κηδεμόνες.

Ἡ Θεία Λειτουργία λαμπρή, μέ βυζαντινή μεγαλοπρέπεια, ἦταν πάντοτε κοσμημένη μέ κάποιον ὁμιλητή, συνήθως ἐκπαιδευτικό, πού ἔλεγε τόν πανηγυρικό τῆς ἡμέρας. Ἀμέσως μετά γινόταν τό ἐτήσιο μνημόσυνο γιά τούς μεγάλους δωρητές καί εὐεργέτες τῶν σχολείων. Στή μέση τοῦ σολέα ὁ μεγάλος δίσκος μέ τά κόλυβα. Ἀπό τίς δυό πλευρές του, δεξιά κι ἀριστερά, ἀπό δυό μαθήτριες κρατώντας στέφανα ἀπό δάφνη καί λαμπάδες στολισμένες μέ κορδέλες ἄσπρες, μαῦρες, κόκκινες καί γαλάζιες. Εἰκόνα αὐστηρῆς μεγαλοπρέπειας.

Μετά τό τέλος τοῦ ἐκκλησιασμοῦ ἡ ἐπιστροφή στό σχολεῖο γινόταν μέ τήν ἴδια σύνταξη τῶν μαθητῶν καί τήν ἴδια ἱεράρχηση τῶν προυχόντων. Ἀκολουθοῦσε σύντομη γιορτή μέ ἀπαγγελίες καί θεατρικά σκέτς, γιά νά καταλήξει στό μεγάλο ἐτήσιο ἔρανο γιά τήν προώθηση τῶν σκοπῶν τῆς Παιδείας. Τόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀνταπόκριση τῶν παρισταμένων καί τόσο γενναιόδωρη, πού νά καλύπτεται τό ἕνα τρίτο τοῦ σχολικοῦ προϋπολογισμοῦ, σ' ἕναν καί μόνο ἔρανο!

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ μεγάλη αὐτή σχολική γιορτή μετατέθηκε γιά τήν Κυριακή τοῦ Θωμᾶ. Καί δέν ἦταν αἰτία μονάχα τό φοβερό κρύο, πού ἐμπόδιζε τόν Δεσπότη νά ἔρχεται ἀπό τήν Ἀττάλεια (ὅπου παραχείμαζε), ἀλλά καί οἱ

δυσκολίες πού συναντοῦσαν οἱ ξενητεμένοι Σπαρταλῆδες, νά ἐπιστρέφουν στή γενέτειρά τους μέ τέτοιο καιρό.

Ἔτσι ἡ μεγάλη γιορτή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἔμεινε, νά γιορτάζεται μονάχα στό αὐστηρό τυπικό τῆς ἡμέρας.

2. ΦΛΕΒΑΡΗΣ

Ὁ τελευταῖος, τυπικά, μήνας τοῦ χειμώνα κρατοῦσε, ἐν τούτοις, καλά τό κρύο καί τό χιόνι ἀκόμη. Καί μαζί μ' αὐτά τίς γλυκειές, σπιτικές βραδιές κοντά στό τζάκι. Συχνά τό μήνα αὐτόν ἔκλειναν τά σχολεῖα γιά κάμποσες μέρες ἐξ αἰτίας τοῦ δυνατοῦ κρύου καί τοῦ χιονιᾶ. Σπουδαῖες μέρες δέν εἶχε ὁ Φλεβάρης. Μονάχα στήν πρώτη τοῦ μήνα, γιορτή τοῦ Ἁγιου Τρύφωνα, ἡ μέρα εἶχε μιάν ἰδιαιτερότητα γιά ὅσους εἶχαν ἀμπέλια. Κι αὐτή περιορισμένη, βέβαια, γιατί οἱ Σπαρταλῆδες δέν ἦσαν γεωργοί καί, πολύ περισσότερο, ἀμπελουργοί.

Ἡ λειτουργία στήν ἐκκλησία κι ὁ ἁγιασμός τῆς πρωτομηνιᾶς ξεκινοῦσαν τή γιορτή. Ὕστερα οἱ πιστοί ἔπαιρναν τόν ἁγιασμό καί τόν ραντίζανε στ' ἀμπέλια τους. Πίστευαν, πώς ἔτσι ξόρκιζαν τό κακό γενικά καί ἰδιαίτερα τά σκουλήκια.

Στίς δέκα τοῦ μήνα, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἦταν ἡ μέρα γιορτῆς τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν. Τή νύχτα ἔβαζαν κόλυβα κάτω ἀπό τό μαξιλάρι τους, λέγοντας τούτη τήν εὐχή:

Ἅγιε μου Θόδωρε καλέ
καβαλάρη καί πεζέ
στίς ἐρήμους περπατᾶς
καί τίς τύχες συναντᾶς,
ἅμα δεῖς καί τή δική μου
νά μοῦ τήνε χαιρετᾶς.

Πίστευαν στή δύναμη πού εἶχε ὁ ἅγιος καβαλάρης νά μεσιτέψει, γιά νά βροῦν τόν ἄντρα τῶν ὀνείρων τους!..

3. ΜΑΡΤΗΣ

α. Οἱ Ἀποκριές

Μέ τίς πρῶτες, ἀβέβαιες πινελιές τῆς ἄνοιξης ἔμπαινε ὁ Μάρτης. Ἄπλα τῶν περιβολιῶν μέ τίς ἀνθισμένες κερασιές. Τά χιόνια τοῦ Ταύρου καί τῆς πολιτείας πού ἀρχίζουν νά λυώνουν. Τό κρύο, πού τά βράδια εἶναι ἀκόμη τσουχτερό. Μήνας ἀβέβαιος καί σκυθρωπός. Γι' αὐτό τούς ἀγέλαστους Σπαρταλῆδες συχνά τούς ἔλεγαν... Μάρτηδες.

Ὑποδέχονταν τόν καινούργιο μήνα καί μαζί του τήν ἄνοιξη μ' ἕνα ἔθιμο πολύ παλιό. Ἔδεναν στό ἀριστερό χέρι τῶν παιδιῶν στριφτή, ἀσπροκόκκινη κλωστή, σάν βραχιόλι, τραγουδώντας:

Μάρτ μπενίμ
πιρέ σενίν
ἄκ μπενίμ
γκαρά σενίν[7].

Ὁ Μάρτης ἦταν ὁ μήνας τῆς Ἀποκριᾶς. Οἱ Κυριακές της καί ἰδιαίτερα ἡ τελευταία, γεμᾶτες εὐθυμία καί τραγούδι καί φαγοπότι, κυλοῦσαν μέσα στό χαρούμενο ξεφάντωμα, τά ὄργανα, τό καρναβάλι. Τοῦτες τίς μέρες τά σπίτια ἦσαν ὅλα ἀνοιχτά στίς παρέες τῶν ἀντρῶν. Τρελλές συντροφιές. Γύριζαν μεταμφιεσμένοι ἀπό γειτονιά σέ γειτονιά, χορεύοντας μέ ὄργανα ὥς τό πρωί καί μαζεύοντας λεφτά γιά τούς φτωχούς. Φυσικά μεταμφιέζονταν μονάχα οἱ ἄντρες. Παρίσταναν γυναῖκες, πεθερές, μέ τεράστιους γοφούς καί στήθη. Ἤ τούς «ζαπτιέδες» μέ φυσεκλίκια σταυρωτά στό στῆθος.

Τά παλιότερα χρόνια, πρίν ἀπ' τό μεγάλο σεισμό τοῦ 1914, οἱ συντροφιές ἀνέβαιναν στό δῶμα τῶν σπιτιῶν κι ἀπό τίς καπνοδόχους ἔριχναν μέ τό σκοινί καλάθια. Ὁ οἰκοδε-

7. Ὁ Μάρτης δικός μου / ὁ ψύλος δικός σου / τό ἄσπρο δικό μου / τό μαῦρο δικό σου.

'Απόκρηες στή Σπάρτη (1911).

σπότης ἔπρεπε, νά ρίξει λεφτά ὁπωσδήποτε. Διαφορετικά δέν τούς ξεφορτωνόταν εὔκολα. Συχνά ἐπισκέπτονταν μέ τόν ἴδιο τρόπο καί φιλικά σπίτια τῶν Τούρκων.

Τό τραπέζι τίς Κυριακές αὐτές ἦταν ἀπό τά πλουσιότερα τῆς χρονιᾶς. Ὅσα φαγητά κι ἄν ὑπῆρχαν —καί ὑπῆρχαν, βέβαια, ἄφθονα— ἡ τυρόπιτα (μπορέκ) ἦταν ἀπαραίτητη. Κατά τά ἄλλα: κότες γεμιστές μέ πληγούρι καί μπόλικα μπαχαρικά. Μοσχάρι καπαμᾶ, ψημένο μέ πολύ κίμινο, πιπέρι καί κρεμμύδια. Πιλάφι μέ πληγούρι. Ἀραμπασί[8] μέ κοτόπουλο ἤ χήνα. Γλυκά.

β. Καθαρή Δευτέρα

Ἡ μέρα ἐτούτη ἦταν ἀληθινά καθαρή. Ἡ μανία καί ἡ ἔκταση τῆς καθαριότητας ἦταν ἀπίστευτη, φτάνοντας ὡς τήν ἔσχατη λεπτομέρεια. Ἀπό τό φοβερό ξεσήκωμα τῆς πάστρας οὔτε ἀκόμη καί τά σύνεργα τοῦ τζακιοῦ δέν γλύτωναν. Ἡ μασιά καί ἡ σιδεροστιά τρίβονταν μέχρι νά λάμψουν. Τό ἄσπρισμα, ἐξ ἄλλου, ἦταν ἀπαραίτητο σ' ὅλα τά σπίτια. Κατά τά ἄλλα ἡ Καθαρή Δευτέρα δέν εἶχε τίποτα τό ἰδιαίτερο. Οὔτε στά φαγητά, οὔτε στίς ἐκδηλώσεις της. Μονάχα τό κουρασμένο κέφι τῆς προηγούμενης μέρας, πού ἔσερναν οἱ ἄντρες. Λίγες παρέες μεταμφιεσμένων πού γύριζαν στίς γειτονιές ἤ πού συνέχιζαν τό ξεφάντωμά τους στίς γύρω ἐξοχές μέ τά ὄργανα καί τό μεθύσι τους.

Ἐκεῖνο, ἀντίθετα, πού θἄπρεπε ν' ἀναφερθεῖ εἶναι ἡ αὐστηρή νηστεία, πού ἄρχιζε τή μέρα αὐτή γιά τή Μεγάλη Σαρακοστή, ὡς τό Πάσχα. Πού ἦταν ἀπαραβίαστη γιά ὅλους.

Τό πρωί ἔρχονταν φτωχές Τουρκάλες καί μάζευαν, ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπό τίς μή νηστήσιμες τροφές. Ἐτοῦτο ἦταν ἔθιμο. Ἡ μέρα ἦταν δύσκολη γιά τά παιδιά. Τοὐλάχιστον ὡς τίς 11 τό πρωί δέν τούς ἐπιτρεπόταν νά φᾶνε τίποτα. Ὅταν ζητοῦσαν τά συνηθισμένα τους φαγητά ἡ ἀπάντηση

8. Βλέπε Κεφ.: ΤΟ ΣΠΙΤΙ.

ἐρχόταν τόσο αὐστηρή, ὅσο καί στερεότυπη:

— Ἦρθαν οἱ καμῆλες καί τά πῆραν ὅλα.

Στίς 11 ἀκριβῶς χτυποῦσε ἡ «καμπάνα τῶν παιδιῶν», καθώς τήν ἔλεγαν, γιά νά πᾶνε οἱ Χριστιανοί στήν ἐκκλησία. Τότε μόνο μποροῦσαν, νά φᾶνε τά παιδιά. Ὅσο γιά τούς μεγάλους, ἐπιτρεπόταν, νά φᾶνε κανονικά μόνο μετά τό ἀπόδειπνο, πού κρατοῦσε ἀπό τίς 5 ὥς τίς 7 τό ἀπόγευμα. Ἄν δέν τούς ἦταν δυνατό, νά κρατηθοῦν μέχρι τήν ὥρα αὐτή, ἔπρεπε, πρίν φᾶνε, νά ψάλουν ὁπωσδήποτε κάτι. Θαρρεῖς καί μίκραινε ἔτσι ἡ ἁμαρτία τους...

γ. Οἱ Χαιρετισμοί

Μέσα στό Μάρτη καί οἱ Χαιρετισμοί. Μεγάλη κατάνυξη, νηστεία, ἡ συρροή τοῦ κόσμου στούς Ναούς. Σημειώνω καί τούτη τήν παράδοση: ὅποιος κατάφερνε τήν πρώτη καί τελευταία Παρασκευή, νά μή φάει τίποτα, ἀπό τήν αὐγή ὥς τήν ἀπόλυση τῆς ἐκκλησίας τό βράδυ, τοῦ δινόταν τό χάρισμα νά πιεῖ Μεγάλο Ἁγιασμό. Αὐτός φυλαγόταν στό Ναό ἀπό τή γιορτή τῶν Φώτων. Παμπάλαιο ἔθιμο, πού θύμιζε λίγο τό Ραμαζάνι τῶν Τούρκων. Καί ἡ ἀντίθεση: Ἄν ἔπαιρνες Μεγάλο Ἁγιασμό, δέν μποροῦσες νά μεταλάβεις, παρά τήν ἐπόμενη μέρα! Θαρρεῖς καί δυό χάρες σέ μιά μέρα δέν χωροῦσαν.

δ. 25η τοῦ Μάρτη

Ἡ μέρα ἐτούτη γιορταζόταν κυρίως ὡς γιορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τοὐλάχιστον ἔτσι ἤθελαν νά τήν παρουσιάζουν οἱ Χριστιανοί στούς Τούρκους. Ὅμως ἡ μνήμη τῶν μεγάλων στιγμῶν τοῦ Ἔθνους ἦταν κι ἐδῶ ὁλοζώντανη. Γι' αὐτό οἱ ἐκδηλώσεις γίνονταν πάντα μέ πολλή προσοχή καί ἐξαίρετη διπλωματία. Καί δέν ἦταν, βέβαια, τίποτα περισσότερο ἀπό ἕναν πανηγυρικό στήν ἐκκλησία. Τόν ἐκφωνοῦσε κάποιος, ἐκπαιδευτικός ἤ ἄλλος προύχοντας. Τά τελευταῖα

χρόνια οἱ πιό γνωστοί ὁμιλητές ἦσαν ὁ Γυμνασιάρχης Σεραφετινίδης καί ὁ δάσκαλος-ἱερέας Παπαχαρίτωνος, πού ἐκ περιτροπῆς ἀναλάμβαναν τό δύσκολο ἔργο.

4. ΑΠΡΙΛΗΣ

Ὁ Ἀπρίλης, μήνας γλυκός, ἔμπαινε πάντα μέσα στίς χαρές τῆς ἄνοιξης. Ὁ ἥλιος ζέσταινε πιά στοργικά τήν καταπράσινη πολιτεία. Ἡ Σπάρτη ὁλόκληρη μοσχοβολοῦσε στό ἄρωμα τῶν ρόδων. Κάποτε, ὁ καιρός, ἦταν βροχερός. Τότε ἦταν ἰδιαίτερα ὠφέλιμος στούς γεωργούς. Ὑπῆρχε κι ἕνα γνωμικό παλιό γιά τήν περίπτωση: «Σάν βρέχει ἀνάμεσα στό Μάρτη καί τό Μάη, τ' ἄλογα δέν προλαβαίνουν (νά ὀργώνουν)».

Παιχνίδια, φάρσες καί λουλούδια τῆς πρωταπριλιᾶς. Μ' ἐκείνη τή δηκτική καί καλόκαρδη διάθεση πού ἄνοιγε τό μήνα τῆς χαρᾶς. Συνηθισμένες οἱ φάρσες καί τ' ἀθῶα ψέματα πού «ἔπιαναν στόν ὕπνο» τόν ἀνύποπτο.

α. Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάδα

Τό τελευταῖο ἑφταήμερο τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς καί τό τέρμα της. Ἡ νηστεία αὐστηρή καί ἀπαραβίαστη γιά μικρούς καί μεγάλους. Τό φτωχό τυπικά διαιτολόγιο φρόντιζαν, νά τό συμπληρώνουν μέ χοσάφια, ραχάτ λοκούμ, κατμέρια καί σουσαμλή κοσσμά. Δύσκολα φτώχαινε ἡ κουζίνα.

Ὁλόκληρη ἡ Μ. Ἑβδομάδα κυλοῦσε μέσα σ' ἕνα πρωτοφανές στοίβαγμα ἐνέργειας, πού σώριαζε στό νοῦ τῶν ἀνθρώπων ἡ φροντίδα τους γιά τό σπίτι καί πάνω ἀπ' ὅλα γιά τήν καθαριότητα. Τό ἄσπρισμα τοῦ σπιτιοῦ ἦταν θεσμός. Ἀλλά καί τά γλυκά ἐπίσης. Τά μεγάλα σινιά πηγαινοέρχονταν στό φοῦρνο μέ μπακλαβάδες καί γκιορούκια, κουλούρια καί κουραμπιέδες. Οἱ ἄλλες προμήθειες γιά τήν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς ἦσαν ἐλάχιστες, οἱ πιό πολλές ὑπῆρχαν

ἤδη στό ἀλτέβ. Ἴσως, μονάχα τό κρέας χρειαζόταν ν' ἀγοραστεῖ.

Ἡ Μ. Πέμπτη ἦταν τό κορύφωμα τῆς προετοιμασίας, ἡμέρα αἰχμῆς στήν ἑβδομάδα. Ἔβαφαν τά κόκκινα αὐγά. Ὑπῆρχε ἡ συνήθεια νά στέλνουν καί στίς φιλικές οἰκογένειες τῶν Τούρκων καλαθάκια μέ κόκκινα αὐγά καί κοσσμάδες. Πεσκέσι πού δέχονταν μέ ἀνυπόκριτη χαρά, γιατί οἱ Τοῦρκοι τά θεωροῦσαν «γουρλήδικα» περιμένοντας ἀνυπόμονα κάθε χρονιά τό «Κιζίλ Μπαϊράμ» τῶν Χριστιανῶν, καθώς ὀνόμαζαν τό Πάσχα.

Τό βράδυ αὐτῆς τῆς μέρας ὅλοι οἱ Χριστιανοί μαζεύονταν στούς Ναούς μέ πραγματική κατάνυξη. Τά δώδεκα Εὐαγγέλια κρατοῦσαν ἄγρυπνους μικρούς καί μεγάλους. Πολλοί συνήθιζαν, νά φέρνουν μπόγους μέ ροῦχα τῶν παιδιῶν τους καί νά τά βάζουν κάτω ἀπό τό δισκέλι, ὅπου ὁ ἱερέας θ' ἀκουμποῦσε τό Εὐαγγέλιο. Πίστευαν, πώς ἔτσι ξόρκιζαν τίς ἀρρώστιες.

Στά ἥσυχα χρόνια τῆς ἀκμῆς τῶν Χριστιανῶν ὁ Ἐπιτάφιος περιφερόταν τό ἀπόγευμα τῆς Μ. Παρασκευῆς σέ ὅλες τίς συνοικίες, ἀκόμη καί σέ Τούρκικες. Προπορευόταν πάντα ἕνα παπαδάκι κρατώντας τό μεγάλο χρυσό σταυρό τῆς Μητρόπολης. 4 - 5 παληκάρια τόν τριγύριζαν προστατευτικά, ἴσως γιά νά προλάβουν τό ἐνδεχόμενο μιᾶς ἁρπαγῆς του ἀπό Τούρκους. Τά τελευταῖα χρόνια τό ἔθιμο εἶχε ἀτονήσει. Ὁ Ἐπιτάφιος, στολισμένος καθώς πάντα, ἔμενε μόνο στόν αὐλόγυρο τοῦ Ναοῦ.

β. Τό Πάσχα

Τά παλιότερα χρόνια ἡ βραδιά τῆς Ἀνάστασης μάζευε ὅλους τούς Χριστιανούς τῆς Σπάρτης στό Ναό τοῦ Σταυροῦ[9], στή βόρεια παρυφή τῆς πόλης. Μετά τό «Χριστός Ἀνέστη» οἱ ὁμάδες τῶν ἐνοριτῶν ἐπέστρεφαν κάθε μιά στό

9. Ὁ Ναός αὐτός λειτουργοῦσε ἀκόμη μιά φορά στίς 14 τοῦ Σεπτέμβρη, γιορτή τῆς Σταυροπροσκυνήσεως.

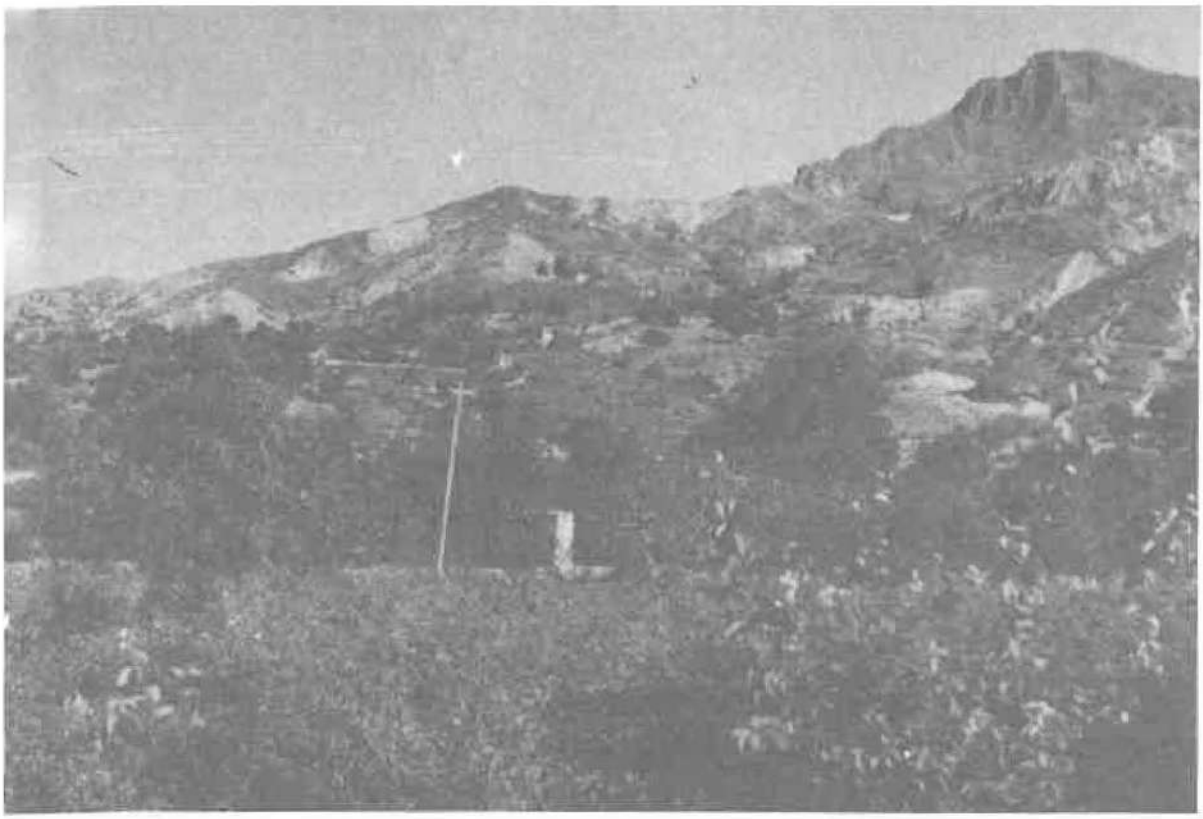

Ἡ ἐξοχή τοῦ Ἰκί Καβετζίκ (δυό καβάκια), συνηθισμένος τόπος ἐκδρομῶν τῶν Σπαρταλήδων.

Ναό τῆς ἐνορίας τους γιά τή λειτουργία τῆς Ἀνάστασης. Τά τελευταῖα χρόνια γινόταν μέσα στό Ναό. Οἱ Χριστιανοί ἀπέφευγαν προσεκτικά κάθε τι, πού θά μποροῦσε νά προκαλέσει τή θρησκευτική εὐαισθησία τῶν Τούρκων. Γιά τόν ἴδιο, ἴσως λόγο, εἶχαν ἐπίσης ἀπαγορεύσει τά βαρελότα καί τά βεγγαλικά. Ὅλο καί κάποιος ὅμως παρέβαινε τίς ἐντολές τῆς Δημογεροντίας, μέ ἄμεσο κίνδυνο, νά ἐκθέσει τήν κοινότητα...

Τό Ἀναστάσιμο τραπέζι γεμᾶτο εὐχές, χαρά καί ἐδέσματα. Σουτζούκια, αὐγά κόκκινα, παστουρμᾶδες, κουλούρια, τυρί.

Ἡ μέρα τοῦ Πάσχα ἄρχιζε μέ μιάν ὁλόλαμπρη λειτουργία στή Μητρόπολη. Ὅλα τ' ἀσημένια καί χρυσά σκεύη ἔβγαιναν ἀπό τίς κρύπτες τους, γιά νά στολίσουν τό Ναό. Οἱ χρυσοστόλιστοι ἱερεῖς, ὁ Δεσπότης, τά πλήθη τῶν πιστῶν

στά γιορτινά τους. Ἦταν ἀληθινά μιά μεγάλη μέρα τῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ πιό μεγάλη ἀπ' ὅλες.

Πασχαλινό τραπέζι τοῦ μεσημεριοῦ. Κύριο φαγητό σούπα μέ κρέας. Ἀπό τίς ἄλλες λιχουδιές ἀτέλειωτος ὁ κατάλογος πού συνόδευε τό χαρμόσυνο γεῦμα, καθώς κι ἕνα πλῆθος γλυκά, πού ἑτοιμάστηκαν τή Μ. Ἑβδομάδα. Ἡ οἰκογένεια τσούγκριζε κόκκινα αὐγά μέ τό «Χριστός Ἀνέστη». Ἔτρωγαν κι ἄλλαζαν τίς εὐχές τους μέ πολλά φιλιά καί φιλόφρονα λόγια. Τή μέρα ἐτούτη παραγράφονταν μέ εἰλικρίνεια οἱ παλιές ἔριδες, τά παράπονα μεταξύ τους, οἱ μνησικακίες. Ἦταν ἡ μεγάλη μέρα τῆς Ἀγάπης.

Οἱ Σπαρταλῆδες δυνάμωναν ἐτούτη τήν ἀγαθή ἐνέργεια, ἀλλάζοντας μεταξύ τους ἐπισκέψεις ἀβροφροσύνης. Ἦταν παμπάλαιο ἔθιμο καί κρατοῦσε γερά ὥς τίς μέρες τοῦ διωγμοῦ. Γινόταν κατά συνοικίες. Τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα δέχονταν οἱ ἐνορίτες τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Ὅσοι δηλαδή εἶχαν συγγενεῖς ἤ στενούς φίλους σ' αὐτή τήν ἐνορία, τούς ἐπισκέπτονταν μέ τήν οἰκογένειά τους. Τή δεύτερη μέρα τοῦ Πάσχα δέχονταν οἱ ἐνορίτες τῆς Μητρόπολης καί τήν τρίτη τῶν Ταξιαρχῶν. Μονάχα οἱ ἐνορίτες στό Ἔμρ (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου), πού ἦταν πνιγμένο στά τριαντάφυλλα τήν ἐποχή αὐτή, δέχονταν τήν Παρασκευή τῆς Διακαινησίμου. Ἦταν ὁ λόγος, πού οἱ ἄλλοι Σπαρταλῆδες τούς πείραζαν συχνά, λέγοντας: Ἐσεῖς τί βάφετε κόκκινα τό Πάσχα; πατάτες ἤ σαλιγκάρια;

Τή μέρα αὐτή, πού ἦταν καθορισμένη γιά τόν ἐνορίτη νά δεχτεῖ, κανένας οἰκοδεσπότης δέν μποροῦσε ν' ἀπουσιάζει ἀπό τό σπίτι του. Ὑποχρεωμένος νά δέχεται ὁλημέρα ἐπισκέψεις, τό ἔκανε μέ ἀληθινή χαρά καί ἐγκαρδιότητα.

Τίς ἴδιες μέρες, τά παιδιά μαζεύονταν σέ ὁμάδες καί γυρνοῦσαν τά σπίτια συγγενῶν καί φίλων χωριστά, γιά νά πάρουν τίς εὐχές τῶν πρεσβύτερων. Οἱ θεῖες μοίραζαν καλά λόγια, χαμόγελα κι εὐχές, ἀλλά, κυρίως κακ΄ρντάκ: λεπλε-

Σταυρός τῆς Μητρόπολης πού ἔριχναν στό Τσάι τήν ἡμέρα τῶν Φώτων. Εἶναι ἀπό καθαρό ἀσήμι, σκαλισμένος στό χέρι. (Συλλογή «Ἕνωσης Σπάρτης»)

πού-σεκέρ[10], ζαχαρωτά διάφορα, σεκέρ-χαλκασ΄[11], φουντούκια, μπόλικες σταφίδες, κόκκινα αὐγά, κουλούρια. Κάθε παιδί κουβαλοῦσε γιά τό σκοπό αὐτό τό μεγάλο, ἄσπρο του μαντήλι, πού γέμιζε σέ κάθε σπίτι. Συχνά χρειαζόταν, νά ἐπιστρέψει στό σπίτι γιά νά τό ἀδειάσει, συνεχίζοντας πάλι τήν περιοδεία του μέ ἀδειανό μαντήλι.

γ. Κυριακή τοῦ Θωμᾶ

Μέρα πανηγυριοῦ, ἀφιερωμένη στήν Παιδεία. Ἡ μεγάλη, ἀρχιερατική λειτουργία γινόταν κάθε χρόνο σέ «μονοκλησιά» ἐκ περιτροπῆς στίς τέσσερις ἐνορίες. Αὐτό ἦταν καθιερωμένο ἀπό τά πολύ παλιά χρόνια μέ ἀπόφαση τῆς Δημογεροντίας. Ἡ παρουσία τοῦ Δεσπότη ἀπαραίτητη. Ὁ Ναός στολισμένος σέ ὅλη του τή λαμπρότητα μέ τά χρυσά καί μέ τ᾽ ἀσήμια του, μέ τά λάβαρα καί τά ἐξαπτέρυγα, ὅλα μέσα σέ χιλιάδες τριαντάφυλλα. Ὁ καλός καιρός πού συνήθως ὑπῆρχε, ἔδινε τήν εὐκαιρία καί στούς ξενητεμένους Σπαρταλῆδες, νά γυρίσουν τή μεγάλη ἐτούτη μέρα στήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους, γιά νά πάρουν μέρος στή γιορτή. Κατάμεστη ἀπό κόσμο ἡ ἐκκλησία.

Οἱ μαθητές καί οἱ μαθήτριες τῶν πιό μεγάλων τάξεων μαζεύονταν στό Μεγάλο Σχολεῖο. Ὅλοι ντυμένοι στά λευκά. Οἱ προύχοντες τῆς παροικίας παρόντες. Οἱ Κεντρικοί, οἱ Δημογέροντες, οἱ Ἔφοροι, οἱ Ἐπίτροποι, οἱ καθηγητές καί οἱ δάσκαλοι. Συνάζονταν ὅλοι στή μεγάλη αἴθουσα τελετῶν.

Μέ τήν πρώτη κωδωνοκρουσία τῆς Δοξολογίας ἡ πομπή ξεκινοῦσε ἀπό τό Σχολεῖο γιά τό Ναό. Ἦταν ἡ ὥρα, πού θά γινόταν ἡ δέηση γιά τούς μεγάλους εὐεργέτες καί τούς δωρητές τῆς κοινότητας. Ὕστερα ὁλόκληρο τό ἐκκλησίασμα καί τό ἱερατεῖο ἐγκατέλειπε τό Ναό μέ τήν ἴδια τελετουργική τάξη, ἐπιστρέφοντας στό Σχολεῖο.

10. Ἀφράτα στραγάλια τυλιγμένα μέ στρῶμα χρωματιστῆς καραμέλας.
11. Ζαχαρένιοι κρίκοι (εἶδος καραμέλας).

Πομπή. Τά λάβαρα, τά ἐξαπτέρυγα, οἱ σταυροί μπροστά. Ἀκολουθοῦσαν μαθητές. Ὕστερα οἱ μαθήτριες, κρατώντας τά στεφάνια τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, τῆς Δημογεροντίας, τῆς Ἐφορείας, τῆς Φιλόπτωχης Ἀδελφότητας, τοῦ Διδασκαλικοῦ Σωματείου. Ἀμέσως μετά ὁ πελώριος δίσκος μέ τά κόλυβα, πού τόν συνόδευαν τέσσερις μαθήτριες, ἀπό δεξιά κι ἀριστερά, κρατώντας μεγάλες λαμπάδες ἀπό ἁγνό μελισσοκέρι[12]. Χαρακτηριστικός ἦταν ὁ στολισμός ἐτούτης τῆς λαμπάδας. Λουλούδια τοῦ ἀγροῦ καί τριαντάφυλλα καί τετράχρωμες κορδέλες: τό γαλάζιο, τό λευκό, τό κόκκινο καί τό μαῦρο[13].

Μετά τό δίσκο ἔρχονταν οἱ ἱερεῖς, ντυμένοι στά χρυσά τους ἄμφια, οἱ χοροί τῶν ψαλτῶν καί τέλος ὁ λαός, ντυμένος τά γιορτινά του, ψάλλοντας ὅλοι μαζί τό «Χριστός Ἀνέστη».

Στή μεγάλη αἴθουσα τελετῶν περίμεναν κιόλας καθισμένοι σέ τιμητικές θέσεις οἱ συγγενεῖς τῶν εὐεργετῶν καί ἄλλοι ἐπίσημοι, καλεσμένοι μέ εἰδικές γραπτές προσκλήσεις τῶν Ἐφόρων. Μέσα σ' ἕναν ἀνείπωτο συνωστισμό γινόταν καί πάλι τό μνημόσυνο πάνω στά κόλυβα.

Ἀκολουθοῦσαν οἱ ἐπιμνημόσυνοι λόγοι, ὅπου οἱ ἀγορητές τῆς ἡμέρας, μέσα σέ σχήματα λόγου συμβολικά καί ἀλληγορικά, προσπαθοῦσαν, νά κρατήσουν ἄσβηστο τό πατριωτικό φρόνημα τῶν ἀκροατῶν τους.

Τέλος, οἱ γιορταστικές ἐκδηλώσεις ἔκλειναν μέ ἐθνικά τραγούδια καί Ἑλληνικούς χορούς ὡς ἀργά τό ἀπομεσήμε-

12. Ὁ Παπα-Ἰωακείμ ἀναφέρει στ' ἀπομνημονεύματά του πώς κάθε λαμπάδα ζύγιζε τοὐλάχιστον 2 ὀκάδες ἁγνό κερί.

13. Ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης μοῦ ἔλεγε, πώς τά δυό τελευταῖα χρώματα προστέθηκαν ἀργότερα, γιά νά καλύψουν τόν ὁλοφάνερο συμβολισμό τῆς γαλανόλευκης Ἑλληνικῆς σημαίας. Στούς περίεργους καί καχύποπτους Τούρκους, πού ρωτοῦσαν γιά τή σημασία τῶν χρωμάτων ἔδιναν τήν ἑξῆς ἀπάντηση: οἱ ἐπιζῶντες Σπαρταλῆδες πενθοῦν (μαῦρο), χύνοντας δάκρυα μέ ματωμένη τήν καρδιά (κόκκινο) καί δέονται στόν Ὕψιστο ν' ἀνέβει στόν οὐρανό (γαλάζιο) ἡ ἄσπιλη ψυχή (ἄσπρο) τῶν εὐεργετῶν τους...

ρο μέ κατακλείδα πάντα τό χορό τοῦ Ζαλόγγου. Τήν τόλμη ἐκείνων τῶν ριψοκίνδυνων Χριστιανῶν βοηθοῦσε ἡ ἀγραμματοσύνη τῶν Τούρκων καί ἡ πέρα γιά πέρα ἄγνοια τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας.

Ἀμέσως μετά τό τέλος τῆς γιορτῆς γινόταν ὁ μεγάλος, ἐτήσιος ἔρανος γιά τά σχολεῖα. Τόσο πρόθυμη ἦταν ἡ συμμετοχή καί τόσο ἁπλόχερες οἱ προσφορές, ὥστε νά καλύπτει ὁ ἔρανος αὐτός τό ἕνα τρίτο τοῦ ἐτήσιου σχολικοῦ προϋπολογισμοῦ! Στούς εἰδικούς δίσκους, πού ἦσαν τοποθετημένοι στήν ἔξοδο, ἔπεφτε μιά χρυσή καί ἀσημένια βροχή ἀπό μετζίτια καί λίρες. Τήν ἄψογη διεξαγωγή τοῦ ἐράνου ἐπιτηροῦσαν —τυπικά μόνο— ἀνά δυό Κεντρικοί, Ἔφοροι καί Δημογέροντες.

Πρέπει νά σημειώσουμε, πώς, ὕστερα ἀπό τό σεισμό τοῦ 1914 πού κατέστρεψε καί τό Μεγάλο Σχολεῖο, γιά δυό χρόνια —ὅσο κράτησε ἡ ἐπισκευή του, δηλαδή— ἡ τελετή γινόταν σέ ἄλλα σχολεῖα, ὅπου τά πράγματα ἦσαν ἀρκετά στενόχωρα. Ὅμως ὁ ἔρανος ἦταν πάντα τό ἴδιο σημαντικός.

δ. Τοῦ Ἁγίου Γεωργίου

Τή σημαντική αὐτή γιορτή τῆς Χριστιανοσύνης τή γιόρταζαν, περίεργα, καί οἱ Τοῦρκοι. Ἀποκαλοῦσαν τόν Ἅη Γιώργη: Χιντίρ Ἐλλέζ. Λαός ἀπό ἱστορική παράδοση πολεμικός οἱ Τοῦρκοι, ἴσως νά συγκινιόταν μέ τόν ἔφιππο ἥρωα τῆς Χριστιανικῆς λατρείας.

Ὅμορφο ἦταν τό ἔθιμο, πού διατηροῦσαν οἱ Γιουρούκοι νομάδες. Τήν παραμονή τῆς γιορτῆς ἔβαζαν λουλούδια μέσα σέ μεγάλες λεκάνες μέ νερό, πού τίς ἀκουμποῦσαν στή γῆ, λίγα μέτρα μπροστά ἀπό τή στάνη τους. Πίστευαν, πώς τά μεσάνυχτα θά περνοῦσε, καλπάζοντας μέ τ' ἄλογό του ὁ Ἅη Γιώργης, πάνω ἀπό τό νερό. Μέ τήν εὐλογία του τό ἁγιασμένο αὐτό νερό θά γινόταν ἡ καλύτερη μαγιά γιά τό τουλουμοτύρι.

Συλλογή ρόδων στή Σπάρτη. Στό βάθος χιονισμένος ὁ Ταῦρος.

5. ΜΑΗΣ

Ὁ ὡραιότερος, ἴσως, μήνας γιά τή Σπάρτη. Ἥπιος καιρός, μέ ὄμορφες μέρες, ἡλιόλουστες, καί νύχτες γλυκές, ντυμένες μέ χρώματα καί εὐωδιές ἀνατολίτικου παραμυθιοῦ.

Ὁ Μάης ἦταν ἡ ἀποθέωση τῶν ρόδων στήν τέλεια ἀνθοφορία τους. Τό ἄρωμα τοῦ τριαντάφυλλου ἀπό τούς ροδῶνες καί τά ἀποστακτήρια τοῦ ροδέλαιου σκέπαζε σάν ἀόρατη ἄχνα τήν πόλη.

Ἡ Πρωτομαγιά γιορταζόταν στό «Ἰκί Καβετζίκ», ἐξοχική τοποθεσία τῆς Σπάρτης. Ἐκεῖ οἱ Σπαρταλῆδες πήγαιναν τίς οἰκογενειακές ἐκδρομές τους γιά νά γιορτάσουν, πίνοντας γάλα μέ καφέ, τρώγοντας καί μαζεύοντας λουλούδια. Ἔπλεκαν στεφάνια, ἔκαναν κούνιες στά δέντρα καί

ἄλλα χαρούμενα παιχνίδια. Τά παιδιά τραγουδοῦσαν τό γνωστό μας:

Ὁ Μάιος μᾶς ἔφτασεν
ἐμπρός, βῆμα ταχύ
νά τόν προϋπαντήσωμεν,
παιδιά, εἰς τήν ἐξοχήν!..

Ὁ Μάης ἦταν ὁ μήνας τῆς συγκομιδῆς τῶν ρόδων. Κάθε μέρα καί πρίν χαράξει ἡ αὐγή, οἱ ροδῶνες γέμιζαν ἀπό γυναῖκες. Τουρκάλες κυρίως, ἀλλά καί ἀρκετές Ἑλληνίδες. Μάζευαν γοργά τά τριαντάφυλλα σέ μεγάλους, λευκούς σάκκους γιά τ' ἀποστακτήρια. Ἡ ἐργασία αὐτή ἔπρεπε καθημερινά, νά τελειώνει ὡς τήν ἀνατολή τοῦ ἥλιου. Μετά δέν ἐπιτρεπόταν ἡ συγκομιδή. Καί τοῦτο βαστοῦσε γιά δέκα ὡς εἴκοσι μέρες τό πολύ.

Τήν πρώτη Κυριακή τοῦ Μάη γίνονταν καί οἱ ἐκλογές γιά τήν ἀνάδειξη τῶν τοπικῶν ἀρχόντων. Ἡ 21η τοῦ μήνα γιορταζόταν μέ ἰδιαίτερη λαμπρότητα. Ἦταν ἡ γιορτή τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης. Τή θεωροῦσαν ὡς γιορτή τῆς Κοινότητας (Μιλλέτ γιορτουσού). Μετά τήν πανηγυρική λειτουργία στή Μητρόπολη, ὁ πρόεδρος τῆς ἀπερχόμενης Δημογεροντίας, ἀνακοίνωνε στό ἐκκλησίασμα τά ὀνόματα τῶν νέων Ἀρχῶν: τῆς Δημογεροντίας, δηλαδή, τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καί τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας. Τό πλῆθος τῶν παρισταμένων δεχόταν μέ τίς ἐπευφημίες «ἄξιος, ἄξιος» καί μέ εὐχές στούς νέους ἐκλεκτούς, πού θά κατεύθυναν τίς τύχες τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας γιά τά δυό ἑπόμενα χρόνια.

Μετά τή λειτουργία, σύσσωμο πιά τό ἐκκλησίασμα μέ ἐπικεφαλῆς πάντα τό Δεσπότη καί ὅλο τό ἱερατεῖο, λιτάνευε τήν εἰκόνα τῶν Ἁγίων στίς Ἑλληνικές συνοικίες. Ἡ πομπή συνήθως ἔφτανε ὡς τήν Τσοντάν Κιοπρουσού, ὅπου βρισκόταν καί τό νοητό τους ὅριο μέ τίς Τούρκικες. Ἦταν λαμπρό τό θέαμα καί γιά τούς Τούρκους, βέβαια, πού παρακολουθοῦσαν τή λιτανεία αὐτή, γεμάτη κατάνυξη καί χρῶ-

μα, ἔτσι καθώς τά χρυσοκέντητα ἄμφια καί τά λάβαρα καί τά ἐξαπτέρυγα ἀκολουθοῦσαν οἱ μαθητές, μέ ἀνθοστόλιστες λαμπάδες καί τό πλῆθος τοῦ κόσμου ντυμένο γιορταστικά.

6. ΙΟΥΝΙΟΣ

Τό μήνα αὐτό ἡ ζέστη ἔμπαινε πλέον γιά τά καλά. Ὡρίμαζαν τά κεράσια καί τά μῆλα στά περιβόλια, ἔκλειναν τά σχολεῖα, οἱ μῦγες βούιζαν στόν ἀέρα καί οἱ Γιουροῦκοι κατέβαζαν χιόνι ἀπό τόν Ταῦρο στήν ἀγορά νά τό πουλήσουν.

Τό κλείσιμο τῶν σχολείων ἦταν καί τό πιό σημαντικό γεγονός, πού σφράγιζε τόν Ἰούνιο. Οἱ γραπτές ἐξετάσεις εἶχαν κιόλας τελειώσει κάπου στίς ἀρχές τοῦ μήνα. Ἐν τούτοις, τήν τελευταία Κυριακή τοῦ μήνα, γίνονταν καί οἱ προφορικές ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν μπροστά σέ κοινή ἐπιτροπή ἀπό ἐκπροσώπους τῶν Ἀρχῶν καί ἀπό γονεῖς. Οἱ παριστάμενοι ἐπίτροποι ἔκαναν ἐρωτήσεις πάνω σέ ὅλη τήν ὕλη στούς μαθητές. Ἀπό τίς ἀπαντήσεις πού δίνονταν, ἔκαναν καί τίς ἀνάλογες ἐκθέσεις τους στή Σχολική Ἐφορεία πού, μέ βάση αὐτές τίς ἀναφορές, ἔκρινε πιά, ὄχι τούς μαθητές, ἀλλά... τούς δάσκαλους καί τίς δασκάλες! Ἦταν, σάν νά λέμε, ἕνα εἶδος ἐτήσιας ἐπιθεώρησης. Ἡ μέρα ἔκλεινε, τέλος, μέ ἀπαγγελίες ποιημάτων, πατριωτικά τραγούδια καί θεατρική παράσταση τῶν μαθητῶν καί τόν πανηγυρικό λόγο, πού ἐκφωνοῦσε ὁ διευθυντής τοῦ σχολείου.

7. ΙΟΥΛΙΟΣ

Ἡ γιορτή τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καί Δαμιανοῦ, πού σημάδευε τήν ἀρχή τοῦ μήνα ἦταν πολύ σημαντική γιά τούς Σπαρταλῆδες. Τό πόσο πολύ, ἄλλωστε, τιμοῦσαν τούς Ἁγιους φαινόταν κι ἀπό τή μεγάλη διάδοση τῶν ὀνομάτων τους στόν ἀντρικό πληθυσμό. Κατά τά ἄλλα, ἡ μέρα αὐτή ἦταν ἀκόμη μιά ἀφορμή γιά τήν ὁμαδική ἔξοδο τῶν Χρι-

Ὁ Προφήτης Ἠλίας καί οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες (εἱλητάριο τοῦ 17ου αἰώνα).

στιανῶν στήν ὕπαιθρο.

Στό ἐξοχικό ἐκκλησάκι τους οἱ προστάτες τῆς Ἰατρικῆς Ἅγιοι Ἀνάργυροι γιορτάζονταν μέ ἐξαιρετική κατάνυξη καί κοσμοσυρροή. Στόν πανηγυρικό Ἑσπερινό τῆς παραμονῆς, 30 Ἰουνίου, δέν ἔλειπε ποτέ ὁ Δεσπότης. Φυσικά καί ἀνήμερα στή λειτουργία τους.

Πρέπει, νά σημειώσουμε, πώς ὁ ἔρανος τῆς ἡμέρας, ἐξαιρετικά προσοδοφόρος, ἄφηνε καί πάλι πλούσια συγκομιδή γιά τή Σχολική Ἐφορεία.

Ἀρκετά συχνά ἦσαν καί τά ὀνόματα ἑνός ἄλλου ζεύγους Ἁγίων: τοῦ Κήρυκου καί τῆς Ἰουλίττας, πού ἡ γιορτή τους στίς 15 τοῦ μήνα σημάδευε τήν καρδιά τοῦ θέρους. Τό ἐξοχικό παρεκκλήσι τους σ' ἕνα τόπο ὀνειρικό, στό Ἰλλαβούς, μέσα σέ ἄφθονα νερά τρεχούμενα καί βλάστηση ὀργιαστική, δεχόταν τή μέρα ἐτούτη τούς πιστούς, πού ὀργάνωναν μέ πολύ κέφι τήν ὁλοήμερη ἐκδρομή τους. Ὅπως καί γιά τούς Ἅγιους Ἀναργύρους, πίστευαν, πώς καί αὐτοί ἦσαν ἐπίσης πολύ θαυματουργοί. Ἡ παράδοση ἀναφερόταν σέ πολλά τέτοια θαύματα ἀπό τά πολύ παλιά χρόνια.

Ὁ Ἰούλιος ἦταν καί ὁ μήνας τοῦ νισαστέ[14]. Ὁ θερισμός πού ἔφερνε τό φρέσκο σιτάρι, προμήθευε τήν πρώτη ὕλη. Πολλές ἄλλες προμήθειες ἄρχιζαν τοῦτο τό μήνα. Ἴσως ὑπῆρχαν καί κάποια προμηνύματα στόν καιρό. Ἄλλωστε, εἶναι περίεργο, πώς γιά τή μέρα τοῦ Προφήτη Ἠλία, στίς 20 τοῦ μήνα, χαριτολογοῦσαν λέγοντας οἱ Σπαρταλῆδες πώς «κατεβάζει ἕναν ἀραμπά κρύο»...

8. ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

Ὁ Αὔγουστος ἦταν «ὁ μήνας τῆς Παναγίας». Ἀπό τήν πρώτη ὥς καί τίς δεκαπέντε γινόταν παράκληση κάθε ἀπόγευμα. Ὁ κόσμος τιμοῦσε ἰδιαίτερα αὐτές τίς συνάξεις. Ὑπῆρχε κι ἕνα ἔθιμο παράξενο γιά τίς τρεῖς πρῶτες μέρες τοῦ μήνα: οἱ Σπαρταλῆδες ἀπέφευγαν τό νερό(!). Δέν λούζο-

14. Γιά τήν παρασκευή τοῦ νισαστέ βλέπε Κεφ.: ΤΟ ΣΠΙΤΙ.

νταν, δέν ἔκαναν μπάνιο, δέν ἔβαζαν μπουγάδα.

Τή βραδιά τῆς παραμονῆς τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρα, στίς 5 Αὐγούστου, ὑπῆρχε ἕνα παμπάλαιο ἔθιμο: πολλοί περίμεναν ν' ἀντικρύσουν τό... Ἅγιο Πνεῦμα! Περίμεναν ὧρες πολλές. Κάποτε ὡς τό πρωί. Ἀνήμερα στή γιορτή στίς 6 τοῦ μήνα, κυρίως οἱ ἀμπελουργοί, πήγαιναν σταφύλια στό Ναό, γιά νά «εὐλογηθοῦν». Δέν δοκίμαζαν ποτέ, οὔτε μιά ἔστω ρόγα, προτοῦ τά εὐλογήσει ὁ ἱερέας.

Μέ ἐντελῶς ἰδιαίτερη βαρύτητα γιορτάζανε οἱ Χριστιανοί στή Σπάρτη τό Δεκαπενταύγουστο. Ἦταν κορυφαία γιορτή, ὄχι μονάχα γιά τούς Σπαρταλῆδες, ἀλλά καί γιά ὁλόκληρο τόν Ἑλληνισμό ἐπέτειος μέ ἰδιαίτερη σημασία. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου[15] ἔδινε στό ὑπόδουλο Γένος μιάν ἀφορμή ἀκόμη ἀναζωπύρωσης τοῦ πόθου γιά Ἐλευθερία. Ἔτσι δέν εἶναι τυχαῖο, πού οἱ πιό πολλοί Ναοί ἦσαν ἀφιερωμένοι στή Θεοτόκο[16], καθώς, ἄλλωστε, συμβαίνει καί στόν κυρίως Ἑλλαδικό χῶρο. Τή μέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διάλεξε τό Ἔθνος γιά τήν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821.

Ὅπως καί τά Χριστούγεννα καί τήν Κυριακή τοῦ Θωμᾶ, ἡ μέρα ἐτούτη ἔδινε μιάν ἀκόμη εὐκαιρία γυρισμοῦ στήν πατρίδα γιά τούς ξενητεμένους. Ἀπό τό Ντενίζλή καί τό Ντινέρ καί τή Σμύρνη καί τήν Ἀττάλεια γύριζαν μέ κάθε μέσο στή Σπάρτη, γιά νά γιορτάσουν τή μεγάλη μέρα[17].

Τό πανηγύρι γινόταν στό Ἔμρ, ὅπου καί ὁ Ναός τῆς Κοίμησης. Ὁ στολισμός ἄρχιζε μέρες πρίν. Ὀνομαστοί σχεδιαστές χαλιῶν ἀναλάμβαναν τή δωρεάν διακόσμηση

15. Πολλοί θέλουν, νά συνδυάζουν τό γεγονός μέ τήν παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας, πού, σύμφωνα μέ αὐτήν, τό σῶμα τῆς Παναγίας «δέν ἀνέστη» μετά τό θάνατό της, ἀλλά «μετέστη». Τούτη ἡ μετάσταση εἶναι ἄλλη μιά νίκη τῆς ἀφθαρσίας πάνω στή φθορά.

16. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Ἔμρ, τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στό Γιοκάρ - Μελλεσί, ἐνῶ στό Τσάι - Μελλεσί ἦταν ὁ Ναός τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου.

17. Χάρη στίς ἐνέργειες τῆς παροικίας τῶν Σπαρταλήδων στή Σμύρνη, εἰδικά γιά τίς μέρες αὐτές, γινόταν ἔκπτωση 15% στά εἰσιτήρια μέ ἐπιστροφή τοῦ τραίνου γιά ὅσους ταξίδευαν στή Σπάρτη.

τοῦ Ναοῦ μέ ἄνθη, κορδέλες καί χάρτινα φαναράκια, δίνοντας ἕναν τόνο ταὐτόχρονα μεγαλοπρεπή καί ἀνάλαφρο. Ἐπειδή γινόταν «μονοκλησιά», μετέφεραν κι ἀπό τούς ἄλλους Ναούς καί, κυρίως, ἀπό τή Μητρόπολη τά ἱερά κειμήλια, τά λείψανα τῶν Ἁγίων, τά λάβαρα καί τά ἐξαπτέρυγα. Ἡ μεταφορά αὐτή γινόταν μέ πομπές μεγαλοπρεπεῖς ἀπό τούς ἱερεῖς καί τά παπαδάκια.

Τό γεγονός τῆς ἡμέρας ἦταν ἡ πανηγυρική λειτουργία μέ ὅλο τό ἱερατεῖο καί τό στά χρυσά τους, ὁλόλαμπρα ἄμφια. Μετά τήν ἀπόλυση τῆς ἐκκλησίας ὁ καθιερωμένος ἔρανος γιά τά σχολεῖα ἔδινε στό προαύλιο τοῦ Ναοῦ ἕνα χαρακτήρα εὐφροσύνης, χαρᾶς καί ἱλαρότητας. Μέσα σέ εὐχές, καλωσορίσματα καί πειράγματα, οἱ ἄντρες ἔβρισκαν μιά εὐκαιρία νά τά ποῦν μεταξύ τους. Ὁ θαυμάσιος καιρός πάντα, βοηθοῦσε γιά τήν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα. Ὕστερα καί ὡς τό μεσημέρι ἄλλαζαν φιλικές ἐπισκέψεις στά σπίτια.

Ἡ ἑπόμενη ἦταν μέρα ὁμαδικῆς ἐξόδου τῶν Χριστιανῶν στήν ἐξοχή. Οἱ οἰκογένειες ξεκινοῦσαν σέ μεγάλες παρέες μέ μποχτσάδες γεμάτους ἀπό φαγητά καί γλυκά, μέ ὄργανα καί τραγούδια στήν ὄμορφη περιοχή τοῦ «Ἁγιάσμανα». Ἔρχονταν καί πολλές Τούρκικες οἰκογένειες[18]. Μέ γέλια, τραγούδια, μουσική καί φαγοπότι περνοῦσε ἡ μέρα κάτω ἀπό τούς πυκνούς ἴσκιους τῶν δέντρων, δίπλα στά πλούσια νερά.

Τά «Ἐννιάμερα» δέν εἶχαν τίποτα τό ἰδιαίτερο. Ἀντίθετα στίς 29 Αὐγούστου γιορταζόταν ἡ μνήμη τοῦ Ἁη-Γιάννη τοῦ ἀποκεφαλιστή στόν ὁμώνυμο Ναό. Τούτη τή μέρα τή νήστευαν στά γερά, συνήθως μέ νερόβραστη σούπα. Δέν ἔτρωγαν ποτέ μαῦρα σταφύλια καί σέ ὅσους ἔτρωγαν καρπούζι τό ἔθιμο τούς ἀπαγόρευε νά κόβουν τό μέρος τοῦ κοτσανιοῦ.

Μέσα στόν Αὔγουστο, τέλος, ἄρχιζαν οἱ προετοιμασίες

18. Οἱ Τοῦρκοι καί μετά τό διωγμό τῶν Χριστιανῶν διατήρησαν αὐτό τό ἔθιμο, σχεδόν ὡς τίς μέρες μας.

γιά τίς προμήθειες τοῦ χειμώνα. Τά βράδια ἦσαν κιόλας ἀρκετά δροσερά. Συχνά καί κάτι περισσότερο. Οἱ νοικοκυρές στέγνωναν τά λαχανικά γιά τό χειμώνα. Μπάμιες, φασολάκια, μελιτζάνες σέ μεγάλες ἁρμαθιές, κρεμασμένες στήν αὐλή, ἔδιναν ἕνα σπάνιο, γραφικό θέαμα σ' ὅλη τήν πόλη. Στίς αὐλές οἱ μεγάλες, πήλινες τσανάκες, τά χάλκινα τεψιά καί οἱ ταβάδες στέγνωναν ντοματόζουμο στόν ἥλιο γιά πελτέ.

Τέλος, ὁ Αὔγουστος, ἦταν ὁ μήνας, πού κάθε νοικοκυρά θά πάστωνε τά ψάρια της. Ἕνα ἤ δυό ξύλινα βαρελάκια, ἀνάλογα μέ τίς ὀρέξεις καί τά μέλη τῆς οἰκογένειας.

9. ΣΕΠΤΕΜΒΡΗΣ

Ὑπῆρχαν τρεῖς γιορτές, ἀρκετά σημαντικές, τόν Σεπτέμβρη: ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, στίς 8 τοῦ μήνα, ἡ γιορτή τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, στίς 14 καί στίς 20 τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου. Γιορτάζονταν καί οἱ τρεῖς πανηγυρικά στούς ὁμώνυμους Ναούς.

Γεγονός ὅμως πού σημάδευε κάθε χρόνο τόν Σεπτέμβρη ἦταν ὁ τρύγος. Ἄρχιζε στήν πρώτη καί βαστοῦσε δέκα περίπου μέρες. Ἦταν ἀληθινή γιορτή. Τήν πρώτη μέρα ξεκινοῦσαν σέ πυκνές ὁμάδες οἱ Χριστιανοί καί οἱ Τοῦρκοι, τραγουδώντας καί φωνάζοντας:

— Μπαγλαρά γκιρντιλέρ[19]!..

Τοῦρκοι ἐργάτες δούλευαν γιά τούς Χριστιανούς εἴτε μέ μερίδιο ἀνάλογο εἴτε μέ τό μεροκάματο. Τίς πιό πολλές φορές οὔτε πού πατοῦσαν στ' ἀμπέλια τους οἱ Χριστιανοί. Ἔστελναν τούς ἐργάτες μόνο καί τόν ἐπιστάτη, Τοῦρκο κι αὐτόν, πού, βέβαια, δέν ἦσαν πάντα ἐξαιρετικά ἔντιμοι...

Ἀπό τή συγκομιδή τῶν σταφυλιῶν ἕνα μέρος ξοδευόταν ὡς ἐπιτραπέζιο. Στό κατώγι κρεμοῦσαν ἀρκετές ὀκάδες καί

19. Μπῆκαν στ' ἀμπέλια!

'Ο "Αγιος 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος. Εἰκονογράφηση ἀπό παλιό εἰλητάριο τῆς συλλογῆς 'Ι. Ν. Ταξιαρχῶν, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰώνα.

γιά τό χειμώνα. Τό ἐξαιρετικά ψυχρό κλίμα θά τά διατηροῦσε ὥς τό Πάσχα. Ἀλλά τό πιό σημαντικό μέρος ἀπό τόν τρύγο πήγαινε γιά τήν ἀπόσταξη τοῦ οὔζου καί λιγότερο γιά τό κρασί καί τό πετμέζι.

Ἀξίζει νά σταθοῦμε γιά λίγο στό πετμέζι καί στόν πατροπαράδοτο, πανάρχαιο τρόπο πού τό παρασκεύαζαν. Ἔσκαβαν λάκκους στό χῶμα, ὅπου ἄναβαν φωτιές. Πάνω ἀπό τούς λάκκους τοποθετοῦσαν σιδερένιες σχάρες καί πάνω τους ρηχά, μπακιρένια δοχεῖα, κάτι σάν μεγάλα τεψιά —ἤ καί λίγο βαθύτερα— ὅπου ἔβραζαν τό μοῦστο. Σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ βρασμοῦ ἀνακάτευαν καί ξάφριζαν κάθε τόσο μέ τρυπητές κουτάλες. Ὁ τρόπος αὐτός ἔδινε τό παχύρρευστο, γνωστό πετμέζι, στό χρῶμα τῆς καραμέλας.

Μιά παραπέρα ἐπεξεργασία ἔδινε τό λευκό, πηχτό σάν βούτυρο πετμέζι (ντογμέ πετμέζ), περίπου ἔτσι: δυό τρεῖς γυναῖκες κάθονταν γύρω ἀπό τό δοχεῖο μέ τό ἕτοιμο, κόκκινο πετμέζι, χτυπώντας το ὧρες πολλές μέ τά χέρια[20]. Κι αὐτό γινόταν γιά 15 ὥς 20 μέρες καθημερινά, ὥσπου σιγά-σιγά ἔδενε κι ἄσπριζε.

Τήν ἴδια ἐποχή γίνονταν καί τά ρετσέλια, ἐνῶ ἄρχιζαν οἱ προετοιμασίες γιά τό χειμώνα, γοργές καί συντονισμένες. Οἱ πρῶτες ψύχρες, εἶχαν κιόλας ἀρχίσει. Τά σπίτια φρόντιζαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά ἐξασφαλίσουν τά καυσόξυλα γιά τό μαγείρεμα καί τή θέρμανσή τους στό μεγάλο χειμώνα, πού θ' ἀκολουθοῦσε. Τοῦρκοι ξυλοκόποι κατέβαζαν φορτώματα μέ τά ζῶα τους ἀπό τά δάση τοῦ Ταύρου.

Οἱ νοικοκυρές φρόντιζαν, νά ἑτοιμάσουν τίς ἀπαραίτητες ποσότητες σέ τραχανά, πληγούρι, ντομελέκ καί γουφκά[21]. Ὁ γιουφκάς, πού ἦταν ἀνάλογος μέ τίς δικές μας χυλοπίτες, γινόταν σέ ἀτμόσφαιρα διασκέδασης. Ἀπαιτοῦσε ἀρ-

20. Τά μικρά κορίτσια ζήλευαν αὐτή τή διασκέδαση, μιᾶς καί δέν τά ἄφηναν νά πάρουν μέρος σέ ὅλη τή χαρούμενη ἐργασία. Γι' αὐτό ἔπαιρναν τσανάκες μέ νερό, πού, μάταια, ἔδερναν γιά νά πετύχουν νά κάνουν... τό νερό πετμέζι. Ἔτσι, ὅμως, «ἔβγαζαν τό ἄχτι» τους.

21. Βλέπε Κεφ.: ΤΟ ΣΠΙΤΙ.

κετά χέρια, γι᾽ αὐτό μαζεύονταν σέ παρέες συγγενικές ἤ φιλικές οἰκογένειες. Ἀφοῦ ζύμωναν τό ἀλεύρι μονάχα μέ αὐγά καί γάλα, ἄνοιγαν φύλλα, πού στέγνωναν ὕστερα γιά λίγο στόν ἀέρα. Στή συνέχεια τά ἔκοβαν στό γνωστό περίπου μέγεθος καί σχῆμα τῆς χυλοπίτας. Ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία γινόταν μέ κουβέντα καί γέλια καί πειράγματα, ἕνα εἶδος γιορτῆς.

Τό πληγούρι καί τό ντομελέκ παρασκευαζόταν ἀπό σιτάρι πού τό ἔσπαζαν ἀνάλογα, ἐνῶ ὁ τραχανάς ἀπό ἀλεύρι, πού τό ζύμωναν μέ γιαούρτι.

Ὁ Σεπτέμβρης ἦταν, τέλος, ὁ μήνας πού ἄνοιγαν τά σχολεῖα. Ἡ κίνηση στόν παιδόκοσμο τῆς Σπάρτης καί στούς ἐκπαιδευτικούς ἦταν ἔντονη.

10. ΟΚΤΩΒΡΗΣ

Ὁ χειμώνας κατηφόριζε πιά ἀσυγκράτητος ἀπό τίς ὁλόλευκες πλαγιές τοῦ Ταύρου. Τά πρῶτα χιόνια ἔκαναν κιόλας τήν ἐμφάνισή τους. Κάποτε ἔρχονταν τόσο ἀπροσδόκητα καί τόσο πολλά, πού γρήγορα ἔφταναν τούς 40 καί 50 πόντους. Καθώς τή νύχτα πάγωναν, ἦσαν ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνα. Οἱ νοικοκυρές τό πρωί ἔριχναν στάχτη ἀπό τό τζάκι πάνω στό χιόνι, γιά νά μήν εἶναι γλιστερό. Ἔτσι, μέ τίς ἀδιάκοπες χιονοπτώσεις, συχνά γίνονταν 6 καί 7 στρώματα στάχτη καί χιόνι τό ἕνα πάνω στ᾽ ἄλλο.

Τό μήνα αὐτό οἱ τελευταῖες ἐλλείψεις στίς προμήθειες ἔπρεπε νά συμπληρωθοῦν. Ὁ ψυχρός καιρός, ἐξ ἄλλου, ἦταν καί ὁ πιό κατάλληλος γιά τήν παρασκευή τῶν ἀλλαντικῶν (παστουρμᾶ καί σουτζούκι). Γιά τό λόγο αὐτό οἱ εὔποροι οἰκογένειες ἔσφαζαν ἕνα μοσχάρι. Ἡ σφαγή γινόταν ἀπό πλανόδιους Τούρκους σφαγεῖς, πού τό μήνα αὐτό κατέβαιναν ἀπό τίς στάνες εἰδικά γιά τό σκοπό αὐτό.

Οἱ ἐλάχιστες οἰκογένειες, πού ἡ φτώχεια τίς στεροῦσε αὐτή τή δυνατότητα, βόλευαν τήν κατάσταση ἀπό τήν ἁπλοχεριά τῶν φίλων, συγγενῶν ἤ τῶν γειτόνων.

Ἡ ἀξιοποίηση τοῦ μοσχαριοῦ ἦταν ὁλοκληρωτική[22]. Ὡς καί τά «κότσια» τοῦ ζώου δέν πήγαιναν χαμένα. Ἦταν ἕνα παιχνίδι γιά τά παιδιά. Ὅσο γιά τόν πατσά, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ποσότητας περίσσευε πάντα καί γιά τούς συγγενεῖς.

Πρέπει νά ποῦμε ἐδῶ, πώς ἡ Σπάρτη τίς μέρες αὐτές παρουσίαζε ἕνα ἀρκετά γραφικό θέαμα μέ τίς ξύλινες σκάφες τοῦ παστουρμά ἁπλωμένες στόν ἥλιο καί τίς ἁρμαθιές τά σουτζούκια κρεμασμένα στά σκοινιά. Ὅλη ἡ πόλη μύριζε τσιμένι καί κρέας σιτεμένο.

11. ΝΟΕΜΒΡΗΣ

Ὁ χειμώνας εἶχε μπεῖ πλέον γιά τά καλά. Τά χιόνια σκέπαζαν τήν πόλη μέσα στή μυθική σιωπή τους. Ἀπό τίς καμινάδες ὁ καπνός ἅπλωνε πάνω ἀπό τά σπίτια τήν εὐωδιά τοῦ καμένου ξύλου. Τά τζάκια ἔκαιγαν ὅλη μέρα. Οἱ νύχτες μεγάλωναν καί οἱ οἰκογένειες ἄλλαζαν ἐπισκέψεις, πίνοντας οὔζο καί τσάι καί ψήνοντας στό τζάκι στραγάλια.

Στίς 21 τοῦ μήνα ἦταν ἡ γιορτή τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Γινόταν πανηγυρική λειτουργία στόν ὁμώνυμο Ναό στό Γιοκάρ-Μελλεσί. Ὅσοι εἶχαν συγγενεῖς στή συνοικία αὐτή πήγαιναν ἐπισκέψεις, γιά νά φᾶνε σύμφωνα μέ τό ἔθιμο κ΄ρμά-χαλβασ΄[23].

Στίς 14 τοῦ μήνα, τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, ὅσοι εἶχαν κτήματα, σκέφτονταν τή σπορά. Ἔλεγαν, πώς, ὅ,τι καί νά φυτέψεις ὥς τά Χριστούγεννα, πιάνει. Στά σπίτια φύτευαν σπόρους καί λουλούδια, ἑτοιμάζοντάς τα γιά τήν ἑπόμενη ἄνοιξη.

22. Γιά τά παρασκευάσματα ἀπό τό κρέας κ.λπ., βλέπε σελ.

23. Νηστήσιμος χαλβάς μέ νισαστέ καί ζάχαρη, ἐξαιρετικά νόστιμος. (Βλέπε Κεφ.: ΓΛΥΚΑ).

12. ΔΕΚΕΜΒΡΗΣ

Οἱ συνοικίες τῶν Χριστιανῶν, πολλές μέρες πρίν ἀπό τά Χριστούγεννα, ἄλλαζαν ὄψη. Ἔτσι, ὁλόκληρος σχεδόν ὁ Δεκέμβρης ἦταν Χριστουγεννιάτικος. Οἱ προετοιμασίες, πολλές καί μεγάλες, δημιουργοῦσαν μιάν ἀτμόσφαιρα ἔντασης καί χαρᾶς μέσα στή βαρυχειμωνιά.

Τό ἄσπρισμα στά σπίτια, γενικά συναγωνιζόταν τό χιόνι, πού, πολλές χρονιές, ξεπερνοῦσε τέτοια ἐποχή τό ἕνα μέτρο. Ἡ μανία τῆς καθαριότητας ξεσήκωνε ὄχι μονάχα τό σπίτι, μά καί τούς ἀνθρώπους πού πλημμύριζαν τούς δρόμους καί τήν ἀγορά, παρά τό κρύο πού ἔκανε.

Ἀπό τίς ἀρχές, σχεδόν, τοῦ μήνα ἄρχιζε καί ἡ ἐπιστροφή τῶν ξενητεμένων Σπαρταλήδων στά σπίτια τους. Μερικοί ἔρχονταν μέ τό τραῖνο (Σμύρνη, Ντενιζλή) κι οἱ πιό πολλοί μέ τά ἄλογά τους (Ντινέρ, Ἀφσάρ καί Ἀττάλεια). Συγκροτοῦσαν μικρές ἤ μεγαλύτερες ὁμάδες, ὄχι μονάχα γιά τή συντροφιά, ὅσο, κυρίως, γιά τήν ἀσφάλειά τους. Ὁ ἦχος ἀπό τίς ὀπλές τῶν ἀλόγων τους στά καλντερίμια ξεσήκωνε τίς γειτονιές, περισσότερο ἀπό τίς χαρούμενες φωνές τους. Ὑπῆρχε κάτι σχεδόν θριαμβικό στήν ὑποδοχή, πού γινόταν στούς ξενητεμένους.

Κάποτε οἱ χαρούμενοι αὐτοί καβαλάρηδες συναντιόνταν ἔξω ἀπό τήν πόλη μέ ἄλλες ὁμάδες, πού ἐπέστρεφαν στή Σπάρτη. Σχημάτιζαν ἔτσι ὁλόκληρη ἴλη ἱππικοῦ, πού μέ γέλια καί χαρούμενα πειράγματα ἔμπαιναν στήν πόλη, τριγυρνώντας σ' ὅλες τίς συνοικίες τῶν Χριστιανῶν, ἐνῶ οἱ ἐπευφημίες, τά χλιμιντρίσματα τῶν ἀλόγων, οἱ εὐχές καί τά καλωσορίσματα τῶν συγγενῶν ἀντηχοῦσαν στίς γειτονιές, γιά ὧρες πολλές. Ὅσπου ἡ ὁμάδα μίκραινε, μίκραινε καί χανόταν, καθώς ἕνας ἕνας ξέκοβε γιά τό σπίτι του.

Ἡ πρώτη ἐπίσημη ἐμφάνιση τοῦ ξενητεμένου θά γινόταν τήν ἑπόμενη μέρα στήν ἐκκλησία. Τόσο ἐτούτη ἡ συνήθεια εἶχε γίνει ἀπαράβατη, πού, μόνο ἄν κάποιος ἦταν ἄρρωστος σοβαρά, δέν τήν τηροῦσε.

Οἱ ξενητεμένοι ἔμεναν στή Σπάρτη συνήθως μέχρι τοῦ

Ὁ Ἅγιος Στέφανος (εἰλητάριο Ἱ. Ν. Ταξιαρχῶν)

Ἀη-Γιαννιοῦ, μετά τά Φῶτα. Ἔφευγαν πάλι σέ ὁμάδες, καθώς εἶχαν ἔρθει.

Ἡ νηστεία πρίν ἀπό τά Χριστούγεννα ἦταν ἀπαραβίαστη. Κάτι, πού, καθώς ἦταν φυσικό, ἐνοχλοῦσε ἀφάνταστα τά παιδιά, πού, μέ τή σειρά τους κι αὐτά, ἐνοχλοῦσαν τή μητέρα τους. Μά κι ἐδῶ... οἱ καμῆλες φορτώνονταν τήν εὐθύνη τῆς καθυστέρησης γιά τά σουτζούκια καί τούς παστουρμάδες, πού δέν εἶχαν ἔρθει ἀκόμη...

Οἱ προετοιμασίες γιά τό Χριστουγεννιάτικο τραπέζι ἦσαν μεγάλες. Πολλά τά γλυκά πού ἑτοίμαζαν γιά τίς μέρες αὐτές. Κουραμπιέδες καί χαλβάδες ἀπό καναβούρι. Γκιορούκια καί μπακλαβάδες καί καταΐφια. Ἰδιαίτερο βάρος στό Χριστουγεννιάτικο τραπέζι εἶχε ἡ σούπα κιουλάχ[24], πού ἑτοίμαζε ἡ νοικοκυρά μέ φύλλο ἀνοιγμένο στό χέρι ἀπό τίς παραμονές. Μαγειρευόταν ἀνήμερα μέ γαλοπούλα ἤ κότα ἤ κρέας μοσχαρίσιο.

Ἑτοῦτες τίς μεγάλες μέρες τά σπίτια γέμιζαν μ' ἐκεῖνο τόν ἀνατολίτικο, γαστριμαργικό πλοῦτο. Δέν ὑστεροῦσαν οὔτε οἱ φτωχές οἰκογένειες[25]. Οἱ δωρεές ἀπό τούς πιό εὔπορους ἔφταναν ἄφθονες σέ καλάθια μέ κάθε λογῆς γλυκά, κρέατα, σουτζούκια, παστουρμάδες, πετμέζι καί ζάχαρη. Ἀργά, τό βράδυ τῆς παραμονῆς, χωρίς ἐπίδειξη γιά τούς μεγαλόψυχους, δίχως ντροπή γιά τούς φτωχούς. Μεγάλες μέρες στ' ἀλήθεια, πού ἔλαμπε ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ στίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων.

Τήν παραμονή οἱ δάσκαλοι σχημάτιζαν ὁμάδες μαθητῶν, πού γύριζαν τίς συνοικίες γιά τά κάλαντα. Ὁ μεγαλύτερος τῆς συντροφιᾶς γύριζε στά σπίτια μέ τό δίσκο, μαζεύοντας λεφτά. Ὁλόκληρη ἡ εἴσπραξη τῆς μέρας πήγαινε γιά τίς ἀνάγκες τῶν σχολείων.

Ξημερώνοντας ἀνήμερα μές στό πυκνό χιόνι, ὁ νεωκό-

24. Βλέπε Κεφ.: ΦΑΓΗΤΑ.

25. Κυρίως αὐτῶν πού εἶχαν στρατευθεῖ γιά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τῶν διωγμένων ἀπό τό Νησί ἤ τό Ντενιζλή κ.ἄ.

ρος γύριζε τά σπίτια τῶν Χριστιανῶν μέ τό σήμαντρο, χτυπώντας ρυθμικά ἔξω ἀπό τίς πόρτες. Μαζί μέ τό βοηθό του καλοῦσε τούς πιστούς στή Χριστουγεννιάτικη λειτουργία. Καμπάνες δέν ἐπιτρέπονταν.

Στή μεγάλη, πανηγυρική ἀκολουθία δέν ὑπῆρχε σχεδόν Χριστιανός πού ἀπουσίαζε. Μονάχα οἱ ἄρρωστοι, οἱ γέροντες, οἱ ξενητεμένοι πού δέν γύρισαν καί... ὁ Δεσπότης, πού σχεδόν πάντα ἀπουσίαζε στήν Ἀττάλεια, ὅπου παραχείμαζε. Ἐρχόταν μόνο γιά τά Θεοφάνεια. Σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀκολουθίας ὁ βοηθός τοῦ νεωκόρου κουνοῦσε ρυθμικά κάθε τόσο τούς πολυέλαιους τοῦ Ναοῦ μ' ἕνα κοντάρι. Ἦταν ἔθιμο.

Ἡ μέρα τῶν Χριστουγέννων, γιορταστική καί χαρούμενη ἔδενε πιό πολύ τούς Χριστιανούς μεταξύ τους, πού, ξεχνώντας διαφορές, ἔριδες καί προσωπικές ἀντιπάθειες, ἀδερφώνονταν μέσα σ' ἕνα κλίμα ἀγάπης καί κατανόησης. Ἄλλαζαν ἐπισκέψεις στά σπίτια καί κατά τήν παλιά παράδοση οἱ νεώτεροι ὄφειλαν, νά ἐπισκεφτοῦν τούς πρεσβύτερους, δείχνοντας ἔτσι τό σεβασμό τους.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ

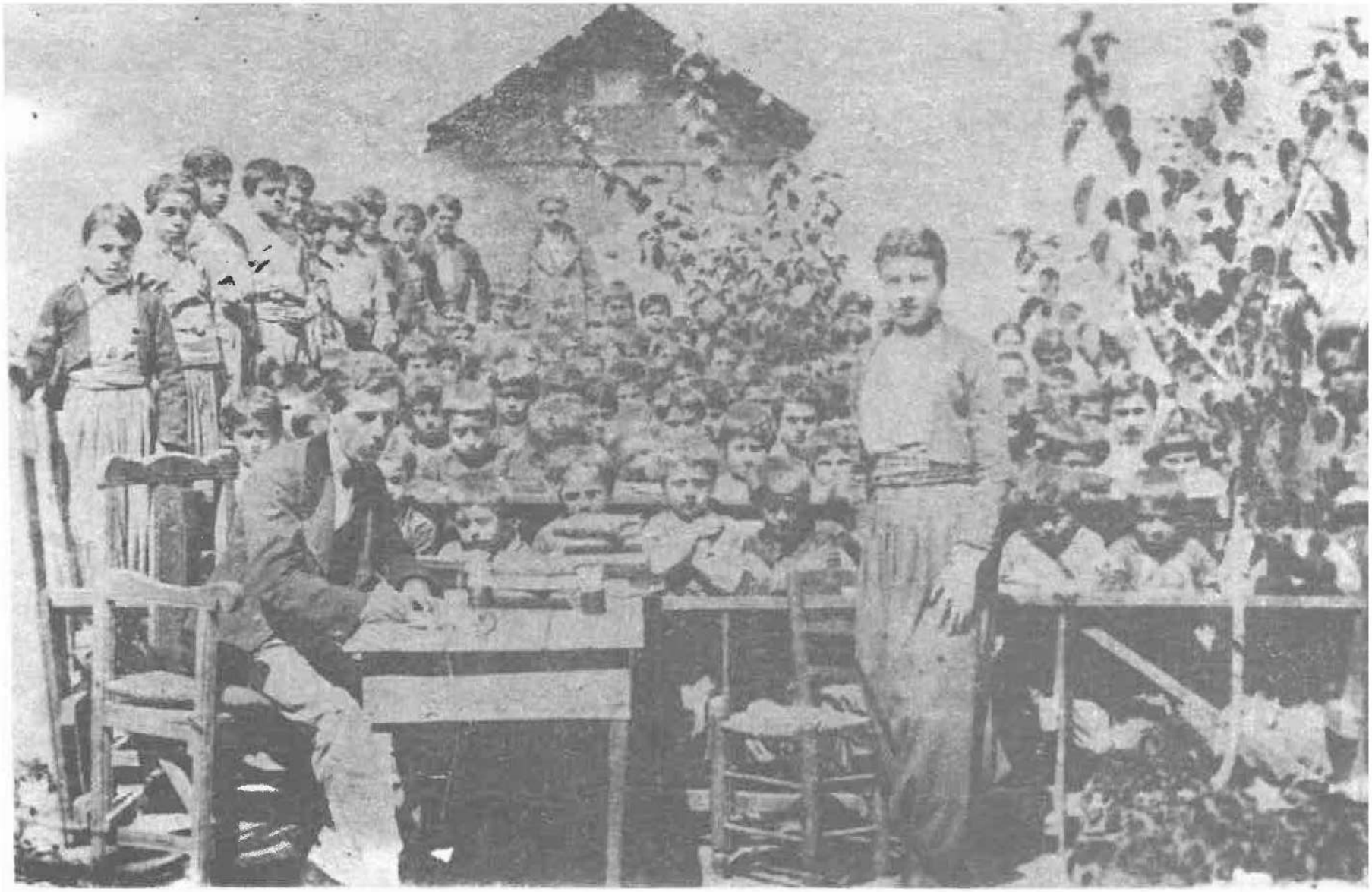

'Αλληλοδιδακτικό σχολεῖο στή Σπάρτη (Φωτ. 1880). Καθισμένος ἀριστερά ὁ διευθυντής Γρηγόριος Δημητριάδης. Δεξιά μέ σαλβάρι ὄρθιος ὁ βοηθός του Κυριᾶκος Τσακίρης.

1. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Ἐκπαίδευση - Σχολική ζωή

Πολύ πρώιμα οἱ Σπαρταλῆδες εἶχαν ἀντιληφθεῖ τήν τεράστια σημασία τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καί τήν ἀξία της γιά τήν ἐπιβίωση τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης. Ἐκεῖ, στά βάθη τῆς Μ. Ἀσίας, σ' ἕναν τόπο καί χρόνο βυθισμένους στό σκοτάδι τοῦ Ἰσλαμικοῦ φανατισμοῦ καί τῆς στεγανῆς ἀπομόνωσης ἀπό τόν Εὐρωπαϊκό πολιτισμό, οἱ προσπάθειες ὅλες τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας ἦσαν στραμμένες πρός αὐτή τήν κατεύθυνση μέ τέτοιο πάθος, πού νά παίρνει συχνά διαστάσεις μονομανίας.

Τό πόσο μεγάλη σημασία ἔδιναν οἱ Ἕλληνες τῆς Σπάρτης στό ζήτημα τῆς παιδείας φαινόταν ἀκόμη, ὄχι μονάχα ἀπό τήν ἀξία καί τό κύρος πού διέθετε ἡ πενταμελής σχολική ἐφορεία, πού εἰδικά συγκρότησαν γιά τούς σκοπούς της, ἀλλά καί ἀπό τίς ἀμέτρητες δωρεές καί ὑποτροφίες, πού παρεῖχαν στούς μαθητές. Ἐξ ἄλλου, ἡ αἴγλη τῶν σχολείων πού ἵδρυσαν, γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν ἐνδεικτική. Ἂς δοῦμε, ὅμως, τά πράγματα πιό ἀναλυτικά.

Ἡ ἄνθιση τῆς παιδείας στή Σπάρτη ἀρχίζει μέ τή δημοσίευση τοῦ Τανζιμάτ[1] τό 1856. Ἤδη, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα λειτουργοῦσε, βέβαια, στή Σπάρτη κάποια μορφή σχολείων, βασισμένη στήν ἀλληλοδιδακτική μέθοδο. Ὑπῆρχε ἑξατάξιο δημοτικό μέ περισσότερους ἀπό ἑβδομήντα μαθητές σέ κάθε τάξη. Οἱ κατώτερες, μάλιστα, συχνά ξεπερνοῦσαν τούς ἑκατό. Οἱ ἐπιμελέστεροι ἀπό κάθε τάξη, ἑφτά ἤ ὀχτώ, δημιουργοῦσαν μικρότερους κύκλους μαθητῶν, πού δίδασκαν τήν ὕλη τοῦ προγράμματος, βαθμολογώντας καί τήν ἐπίδοση τῶν συμμαθητῶν τους. Ὁ δάσκαλος

1. Αὐτοκρατορικό διάταγμα, πού, ἐκτός τῶν ἄλλων, παραχωροῦσε στίς μειονότητες τό δικαίωμα, νά ὀργανώνονται σέ δημοκρατική βάση.

ἀπό κάποτε ἔλεγχε τούς βαθμούς γιά ἐπαλήθευση τῆς δίκαιης κρίσης τους.

Γιά τίς ἕξη αὐτές τάξεις, πού κάποτε συνολικά ξεπερνοῦσαν τούς πεντακόσιους μαθητές, ὑπῆρχε ἕνας μονάχα δάσκαλος[2], πού διέθετε καί κάποιον ἀρκετά μορφωμένο συμπατριώτη γιά βοήθεια. Ὁ τελευταῖος ἔπαιρνε τόν τίτλο τοῦ «βοηθοῦ» ἀπό τήν κοινότητα. Αὐτό σέ γενικές γραμμές ὑπῆρξε τό περίφημο «ἀλληλοδιδακτικό σύστημα διδασκαλίας» στή Σπάρτη[3].

Τό πρῶτο, πλῆρες, ἑξατάξιο δημοτικό σχολεῖο ἱδρύεται στά 1880. Ἡ Κοινότητα τῶν Χριστιανῶν γιά νά βοηθήσει στήν ἵδρυση νέων σχολείων στήν Σπάρτη μετακαλεῖ τόν Καλύμνιο Ἀντώνιο Καραντώνη, γυμνασιάρχη μέ πείρα, ἦθος καί ὀργανωτικές ἱκανότητες. Ὁ περίφημος αὐτός ἐκπαιδευτικός μέ τή βοήθεια τῶν προηγούμενων, καθώς καί τοῦ δικηγόρου Γρηγόρη Στεφανάκη[4] ἵδρυσε, στά 1880 ἐπίσης, τό πρῶτο ἄρτιο Σχολαρχεῖο στή Σπάρτη μέ δέκα τάξεις (Ἡμιγυμνάσιο). Τό σχολεῖο αὐτό, ὅπου πρῶτοι δάσκαλοι ὑπῆρξαν τρεῖς ἀπόφοιτοι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας (Καραντώνης, Ἀντώνιος Τσούκας καί Γαβριήλ Τσακίρης), ὑπῆρξε διάσημο σέ ὅλη τήν Ἀνατολή[5]. Τελειώνοντάς το οἱ μαθητές του, μποροῦσαν, φοιτώντας γιά ἕνα δυό χρόνια ἀκόμη στήν Εὐαγγελική Σχολή τῆς Σμύρνης ἤ στή Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή τῆς Πόλης, νά πάρουν ἀπολυτήριο Γυμνασίου. Τέλος, μποροῦσαν ἀκόμη, νά γραφτοῦν χω-

2. Στά ἀνέκδοτα ἀκόμη ἀπομνημονεύματά του ὁ Παπα-Ἰωακείμ θυμᾶται τόν πιό παλιό δάσκαλο στή Σπάρτη, κάποιον Γρηγόριο Δημητριάδη καί «βοηθό» τόν Κυριᾶκο Γαρβριήλ Τσακίρογλου, πού γιά πολλά χρόνια ἄσκησε τό βοηθητικό του λειτούργημα (ἐξ οὗ καί τό προσωνύμιό του «βοητός»).

3. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε: Χ.Δ. Σαπουντζάκη: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ.

4. Ὁ Γρ. Στεφανάκης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πτυχιοῦχος δικηγόρος στή Σπάρτη, ἀπόφοιτος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν.

5. Λέγεται ἀπό ἐπιφανεῖς Μικρασιᾶτες, πώς σέ ὅλη τή Μικρασιατική ἐνδοχώρα μονάχα τό περίφημο Ἑλληνικό σχολεῖο τῆς Καισάρειας (Μονή τοῦ Ζινζή-Ντερέ) μποροῦσε νά συγκριθεῖ μ' ἐκεῖνο τῆς Σπάρτης.

ρίς ἐξετάσεις στά ὀνομαστά Τούρκικα Γυμνάσια τοῦ Ἰκονίου ἤ τῆς Σπάρτης.

Ἔτσι, στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας ἡ Χριστιανική κοινότητα τῆς Σπάρτης διέθετε δυό μεικτά Νηπιαγωγεῖα, βασισμένα στό σύστημα Frömbel, ἕνα ἑξατάξιο Παρθεναγωγεῖο καί τό δεκατάξιο Ἀρρεναγωγεῖο. Ἡ ἐπάνδρωση αὐτῶν τῶν σχολείων ὑπῆρξε πάντοτε ὑποδειγματική. Ἡ κοινότητα, μέσῳ τῆς Δημογεροντίας, φρόντιζε πάντοτε, νά ἐπιλέγει ἐπιφανεῖς δασκάλους μέ κριτήρια αὐστηρά καί ἄκαμπτα[6]. Γιά τήν τελευταία εἰκοσαετία, ἐκτός ἀπό τό μαθηματικό Λουκᾶ Παυλίδη καί τόν φιλόλογο Πέτρο Σεραφετινίδη, ἀναφέρονται ὡς σημαντικοί δάσκαλοι ὁ Παπα-Νικόλας Παπανδρέου (ἱερέας), ὁ Νικόλαος Σταυρίδης, ὁ Ἰορδάνης Δημητριάδης[7], ὁ Στέφανος Παπαχαρίτωνος, ὁ Νικόλαος Δημητριάδης, ὁ Μυράτιος Χατζη-Ἰορδάνογλου, ὁ Χρῆστος Κυλλέκογλου, ὁ Δαμιανός Σαπουντζάκης.

Ἡ στάθμη τῶν σπουδῶν ὑπῆρξε ὑποδειγματική. Ἡ κοινότητα προσπάθησε γιά τό σκοπό αὐτό, νά ἐξασφαλίζει πάντα τίς καλύτερες δυνατές προϋποθέσεις. Τά διδακτήρια ἦσαν, ὅ,τι καλύτερο μποροῦσε νά γίνει μέ τά κριτήρια καί τά μέτρα τῆς ἐποχῆς. Τά κτίρια αὐτοτελῆ, εὐρύχωρα, πέτρινα, μέ μεγάλα παράθυρα, πατώματα ξύλινα, μέ ἄνετο περίβολο, ἦσαν ἐφοδιασμένα μέ ὅλα τά ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας τῆς ἐποχῆς. Τά ἀπαραίτητα βιβλία διανέμονταν δωρεάν στούς μαθητές ἀπό τή σχολική ἐφορεία. Δωρεάν, ἐπίσης, διανέμονταν ἡ γραφική ὕλη καί κάθε μαθητικό ἐφόδιο[8].

6. Συχνά ἡ κοινότητα μετακαλοῦσε δασκάλους ἀπό τήν Ἑλλάδα, γιά νά συμπληρώσει τίς ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες τῆς παροικίας (Καραντώνης, Δημητριάδης κ.ἄ.).

7. Πρόλαβα νά ἔχω κι ἐγώ δάσκαλο τό σοφό αὐτό γέροντα στή δεκαετία τοῦ '40. Ἦταν τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στό ἐκπαιδευτήριο «ΚΑΔΜΟΣ», ὅπου φοίτησα στά πρῶτα σχολικά μου χρόνια.

8. Ὁ Α.Χ. Σαπουντζάκης ἀναφέρει, πῶς καί οἱ μπάλες ἀκόμη πού ἔπαιζαν στά διαλείμματα οἱ μαθητές ἦσαν τοῦ σχολείου.

Ἡ σύνταξη τοῦ προϋπολογισμοῦ ἦταν ἔργο τῆς σχολικῆς ἐφορείας, ἐπίσης καί γινόταν κάθε διετία, ὅσο δηλαδή διαρκοῦσε ἡ θητεία της.

Τά πάγια ἔσοδα προέρχονταν ἀπό ἔκτακτες πηγές καί μόνιμες. Οἱ πρῶτες ἦσαν κληροδοτήματα, δωρεές καί ἔρανοι. Δέν ἀναφέρεται στήν ἱστορία τῆς Σπάρτης οὔτε μία διαθήκη, πού δέν ἄφηνε ἕνα ὁποιοδήποτε, ἔστω μικρό, κληροδότημα στήν κοινότητα γιά τόν ἱερό σκοπό τῆς παιδείας[9]. Οἱ μόνιμες ἦσαν κυρίως, ἀπό ἐνοίκια γιά τά ἀκίνητα[10] πού διέθετε ἡ κοινότητα, ἀπό τήν ἐτήσια λαχειοφόρο ἀγορά, τά σχολικά δικαιώματα πού εἰσέπραττε ἀπό γάμους, βαφτίσια καί κηδεῖες, καθώς καί ἀπό τήν πώληση κεριῶν στίς «μονοκλησιές», τόσο στίς τακτικές λειτουργίες, ὅσο καί στά πανηγύρια (Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Ἅγιοι Κήρυκος καί Ἰουλίττα, Μετόχι Παναγίας Κύκκου κ.λπ.). Τό συνολικό αὐτό ποσό ἔφτανε περίπου τίς 800 λίρες. Τά ὑπόλοιπα κάλυπταν ἡ κοινότητα καί τά δίδακτρα τῶν μαθητῶν, πού τά πλήρωναν μόνο, ὅσοι εἶχαν αὐτήν τή δυνατότητα. Τό ὕψος τῶν διδάκτρων καθόριζε ἡ Δημογεροντία εἰδικά γιά κάθε περίπτωση. Ἄλλωστε σέ προϋπολογισμό 1.500 περίπου λιρῶν τό συνολικό ποσό τῶν ἐσόδων ἀπό τά δίδακτρα δέν ξεπερνοῦσε τίς 500. Καί αὐτό τό ἐξασφάλιζαν μόνο οἱ εὔποροι μαθητές. Εἶναι χαρακτηριστικό, πώς σέ καμιά περίπτωση μαθητής δέν στερήθηκε τοῦ ἀγαθοῦ τῆς παιδείας γιά λόγους οἰκονομικούς.

Ἡ κοινότητα καί εἰδικότερα ἡ σχολική ἐφορεία τιμοῦ-

9. Σέ ἄρθρο του, πού δημοσίευσε στό «ΘΑΡΡΟΣ» ὁ Α.Χ. Σαπουντζάκης πρίν ἀπό 40 περίπου χρόνια, ἀναφέρει χαρακτηριστικά, πώς, ὅταν πέθαινε κάποιος στή Σπάρτη, δέν ρωτοῦσαν ποτέ «ἄν ἄφησε» κάτι γιά τά σχολεῖα, ἀλλά «πόσα ἄφησε». Τό πρῶτο ἦταν ἔτσι κι ἀλλοιῶς δεδομένο.

10. Τά δυό χαμάμ τῆς Σπάρτης, τό μεγάλο καφενεῖο καί δυό μαγαζιά ἀκόμη στήν ἀγορά, πού ὅλα μαζί ἀπέφεραν περί τίς 200 χρυσές λίρες τό χρόνο. Τέλος ἕνα μαγαζί στό «Μπογιούκ Βεζύρ Χανέ» τῆς Σμύρνης μέ εἰσόδημα 100 χρυσές λίρες τό χρόνο.

Αρ. 1.

ΣΧΟΛΑΙ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ

Ὁ Μαθητὴς Εὐάγγελος Παν. Παφλήχος ἐτῶν 15
διακούσας τὰ τῆς Ἐννάτης Ἀρρεναγ. τάξεως μαθήματα καὶ κατὰ τὰς γενικὰς
ἐξετάσεις ἐξετασθεὶς ἔτυχε τοῦ γενικοῦ βαθμοῦ εἶχεν ἄριστα 10. ἐκ τῶν
εἰδικῶν βαθμῶν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἐξετασθέντων μαθημάτων συναγομένου.

Ἐφ' ᾧ δίδεται αὐτῷ τὸ παρὸν ὅπως τῷ χρησιμεύσῃ ὅπου δεῖ.

Κατὰ δὲ τὴν διαγωγὴν διετέλεσε παραπλήσιος

Ἐξετασθέντα μαθήματα καὶ βαθμοί, ὧν ἐνρίθη ἄξιος ἐξετασθείς

Θρησκευτικὰ	10 (ἄριστα)	Φ. Ἱστορία	
Ἑλληνικὰ	10 (")	Ἱστορία	10 (ἄριστα)
Ἀριθμητικὴ	10 (")	Ἰχνογραφία	
Καλλιγραφία		Γεωμετρία	10 (")
Ὠδικὴ	Ἐμπορ. 10 (")	Φ. Πειραματικὴ	10 (")
Γυμναστικὴ		Γαλλικὰ	10 (")
Γεωγραφία		Τουρκικὰ	10 (")

Ἐν Σπάρτῃ τῇ 10ῃ Ἰουνίου 1910

Ὁ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Ἀρχιμ. Μελέτιος Χοϊνόσκης

Ἀπολυτήριο τῆς 9ης τάξης τοῦ Σχολαρχείου τῆς Σπάρτης. Γιά ἕνα μικρό διάστημα ἡ Κοινότητα στερήθηκε δασκάλων μουσικῆς καί ἀντί ὠδικῆς δίδασκε ἐμπορικά. Διευθυντής τῆς σχολῆς ὑπογράφει ὁ Πατάρων Μελέτιος, τότε ἀρχιμανδρίτης.

σαν ἐντελῶς ἰδιαίτερα τούς μεγάλους εὐεργέτες[11] καί δωρητές, πού, χάρη στή γενναιόδωρη συνεισφορά τους, κατάφεραν νά λειτουργήσουν ἀπρόσκοπτα τά σχολεῖα μέχρι τό διωγμό. Γιά τούς εὐεργέτες, μάλιστα, ἡ ἐφορεία εἶχε ἐντοιχίσει μαρμάρινη πλάκα στήν εἴσοδο τοῦ Σχολαρχείου, ὅπου, ἐκτός ἀπό τά ὀνόματά τους πού ἦσαν γραμμένα μέ χρυσά στοιχεῖα, ὑπῆρχε χαραγμένο τό περίφημο ἐπίγραμμα[12]:

ΣΠΑΡΤΗ ΠΑΤΡΙΣ ΕΘΗΚΕΝ
ΑΓΑΚΛΗΤΟΝ ΤΟΥΝΟΜΑ
ΤΩΝΔΕ ΜΟΥΣΩΝ ΓΑΡ ΝΑΟΙΣ
ΕΤΥΓΧΑΝΟΝ ΟΛΒΟΔΟΤΑΙ

Πρέπει ἀκόμη νά σημειωθεῖ, πώς στή μεγάλη αἴθουσα τελετῶν ὑπῆρχαν κρεμασμένα τά πορτραῖτα τῶν περισσότερων ἀπό τούς μεγάλους εὐεργέτες.

Τά πάγια ἔξοδα[13] τῶν σχολείων ἦσαν, κυρίως, οἱ μισθοί τοῦ διδακτικοῦ προωπικοῦ, τῶν παιδονόμων, τῶν κλητήρων, τοῦ εἰδικοῦ γραμματέα, καθώς καί οἱ δαπάνες συντήρησης τῶν σχολικῶν κτιρίων, ἔξοδα θέρμανσης κ.λπ. Τόκους καί τοκοχρεωλύσια δέν περιλάμβανε ὁ προϋπολογισμός, γιατί ἡ ἐφορεία ποτέ δέν δανείστηκε ἀπό πουθενά.

Ἐκτός ἀπό τή σύνταξη τοῦ προϋπολογισμοῦ ἡ σχολική ἐφορεία ἦταν ἐπιφορτισμένη καί μέ τά παρακάτω καθήκοντα: τή συντήρηση τῶν σχολικῶν κτιρίων, τόν καθορισμό τῆς διδακτέας ὕλης, τό διορισμό καί τή μισθοδοσία τῶν

11. Ὡς μεγάλοι εὐεργέτες ἀναφέρονται οἱ: Ἰωάννης Κιοκπάσογλου (Γιαννάκη-Ἐφέντη), Στέφανος καί Παναγιώτης Σεραφετίνογλου, ὁ Χατζή-Τσακίρ Γαβριήλ, ἡ Χατζή-Σοφία Κεχαγιόγλου, ὁ Ἰορδάνης Δουρμπέκογλου, ὁ Στέφανος Τσακίρογλου, ὁ Σταῦρος Κιοκπάσογλου, ὁ Χατζή-Ναθαναήλ Κεχαγιόγλου καί ὁ Στέφανος Παπάζογλου.

12. Τό ἐπίγραμμα εἶχε συντάξει ὁ περιώνυμος γυμνασιάρχης καί δεινός Ἑλληνιστής Γεώργιος Σακκάρης.

13. Ἔκτακτα ἔξοδα ἦσαν μᾶλλον σπάνια ἤ ἀνύπαρκτα.

δασκάλων[14], τόν καθορισμό —σέ συνεργασία μέ τή Δημογεροντία— τῶν διδάκτρων, εἰδικά γιά κάθε περίπτωση μαθητή καί, τέλος, τή χορηγία ὑποτροφιῶν γιά τούς ἄριστους.

Οἱ ὑποτροφίες δίνονταν, κυρίως, γιά τίς σχολές τῆς Καισάρειας (Μονή τοῦ Ζινζή-Ντερέ), τῆς Σμύρνης (Εὐαγγελική Σχολή) καί τῆς Πόλης (Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή). Ἀκόμη, μέ τή βοήθεια τοῦ Μικρασιατικοῦ Συλλόγου «ΑΝΑΤΟΛΗ», πού ἔδρευε στήν Ἀθήνα, δίνονταν ὑποτροφίες καί γιά τά Πανεπιστήμια τοῦ Παρισιοῦ, τοῦ Βερολίνου καί τῆς Ἀθήνας, καθώς καί γιά τίς Ἱερατικές Σχολές τῆς Πάτμου καί τῆς Σάμου[15].

Ἀπ' ὅσα παραπάνω ἀναφέρθηκαν, αὐτονόητο εἶναι τό πόσο σημαντικός πρέπει νά ἦταν ὁ ρόλος τοῦ σχολικοῦ ἐφόρου. Γι' αὐτό, τό μεγάλο αὐτό ἀξίωμα ἡ Χριστιανική Κοινότητα τῆς Σπάρτης φρόντιζε πάντα, νά τό ἀναθέσει σέ ἀνθρώπους εὐυπόληπτους, ἐπιφανεῖς, ἔντιμους καί δραστήριους πολῖτες, ὥστε νά μπορέσουν, νά ἀνταποκριθοῦν ἐπάξια στήν ἀποστολή τους[16].

Τό σχολικό ἔτος τυπικά ἄρχιζε τήν 1η τοῦ Σεπτέμβρη μέ μεγάλο ἁγιασμό καί τέλειωνε στά τέλη Ἰουνίου μέ τίς γυμναστικές ἐπιδείξεις. Τά μαθήματα γίνονταν πάντα στό πρῶτο μισό τῆς ἡμέρας. Οἱ μαθητές ἔπρεπε νά πηγαίνουν στό σχολεῖο κουρεμένοι, καθαροί καί εὐπρεπεῖς, ἐνῶ οἱ μαθήτριες καλοχτενισμένες καί ἀπαραίτητα μέ ποδιά. Ἴ-

14. Σέ δημοσίευμά του στόν «Προσφυγικό Κόσμο», ὁ Φώτης Οὐλκέρογλου ἀναφέρει (ἀνώνυμα) μισθοδοσία Γυμνασιάρχη μέ 98 χρυσά λοΐζια τό χρόνο (1900). Τό 1920 ὁ δάσκαλος Ἰορδάνης Δημητριάδης ἔπαιρνε 270 - 300 λίρες τό χρόνο (Χ.Δ. Σαπουντζάκη: Ἡ Παιδεία στή Σπάρτη).

15. Ἐνδεικτικά μόνο ἀναφέρουμε γιά τίς δυό τελευταῖες δεκαετίες τά ὀνόματα τοῦ Μητροπολίτη Πατάρων Μελέτιου πού σπούδασε στή Θεολογική Σχολή Χάλκης, τοῦ ἱερέα Στεφάνου Παπαχαρίτωνος (Πάτμος), τῶν δασκάλων Ἰορδ. Δημητριάδη καί Μ. Τσομλεκτσόγλου (Ἀθήνα) κ.λπ.

16. Τα τελευταῖα 20 χρόνια, ὡς ἔφοροι μέ πολύ σημαντική προσφορά στήν Ἑλληνική Παιδεία τῆς Σπάρτης ἀναφέρονται οἱ: Νικόδημος Γεωργιάδης καί Πρόδρομος Γρηγοριάδης (γιατροί), Ἰορδάνης Δουρμπέκογλου καί Σωκράτης Δανόπουλος (ταπητουργοί), καθώς καί ὁ ἔμπορος Χαράλαμπος Σινανίδης.

σχυαν καί τότε οἱ ἀργίες, πού ἰσχύουν περίπου καί σήμερα.

Ὁ σεβασμός πού ἔδειχναν οἱ μαθητές γενικά στούς δασκάλους, ἀλλά καί στούς ἀξιωματούχους τῆς κοινότητας ἦταν παροιμιώδης[17]. Ἀλλά καί οἱ γονεῖς δέν ὑστεροῦσαν σ' αὐτό. Ἡ ἐμπιστοσύνη πού ἔδειχναν στό δάσκαλο ἦταν ἀπεριόριστη. Ἐνδεικτικά μονάχα πρέπει, νά θυμίσουμε τή φράση πού ἔλεγαν, παραδίνοντάς του τό παιδί τους: «τά κόκκαλα δικά μου, τό κρέας δικό σου», πού σήμαινε: μπορεῖς καί νά τόν δέρνεις ὅσο νομίζεις χρήσιμο, ἀλλά χωρίς βαρβαρότητα (ὥστε νά τοῦ σπάσεις... τά κόκκαλα). Καί τό ξύλο, βέβαια, στή Σπάρτη ἔπεφτε ἄφθονο. Ἴσως, μάλιστα, σέ σπάνιες εὐτυχῶς περιπτώσεις, νά ἄγγιζε τά ὅρια τῆς βαρβαρότητας καί τότε τά ἀποτελέσματα ἦσαν ἐξαιρετικά δυσάρεστα γιά ὅλους.

Σέ κάθε τάξη ὑπῆρχαν δυό ἤ τρεῖς «εὐταξίες» καί ἕνας «ὁδηγός», διαλεγμένοι πάντα ἀπό τούς καλύτερους μαθητές. Φροντίδα τῶν πρώτων ἦταν ἡ τήρηση τῆς καθαριότητας καί τῆς τάξης στήν αἴθουσα σέ ἐπίπεδο κοσμιότητας καί εὐπρέπειας. Ὁ ὁδηγός εἶχε ὡς καθῆκον του, νά ὁδηγεῖ τούς μαθητές στίς παρελάσεις ἤ τούς ἐκκλησιασμούς. Στεκόταν πρῶτος καί μόνος στή γραμμή. Ἡ θητεία ὅλων ἦταν ἐτήσια.

Κάθε Σάββατο πρωί, ὅλοι οἱ μαθητές παρευρίσκονταν στή μεγάλη, γενική συγκέντρωση τοῦ σχολείου, στήν αἴθουσα τελετῶν. Ἐκεῖ γινόταν ὁ ἀπολογισμός τῆς ἑβδομάδας. Ὅσοι εἶχαν κατά ὁποιοδήποτε τρόπο ἀτακτήσει «σάλιωναν τίς παλάμες τους» κι ἑτοιμάζονταν γιά τήν ἐπερχόμενη τιμωρία. Τό μέγεθος τοῦ παραπτώματος καθόριζε καί τίς ξυλιές πού θά ἔτρωγαν μέ τό χάρακα!

Ὁ ἐκκλησιασμός γιά τούς μαθητές ἦταν ὑποχρεωτικός κάθε Κυριακή. Ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν τάξεων γινόταν

17. Εἶναι χαρακτηριστικό, πώς ὁλόκληρη μαθητική πομπή ἦταν δυνατό νά σταματήσει, ἄν διασταυρωνόταν μέ ἕναν ἐπίσημο τῆς κοινότητας, περιμένοντάς τον, ὥσπου νά περάσει καί νά φύγει. Καί τότε μόνο ξεκινοῦσε καί πάλι, ἀφοῦ ὁ ἐπίσημος χαιρετοῦσε προηγουμένως τήν πομπή.

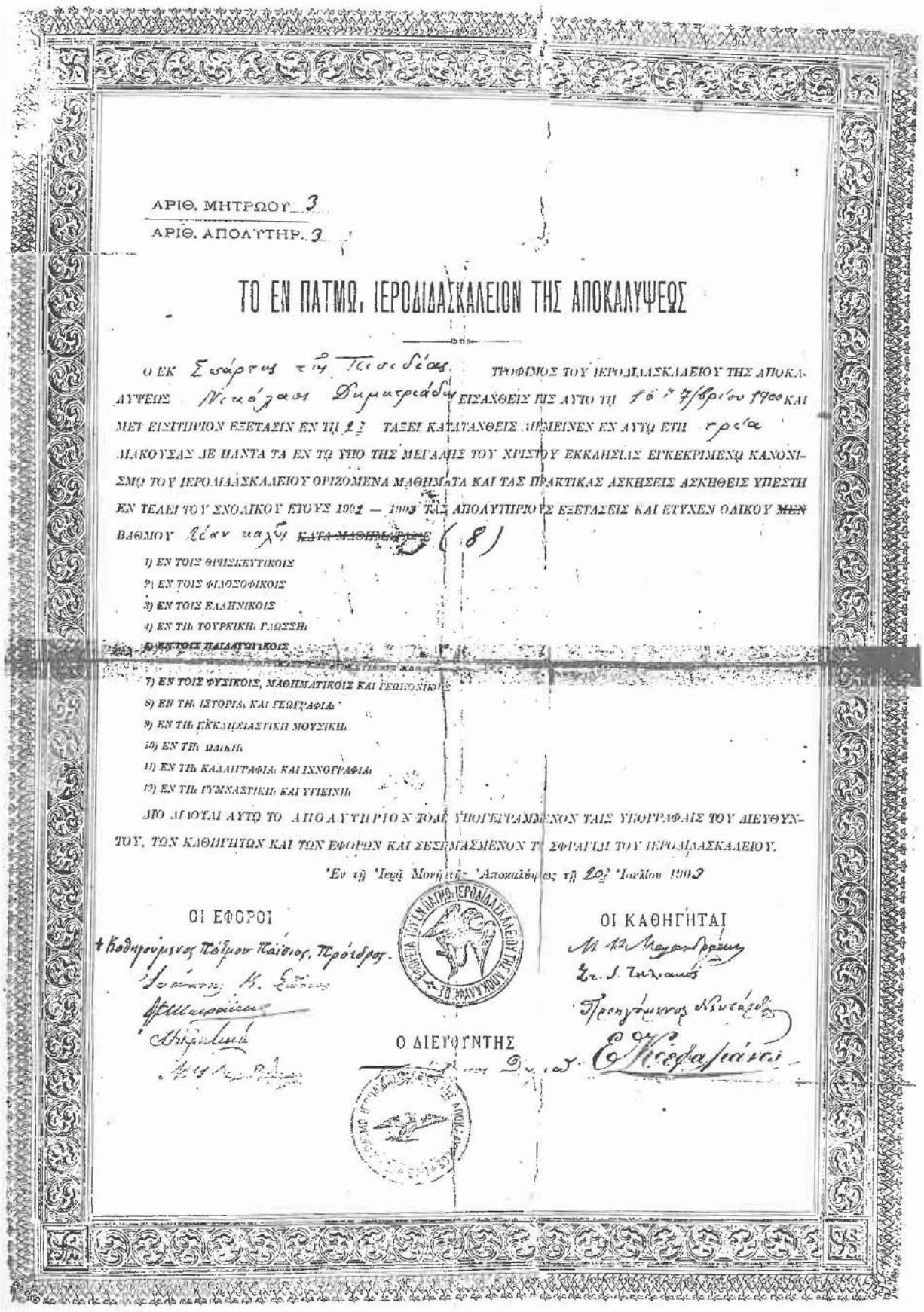

ΑΡΙΘ. ΜΗΤΡΩΟΥ 3

ΑΡΙΘ. ΑΠΟΛΥΤΗΡ. 3

ΤΟ ΕΝ ΠΑΤΜΩ, ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ

Ο ΕΚ Σπάρτης τῆς Πελοποννήσου ΤΡΟΦΙΜΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ Νικόλαος Δημητρόπουλος ΕΙΣΑΧΘΕΙΣ ΕΙΣ ΑΥΤΟ ΤΗ 16ῃ Σεπτεμβρίου 1900 ΚΑΙ ΜΕΤ ΕΙΣΙΤΗΡΙΩΝ ΕΞΕΤΑΣΙΝ ΕΝ ΤΗ 12ῃ ΤΑΞΕΙ ΚΑΤΑΤΑΧΘΕΙΣ ΔΙΕΜΕΙΝΕΝ ΕΝ ΑΥΤΩ ΕΤΗ τρία ΔΙΑΚΟΥΣΑΣ ΔΕ ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΝ ΤΩ ΥΠΟ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩ ΚΑΝΟΝΙΣΜΩ ΤΟΥ ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΟΡΙΖΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΑΣ ΠΡΑΚΤΙΚΑΣ ΑΣΚΗΣΕΙΣ ΑΣΚΗΘΕΙΣ ΥΠΕΣΤΗ ΕΝ ΤΕΛΕΙ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ 1902 — 1903 ΤΑΣ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΤΥΧΕΝ ΟΛΙΚΟΥ ~~ΜΕΝ~~ ΒΑΘΜΟΥ λίαν καλῶς ~~ΚΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ~~ (8)

1) ΕΝ ΤΟΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙΣ
2) ΕΝ ΤΟΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙΣ
3) ΕΝ ΤΟΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙΣ
4) ΕΝ ΤΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΓΛΩΣΣΗ
5) ~~ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΙΣ~~
7) ΕΝ ΤΟΙΣ ΦΥΣΙΚΟΙΣ, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙΣ ΚΑΙ ΓΕΩΠΟΝΙΚΟΙΣ
8) ΕΝ ΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
9) ΕΝ ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ
10) ΕΝ ΤΗ ΩΔΗ
11) ΕΝ ΤΗ ΚΑΛΛΙΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΧΝΟΓΡΑΦΙΑ
12) ΕΝ ΤΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΓΙΕΙΝΗ

ΔΙΟ ΔΙΔΟΤΑΙ ΑΥΤΩ ΤΟ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ ΤΟΔΕ ΥΠΟΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΝ ΤΑΙΣ ΥΠΟΓΡΑΦΑΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ, ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΕΣΦΡΑΓΙΣΜΕΝΟΝ ΤΗ ΣΦΡΑΓΙΔΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ.

Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἀποκαλύψεως τῇ 20ῇ Ἰουλίου 1903

ΟΙ ΕΦΟΡΟΙ

† Καθηγούμενος Πάτμου Παΐσιος, Πρόεδρος.

Ἰωάννης Κ. Ξύδης

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ

Μ. Ιω. Μαγκανδρέας

Ἐμ. Ι. Τσιλιακός

Πρωτοψάλτης Ἀγιοταφίτης

Ε. Κεφαλιανός

Ἀπολυτήριο τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου Πάτμου. Σ' αὐτό φοίτησαν ἀρκετοί νέοι ἀπό τή Σπάρτη, ἱερωμένοι καί μή.

στό σχολεῖο. Ἀπουσίαζαν μόνο ὅσοι εἶχαν καθήκοντα στό Ναό (παπαδάκια) πού πήγαιναν ἐκεῖ κατ' εὐθείαν ἀπό τά σπίτια τους. Τή μεγάλη φάλαγγα ὅλου τοῦ σχολείου ὁδηγοῦσε εἰδικά ἐντεταλμένος μαθητής, πού εἶχε τόν τίτλο «ὑποδεκανέα»(!). Γιά τήν ἐποπτεία τοῦ ἐκκλησιασμοῦ, ἐξ ἄλλου, ὁ διευθυντής τοῦ σχολείου τοποθετοῦσε εἰδικό κοσμήτορα. Ἡ θητεία κι αὐτοῦ ἦταν ἐτήσια. Ἐπόπτευε τήν τήρηση τῆς τάξης, κατέγραφε τούς ἀπόντες καί ἀνέφερε ἐκείνους πού ἀτακτοῦσαν ἤ μιλοῦσαν κατά τή λειτουργία. Τό προσκλητήριο τῶν μαθητῶν ἀπό τόν κοσμήτορα γινόταν ἀμέσως μετά τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀπόστολου. Ὅσοι ἔρχονταν μετά τό Εὐαγγέλιο, θεωροῦνταν ἀπόντες.

Ἡ ἀναφορά γιά τούς ἀπόντες καί τούς ἄτακτους γινόταν τήν ἑπόμενη μέρα στό δάσκαλο, πού, μέ τή σειρά του, ἀναλάμβανε τήν τιμωρία τους μέσα στήν τάξη ἤ στή γενική συγκέντρωση τοῦ Σαββάτου, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ παραπτώματος.

Γιά ὁλόκληρο τό σχολεῖο, τέλος, ὑπῆρχε ἕνας «παιδονόμος». Ἦταν ἔμμισθος ὑπάλληλος, πού οἱ ἁρμοδιότητές του ἦσαν ἡ τήρηση τῆς τάξης στή γενικότερη λειτουργία τοῦ σχολείου, ἡ ἀστυνόμευση τῶν μαθητῶν —ἀκόμη καί ἐκτός σχολείου— καί ἡ ὑποβολή λεπτομεροῦς ἀναφορᾶς γιά κάθε ἀταξία, ἀπρέπεια ἤ ἀσέβεια τῶν μαθητῶν. Ὁ παιδονόμος ἦταν ἀληθινά τό φόβητρο τοῦ σχολείου[18].

Ἡ ἐκπαίδευση τῶν μαθητῶν στή Σπάρτη, πόλη ὀρεινή στήν καρδιά τῆς Τούρκικης ἐνδοχώρας, δέν ἦταν, βέβαια, ἐξαιρετικά εὔκολη ὑπόθεση. Καθώς ἦταν φυσικό μιλιόταν μονάχα ἡ Τούρκικη γλώσσα καί τά παιδιά ἔπρεπε, νά σπάσουν τό φράγμα τῆς μητρικῆς τους γλώσσας (Τουρκικά), γιά νά μποῦν στή νέα, πλούσια, ἄγνωστη καί ἱστορική περιοχή τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. Στήν οὐσία τά παιδιά ἄρχιζαν νά φοιτοῦν σ' ἕνα ξενόγλωσσο σχολεῖο, μέ ὅλες τίς

18. Ἄφησαν ἐποχή γιά τήν αὐστηρότητα —καί, ἴσως, τή σκληρότητά τους— οἱ Γιώργη-ἀγάς, Οὐζοὺν Βασιλάκης καί Χατζή-Σπῦρος.

Ἕλληνας ἀξιωματικός τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ.

δυσκολίες πού σήμαινε αὐτό. Ἔτσι τά ἀνάλογα μέτρα εἶχαν ὅλα παρθεῖ μέ τόν καλύτερο τρόπο πρός αὐτή τήν κατεύθυνση.

Χαρακτηριστική ἦταν ἡ ἀστυνόμευση τῶν μαθητῶν μέσα στό σχολεῖο ἀπό τούς εὐταξίες καί τόν παιδονόμο ἀναφορικά μέ τή γλώσσα. Ὅλοι οἱ μαθητές ἦσαν ὑποχρεωμένοι μέσα στό σχολεῖο, νά μιλοῦν μονάχα τήν Ἑλληνική. Κάθε παράβαση ἀνάλογη ἀναφερόταν ἀμέσως στή διεύθυνση. Ὁ παραβάτης πλήρωνε ἀμέσως πρόστιμο γιά κάθε λέξη ξεχωριστά. Αὐτό γιά τήν πρώτη φορά. Ἄν γινόταν γιά δεύτερη, ὑπῆρχε ἡ τιμωρία τῆς προσωρινῆς ἀποβολῆς, ἐνῶ τήν τρίτη φορά ἡ ἀποβολή ἦταν ὁριστική.

Παρ᾽ ὅλες αὐτές τίς δυσκολίες τά ἀποτελέσματα ἦσαν καταπληκτικά. Ἡ ἐκμάθηση τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας καί πλήρης ἦταν καί διεξοδική. Τόσο μάλιστα, πού, ἐνῶ στά πρῶτα τους βήματα οἱ μαθητές μέ δυσκολία κατόρθωναν, νά συλλαβίζουν μικρές λέξεις, στή δέκατη τάξη ἦσαν ἤδη ἱκανοί, νά μεταφράσουν νεοελληνικά κείμενα σέ ἀρχαῖα — τοὐλάχιστον σέ ὕφος Ἰσοκράτη!

Ἡ Ἑλληνική τους παιδεία, ἐκτός ἀπό τήν ἐμμονή στή Γραμματική καί τό Συντακτικό, περιλάμβανε ἀκόμη: Ἱστορία Ἑλληνική καί Παγκόσμια, μελέτη τῶν μεγαλύτερων ἀρχαίων συγγραφέων καί ποιητῶν (Ξενοφώντας, Λουκιανός, Ἰσοκράτης, Θουκυδίδης, Πίνδαρος, Ὅμηρος κ.ἄ.), καθώς καί τῶν σπουδαιότερων Πατερικῶν κειμένων (Ἰωάννης Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Παλαμᾶς κ.ἄ.).

Ἀλλά καί στήν Τούρκικη γλώσσα[20] διέπρεπαν οἱ Χριστιανοί μαθητές καί στίς μεταγραφές τους στά Τούρκικα Γυμνάσια γίνονταν πάντα παράδειγμα γιά τούς Τούρκους.

19. Ὁ Ἀλέξανδρος Χατζή-Ἀσλάνογλου θυμόταν χαρακτηριστικά πόσο δυσκολευόταν νά προφέρει: «Τό λεμόνι, τό κανάρι ἔχουσι χρώματα κίτρινα». Ἦταν ὁ ἴδιος πού μέ μύησε γιά πρώτη φορά στήν ποίηση τοῦ Πίνδαρου(!).

20. Ἀναφέρομαι στήν παλιά (Ἀραβική) γραφή τῆς Τούρκικης γλώσσας.

Εὐαγγελινός Μισαηλίδης, Σχολάρχης στή Σπάρτη στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα.

Ἕνα τρίτο, τέλος, γλωσσικό μάθημα ἦταν ἀπαραίτητα ἡ Γαλλική.

Τό πλῆρες, ἐξ ἄλλου, ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα περιλάμβανε Μαθηματικά, Φυσική Πειραματική, Χημεία, Γυμναστική, Οἰκοκυρικά (στό Παρθεναγωγεῖο), Ἀγωγή τοῦ πολίτη(!), Ὠδική κ.ἄ.

Οἱ ἐξετάσεις τοῦ Ἰουνίου, πού σήμαιναν καί τό τέλος τῆς σχολικῆς χρονιᾶς, ἦταν πάντα ἕνα σπουδαῖο κοινωνικό γεγονός γιά τή Σπάρτη. Ὑπῆρχε μιά γενική κινητοποίηση, ὄχι μονάχα γιά τούς ἐντόπιους, ἀλλά καί γιά τούς ξενητεμένους. Χαρακτηριστικό τοῦ ἐνδιαφέροντος, πού εἶχαν οἱ Σπαρταλῆδες γιά τήν παιδεία, ἦταν τό γεγονός, ὅτι οἱ μορφωμένοι συμπατριῶτες στή Σπάρτη ἐγκατέλειπαν τίς ἐπαγγελματικές —καί συχνά τίς οἰκογενειακές— ἀσχολίες τους στή Σμύρνη ἤ τήν Ἀττάλεια ἤ τό Ἀϊδίνι, γιά νά πάρουν μέρος στίς ἐξεταστικές ἐπιτροπές τοῦ Ἰουνίου.

Οἱ ἐπιτροπές αὐτές, συγκροτοῦνταν ἀπό ἄτομα ἄριστου ἤθους καί παιδείας, πού τοποθετοῦσε ἡ Σχολική Ἐφορεία καί ἡ Δημογεροντία. Μέσα δέ στά καθήκοντά της —καθώς εἴδαμε— δέν ἦταν μόνο ἡ παρακολούθηση τῆς ἄψογης διεξαγωγῆς τῶν ἐξετάσεων, ἀλλά καί —ἔμμεσα— ἡ διαπίστωση τῆς ἀπόδοσης τῶν δασκάλων. Οἱ ἐκθέσεις τῆς ἐπιτροπῆς παίρνονταν πολύ σοβαρά ὑπ' ὄψιν ἀπό τή Σχολική Ἐφορεία γιά τό μέλλον τῶν δασκάλων.

Ἡ σχολική χρονιά ἔκλεινε πανηγυρικά μέ τίς γυμναστικές[21] ἐπιδείξεις τῶν μαθητῶν ὅλων τῶν σχολείων. Ἡ συγκέντρωση αὐτή στό προαύλιο τοῦ Μεγάλου Σχολείου ἔπαιρνε τό χαρακτήρα λαϊκοῦ πανηγυριοῦ. Μέσα σέ ἀτμόσφαιρα ἐθνικῆς ἔξαρσης —πού τήν ὄξυνε ὁ ἀόρατος, ἀλλά μόνιμα ὑπαρκτός φόβος τῶν Τούρκων— οἱ μαθητές ἔδιναν τόν καλύτερο ἑαυτό τους. Τόση ἦταν ἡ λαμπρότητά της,

21. Ἡ κοινότητα ἔδινε ἰδιαίτερη βαρύτητα στό μάθημα τῆς γυμναστικῆς, γι' αὐτό ἐπέλεγε πάντα ἐξαιρετικούς δασκάλους. Θυμοῦνται οἱ παλιότεροι κάποιον Πλάτωνα Ἀργυριάδη, πού ἄφησε ἐποχή γιά τήν αὐστηρότητα καί τίς ὀργανωτικές του ἱκανότητες.

πού, ἐκτός ἀπό τίς ἐπίσημες ἀρχές τῶν Χριστιανῶν, τήν παρακολουθοῦσε ὁλόκληρη σχεδόν ἡ ἑλληνική κοινότητα, καθώς καί μεγάλο μέρος τῆς τούρκικης.

Οἱ μαθητές φοροῦσαν μακρύ, χακί πανταλόνι, ὁμοιόμορφα παπούτσια καί φανέλες ριγέ, πού ἄλλαζαν τό ἄσπρο τους μέ καφέ, μπλέ, κόκκινο ἤ πράσινο. Κρατοῦσαν κοντάρια (ὡς ὑποκατάστατα ὅπλων) καί τραγουδοῦσαν Ἑλληνικά πατριωτικά τραγούδια. Τήν πρώτη θέση ἀνάμεσά τους εἶχε ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα: *«Τί τιμή στό παληκάρι, ὅταν πρῶτο στή φωτιά...»* κ.λπ. Συνηθισμένο ἀκόμη γιά τ᾽ ἀγόρια καί τό δημοτικό:

Δέν κλαίω τή λαβωματιά
δέν κλαίω καί τό βόλι
μόν᾽ κλαίω πού μέ ἄφησε
ἡ συντροφιά μου ὅλη... κ.λπ.

Ἀργότερα, στά τελευταῖα χρόνια, μετά τήν πυρκαγιά τοῦ Μεγάλου Σχολείου οἱ ἐπιδείξεις γίνονταν σέ κοινή ἐκδήλωση μέ τούς μαθητές τοῦ Τουρκικοῦ Γυμνασίου στό προαύλιό του. Ἡ ὑπεροχή τῶν Χριστιανῶν ἀπέναντι στούς Τούρκους ἦταν συντριπτική.

Στά 1920 τά Ἑλληνικά σχολεῖα τῆς Σπάρτης ἔκλεισαν ὅλα καί ὁριστικά. Ὄχι μόνο γιατί οἱ ἄντρες ἦσαν σχεδόν ὅλοι ἐξόριστοι, ἀλλά γιατί τά οἰκονομικά βάρη λειτουργίας τους ἦσαν πλέον δυσβάστακτα.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

α. Γενικές ἀναφορές

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας στή μακραίωνη δουλεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στούς Ὀθωμανούς τυράννους, ὑπῆρξε καί τεράστιας καί ἀναμφισβήτητης σπουδαιότητας. Ὄχι μονάχα στόν κυρίως Ἑλλαδικό χῶρο, ἀλλά καί, ἰδιαίτερα, στό Μικρασιατικό, ὅπου ἡ ὑποτέλεια τῶν Χριστιανῶν καί πιό

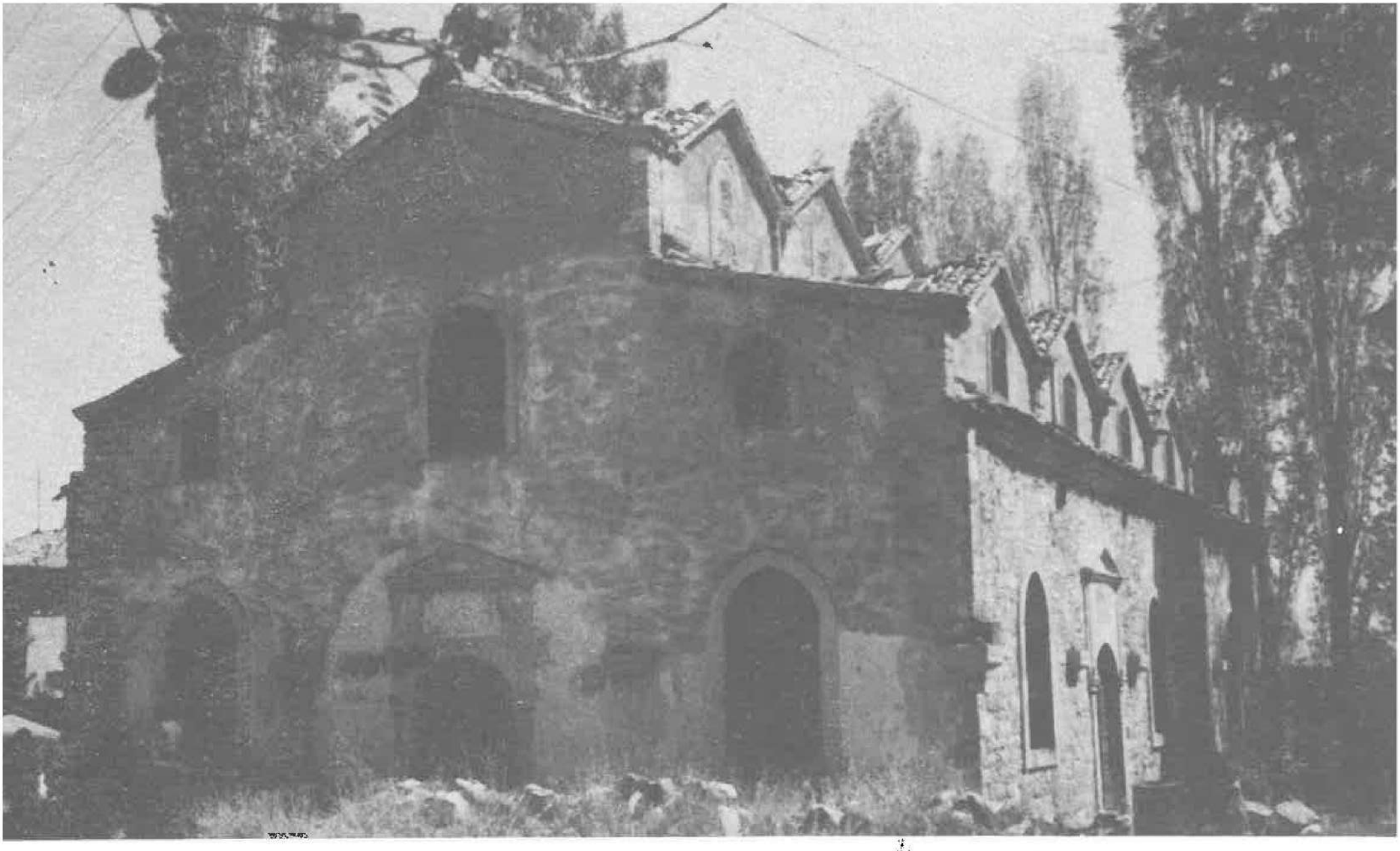

Ὁ Ἱερός Ναός τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου (τρίκλιτη Βασιλική) σέ φωτογραφία τοῦ 1979. Μέχρι πρόσφατα ἦταν ἀποθήκη στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ.

παρατεταμένη ὑπῆρξε καί περισσότερο καταπιεστική. Ρόλος ἱστορικά καταξιωμένος, ἀφοῦ μόνο αὐτή περιέσωσε τόν Ἑλληνισμό, ἐξ αἰτίας τῆς πάγιας καί πατροπαράδοτης προσήλωσής του στήν Ὀρθοδοξία. Ἄλλος τρόπος δέν ὑπῆρχε, μιᾶς καί ἡ Ἑλληνική γλώσσα —τοὐλάχιστον ὡς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα— ἦταν ἀπαγορευμένη. Ἔτσι, ἀπό αἰῶνες, ὄχι μονάχα ἡ θρησκευτική, ἀλλά καί κάθε κοσμική ἐκδήλωση στρεφόταν ὑποχρεωτικά γύρω ἀπό τόν ἄξονα τῆς Ἑλληνορθόδοξης παράδοσης.

Ἡ δικαιοδοσία καί οἱ ἁρμοδιότητες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν κυρίως διοικητικές, δικαστικές καί ἐκπαιδευτικές. Γιά πέντε αἰῶνες ἦταν γιά τούς Ὀρθόδοξους ἡ ἀνώτατη διοικητική καί δικαστική Ἀρχή. Ὑπῆρχαν κι ἄλλες, μικρότερης σπουδαιότητας, ἀλλά οἱ παραπάνω σφυρηλάτησαν τούς δεσμούς τῆς μειονότητας μέ τίς ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διατηρώντας ἔτσι τό νόημα καί τόν πυρήνα τῆς Ἐθνότητας.

Αὐτά τά προνόμια γιά πρώτη φορά παραχωρήθηκαν στά 1454 ἀπό τόν Μωάμεθ τόν Β΄ στόν τότε Οἰκουμενικό Πατριάρχη Κων/λεως Γεννάδιο Σχολάριο μέ τό περίφημο «Χάττι Σερίφ», πού ἀναγνώριζε στίς μειονότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τό δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης τέλεσης τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων. Παράλληλα ἀνακήρυσσε καί τούς ἀρχιερεῖς ὡς «ἀδιάσειστους, ἀφορολόγητους καί ἀνενόχλητους».

Ἀργότερα, τά προνόμια αὐτά ἀνανεώθηκαν μέ τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ - Καϊναρτζή (23.7.1774). Στή συνθήκη αὐτή, μετά τήν ἥττα τους ἀπό τούς Ρώσους, οἱ Τοῦρκοι ἀναγνωρίζουν τό δικαίωμα στούς Χριστιανούς, νά τελοῦν ἐλεύθερα τά θρησκευτικά τους καθήκοντα, ἐνῶ τούς δίνεται καί τό δικαίωμα νά ταξιδεύουν στούς Ἁγιους Τόπους. Ἡ γενικότερη δέ κηδεμονία τους ὑπάγεται στούς Ὀρθόδοξους Ρώσους.

β. Τό ἱερατεῖο

Ἡ Ἐκκλησία ἀσκοῦσε τή διοίκηση τῶν Χριστιανῶν ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο Κων/λεως μέσῳ τῶν τοποτηρητῶν της, πού ἦσαν οἱ κατά τόπους Ἐπίσκοποι. Κι αὐτό ἴσχυε ὄχι μονάχα γιά τούς ἁπλούς, ἀνώνυμους πιστούς, ἀλλά καί γιά τούς προύχοντες (Δημογέροντες, Ἐφόρους κ.λπ.). Οἱ Ἐπίσκοποι θεωροῦνταν **Ἐθνάρχες** (Μιλλέτ Μπασή) καί προέδρευαν μόνιμα στά ἐπαρχιακά διοικητικά συμβούλια. Ὅλη, σχεδόν, ἡ πολιτική ἐξουσία τῶν Ὀρθόδοξων ἦταν, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, στά χέρια τοῦ Ἱερατείου. Ἐξ ἄλλου στά μεικτά, τοπικά διοικητικά συμβούλια παρακάθονταν ἀπό τό 1861 δυό Χριστιανοί Δημογέροντες καί ὁ Μητροπολίτης (ἤ κάποιος ἱερατικός ἐκπρόσωπός του).

Τή γενική συνέλευση στίς ἐκλογές τῆς Δημογεροντίας διεύθυνε πάντα ὁ Δεσπότης, ἐνῶ στά συμβούλια της μποροῦσε νά παρίσταται ὡς πρόεδρος ὁ ἴδιος ἤ ἕνας ἐπίτροπός του (ἔξαρχος), πού μποροῦσε νά εἶναι καί κοσμικός, ἄν δέν ὑπῆρχε κληρικός μέ ἱκανή μόρφωση. Ἄλλωστε, τά γραφεῖα ἔδρευαν στό μητροπολιτικό μέγαρο τῆς Σπάρτης. Ἀργότερα, ὅμως, ἡ παρουσία τοῦ Δεσπότη στή διοίκηση κατάντησε μᾶλλον τυπική καί ὁ ἴδιος περιορίστηκε στά αὐστηρά, θρησκευτικά του καθήκοντα.

Δικαστική ἐξουσία ἀσκοῦσε ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλά αὐτό τό δικαίωμα ἰσχυροποιήθηκε καί παγιώθηκε στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀκόμη καί οἱ Τοῦρκοι —καί μάλιστα μέχρι τά τελευταῖα χρόνια— προτιμοῦσαν συχνά νά λύνουν τίς διαφορές τους στά Χριστιανικά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια, παρά στά πολιτικά τῆς πατρίδας τους. Ἀξίζει ἀκόμη νά τονιστεῖ, πώς οἱ διάδικοι, ἐφ' ὅσον ἀμφισβητοῦσαν τίς δικαστικές ἀποφάσεις πού ἐξέδιδε ἡ Δημογεροντία, μποροῦσαν νά τίς ἐφεσιβάλουν στόν Δεσπότη, πού, μέ

τή σειρά του ἔδινε τήν τελική λύση[22] μέσῳ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, στήν ὁποία, φυσικά, προέδρευε ὁ ἴδιος.

Ἀπό τήν Ἅλωση τῆς Πόλης, καί περίπου ὡς τά μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ἡ ἐκπαίδευση βρισκόταν στά χέρια τοῦ Ἱερατείου, μιᾶς καί τήν ἀποκλειστική χρήση τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας κάτεχαν μόνο οἱ κληρικοί. Γιά τέσσερις αἰῶνες ἡ μοναδική Ἑλληνική παιδεία περιοριζόταν στό Ψαλτήρι καί τήν Ὀκτάηχο, πού διδάσκονταν μέσα στούς Ναούς[23]. Μ' ἐκεῖνα τά πενιχρά στοιχεῖα τῆς γλώσσας διατηρήθηκε, ταὐτόχρονα καί ἡ ὀρθόδοξη πίστη. Ἀργότερα τούς κληρικούς τούς ὀνόμαζαν Ἑλληνοδιδάσκαλους (19ος αἰώνας). Τά μαθήματα γίνονταν πιό συγκροτημένα καί πιό μεθοδικά, σέ κάποια ὑποτυπώδη σχολεῖα, τά λεγόμενα Γραμματοδιδασκαλεῖα.

Μέσα στίς ἐκπαιδευτικές δραστηριότητες τοῦ Κλήρου θά πρέπει νά ἀναφερθεῖ καί ἡ ἵδρυση τοῦ ὀκτατάξιου ἡμιγυμνάσιου στή Σπάρτη, ὅπου ἡ συμβολή τοῦ ἀοίδημου Μητροπολίτη Κυροῦ Γεράσιμου Τανταλίδη ὑπῆρξε ἀποφασιστική. Ἐξ ἄλλου γιά μεγάλο διάστημα διετέλεσε γυμνασιάρχης καί ὁ Ἐπίσκοπος Πατάρων Κυρός Μελέτιος, πρίν χειροτονηθεῖ Μητροπολίτης. Ἀρκετοί ἱερεῖς δίδαξαν ἐπίσης ὡς δάσκαλοι (Παπανδρέου κ.λπ.).

Θά πρέπει, τέλος, νά ἱστορηθεῖ ὁ ἔνθερμος ζῆλος τῶν κληρικῶν τῆς Σπάρτης γιά τήν Παιδεία γενικότερα, μέ τούς ἀδιάκοπους ἔρανους πού διενεργοῦσαν εἰδικά γι' αὐτήν μέ τήν παρακράτηση δικαιωμάτων γιά τά σχολεῖα ἀπό τίς εἰσπράξεις τῶν Ναῶν (βαφτίσια, γάμοι, κηδεῖες) καί, τέλος,

22. Ὁ Ἰ.Μ. Χατζηφώτης δημοσίευσε στό περιοδικό ΙΣΤΟΡΙΑ (Τ. 120, Ἰούν. 1978) δυό δικαστικές ἀποφάσεις (7.2.1867 καί 26.1.1868) πού ἐξέδωσε ὁ Μητροπολίτης τῆς Σπάρτης Καισάριος στό Καστελλόριζο, πού ἐκκλησιαστικά ὑπαγόταν στόν Ἐπίσκοπο Πισιδίας. Τά ἔγγραφα προέρχονται ἀπό τά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Συλλογή Διαμαντάρα) καί ἀφοροῦν στή διάλυση ἀρραβώνων.

23. Βλέπε λεπτομέρειες: Β.Η. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ: Ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας (Ἀθήνα, 1979) καί Χ.Δ. ΣΑΠΟΥΝΤΖΑΚΗ: Ἡ Ἑλληνική Παιδεία στή Σπάρτη Πισιδίας (Ἀθήνα, 1983).

Ὁ Παπα-Γεράσιμος Θωμόγλου (1853-1913) ἱερέας καί δάσκαλος. Ἦταν ἐφημέριος στό Ναό τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καί ὑπῆρξε γνωστός γιά τή σεμνότητα καί τό ἄψογο ἦθος του.

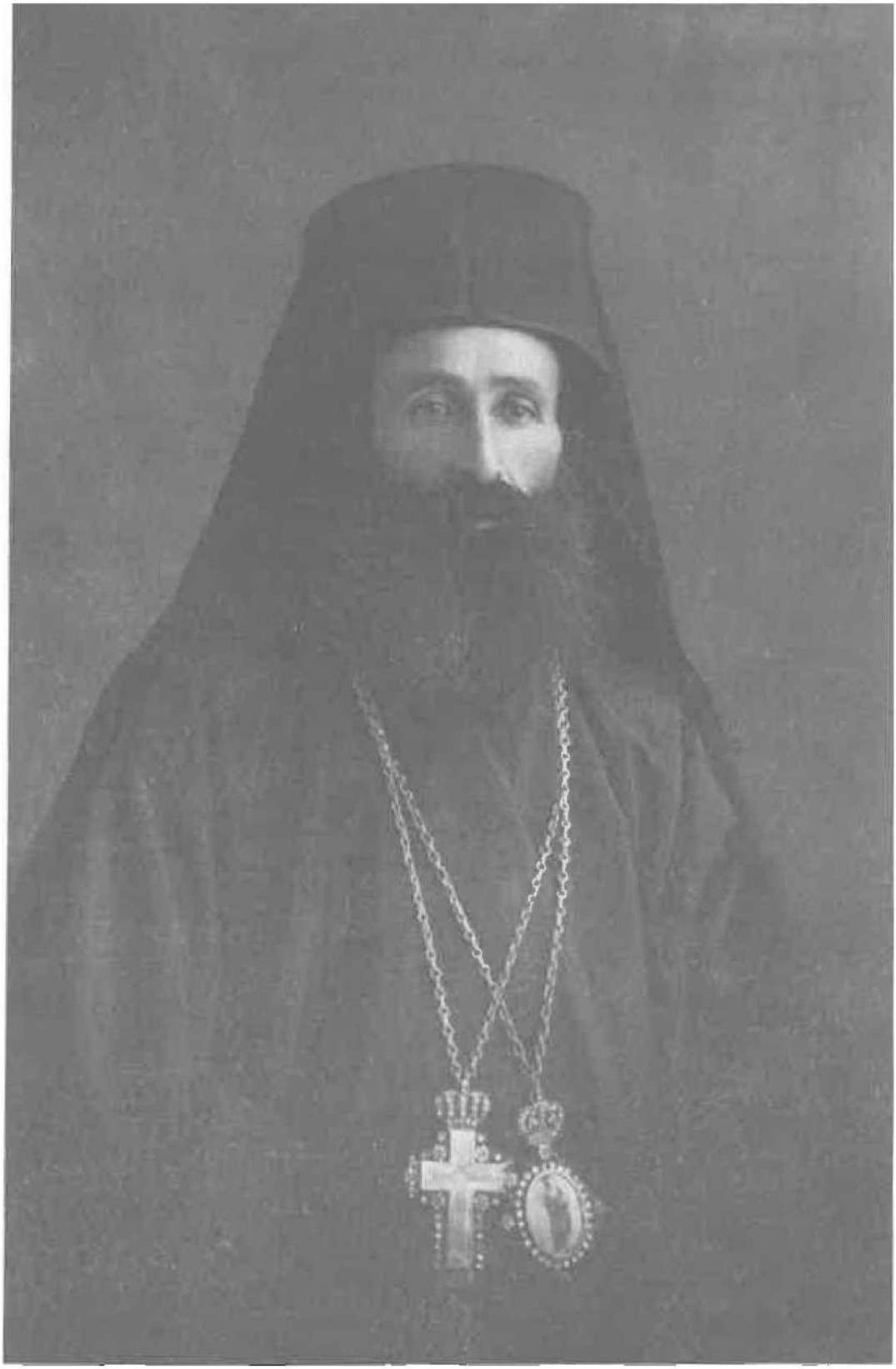

'Ο ἀείμνηστος 'Επίσκοπος Πατάρων Μελέτιος, τελευταῖος 'Εθνάρχης τῶν Πισιδῶν, πού ὅδευσε τό δρόμο τῆς ἐξορίας ὡς τή Μαλάτια, ἀκολουθώντας τόν ἀντρικό πληθυσμό τῆς Σπάρτης. 'Επέστρεψε τελευταῖος στήν 'Ελλάδα, γιά νά σταθεῖ δίπλα στό ποίμνιό του στή Ν. 'Ιωνία 'Αττικῆς μέχρι τό θάνατό του.

μέ τή θετική συμμετοχή τους στίς συνεδριάσεις τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας μέ πρόεδρο τόν Δεσπότη.

Ἡ Σπάρτη ἀποτελοῦσε τήν ἐκκλησιαστική ἕδρα τῆς ἐπαρχίας Πισιδίας, πού διέθετε συνολικά εἰκοσιμία κοινότητες ὀρθοδόξων[24]. Ἐκτός ἀπό τό Μητροπολίτη (Μιλλέτ-Μπασή) ἐδῶ ἕδρευε μόνιμα καί ὁ ἀρχιερατικός ἐπίτροπος (Μιλλέτ-Βεκιλή[25]). Ἡ παραπάνω ἐπαρχία ἦταν 17η «τῇ τάξει» στήν πρώτη στήλη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κων/λεως καί εἶχε χορηγία 400 χρυσῶν λιρῶν τό χρόνο.

Σέ ὁλόκληρη τήν Πισιδία οἱ ἱερεῖς ξεπερνοῦσαν τούς 40, ἐνῶ στή Σπάρτη μόνο ἔφταναν περίπου τούς 15, ὅσοι δηλαδή καί οἱ Ναοί της, περίπου[26].

Ὁ Δεσπότης ἔμενε στό Μητροπολιτικό μέγαρο (Κονάκ) ἀπό τήν ἄνοιξη ὥς τό φθινόπωρο[27] καί παραχείμαζε στήν Ἀττάλεια. Χαρακτηριστικός ἦταν ὁ πομπώδης τίτλος πού εἶχε: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πισιδίας, ὑπέρτιμος καί Ἔξαρχος πάσης Λυκίας, Σίδης, Μυρέων καί Ἀτταλείας καί Μικρᾶς Ἀντιοχείας. Ἀπό τό θρόνο αὐτό πέρασαν σημαντικές μορφές τῆς Ἐκκλησίας[28]. Μέσα στό 19ο αἰώνα ἀναφέρονται ὁ Εὐγένιος ὁ Β΄, ὁ Γεράσιμος ὁ Β΄, ὁ Μελέτιος ὁ Α΄, ὁ Καισάριος ὁ Α΄, ὁ Βενέδικτος ὁ Β΄ καί ὁ Γεράσιμος ὁ Γ΄ (Τανταλίδης). Ὁ τελευταῖος αὐτός, γιός ἱστορικῆς οἰκογένειας Φαναριωτῶν ὑπῆρξε καί σπουδαῖος μεταρρυθμιστής[29]. Δέν ἔγινε κατορθωτό, νά βρῶ ἡμερομηνία πού ἀνέβηκε ἀκριβῶς στό θρόνο, γνωρίζω ὅμως, ὅτι τό

24. Ἀνάλογος ἦταν ὁ ἀριθμός τῶν «ἐκλιπουσῶν» ἐπισκοπῶν ἐπαρχίας Πισιδίας (Κ. Λαμέρας: «Τό μικρασιατικό πρόβλημα», Ἀθήνα, 1918).

25. Τελευταῖος ὑπῆρξε ὁ Παπα-Ἰωακείμ Πεσματζόγλου.

26. Ὁ Λαμέρας ἀναφέρει 46 Ναούς σέ ὁλόκληρη τήν ἐπαρχία Πισιδίας.

27. Τό ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς αὐτό μέγαρο ἦταν διώροφο. Ὁ κάτω ὄροφος ἦταν μόνιμος ξενώνας, πού φιλοξενοῦσε διερχόμενους ταξιδιῶτες, φτωχούς καί ἄστεγους. Τά τελευταῖα χρόνια εἶχε ἀτονίσει ἡ λειτουργία του κι ἔμενε κλειστό, γιατί καί τά ταξίδια τῶν Χριστιανῶν ἦσαν πιά ἐπικίνδυνα, ἀλλά καί ἄστεγοι δέν ὑπῆρχαν.

28. Γιά τούς περισσότερους δέν ἔγινε δυνατό νά βρῶ ἀκριβεῖς χρονολογίες.

29. Ἐκτός τῶν ἄλλων κατάργησε τούς «ἀριστίνδην» Ἐπιτρόπους καί ἔβαλε αἱρετούς. Τό 1890 ἵδρυσε τήν Κεντρική Ἐπιτροπή κατά τό πρότυπο τῆς Σμύρνης

1905 τόν διαδέχτηκε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Α΄ (Βαλιούλης) δεινός ρήτορας καί βαθύς γνώστης τῆς Τούρκικης πολιτικῆς. Ἔμεινε ὡς τό θάνατό του (1912). Ὁ Γεράσιμος, πού εἶχε ἀνακληθεῖ γιά ὑπηρεσία στό Φανάρι, τόν διαδέχεται καί πάλι στά 1913 καί ἀσκεῖ τά καθήκοντά του ὡς τά 1919, ὁπότε τό Πατριαρχεῖο τόν ἀνακαλεῖ καί πάλι, γιά νά τόν τοποθετήσει στήν Ἱερά Σύνοδο Κων/λεως. Τόν ἴδιο χρόνο τήν χηρεύουσα ἕδρα τῆς Μητρόπολης ἀναλαμβάνει ὁ Πατάρων Μελέτιος ὁ Α΄ (Χρηστίδης), πού τή διατηρεῖ ὡς τήν ἐξορία του (1920).

Ὁ ρόλος τῶν Μητροπολιτῶν, τίς τελευταῖες ἰδίως δεκαετίες ὑπῆρξε περισσότερο πολιτικός καί λιγότερο ἐκκλησιαστικός. Ἄλλωστε, τό δικαίωμα αὐτό εἶχε καί de jure ἀναγνωριστεῖ ἀπό τό Σουλτᾶνο, πού τούς ἔδινε καί τόν τίτλο «Μιλλέτ-Μπασή» (Ἐθνάρχης). Ἡ Χριστιανική μειονότητα, ἐκεῖ, στά βάθη τῆς Ἀνατολῆς, πρόβλεπε στόν Δεσπότη, ὡς τή μόνη παρήγορη ἐλπίδα σέ κάθε δυσκολία της: ἐθνική, πολιτική, κοινωνική. Καί εἶναι πιά πασίγνωστος ὁ ἐθνικός ρόλος τῶν ἐπισκόπων, ἰδίως τοῦ Γεράσιμου καί τοῦ Μελέτιου.

Ἀλλά καί οἱ ἱερεῖς[30] ὑπῆρξαν μορφές περισσότερο ἐθνικές καί λιγότερο θρησκευτικές. Μερικοί μάλιστα, καθώς ὁ Παπα-Ἰωακείμ Πεσμαζόγλου, πέρασαν στήν ἱστορία[31]. Προέρχονταν συνήθως ἀπό τίς μεσαῖες καί κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Αὐτός ἦταν ἕνας ἀπό τούς λόγους, νά τούς φορτώνουν μέ ἀρκετά κουτσομπολιά, ἀπό τά συνηθισμένα πού γίνονται γιά τούς ἱερεῖς. Σημαντικές μορφές τοῦ Κλήρου στή Σπάρτη γιά τά τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπό τό διωγμό ὑπῆρξαν, ἐκτός ἀπό τόν Παπα-Ἰωακείμ, ὁ Νικόλαος Πα-

30. Ὑπῆρξε ρητή διάταξη καί ἀπόφαση τῆς Δημογεροντίας (ἡμερομηνία τῆς ἔκδοσης δέν εἶναι γνωστή), πού ἀπαγόρευε τή χειροτονία στό ἀξίωμα τοῦ ἱερέα, ἄν ὁ ὑποψήφιος δέν ἦταν ἀπόφοιτος τοῦ Σχολαρχείου. Λέγεται πώς ἀπό τόν κανόνα μονάχα ὁ Παπαχαρίτωνος εἶχε ἐξαιρεθεῖ λόγω ἡλικίας.

31. Λεπτομέρειες: Β.Η. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ: «Ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας», σελ. 148 (Ἀθήνα, 1978).

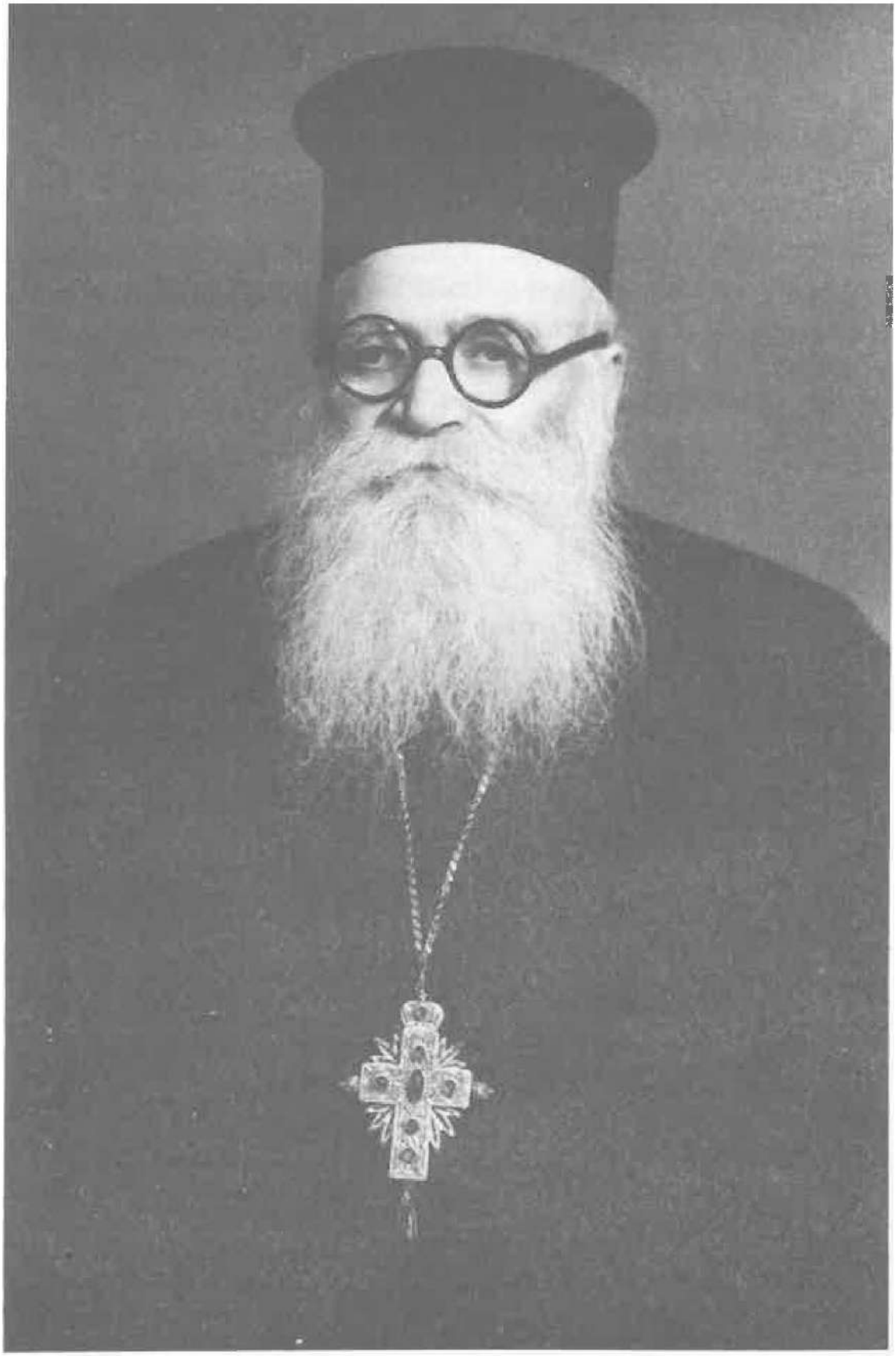

Πρωτοπρεσβύτερος Παπα-Ἰωακείμ Πεσματζόγλου. Ὁ ἀείμνηστος ποιμενάρχης, πού κατάφερε, χάρη στήν εὐστροφία καί τή διορατικότητά του, νά φέρει στήν Ἑλλάδα σῶα τά γυναικόπαιδα, πού εἶχαν ἀπομείνει στή Σπάρτη τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1922, ὁδηγώντας τα μέσω Ἀττάλειας.

πανδρέου, ὁ Νικόλαος Παντελίδης, ὁ Εὐστάθιος Μηναΐδης, ὁ Στέφανος Παπαχαρίτωνος. Τούς ἱερεῖς μισθοδοτοῦσε ἡ Ἐκκλησιαστική Ἐπιτροπή, ἐνῶ, παράλληλα, διατηροῦσαν τό δικαίωμα ἔκτακτων ἀμοιβῶν γιά τά μυστήρια, πού τελοῦσαν. Μέ ὅλα αὐτά εἶχαν τίς μόνιμες οἰκονομικές τους δυσχέρειες. Ὅμως τό ἦθος τους ὑπῆρξε πάντοτε ἄψογο καί ἀδιάβλητη ἡ πολιτεία τους. Οἱ Σπαρταλῆδες περιέβαλαν τούς ἱερεῖς τους πάντοτε μέ ἐξαιρετικό σεβασμό καί ἀγάπη.

γ. Οἱ Ναοί

Οἱ Ναοί στή Σπάρτη ἔκλειναν ὅλη τήν ἱστορία τῆς βαθειᾶς προσήλωσης στή Χριστιανική παράδοση. Ἡ πίστη, ἡ εὐσέβεια, τό Βυζαντινό κάλλος καί ἡ ἀρχιτεκτονική τους αὐστηρότητα σέ μιά πυκνή καί ρωμαλέα ἔκφραση. Ἦσαν τόσο πολυτελεῖς, πού νά προκαλοῦν τό δημόσιο αἴσθημα καί τήν ἀντίληψη τῆς ἰσορροπίας τοῦ μέτρου καί τόσο λιτοί, πού νά μήν παραβλέπουν τό αἴσθημα τῆς ἀρχοντιᾶς.

Ὁ ἀριθμός τῶν Ναῶν δέν ξεπέρασε ποτέ τούς 15, ἀλλά καί δέν ὑπῆρξε ποτέ κατώτερος ἀπό 10. Ἄλλαζε μέ τίς ἐποχές. Ποτέ, ὅμως, δέν λειτούργησαν λιγότεροι ἀπό 4, ὅσες, δηλαδή καί οἱ ἐνορίες. Ἀρκετοί ἀπό τούς Ναούς αὐτούς εἶχαν πολύ παλιά παράδοση, καθώς θά δοῦμε ἀναλυτικά παρακάτω, ἐνῶ ἄλλοι χτίστηκαν μεταγενέστερα πάνω στά ἐρείπια ἤ τά θεμέλια παλιῶν βυζαντινῶν ἤ, τέλος, ἀνακαινίστηκαν.

Στά πολύ παλιά χρόνια, καθώς ἀναφέρει ἡ παράδοση, σέ ὁλόκληρη τήν Ὀθωμανική ἐπικράτεια δέν ἐπιτρεπόταν νά ἀνεγερθεῖ Ναός ψηλότερος ἀπό 80 πόντους ἀπό τή γῆ(!). Βέβαια, στήν πράξη αὐτό σπάνια τηρήθηκε — ἤ δέν τηρήθηκε ποτέ. Οἱ χριστιανοί εὕρισκαν πάντα ἕναν τρόπο, νά δωροδοκοῦν τούς πασάδες καί νά βρίσκουν μύρια τεχνάσματα, γιά νά καταστρατηγοῦν τό νόμο. Συνήθως ἔχτιζαν, σκάβοντας πολύ βαθειά στό χῶμα, πρᾶγμα νόμιμο. Ἀργότερα, ὅμως, ἀποκάλυπταν σιγά σιγά τό Ναό ἀπό τή γῆ,

Λεπτομέρεια κίονα στό Ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Διακρίνονται καθαρά τά σταυροθόλια καί μέρος τῆς διακόσμησης τοῦ βορεινοῦ τοίχου.

καθώς σταδιακά ἀφαιροῦσαν τό χῶμα γύρω ἀπ' αὐτόν.

Περίπου δυό αἰῶνες πρίν ἄρχισαν, νά χτίζονται οἱ σημερινοί Ναοί, πού γνωρίζουμε στή Σπάρτη. Εἶναι ἀξιοπερίεργο, ὅτι ὅλοι τους ἦσαν ρυθμοῦ Βασιλικῆς —μέ τροῦλο ἤ χωρίς— καί ὄχι μονάχα στή Σπάρτη, ἀλλά σέ ὁλόκληρη τήν Πισιδία[32]. Δέν γνωρίζω γιά ποιό λόγο ἐπικράτησε ὁ ρυθμός αὐτός. Ἡ μεγαλοπρέπεια ὅμως καί τό κάλλος τους ὑπῆρξαν ἀπαράμιλλα. Μέ τήν ἰσόρροπη δόμησή τους, τά ἐπιβλητικά καμπαναριά, τίς ἁγιογραφήσεις τους, τά ἱστορημένα τέμπλα τους, τά δεσποτικά τους. Μεγάλοι μαστόροι τῆς ἐποχῆς ἔρχονταν εἰδικά γιά τό σκοπό αὐτό ἀπό τή Ρόδο, τήν Ἀθήνα, τό Βόλο καί τά Γιάννινα.

32. Τό 1979 ταξίδεψα στήν Τουρκία καί ἐπισκέφθηκα ὅσους Βυζαντινούς Ναούς σώζονταν ὡς τότε σέ ὅλη τήν Πισιδία (Ἐγιρντήρ, Μπουλντούρ, Σπάρτη, Ἀγλασούν κ.λπ.). Ὅλοι ἦσαν Βασιλικές χωρίς τροῦλο, ἐκτός ἀπό τό Ναό τῆς Μεταμορφώσεως στό Μπουλντούρ.

Στά πολύ παλιά χρόνια οἱ Ἀρχές ἀπαγόρευαν τίς καμπανοκρουσίες. Οἱ νεωκόροι εἰδοποιούσαν τούς πιστούς γιά τή λειτουργία μονάχα μέ τά σήμαντρα ἤ τά ρυθμικά τους χτυπήματα στίς πόρτες. Ἀλλά καί στά κατοπινά χρόνια σπάνια χτυποῦσαν οἱ καμπάνες. Μονάχα στίς μεγάλες γιορτές καί στίς δοξολογίες ἤ σέ κηδεῖες ἐπισήμων.

Ἀπό τούς ὀχτώ Ναούς, πού ἦσαν μοιρασμένοι στίς τέσσερις ἐνορίες, οἱ ἕξη ἦσαν πέτρινοι καί οἱ δυό ξύλινοι. Ἀπό τούς τέσσερις πάλι κύριους, πού ἀντιστοιχοῦσαν ἕνας σέ κάθε ἐνορία οἱ τρεῖς ἦσαν ἀφιερωμένοι στή Θεοτόκο. Ἕνα πρόσθετο δεῖγμα κι αὐτό τῆς Ἑλληνικῆς παράδοσης[33], πού συνεχιζόταν καί στό Μικρασιατικό χῶρο.

Ὅλοι οἱ Ναοί στή Σπάρτη, χωρίς ἐξαίρεση, εἶχαν λείψανα Ἁγίων, καθώς καί σπάνια κειμήλια τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Ὀρθοδοξίας. Σπάνιες ἐκδόσεις ἱερῶν βιβλίων, εἰλητάρια, πολύτιμα σκεύη, εἰκόνες ἀμύθητης ἀξίας ἦσαν λίγα μονάχα ἀπό ἐκεῖνα, πού ἀποτελοῦσαν τίς περιουσίες τους. Ἄς δοῦμε ἀναλυτικά.

Ὁ Ναός πού ἦταν ἀφιερωμένος στά **Γενέθλια τῆς Θεοτόκου**, βρισκόταν στό κέντρο τῆς Ἑλληνικῆς πλευρᾶς τῆς Σπάρτης (Κεμέρ), στήν ὁμώνυμη ἐνορία καί ἦταν ἡ Μητρόπολή της. Πέτρινη, τρίκλιτη βασιλική, παμπάλαιη, ἀνακαινίστηκε τό 1868. Ἐσωτερικά τά τρία της κλίτη χωρίζονταν μέ ἐπιβλητικές κιονοστοιχίες, πού στά κορινθιακά τους κιονόκρανα στήριζαν ἀψίδες καί τόξα. Μέ μιά συγκρατημένη πολυτέλεια πού δέν ξεπερνοῦσε τό μέτρο, ἦταν γεμᾶτος ἀπό ἁγιογραφίες ἐξαίρετης τέχνης καί διακοσμητικά. Ἰδιαίτερα φημιζόταν γιά τό μοναδικό του τέμπλο καί γιά τό Δεσποτικό του θρόνο, σκαλισμένα σέ ξύλο καρυδιᾶς ἀπό

33. Ἀπό τά πανάρχαια χρόνια οἱ Ἕλληνες λάτρευαν τή μητέρα Φύση πού γεννάει (Ἀστάρτη, ἀργότερα Δήμητρα, ὕστερα Παναγία). Σημειώνουμε τήν πάγκοινη λατρεία τῆς Θεοτόκου τό 15αύγουστο, καθώς καί τά χιλιάδες προσωνύμια πού δίνει ὁ λαός (γλυκοφιλοῦσα, βρεφοκρατοῦσα, μυρτιώτισσα, πέτρινη, φανερωμένη κ.λπ.).

φημισμένους Γιαννιῶτες μαστόρους. Σπάνιας τέχνης ἦταν ἐπίσης καί τό περίφημο πέτρινο καμπαναριό του, πού ἔφτασε τά τριάντα μέτρα, στηριγμένο σέ ὀγκώδεις μονόλιθους, λαξεμένους μέ τρεῖς θόλους, ἔργο ντόπιων μαστόρων Χριστιανῶν. Ἡ κορυφή του ἦταν μόνιμη φωλιά πελαργῶν[34]. Γκρεμίστηκε στό μεγάλο σεισμό (20.9.1914) καί δέν ξαναχτίστηκε πιά ποτέ.

Ὁ Ναός τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου ἦταν τό καύχημα τῶν Σπαρταλήδων. Λειτουργοῦσε μονάχα τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι, γιατί δέν διέθετε θέρμανση καί τό χειμώνα τό κρύο πρέπει νά ἦταν ἀνυπόφορο. Ἡ περιουσία του ἦταν τεράστια. Ἐκτός ἀπό τίς δώδεκα, μεγάλης ἀρχαιολογικῆς ἀξίας, βυζαντινές εἰκόνες[35], πού ἦσαν ἐνσωματωμένες στό περίφημο τέμπλο του, εἶχε κι ἕνα πλῆθος κειμηλίων βυζαντινῶν καί ἄλλων.

Ἀπό τ' ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα τοῦ Παπα-Ἰωακείμ μεταφέρω ἐδῶ ὁρισμένα στοιχεῖα, ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα. Ἔτσι, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὁ Ναός διέθετε τό μεγάλο, κεντρικό πολυέλαιο μέ 28 καντήλια καί 22 κηροπήγια, ὁλόκληρο ἀπό ἀτόφιο ἀσήμι, συνολικοῦ βάρους 38 ὀκάδων(!), καθώς κι ἕνα μικρότερο, ἀσημένιο, μέ 5 καντήλια καί 5 κηροπήγια. Ὑπῆρχαν ἀκόμη: 5 ἀσημένια δισκοπότηρα ἐπίχρυσα, 7 ἀσημένιοι δίσκοι καί 2 ἀσημένια κηροπήγια ἀπό 10 ὀκάδες ἀσήμι τό καθένα. Τά στέφανα, οἱ διακοσμήσεις τῶν εἰκόνων, τά μανουάλια, τά 5 Εὐαγγέλια (τό ἕνα ἐπίχρυσο) κι ἄλλα σκεύη, ὅλα ἀπό ἀσήμι, πού τό συνολικό τους βάρος ξεπερνοῦσε τίς 30 ὀκάδες.

Σύμφωνα μ' ἕναν πρόχειρο ὑπολογισμό ἡ συνολική ἀξία τῶν κειμηλίων μαζί μέ τό Ναό ξεπερνοῦσε γιά τήν ἐποχή ἐκείνη τίς 30.000 χρυσές λίρες. Εἶναι χρήσιμο νά ποῦμε,

34. Οἱ πελαργοί θεωροῦνταν ἀπό τούς Τούρκους ἱερά πουλιά. Ὑπῆρχαν ἄφθονα στή Σπάρτη, γιατί κανείς δέν τούς πείραζε.

35. Ἕνας περαστικός Ρῶσος πρίγκηπας στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα τίς εἶχε ἐκτιμήσει σέ 500 χρυσές λίρες τήν καθεμία.

πώς ὅλα αὐτά προέρχονταν μονάχα ἀπό δωρεές καί τάματα τῶν πιστῶν...

Στήν ἴδια ἐνορία (Κεμέρ), ἐκτός ἀπό τό Ναό τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου ὑπῆρχε καί ὁ ξύλινος τοῦ **Ἁγίου Φιλίππου**. Εἶχε χτιστεῖ τό 1884 μέ δωρεά τοῦ Ἰωακείμ Ἀγιάνογλου. Λειτουργοῦσε μονάχα τό χειμώνα. Σήμερα δέν σώζεται τίποτα ἀπ' αὐτόν. Ἦταν περίφημο τό ἱερό λείψανο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Νέου, πού κατά τήν παράδοση, μαρτύρησε κάπου στήν Πισιδία, τόν 7ο αἰώνα. Ἦταν τό ἕνα του πόδι σέ θήκη ἀσημένια.

Στήν ἐνορία τῶν **Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου** (Τζαβούζ) ὑπῆρχαν δυό Ναοί πέτρινοι. Ὁ ὁμώνυμος μέ τό ἱστορικό του ὡρολογοστάσιο, δωρεά τοῦ Γιαννάκη - Ἐφέντη Κιοκπάσογλου. Τό ὕψος τοῦ πυργίσκου αὐτοῦ ξεπερνοῦσε τά 18 μέτρα[36] καί τό ρολόι του χτυποῦσε τίς ὧρες μέ καμπάνες. Ἡ θεμελίωση τοῦ Ναοῦ ἔγινε στά 1837, ἐνῶ τό χτίσιμό του τέλειωσε στά 1860. Στά 1889 ἀγοράστηκε καί τό περίφημο ρολόι του. Ὁ Ναός αὐτός λειτουργοῦσε μονάχα τούς θερινούς μῆνες καί ἡ περιουσία του, σύμφωνα πάντα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ Παπα-Ἰωακείμ, ἔφτανε τίς 15.000 περίπου χρυσές λίρες. Περιλάμβανε τρεῖς μεγάλους κρυστάλλινους πολυέλαιους μέ 24 κηροπήγια, 5 ἀσημένιους, σκαλιστούς δίσκους, δυό ἀσημένια κηροπήγια, ἕνα μικρό πολυέλαιο μέ 18 κηροπήγια. Ἀκόμη δυό στέφανα ἀσημένια, ἐπίχρυσα δισκοπότηρα. Περίφημα ἦσαν τά δυό βαρύτιμα Εὐαγγέλια του, ντυμένα μέ ἀσήμι καί διακοσμημένα μέ μεγάλες πολύτιμες πέτρες.

Ἀκριβῶς πάνω ἀπό τήν Πύλη τοῦ Ναοῦ, ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα, πού σώζεται ἀτόφια μέχρι σήμερα, μαρτυρεῖ γιά χρονολογίες, ὀνόματα μαστόρων καί σουλτάνων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπιγραφή γραμμένη στά καραμανλήδικα[37]

36. Ἀπό τόν πυργίσκο αὐτό σώζεται μόνο ἕνα μικρό μέρος ἀπό τή βάση του, ἐνῶ ἀπό τό καμπαναριό τοῦ Ναοῦ ἀρκετά σημαντικό τμῆμα του.

37. Τούρκικα μέ Ἑλληνικούς χαρακτῆρες.

εἶναι χαρακτηριστική τοῦ ὕφους καί τῆς νοοτροπίας τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί ἐξαιρετικά χρήσιμη γιά τίς πληροφορίες πού παρέχει. Στό πρόσφατο ταξίδι μου τήν ἀντέγραψα ὁ ἴδιος μέ πολλή προσοχή:

ΠΟΥ ΣΕΡΙΦ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΗ ΕΒΕΛ ΑΛΛΑΧΟΥ ΑΖΗΜΟΥΣ ΣΑΝΙΕ ΒΑΛΛΙΤΕΤΟΥΛΛΑΧΗΓΓ ΚΕΡΕΜΙ ΙΝΑΓΕΤΛΕΡΙΓΙΛΕ ΠΑΤΙΣΑΧΗΜΗΣ ΣΕΒΚΕΤΛΟΥ ΑΠΤΟΥΛ ΜΕΤΖΗΤ ΕΦΕΝΤΙΜΙΖΙΓΓ ΕΠΑΜΗ ΤΕΒΛΕΡΙΝΤΕ ΒΕ ΑΡΧΙΕΡΕΑΣΙΜΗΖ ΚΥΡΙΟΣ ΚΥΡ ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΕΦΕΝΤΙΜΙΖΙΓΓ ΒΑΚΤΗΝΤΑ ΤΖΟΥΜΛΕ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΛΑΡΙΓΓ ΙΜΤΑΤ ΒΕ ΓΑ·Ι·ΡΕΤΛΕΡΙ ΙΛΕ 1857 ΜΑ·Ι·ΟΥ 5 ΤΑΡΙΧΗΝΤΕ ΝΙΣΛΗ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ ΒΕ ΡΟΔΟΣΛΟΥ ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΟΥΛΗΝΑΣ ΟΥΣΤΑΛΑΡΝΤΑΝ ΤΕΜΕΛΙ ΓΚΟΝΟΥΛΝΤΟΥ 1858 ΜΑ·Ι·ΟΥ 20 ΤΑΡΙΧΗ ΜΕΡΧΟΥΜ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ ΟΥΣΤΑ ΒΕΦΑΤ ΕΤΤΙΚΤΕΝ 1860 ΣΕΝΕΣΙ ΙΤΖΙΝΤΕ ΑΝΔΡΕΑ ΟΥΣΤΑΤΑΝ ΧΗΤΑΜ ΠΟΥΛΜΟΥΣΤΟΥΡ[38].

Στήν ἴδια ἐνορία ὑπῆρχε ὁ δεύτερος πέτρινος Ναός τοῦ **Ἁγίου Γεωργίου**. Χτισμένος μέ ἰδιόρρυθμη ἀρχιτεκτονική, ὑπόγειος καί σέ σχῆμα αὐγοῦ. Λειτουργοῦσε τό χειμώνα. Ἡ παράδοση τοποθετοῦσε τό χτίσιμο του στούς Βυζαντινούς χρόνους, ἄν καί ὁ Τσακίρης θεωρεῖ βέβαιο τό 1794.

38. Τό κείμενο αὐτό πού παρέχει πολλές πληροφορίες γιά τήν ἐποχή, τή συνήθεια νά μετακαλοῦν τεχνῖτες ἀπό τή Ρόδο, τήν ἀναφορά σέ χρονικές περιόδους μέ γνώμονα τόν ἀρχιερέα κ.λπ. ἔχει σέ μετάφραση ὡς ἑξῆς:

ΑΥΤΟΣ Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ, ΠΡΩΤΑ Ο ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΕΠΕΙΤΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ, ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΓΑΠΗΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗΑ ΚΑΙ ΑΥΘΕΝΤΗ ΜΑΣ ΑΠΤΟΥΛ ΜΕΤΖΗΤ ΚΑΙ ΕΠΙ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΜΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ ΜΕΛΕΤΙΟΥ, ΜΕ ΤΗΝ ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ 5 ΜΑ·Ι·ΟΥ 1857 ΜΕ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΕΣ ΤΟΝ ΝΙΣΛΗ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΡΟΔΙΟ ΑΝΔΡΕΑ ΣΟΥΛΗΝΑ, ΜΕΤΑ ΔΕ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ ΣΤΙΣ 20 ΜΑ·Ι·ΟΥ 1858 ΑΠΟΠΕΡΑΤΩΘΗΚΕ ΣΤΑ 1860 ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑ ΑΝΔΡΕΑ.

Ἐξαιρετικῆς τέχνης ἦταν τό ὁλοσκάλιστο τέμπλο του καί τό δεσποτικό του.

Ὁ ἐξοπλισμός τοῦ Ναοῦ αὐτοῦ ἦταν ἐπίσης ἀξιόλογος. Ὁ Παπα-Ἰωακείμ γράφει γιά ἕναν ἀσημένιο πολυέλαιο μέ 30 καντήλια καί 30 κηροπήγια, πού ζύγιζε συνολικά 72 ὀκάδες. Ἀναφέρει ἀκόμη δυό ἀσημένια μανουάλια, 5 δίσκους, 1 χρυσό κηροπήγιο πού ζύγιζε 75 δράμια, δυό Εὐαγγέλια μέ βαρύ, ἀσημένιο κάλυμμα, καθώς καί διάφορα ἄλλα ἀσημένια σκεύη, συνολικοῦ βάρους 20 ὀκάδων. Ὁλόκληρη ἡ κινητή περιουσία τοῦ Ναοῦ ὑπολογίστηκε σέ 20.000 χρυσές λίρες.

Δίπλα ἀκριβῶς στόν Ἅγιο Γεώργιο ὑπῆρχε καί τό μετόχι τῆς **Παναγίας τοῦ Κύκκου**, ἀφιερωμένο στά σχολεῖα. Σήμερα, κανείς ἀπό τούς παραπάνω δυό Ναούς δέν σώζεται.

Ἡ ἐνορία τῶν **Ταξιαρχῶν**[39] (Θεμέλ) εἶχε τρεῖς Ναούς. Τόν ὁμώνυμο, πέτρινο, χτισμένο στά 1805 μέ δωρεά τῆς οἰκογένειας Ἀζίλογλου. Λειτουργοῦσε κυρίως τήν ἄνοιξη καί τό φθινόπωρο. Τοῦ **Ἁγίου Νικολάου**, πού ἦταν βυζαντινός, ἀναστηλωμένος στά 1650 (ἡ παράδοση τόν τοποθετοῦσε χρονολογικά στά 800, περίπου, μ.Χ.) καί λειτουργοῦσε τό χειμώνα. Καί, τέλος, τοῦ **Ἁγίου Εὐσταθίου** γιά τό καλοκαίρι, ἀναστηλωμένον κι αὐτόν στά 1884 μέ δωρεά τοῦ Ἰωακείμ Ἀγιάνογλου. Ἦταν βυζαντινός, ἐπίσης, μέ σπουδαῖα ψηφιδωτά καί μεγαλοπρεπῆ συντριβάνια στόν περίβολό του.

Μέ βάση τόν πίνακα κινητῶν περιουσιῶν, πού εἶχε συντάξει ὁ Παπα-Ἰωακείμ, συμπεραίνουμε καί τόν ἐξοπλισμό τῶν Ναῶν αὐτῶν. Ἔτσι ὁ Ναός τῶν Ταξιαρχῶν εἶχε ἕναν ἀσημένιο πολυέλαιο μέ 42 καντήλια καί 42 κηροπήγια μεγάλης ἀρχαιολογικῆς ἀξίας, πού ζύγιζε 80 ὀκάδες, 7 σκαλιστά, ἀσημένια δισκοπότηρα, ἐπίχρυσα, 5 ἀσημένιους δίσκους καί 4 παλιά, ἐπάργυρα Εὐαγγέλια. Διάφορα ἄλλα

39. Τά τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια πρίν ἀπό τό διωγμό, καί γιά λόγους οἰκονομίας τῆς κοινότητας, οἱ ἐνορίες τῆς Μητρόπολης (Γενέθλια τῆς Θεοτόκου) καί τῶν Ταξιαρχῶν εἶχαν συγχωνευτεῖ σέ μία.

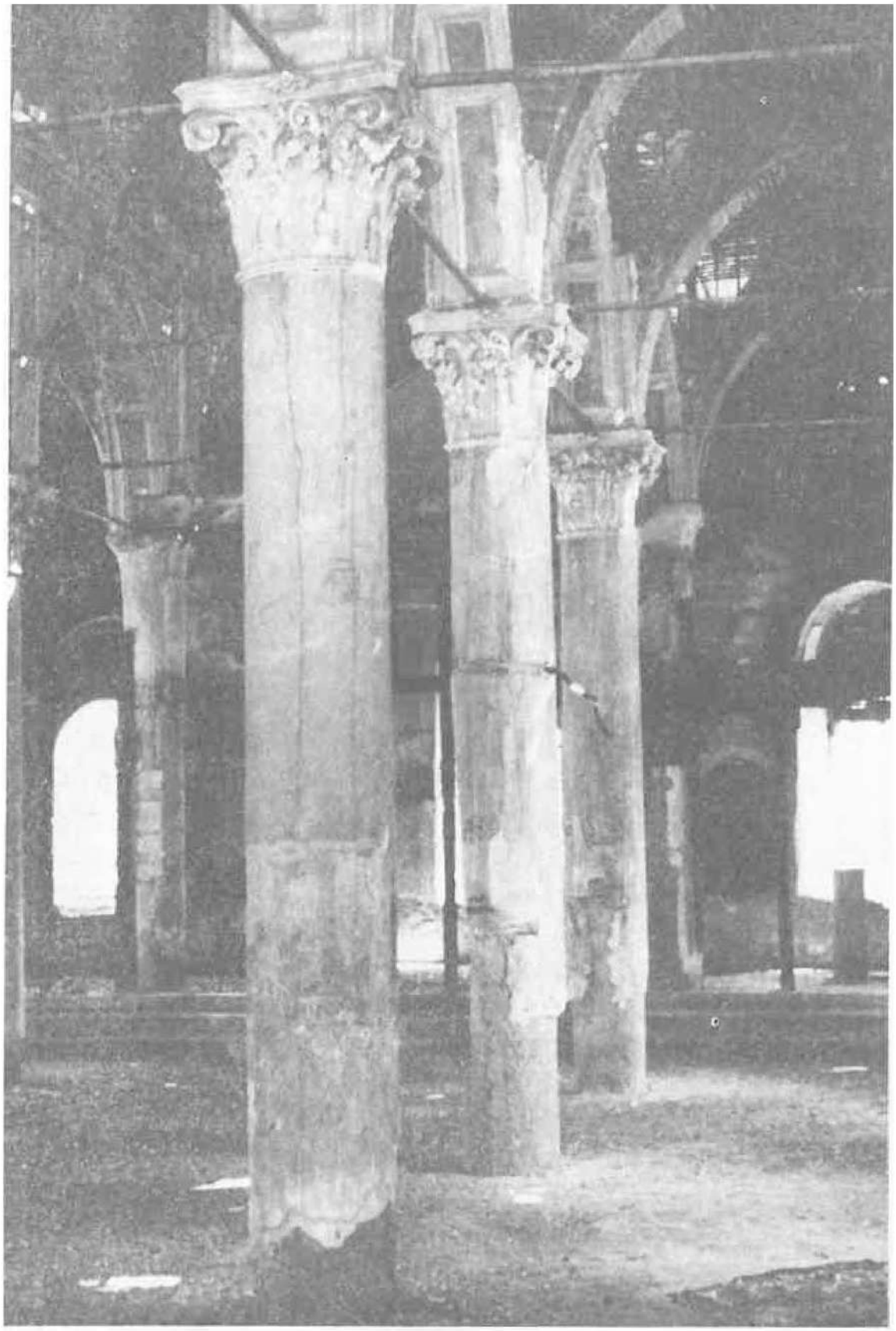

Ἐσωτερικό τοῦ Ναοῦ τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἁψίδες ἡμιθόλια, κιονοστοιχίες καί κόγχη τοῦ ἱεροῦ φαίνονται καθαρά. Οἱ βανδαλισμοί τῶν Τούρκων ἐπίσης.

Τό βόρειο κλίτος τοῦ Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Διακρίνονται οἱ κίονες μέ τά κορινθιακά κιονόκρανα καί δοκάρια ἀπό τό σκελετό τοῦ περίφημου τέμπλου.

ἀσημένια σκεύη ἐξαιρετικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀξίας ζύγιζαν συνολικά 40 ὀκάδες. Θά πρέπει ἀκόμη, νά ἀναφέρουμε καί τό περίφημο τέμπλο του, καθώς καί τό δεσποτικό, σκαλισμένα σέ καρυδιά. Ὁ Ναός μέ τήν κινητή του περιουσία πρέπει, νά ξεπερνοῦσε σέ ἀξία τίς 20.000 χρυσές λίρες.

Ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου διέθετε καί αὐτός σημαντική περιουσία πού πλησίαζε τό ποσό τῶν 5.000 χρυσῶν λιρῶν. Ἐκτός ἀπό τό τέμπλο καί τό δεσποτικό του, ἀληθινά ἔργα τέχνης, εἶχε καί 68 ἀσημένια καντηλέρια μεγάλης ἀρχαιολογικῆς ἀξίας, 6 ἀσημένιους δίσκους, δυό ἀσημένια δισκοπότηρα, καθώς καί διάφορα ἄλλα σκεύη ἀσημένια, πού τό συνολικό τους βάρος ξεπερνοῦσε τίς 25 ὀκάδες.

Τέλος, ἡ κινητή περιουσία τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου ὑπολογιζόταν συνολικά σέ 5.000 χρυσές λίρες, περίπου.

Στήν ἐνορία **Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου** στό Ἔμρ ὑπῆρχε ὁ μεγάλος, ὁμώνυμος πέτρινος Ναός, χτισμένος στά 1794, πάνω στά θεμέλια ἑνός ἀνάλογου βυζαντινοῦ. Ἦταν τρίκλιτη βασιλική, μέ τεράστιο τροῦλο, πού ἡ διάμετρος του ἔφτανε τά 15 μέτρα. Ἀνακαινίστηκε στά 1868 καί λειτουργοῦσε τό καλοκαίρι. Ὁ μεγαλοπρεπής του πρόναος στηριζόταν σε τρία τόξα, ἐνῶ τό ἀριστερό κλίτος του ἦταν ἀφιερωμένο στή Ζωοδόχο Πηγή, ὡς παρεκκλήσιο. Ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό Ἱερό ὑπῆρχε μικρό, ὑπόγειο παρεκκλήσιο, ἀφιερωμένο στόν Ἅγιο Παντελεήμονα καί λειτουργοῦσε τό χειμώνα.

Ἡ συνολική ἀξία τῶν σκευῶν καί τῆς διακόσμησης τοῦ Ναοῦ ξεπερνοῦσε τίς 25.000 χρυσές λίρες, μαζί μέ τά κτίσματα. Ἐκτός ἀπό τούς 8 δίσκους, τά 4 κηροπήγια καί 3 δισκοπότηρα, ὅλα ἀπό ἀτόφιο ἀσήμι, εἶχε ἀκόμη 3 κρυστάλλινους πολυέλαιους καί ἕνα πολύ παλιό ἐπιτάφιο σεντόνι, κεντημένο ὁλόκληρο μέ χρυσό καί ἀσήμι, ἀνυπολόγιστης ἀξίας. Ἐξ ἴσου βαρύτιμος ἦταν καί ὁ περίφημος, παμπάλαιος σταυρός ἀπό χρυσάφι καθαρό, βάρος 2,5 ὀκάδων, κοσμημένος μέ πολύτιμες πέτρες.

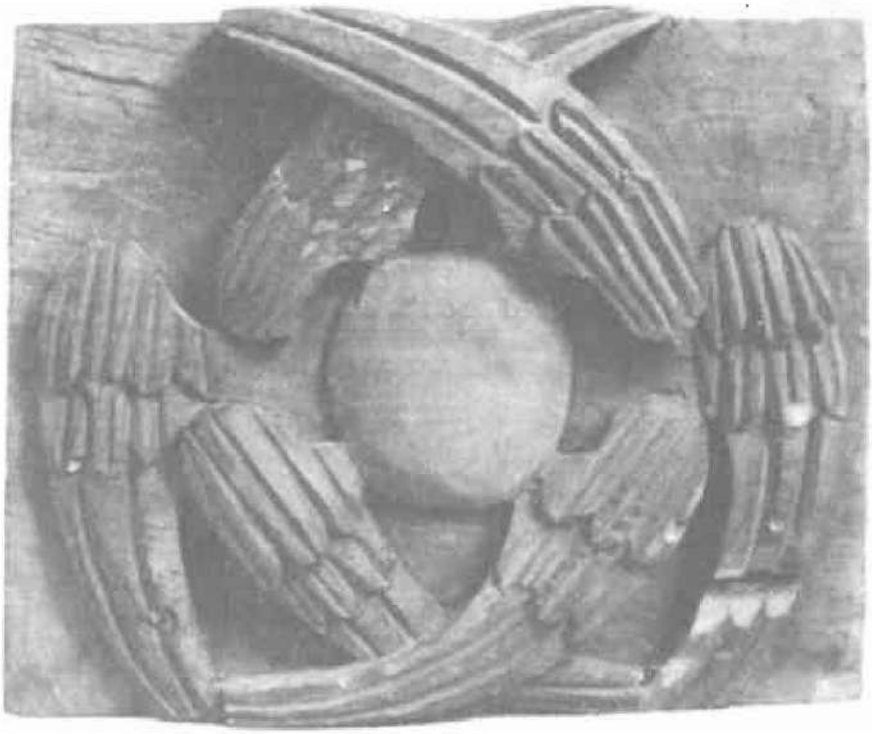

Κομμάτια ἀπό τό περίφημο ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς Μητρόπολης (Συλλογή «Ἕνωσης Σπάρτης»).

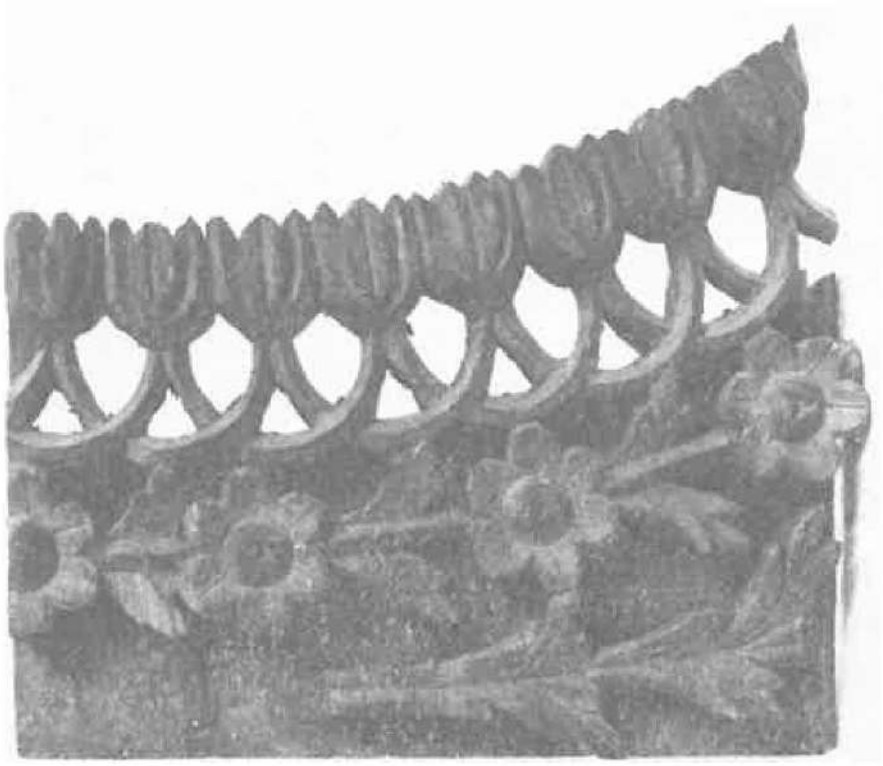

Ἀπό τό μεγάλο καί ἱστορικό αὐτό Ναό σήμερα δέν σώζεται τίποτα. Ἀντίθετα, ἀπό τόν ἄλλο Ναό τῆς ἐνορίας, τήν **Ἁγία Βαρβάρα**, σώζονται ἐλάχιστα μόνο ἐρείπια.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τούς παραπάνω Ναούς πού ἀναφέραμε, ὑπῆρχαν καί πολλά ξωκλήσια στά περίχωρα τῆς Σπάρτης, πού λειτουργοῦσαν στίς ὁμώνυμες γιορτές. Τά πιό πολλά ἱστοροῦσαν τήν ἀνέγερση τους στή βυζαντινή παράδοση, ἐνῶ ἄλλα ἦσαν ἀφιερώματα πιστῶν τῶν τελευταίων αἰώνων. Τέτοιος, λ.χ., ἦταν ὁ ναΐσκος τῶν **Ἁγίων Ἀναργύρων**, πού χτίστηκε μέ δωρεά τῆς οἰκογένειας Χατόγλου.

Στό δρόμο γιά τό Γιαλοβάτς ὑπῆρχαν δυό ἱστορικά ξωκλήσια, ἀφιερωμένα στήν Παναγία. Τό πρῶτο λεγόταν Πετιρέ Μπανιά (**Πέτρινη Παναγιά**). Σύμφωνα μέ τήν παράδοση ὑπῆρχε μιά μεγάλη πέτρα τόσο μαλακιά, πού μόλις τήν ἄγγιζες γινόταν ἀλεύρι. Γι' αὐτό τό ἄγγιγμά της ἦταν ἁμάρτημα. Τό δεύτερο, ἡ Γκαζιλή Μπανιά (**Μυρτιδιώτισσα Παναγιά**) ἴσως νά πῆρε τόνομά της ἀπό τίς ἄφθονες μυρτιές πού ὑπῆρχαν ἕνα γύρο (Γκαζέ = μυρτιά).

Πολύ γραφικό ξωκλήσι ἦταν τό ἀφιερωμένο στούς **Ἁγιους Κήρυκο** καί **Ἰουλίττα** καί πανηγύριζε στήν καρδιά τοῦ θέρους, στίς 15 Ἰουλίου. Χτισμένο μέσα στήν πυκνή βλάστηση καί τά τρεχούμενα νερά τοῦ Ἰλλαβούς, ἦταν πραγματικά ἕνα ποίημα ὁμορφιᾶς.

Σέ πολύ μικρή ἀπόσταση ἀπό τίς παρυφές τῆς πόλης ὑπῆρχαν καί τά ξωκλήσια τοῦ **Σταυροῦ** καί τοῦ **Ἁγίου Ἰωάννου**.

Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειώσουμε καί τοῦτο τό σημαντικό. Πέρα ἀπό τή ζωντανή παράδοση, ἀδιάσειστα στοιχεῖα ἱστορικά καί ἀρχιτεκτονικά πιθανολογοῦσαν ἤ μιλοῦσαν ξεκάθαρα γιά τήν ὕπαρξη τοὐλάχιστον τριῶν Ναῶν ἀκόμη, πού μέ τά χρόνια ἐρειπώθηκαν ἤ μεταβλήθηκαν σέ μουσουλμανικά τεμένη. Στό δρόμο λ.χ. πού ἔφερνε ἀπό τήν ἀγορά στό Ταμπάκ Χανέ βρισκόταν τά χρόνια ἐκεῖνα τό

Μεβλεβή Τεκκεσί[40]. Λεγόταν τότε, πώς κάποτε ἦταν Ναός Χριστιανικός, ἀφιερωμένος στόν **Ἀπόστολο Παῦλο**. Ἀδιάσειστο στοιχεῖο ἡ βυζαντινή ἀρχιτεκτονική του, πού ἡ προσθήκη τοῦ μιναρέ δέν κατάφερε ν' ἀλλοιώσει, καθώς καί ἡ ἐντοιχισμένη στό ὑπέρθυρο μαρμάρινη πλάκα. Ἐκεῖ, παρά τή σκόπιμη καταστροφή της, μποροῦσε ἀκόμη, νά διακρίνει κανείς βυζαντινούς χαρακτῆρες.

Ἀνάλογη περίπτωση καί τό τέμενος τοῦ Τζέμαβλουσού[41], πού ἦταν Ναός ἀφιερωμένος στόν **Ἅγιο Γεώργιο**. Ἐκτός ἀπό τά ἀδιαμφισβήτητα ἀρχιτεκτονικά του στοιχεῖα, ὡς τά 1900 περίπου σωζόταν ἡ ἀνεκτίμητης ἱστορικῆς ἀξίας συλλογή σέ πάπυρους, περγαμηνές, εἰλητάρια, καθώς καί βιβλία σέ παλιές πολύτιμες ἐκδόσεις, αὐστηρά φυλαγμένη σ' ἕνα πέτρινο δωμάτιο. Τό πλησίασμα αὐτοῦ τοῦ δωματίου ἦταν αὐστηρά ἀπαγορευμένο, τόσο στούς Χριστιανούς ὅσο καί στούς Τούρκους. Αὐτό ἔδινε λαβή γιά πολλές ὑποθέσεις καί σχόλια, σχετικά μέ τούς θησαυρούς πού ἔκρυβε. Ἔλεγαν, πώς μονάχα ὁ γυμνασιάρχης Καραντώνης εἶχε κάποτε καταφέρει, δωροδοκώντας ἕνα φύλακα, νά ἀποσπάσει ἕνα ἀρχαῖο σύγγραμα «περί Ἰατρικῆς».

Στό διπλανό χωράφι τοῦ τζαμιοῦ αὐτοῦ ὑπῆρχαν ἀκόμη καί τά ἐρείπια ἀπό τό Ἱερό Βῆμα ἑνός Ναοῦ, πού λέγεται, πώς ἀνῆκε στήν **Ἁγία Σοφία**.

δ. Ἐκκλησιαστικές Ἐπιτροπές

Διαχείριση στά οἰκονομικά τῶν Ναῶν ἀσκοῦσαν οἱ τέσσερις ἐκκλησιαστικές ἐπιτροπές, μία γιά κάθε ἐνορία. Τίς ἐπιτροπές αὐτές ἀποτελοῦσαν ἔγκριτοι πολῖτες, πού διορίζονταν ἀπό τή Δημογεροντία. Τό ἀξίωμα ἦταν ἰδιαίτερα τιμητικό. Στά καθήκοντα τῆς ἐπιτροπῆς, ἐκτός ἀπό τή διαχείριση πού περιλάμβανε καί τή μισθοδοσία τῶν ἱερέων,

40. Οἱ Μεβλεβῆδες ἀποτελοῦσαν μυστικό τάγμα μιᾶς Μουσουλμανικῆς αἵρεσης. Τόπος πού συγκεντρώνονταν γιά τίς ἀπόκρυφες τελετές τους ἦταν ὁ τεκκές.

41. Τζέμαβλουσού, δηλαδή Τζαμή αὐλησί (αὐλή τοῦ Τζαμιοῦ).

Ὁ Ναός τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Φωτ. 1979), μέ ἕνα μέρος τοῦ καμπαναριοῦ, χτισμένος ὁλόκληρος ἀπό λαξεμένη πέτρα.

ψαλτῶν καί νεωκόρων, ἦταν ἀκόμη καί ἡ συντήρηση τῶν Ναῶν.

Κάθε δυό χρόνια οἱ ἐκκλησιαστικοί ἐπίτροποι ὄφειλαν, νά συντάξουν τόν «ἀπολογισμό τῶν πεπραγμένων» καί νά καταρτίσουν τόν καινούργιο προϋπολογισμό. Ἡ ἔγκριση τῶν παραπάνω γινόταν ἀπό τόν Δεσπότη.

Τά ἔσοδα τῶν Ναῶν προέρχονταν κυρίως ἀπό δωρεές καί διάφορα κληροδοτήματα, καθώς καί ἀπό τίς ἐρανικές προσφορές στούς δίσκους πού ἔβγαζαν στούς ἐκκλησιασμούς οἱ ἐπίτροποι. Σέ κάθε λειτουργία ὑπῆρχαν ὁπωσδήποτε τρεῖς δίσκοι καί κάποτε, σέ ἔκτακτες περιπτώσεις καί τέταρτος. Ὁ πρῶτος δίσκος ἐνίσχυε τήν Ἐκκλησία, δηλαδή ἱερεῖς, ψάλτες καί νεωκόρους. Ὁ δεύτερος ἦταν τοῦ Φιλόπτωχου Ταμείου καί οἱ εἰσπράξεις του πήγαιναν γιά τήν ἀνακούφιση φτωχῶν καί ἀναξιοπαθούντων μελῶν τῆς Κοινότητας. Ὁ τρίτος ἀνῆκε στή Σχολική Ἐφορεία καί ἀφοροῦσε τήν Παιδεία. Τέλος, ἕνας τέταρτος δίσκος ἦταν δυνατό, νά περιφέρεται στό ἐκκλησίασμα γιά τήν ἐνίσχυση διαφόρων περιστάσεων ἤ προσώπων.

ε. Ἡ λατρεία

Ἡ εὐλάβεια τῶν Σπαρταλήδων δέν ἦταν μονάχα περιστασιακή, ἐπιτηδευμένη. Πήγαζε ἀπό μιά πίστη βαθύτατη. Ἦταν ἡ δύναμη τῆς παράδοσης, πού συντηροῦσε τήν ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς τους ἐπιβίωσης καί ἐλευθερίας. Γιά τό λόγο αὐτό ἐκδηλωνόταν παντοῦ, ὅπου ἡ τέλεση ἑνός θρησκευτικοῦ καθήκοντος ἦταν ἀναγκαία. Μιά προσευχή λ.χ. ἦταν πάντα παρούσα, σέ κάθε καινούργια ἐκδήλωση, στό ἀπροσδόκητο συμβάν, στό ταξίδι, στήν ἄφιξη, στήν ἔναρξη τοῦ φαγητοῦ καί ἀμέσως μετά, στό καλωσόρισμα, στό κατευόδιο, στήν πρώτη ἔγερση τό πρωί, στή νυχτερινή κατάκλιση. Προσευχές, μικρές, λιγόλογες, λεπτολόγες, μ᾽ ἐκείνη τή δύναμη πού ἔδινε ὁ αὐτοσχεδιασμός τῆς στιγμῆς καί ἡ

ἐπίκληση τῆς Ἀλήθειας. Μιά εὐχή γιά κάθε περίσταση[42] ἔδινε ὀμορφιά καί δύναμη στή στιγμή αὐτή, τήν ἔδενε μέ τό Ἀπόλυτο.

Κάθε Κυριακή ἡ **Λειτουργία** γινόταν μέ ὅλους τούς τύπους καί μέ ἐξαιρετική κατάνυξη. Ἡ πίστη καί ἡ εὐλάβεια, ἡ στέρεη ἀφοσίωση τῶν Σπαρταλήδων στά θρησκευτικά τους καθήκοντα —ὅπως, ἄλλωστε, ὅλων τῶν Χριστιανῶν τῆς Μικρασίας— ἦταν παροιμιώδης. Οἱ ἐκκλησιαζόμενοι πήγαιναν στό Ναό πολύ νωρίς, ντυμένοι πάντα μέ εὐπρέπεια καί σοβαρότητα. Μέ ἀνάλογη εὐλάβεια παρακολουθοῦσαν τή θεία λειτουργία καί ἔπαιρναν τό ἀντίδωρο. Τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἑορτῶν καί τά Σαββατόβραδα ὁ ἑσπερινός γινόταν μέ ὅλο τό τυπικό καί ὅλους τούς ψάλτες.

Ἀλλά οἱ Κυριακές κι οἱ μεγάλες γιορτές δέν ἦσαν μονάχα οἱ μέρες τῆς ἀπόδοσης εὐχαριστιῶν στόν Κύριο. Ταὐτόχρονα ἦσαν καί μιά εὐκαιρία συνάντησης τῶν πιστῶν. Καί οἱ Ναοί στή Σπάρτη δέν ἦσαν μόνο τά κέντρα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλά καί ἄσβηστες ἑστίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι, ἄλλωστε, ἐξηγεῖται καί ἡ ἐξαιρετική φροντίδα πού ἔδειχναν οἱ Χριστιανοί γιά τή συντήρηση καί τή λαμπρή τους ἐμφάνιση.

Μετά τήν ἀπόλυση τῆς ἐκκλησίας, οἱ ἄντρες ἔμεναν στόν περίβολο, νά συζητήσουν, καπνίζοντας ἕνα τσιγάρο. Ἦταν μιά εὐκαιρία νά συναντηθοῦν ὅλοι μαζί καί νά τά ποῦνε, παίρνοντας θάρρος, ὄχι μονάχα ἀπό τήν εὐλογία τοῦ Κυρίου, ἀλλά καί ἀπό τήν ἴδια τή δύναμη τῆς συνάθροισης. Ἐδῶ γινόταν ἡ ἀνταλλαγή ἀπόψεων γιά τά πράγματα τῆς κοινότητας καί συζητήσεις πάνω σέ θέματα πολιτικά καί ἐθνικά γενικότερα. Μέ τό πρόσχημα τῆς θρησκευτικῆς συγκέντρωσης, λοιπόν, καί τή νόμιμη κάλυψη τῆς ἐπίσημα ἀναγνωρισμένης Κυριακῆς ἀργίας, οἱ Χριστιανοί ζοῦσαν μέσα στή θέρμη ἑνός ἀστείρευτου πατριωτισμοῦ λίγες ὧρες

42. Πολλές ἀπό τίς εὐχές αὐτές —ἀναφέρονται σέ προηγούμενο κεφάλαιο— τίς θυμᾶμαι ἀπό μικρό παιδί νά μέ συνοδεύουν στό σχολεῖο, στά ταξίδια, ἀκόμη καί στίς ἐκδρομές...

Μέρος ἀπό τό καμπαναριό τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ὅπως σώζεται σήμερα (1979). Εἶχε ὕψος ὀχτώ μέτρων καί ἦταν δωρεά τοῦ Γιαννάκη-'Εφέντη Κιοκπάσογλου.

ἀληθινῆς ἐλευθερίας καί ἀποδέσμευσης ἀπό τή σκλαβιά τῶν μόνιμων ἰδεῶν τῆς δουλείας. Ἦταν γι᾽ αὐτό, πού κανείς δέν ἔλειπε ἀπό τήν ἐκκλησία τῆς Κυριακῆς, παρά μόνο γιά λόγους ἐξαιρετικούς — ὑγείας ἤ ἀπουσίας ἀπό τή Σπάρτη.

Ἡ **Ἐξομολόγηση** καί ἡ **Μετάληψη** ἦσαν τό εὐτυχισμένο τέρμα κάθε παρατεταμένης νηστείας. Ἡ **νηστεία** γινόταν μέ ὅλους τούς τύπους τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης. Τή Μεγάλη Σαρακοστή, πρίν ἀπό τά Χριστούγεννα, τό δεκαπενταύγουστο, τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἑορτῶν. Ἀκόμη καί τίς Τετάρτες καί Παρασκευές ἀπέφευγαν τό κρέας καί τό βούτυρο. Κανείς δέν μποροῦσε νά κοινωνήσει, ἄν διατηροῦσε ἔχθρα ἤ ἔστω ψυχρότητα μέ κάποιον. Κι ἀκόμη: ἄν δέν φιλοῦσε τό χέρι τῶν γονιῶν του, τῶν μεγαλύτερων ἀδελφῶν καί συγγενῶν. Ἔτσι ἔπαιρνε τήν εὐχή τους καί ἦταν ἕτοιμος γιά τή Θεία Μετάληψη.

Ἡ λατρεία μέσα στό σπίτι ἐκδηλωνόταν ἄψογα σέ ὅλες τίς μορφές τῆς παράδοσης. Κάθε σπίτι διατηροῦσε πλούσιο **εἰκονοστάσι** μέ εἰκόνες παλιές, πατροπαράδοτες, συνήθως μεγάλης καί κάποτε, ἀνυπολόγιστης ἀξίας[44]. Δίπλα στίς εἰκόνες βάγια ἀπό τήν Κυριακή τῶν Βαΐων, κλῶνοι βασιλικοῦ ἀπό τή μέρα τοῦ Σταυροῦ. Ἕνα καντήλι φώτιζε κάθε σπίτι τίς νύχτες ἤ καί τίς μέρες στίς μεγάλες γιορτές. Στίς παραμονές τους, ἀλλά καί τά Σαββατόβραδα ὁ ἀνάερος καπνός τοῦ λιβανιοῦ εὐωδίαζε τό σπίτι κατανυκτικά.

Ὁ **Ἁγιασμός** τοῦ σπιτιοῦ γινόταν τακτικά στήν πρώτη ἤ τίς πρῶτες μέρες κάθε μῆνα σέ ὅλα τά σπίτια. Συχνά ἦσαν καί τά **Εὐχέλαια**, κυρίως στή Μ. Ἑβδομάδα, ἀλλά καί σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἦταν κι αὐτά μιά ἀκόμη εὐκαιρία σύ-

43. Σέ τέτοιο βαθμό προκαλοῦσε ἀνησυχία ἡ ἀπουσία ἑνός ἐνορίτη ἀπό τήν ἐκκλησία, πού ἦταν πιά πάγιο καθῆκον τῶν ἐπιτρόπων, νά ἐνδιαφερθοῦν γιά τούς λόγους της. Ἔτσι, ἀμέσως μετά τήν ἀπόλυση, τόν ἐπισκέφτονταν στό σπίτι του γιά τή διαπίστωσή τους.

44. Ἀρκετές ἀπό τίς εἰκόνες αὐτές, κυρίως μικροῦ μεγέθους, κατάφεραν οἱ Σπαρταλῆδες μέ μύριους κινδύνους, νά τίς φέρουν ἐδῶ. Ἄλλες τίς ἀπόθεσαν στούς Ναούς κι ἄλλες κοσμοῦν τά εἰκονοστάσια τους ἐδῶ, σήμερα.

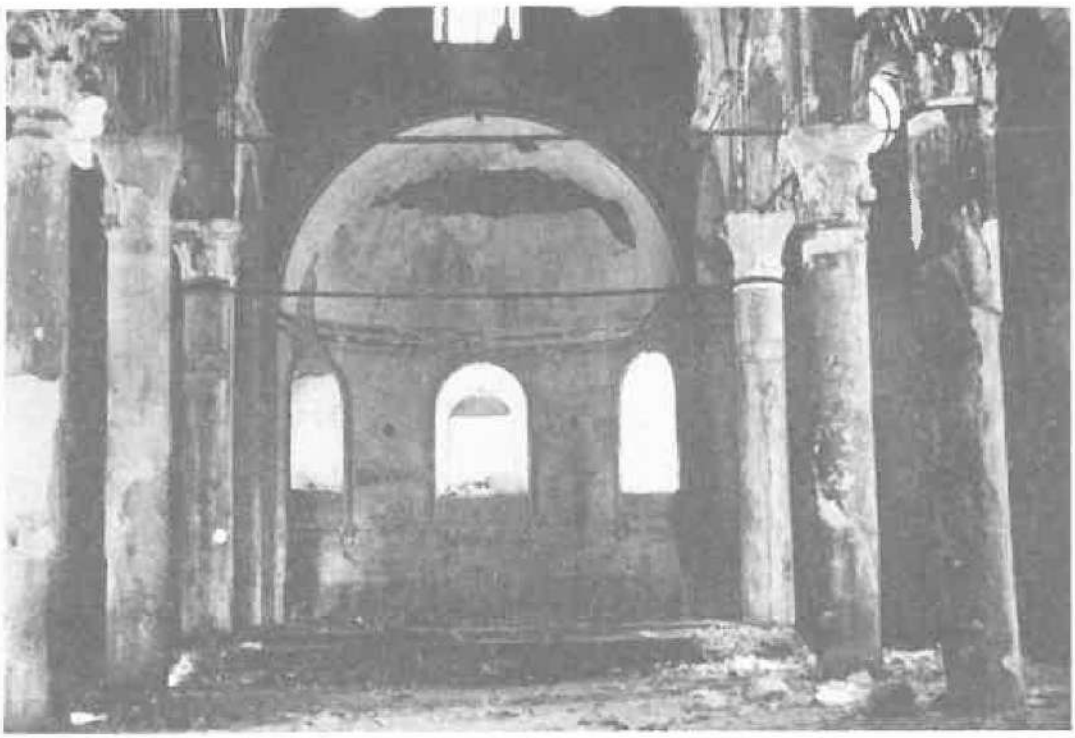

Ὅ,τι ἀπομένει ἀπό τό Ἱερό τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ στή Σπάρτη.

ναξης τῶν συγγενῶν καί φίλων. Οἱ **Ἀρτοκλασίες** γίνονταν ἰδίως στίς ὀνομαστικές γιορτές. Ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια: ὁ νεωκόρος, ἀπό τήν προηγούμενη μέρα, μοίραζε μιά λαμπάδα σέ κάθε καλεσμένο. Ἦταν ἡ ἐπίσημη πρόσκληση[45].

Μέσα στά σπίτια ἀκούγονταν τροπάρια πολύ συχνά καί σέ κάθε περίσταση. Οἱ Σπαρταλῆδες γνώριζαν πολλά καί, ἀνάλογα μέ τή γιορτή, οἱ ψαλμωδίες δονοῦσαν μέ λεπτότητα τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ μ' ἕνα βαθύτερο αἴσθημα ἐλευθερίας, πού ἔδινε ἡ κρυψώνα τοῦ οἰκογενειακοῦ τους ἀσύλου.

Στό πλαίσιο ἐκείνης τῆς ἀκλόνητης πίστης μπορεῖ, νά ἐξηγηθεῖ καί τό κρέμασμα τοῦ **φυλαχτοῦ** στό στῆθος τῶν

45. Παραλείπω, γενικά, τήν ἄσκοπη παράθεση λεπτομερειῶν σέ ὅλες αὐτές τίς ἐκδηλώσεις, πού —καί τότε καί σήμερα ἐδῶ— διατηροῦν τό ἴδιο τυπικό. Θαρρῶ, πώς περισσότερο μετράει ἡ πίστη ἐκείνων τῶν θερμῶν Χριστιανῶν καί λιγότερο ἡ τήρηση τῶν τύπων λατρείας.

παιδιῶν. Μέσα σέ πάνινη θήκη, τριγωνική[46] ἔκρυβαν ἕνα κομμάτι Τίμιου Ξύλου, τυλιγμένο σέ βαμβάκι, πού χρησιμοποιήθηκε σέ εὐχέλαιο. Τό κάρφωναν μέ παραμάνα στή φανέλα τοῦ παιδιοῦ, συνήθως μαζί μ᾽ ἕνα σταυρό ξύλινο ἤ ἀσημένιο, φερμένο ἀπ᾽ τούς Ἅγιους Τόπους.

Οἱ Σπαρταλῆδες συνήθιζαν νά τάζουν στούς Ἅγιους, ὅταν μιά δύσκολη στιγμή ἀπειλοῦσε τή ζωή, τήν ὑγεία ἤ τήν περιουσία τους. Τή δική τους ἤ τῆς οἰκογένειας. Τό **τάμα** μποροῦσε νά πάρει πολλές μορφές. Μιά εἰκόνα λ.χ. Ἤ ἕνα ἀσημένιο ἤ χρυσό ἀφιέρωμα πού σχετιζόταν μέ τό ἀντικείμενο, πού προσδοκοῦσαν ἤ πού οἱ περιστάσεις ἀπειλοῦσαν[47]. Ἀκόμη, ἕνα χρηματικό ποσό γιά τό Ναό στά μέτρα ἐκείνου πού ἔταζε. Οἱ πιό πλούσιοι ἔχτιζαν δημόσιες βρύσες[48] ἤ ἔταζαν κωδωνοστάσια ἤ καί ὁλόκληρους Ναούς. Τό περίεργο εἶναι, πώς ἐτούτη τή συνήθεια τῶν Χριστιανῶν συχνά μιμήθηκαν καί οἱ Τοῦρκοι, πού ἔταζαν[49] σέ... Χριστιανούς Ἅγιους(!).

46. Εἶναι πιθανό, τό τριγωνικό σχῆμα τοῦ φυλαχτοῦ, νά ἀντιαποκρίνεται στόν οἰκουμενικό νόμο τοῦ τρία (Ἁγία Τριάδα). Στίς ἁγιογραφήσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας ὁ Πατήρ εἰκονίζεται ὄχι μέ κυκλικό, ἀλλά τριγωνικό φωτοστέφανο.

47. Τά τάματα ἦταν πανάρχαια συνήθεια τῶν Ἑλλήνων (Πρβλ. τά ἀναθήματα τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου ἤ τοῦ Ἀμφιαράειου στήν Ἑλλάδα καί τῆς Σαγαλασσοῦ ἤ Τερμησσοῦ στήν Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας — ὅπου καί ἡ Σπάρτη).

48. Ἀρχαία Μουσουλμανική συνήθεια, πού υἱοθετήθηκε καί ἀπό τούς Χριστιανούς (χαρακτηριστικό τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν Ἐθνῶν).

49. Ἔχω δυό προσωπικές μαρτυρίες (Σεπτέμβρης 1979) ἀπό Τούρκους στό Ἐγιρντήρ. Ἕνας πού εἶχε τέσσερα κορίτσια καί ζητοῦσε ἀγόρι, ἔταξε 4 δοχεῖα λάδι στούς Ἁγίους Ἀναργύρους, πρᾶγμα πού εἰσακούστηκε. Τό ἀγόρι τό βάφτισε Γιασέρ (πού σημαίνει: νά ζήσει). Τό περιστατικό ἀφοροῦσε χρονολογία πρίν ἀπό τό διωγμό.

Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι τό δεύτερο, πού ἀφορᾶ περίπτωση ἀρκετά χρόνια μετά τό διωγμό. Ἕνας πατέρας ἔταξε —πάλι στούς Ἁγίους Ἀναργύρους— γιά τό μοναδικό παιδί, 3 ἐτῶν, πού ὑπόφερε ἀπό ἀνίατους πονοκεφάλους καί ζαλάδες. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν καί γι᾽ αὐτόν εὐνοϊκό. Καί οἱ δυό ἀφηγητές δέν μοῦ προσδιόρισαν ἀκριβεῖς χρονολογίες. Ἀρκέστηκαν νά μαρτυρήσουν γιά τό θρίαμβο τῆς πίστης στό Θεό, χωρίς σύνορα.

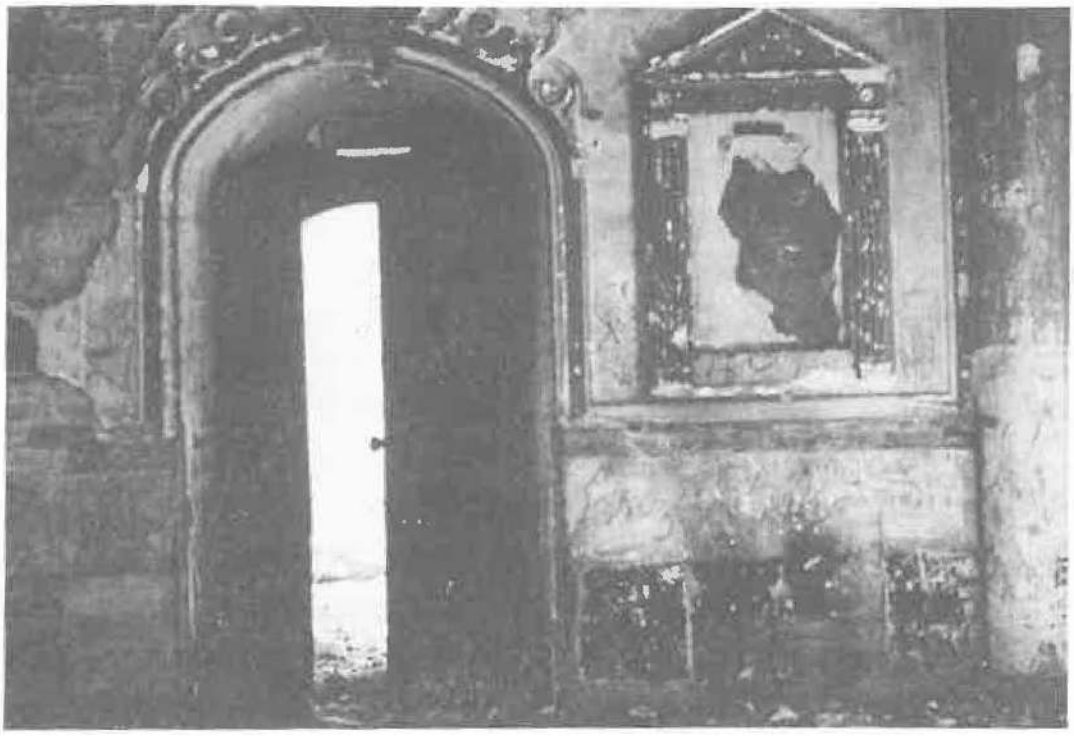

Ἡ Πύλη τοῦ Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων, ἀπό τό ἐσωτερικό. Φαίνονται καθαρά ἀκόμη τά πλούσια διακοσμητικά στό ὑπέρθυρο καί στήν ὑποδοχή(;) κάποιας εἰκόνας. Οἱ βανδαλισμοί τῶν Τούρκων εἶναι ὁλοφάνεροι.

στ. Τό «χατζηλίκι»

Ἰδιαίτερο κῦρος στή Σπάρτη ἀποκτοῦσαν οἱ **προσκυνητές τῶν Ἁγίων Τόπων**, οἱ «χατζῆδες». Γιά τόν Σπάρταλη τό προσκύνημα στά Ἱεροσόλυμα ἦταν τίτλος τιμῆς καί δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ποῦμε, πώς γιά πολλούς ἦταν σκοπός ζωῆς. Γι' αὐτό καί οἱ προσκυνητές ἔβαζαν μέ ἰδιαίτερο καμάρι ὡς πρόθεμα στό ὄνομά τους τή λέξη «χατζή»[50] (λ.χ. Χατζή-Σάββας, Χατζή-Σοφία), ἐνῶ οἱ συμπατριῶτες τούς τιμοῦσαν ἰδιαίτερα[51].

Ἕνας Χριστιανός μποροῦσε κάποτε, νά ἑτοιμάζει τό προσκύνημά του χρόνια ὁλόκληρα. Ὁ χρόνος, ἡ τεράστια

50. Λέξη ἀραβική πού σημαίνει προσκυνητής (Ἐλ Χατζή).

51. Ἐνδεικτικά τῆς σημασίας του ἦταν καί τοῦτα τά σκωπτικά τῆς καθημερινότητας, πού λέγονταν. Γιά κάποιον πού ἤθελαν νά ποῦν, πώς δέν θά γίνει δά καί κάτι σπουδαῖο: Χατζήμι ὀλτζέκ; (Χατζής θά γίνει;). Γιά κάποιον πού δέν ἐμφανιζόταν συχνά: Σενίν γιουζούν γκιορέν Χατζή ὀλούρ (ὅποιος σέ βλέπει πιά γίνεται Χατζής), κ.ἄ.

δαπάνη πού ἀπαιτοῦσε γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἕνα παρόμοιο ἐγχείρημα, τά ἀνύπαρκτα σχεδόν μέσα συγκοινωνίας καί ἐπικοινωνίας, ἔκαναν τό ταξίδι αὐτό ἀληθινό ἄθλο. Ἔτσι ἡ εὐόδωσή του ἔπαιρνε τό χαρακτήρα μιᾶς μεγάλης νίκης γιά τόν προκυνητή πιστό.

Οἱ προσκυνητές ἐπέστρεφαν στήν πατρίδα, ἔχοντας στήν τσέπη τό «συγχωροχάρτι» τους καί στό δισάκι ἕνα σάβανο. Μετά τό θάνατό τους θά τούς ἔθαβαν καί μέ τά δυό. Ἔφερναν ὅμως καί διάφορα δῶρα γιά τούς συγγενεῖς καί φίλους. Σταυρούς μέ τίμιο ξύλο, κομπολόγια κεχριμπαρένια, θυμιατά, λιβάνι, εἰκόνες, πού μοίραζαν ἁπλόχερα στ' ἀγαπημένα πρόσωπα. Στό πέρασμά τους ἀπό τήν Κύπρο, συχνά ἔφερναν καί δῶρα ἀπό τά ὀνομαστά ὑφάσματα τοῦ νησιοῦ.

Ἀρκετά διαδομένο ἦταν στούς Σπαρταλῆδες καί τό προσκύνημα στήν **Παναγία τῆς Τήνου**. Ταξίδι καθόλου εὐκολώτερο ἀπό τούς Ἁγιους Τόπους γιά τήν ἐποχή του. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, πολύ μικρότερης σημασίας — καί δαπάνης.

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Οἱ Σπαρταλῆδες γενικά ἀγαποῦσαν πολύ τή μουσική καί τό τραγούδι. Βέβαια, τά περισσότερα τραγούδια πού ἔλεγαν στίς γιορτές καί στούς γάμους, στά γλέντια τους ἤ στίς βραδινές συντροφιές τοῦ χειμώνα ἦσαν Τούρκικα. Ἐκεῖνα τά γλυκά, μακρόσυρτα, νοσταλγικά παράπονα, οἱ βαθεῖς, σπαραχτικοί ἀμανέδες. Ὅμως δέν ἦσαν λίγα καί τά Ἑλληνικά τραγούδια τῆς ἐποχῆς, οἱ καντάδες καί οἱ ὀπερέττες, πού κουβαλοῦσαν μαζί τους, ὅσοι ταξίδευαν στή Σμύρνη ἤ τήν Ἀθήνα γιά σπουδές ἤ γιά ἐμπόριο. Σέ ἐποχές ὅπου ὁ φωνόγραφος καί τό ραδιόφωνο ἦσαν ἀνύπαρκτα ἐκεῖ, ἐνῶ οἱ συγκοινωνίες μάκραιναν τούς τόπους μεταξύ τους, κάποτε σέ ἀποστάσεις παραμυθιοῦ, τά ζωντανά τραγούδια τῶν ἀ-

πλῶν ἀνθρώπων ἦσαν ἡ μόνη πρόσφορη ἐπαφή τους μέ τή μουσική. Καί τοῦτα τά τραγούδια, ὅλα, ἀπόμειναν ὥς τίς μέρες μας, περνώντας ἀνέπαφα ἀπό γενιά σέ γενιά.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Σπάρτης ἀγαποῦσαν ἰδιαίτερα τά μουσικά ὄργανα. Δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ποῦμε, πώς, σχεδόν δέν ὑπῆρχε Χριστιανικό σπίτι χωρίς ἕνα τοὐλάχιστον ὄργανο. Συνηθισμένα ἦσαν τό μαντολίνο καί τό οὖτι, ἀρκετά συχνή ἡ κιθάρα καί σπανιότερο τό βιολί. Κορυφαῖο στήν προτίμηση τῶν Σπαρταλήδων ἦταν τό μαντολίνο, πού ἔπαιζαν καί ἀρκετές γυναῖκες, ἰδιαίτερα τῶν καλῶν οἰκογενειῶν. Σχεδόν δυό στούς τρεῖς οἱ Χριστιανοί στή Σπάρτη ἔπαιζαν —καλά ἤ ἄσχημα— μαντολίνο[52]. Κατά τά ἄλλα, δέν ὑπῆρχε καμιά ἰδιαίτερη τοπική παράδοση, κανένας τοπικός χορός, καμιά μουσική λαογραφική παρακαταθήκη.

Ὁ γυμνασιάρχης Γεώργιος Σακκάρης[53] μέ τό ἰδιαίτερο πάθος του γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς γενικότερης παιδείας στή Σπάρτη εἶχε ἱδρύσει καί τό «Φιλαρμονικό Σύλλογο ΑΜΦΙΩΝ» (1894). Δέν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τά χρόνια τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ συλλόγου. Ἀλλά εἶναι ἀμφίβολο, πώς θά ἦταν ἀρκετά. Σ' αὐτή τήν προσπάθεια ὁ φλεγόμενος ἐκεῖνος Ἕλληνας εἶχε συγκροτήσει μιά μεικτή χορωδία καί μιά μικρή ὀρχήστρα, πού ἔκαναν δημόσιες ἐμφανίσεις στίς γιορτές τῆς κοινότητας ἤ ἔλεγαν τά κάλαντα Χριστούγεννα

52. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Χριστιανούς, τά ὄργανα πού προτιμοῦσαν οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ὁ ζουρνᾶς καί τό νταούλι.

53. Ὁ σπουδαῖος αὐτός Ἑλληνιστής εἶχε γράψει καί τούς στίχους ἑνός ἐμβατήριου, πού ἀργότερα μελοποίησε ἐκεῖ ὁ μουσικοδιδάσκαλος τοῦ Σχολείου Στέφανος Μαρκόπουλος. Οἱ στίχοι ἐκεῖνοι σώζονται ὄχι ὅμως καί ἡ παρτιτούρα. Δεῖγμα ἀπό τίς πέντε συνολικά στροφές, οἱ παρακάτω δυό:

Εὐσταλής χορός προβαίνει μουσοπόλων εὐελπίδων
καί τά ρόδα διαχέει τῶν ἁλσῶν τῶν Πιερίδων
βίον νέον διανοίγει ἀθανάτων ἀρετῶν
καί ἀνίσταται τό κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν.

Ὁ Ἀμφίων λύραν νέαν, θεσπεσίαν ἀνακρούει
καί ὁ λίθος ἐμψυχοῦται καί τό μάρμαρον ἀκούει
καί ὁ κῆπος ἀναθάλλει ζωογόνων ἀρετῶν
καί ἀνίσταται τό κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν, κ.λπ., κ.λπ.

καί Πρωτοχρονιά, μαζεύοντας χρήματα γιά τά σχολεῖα.

Ἐκτός ἀπό τό Σύλλογο αὐτό, πού παρουσιαζόταν ὡς ἐπίσημη μουσική ἐκπροσώπηση τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας καί ἄλλα μουσικά συγκροτήματα, ἀνεπίσημα αὐτά, ἄφησαν ἐποχή γιά τίς ἑρμηνεῖες λαϊκῶν τραγουδιῶν τῆς ἐποχῆς. Ἕνα ἤ δυό συνέχισαν μετά τό διωγμό κι ἐδῶ[54], στήν Ἑλλάδα, νά διασκεδάζουν ἐπαγγελματικά τούς Σπαρταλῆδες, πού θεμέλιωσαν τή νέα τους πατρίδα στή Νέα Ἰωνία[55].

Ὅσα, ὅμως, μέχρι ἐδῶ ἀναφέραμε δέν ἦταν ἡ μουσική παράδοση στή Σπάρτη. Μπορεῖ νά εἰσχωροῦσαν βαθειά μέσα στήν καθημερινή ζωή της, δέν ἦταν ὅμως ἡ χαρακτηριστική της κληρονομιά. Ἀντίθετα, θεμέλιο τῆς μουσικῆς της παράδοσης, μέ ρίζες βαθειά μέσα στήν ἱστορία, ἦταν ἡ Βυζαντινή μουσική. Τό παλιότερο ἱστορικό στοιχεῖο πού διασώζεται, ἀναφέρεται στό μεγάλο ποιητή Γεώργιο τόν Πισίδη, ὑμνογράφο τῆς Ὀρθοδοξίας, καί εὐνοούμενο τοῦ Αὐτοκράτορα Ἡρακλείου, πού τόν συνόδευε στίς ἐκστρατεῖες του. Λέγεται, πώς ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος εἶναι ἔργο δικό του.

Ἡ Σπάρτη, κέντρο τοῦ Ἀνατολικοῦ Θέματος (ἑνός ἀπό τά τρία μεγαλύτερα) στούς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, κατάφερε μέσα στούς αἰῶνες, νά διατηρήσει ἀρράγιστη αὐτή τήν παράδοση. Γι' αὐτό δέν πρέπει, νά θεωροῦμε τυχαῖο τό γεγονός, ὅτι διάσημοι ψάλτες ἔχουν τήν καταγωγή τους ἐδῶ. Ταὐτόχρονα ὑπῆρξαν καί λαμπροί δάσκαλοι τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς (Νικόλαος Ἀκογλάνογλου, Βασίλειος Δερβίσογλου, Σταῦρος Οὐζούνογλου, Νικόλαος Χατζόγλου κ.ἄ.). Διασημότεροι ὅμως

54. Θυμᾶμαι, στά παιδικά μου χρόνια ἕνα τέτοιο συγκρότημα στή Ν. Ἰωνία. Ἦταν ὁ Γιουβάκ μέ τό βιολί του, ὁ Γεννάδιος, ἄσσος πραγματικά στό κανονάκι καί ὁ Καρά-Γκ΄ζ πού ἔπαιζε οὐτι. Εἶναι χρήσιμο ἐδῶ, νά μνημονεύσουμε τόν ἀνεπανάληπτο Νικόλαο Στεφανίδη, μοναδικό ἑρμηνευτή στό κανονάκι, πού ὡς τά βαθιά του γεράματα ἐμφανιζόταν καί στήν τηλεόραση.

55. Ἡ Νέα Ἰωνία τῆς Ἀττικῆς θεμελιώθηκε τό 1923 (Κυβέρνηση Πλαστήρα) ἀπό τούς 5.000 περίπου ἐπιζῶντες πρόσφυγες Σπαρταλῆδες. Λεπτομέρειες: Β.Η. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ: ΠΑΡΟΥΣΙΕΣ (Ἀθήνα, 1979).

ἀπ' ὅλους πρέπει, νά θεωροῦνται ὁ Σπυρίδων Ἀναστασίου ἀπό τό Ἔμρ — πού πῆρε καί τόν τίτλο τοῦ Δομέστικου ἀπό τόν Πατριάρχη Κων/λεως (1850) καί ὁ Στυλιανός Τσαϊ-Γρηγόρογλου πού τιμήθηκε μέ μετάλλιο ἀπό τήν Ἰταλικήν(!) Κυβέρνηση (1910) στή Ρόδο, ὅπου εἶχε μεταναστεύσει.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΥΛΟΙ

Κάποτε, περισσότερο ἀπό τά ἤθη καί τά ἔθιμα τῶν λαῶν, πατροπαράδοτες ἀλήθειες κληρονομοῦνται στίς γενιές τῶν ἀνθρώπων μέσ' ἀπό τούς θρύλους καί τίς παραδόσεις. Συχνά ἡ ἀλήθεια μπορεῖ καί νά μήν εἶναι τόσο διάφανη ἐκεῖ. Ὑποσημαίνεται, ἀχνοφέγγει, κρύβεται πίσω ἀπό ἀλληγορίες, φανταστικά περιστατικά ἤ καί ἁπλοϊκά φαινόμενα. Δέν ἔγινε δυνατό νά συγκεντρώσω πολλές ἱστορίες ἀνάλογες, πού νά πέρασαν στόμα μέ στόμα στή λαϊκή παράδοση τῆς Σπάρτης. Δέν ξέρω, ἄν ὑπάρχουν κι ἄλλες. Ὅσες ἄκουσα μέ τ' αὐτιά μου τίς παραθέτω ἐδῶ, χωρίς καμιά παρέμβαση. Σχετίζονται ὅλες μέ τό βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα τῶν Σπαρταλήδων.

Διηγοῦνται, λοιπόν, γιά μιά μεγάλη σφαγή πού γλύτωσαν οἱ Χριστιανοί τῆς Σπάρτης ἀπό ἕνα τυχαῖο(;) περιστατικό, πού σχετίζεται μέ κάποια Τουρκάλα ὑπηρέτρια[56]. Ἦταν μιά νεαρή, ὁλότελα ἀγράμματη κοπέλα, ἀφελής, νευρωτική ἴσως, πού ἐργαζόταν σέ σπίτι Χριστιανικό. Κι, ὅπως κάθε βδομάδα, ἕνα Σάββατο μεσημέρι ἔφυγε γιά τό σπίτι της. Νά πλυθεῖ, ν' ἀλλάξει, νά δεῖ τούς δικούς της. Κι, ὅπως κάθε Κυριακή πρωί, ἔπρεπε νά ἐπιστρέψει στήν ἐργασία της. Ὅμως, δέν γύρισε. Οὔτε τήν ἐπόμενη μέρα, οὔτε τή μεθεπόμενη. Κι ἐκεῖ πού οἱ οἰκοδεσπότες νόμισαν, ὅτι ὁριστικά ἐγκατέλειψε τό σπίτι τους, ξαφνικά, τήν Παρασκευή

56. Πολλά Χριστιανικά σπίτια χρησιμοποιοῦσαν ὡς βοηθητικό προσωπικό Τουρκάλες. Ἡ μεγάλη προσφορά χεριῶν χαμήλωνε τούς μισθούς σέ ὅρια θλιβερά κι ἔτσι σπάνια Χριστιανικές οἰκογένειες δέν ἐκμεταλλεύτηκαν αὐτή τήν εὐκαιρία.

τό πρωί ἐμφανίζεται, κλαίγοντας μέ λυγμούς. Πέφτει στήν ἀγκαλιά τῆς οἰκοδέσποινας καί μέ φωνή πού τήν ἔκοβαν κάθε τόσο τ' ἀναφυλλητά μίλησε μέ κόπο:

— Ἀλήθεια, ντεζέμ[57], αὐτούς τούς καβαλάρηδες μέ τά σπαθιά ποῦ τούς κρύβατε τόσο καιρό; Αὐτούς πού ἐμπόδισαν τούς δικούς μας, νά μποῦν στούς μαχαλάδες σας καί τούς ἀνάγκασαν νά φύγουν; Ποῦ τούς κρύβατε;

Στήν ἀρχή ἔμειναν ὅλοι ἄφωνοι. Μά τοῦτα τά ἀσυνάρτητα λόγια τῆς ἀγαθῆς κοπέλας ἑρμηνεύτηκαν, λένε, ἀργότερα ὡς προειδοποίηση στούς Χριστιανούς ἀπό τή βούληση τοῦ Θεοῦ, πού ἐρχόταν μέ τό στόμα ἑνός ἀθῶου κοριτσιοῦ. Δέν ἔγινε ποτέ γνωστό, ἄν ἡ μικρή Τουρκάλα τό ὀνειρεύτηκε ἤ τό ὁραματίστηκε αὐτό. Λένε, ὅμως, πώς οἱ Χριστιανοί πῆραν τά βουνά καί σώθηκαν ἀπό μιά μεγάλη σφαγή, πού προετοίμαζαν οἱ Τσέτες.

Ἀφηγοῦνται γιά ἕνα θαῦμα, πού ἔγινε κάποτε στή Σπάρτη. Ἦταν παραμονή τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἀργά, μετά τά μεσάνυχτα. Ἄγριο καταχείμωνο καί τό χιόνι πυκνό. Ἕνας καλόγερος μέ πρόσωπο σκοτεινό, ἀφανέρωτο, ξυπνάει τό νεωκόρο τοῦ Ναοῦ. Ἡ ἐντολή του ὁλοκάθαρη: νά πάρει ἕνα μεγάλο σακί καί νά τόν ἀκολουθήσει.

Ὁ νεωκόρος πειθαρχεῖ ἔντρομος. Στόν περίβολο τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ξέσκεπο μέσα στό χιόνι τό πτῶμα ἑνός Τούρκου. Ὁ καλόγερος τοῦ λέει νά βάλει τό πτῶμα στό τσουβάλι καί νά τόν ἀκολουθήσει πάλι. Ὁ νεωκόρος ἐνεργεῖ σάν ὑπνωτισμένος. Φτάνουν μαζί στό κέντρο τῆς πόλης. Τότε, ὑπακούοντας πάντα στίς προσταγές τοῦ καλόγερου, ἀδειάζει τό πτῶμα στήν πλατεία. Καθώς ἀνασηκώνεται, ἡ σκοτεινή φιγούρα τοῦ ρασοφόρου εἶχε χαθεῖ μές στό σκοτάδι. Μάταια τόν ἀναζήτησε μέσα στή χιονισμένη νύχτα γιά κάποια ἐξήγηση. Ὅλα ἄρχισαν καί τέλειωσαν μέσα σέ βαθιά σιωπή.

57. Ντέζεμ = Θεία μου.

Κατάκοπος καί τρομοκρατημένος ὁ νεωκόρος ἐπιστρέφει στό σπίτι του. Κατά τήν αὐγή δυνατά χτυπήματα στήν πόρτα του τόν ξυπνοῦν ἀπό τούς ἐφιάλτες του. Τρεῖς Τοῦρκοι τζανταρμάδες τόν διατάζουν, νά πάρει τά κλειδιά τοῦ Ναοῦ καί νά τούς ἀκολουθήσει. Στό προαύλιό του, σέ λίγο, μάταια οἱ ἐξαγριωμένοι Τοῦρκοι ἀναζητοῦν ἕνα πτῶμα. Εἶναι ἄφαντο. Στό μεταξύ φτάνει καί τό μαντάτο: στό κέντρο τῆς Τούρκικης συνοικίας βρέθηκε τό πτῶμα ἑνός Τούρκου.

Ἡ σατανικά μεθοδευμένη πρόκληση πού οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν σχεδιάσει, μέ τήν ἐλπίδα νά τούς δοθεῖ ἀκόμη μιά εὐκαιρία ἴσως γιά ἐκτεταμένη σφαγή τῶν Χριστιανῶν, εἶχε καταρρεύσει οἰκτρά.

Γιά πολλά χρόνια μετά ὁ καημένος ὁ νεωκόρος δέν μποροῦσε νά καταλάβει, ἄν ὅλη ἐκείνη ἡ ἱστορία ἦταν ὄνειρο, πραγματικότητα ἤ ἕνα θαῦμα τοῦ Ἅη Νικόλα...

Στά 1921, μετά τήν ἐξορία τῶν Χριστιανῶν στά βάθη τῆς Ἀνατολίας, φανατισμένοι Τοῦρκοι ἔκαψαν τό ὀνομαστό, καρυδένιο τέμπλο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὕστερα ἀπό μῆνες διαδόθηκε ἐπίμονα, πώς τά χέρια πολλῶν στρατιωτῶν εἶχαν παραλύσει ἤ κάηκαν. Τήν πληροφορία αὐτή οὔτε ἡ Τούρκικη ἀντίδραση δέν εἶχε διαψεύσει. Ὁ Ναός ἔμεινε καμένος καί ἄδειος, ἐγκαταλείφθηκε. Ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι ἔχτισαν σπίτι στά θεμέλιά του. Ἀπόμεινε μονάχα ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ νά ρίχνουν τά σκουπίδια τους. Λένε, πώς κάποιο βράδυ μιά Τουρκάλα ὀνειρεύτηκε τόν Ἅη Γιώργη, ν' ἀπειλεῖ τούς ἰδιοκτῆτες τοῦ σπιτιοῦ γιά τήν ἀσέβειά τους. Ἀπό τήν ἄλλη μέρα τό πρωί καθαρίστηκε ἡ κόγχη καί ποτέ πιά δέν ξαναγέμισε μέ σκουπίδια.

Ὑπῆρχε μιά ἱστορία ἀκόμη, πού οἱ γεροντότεροι Σπαρταλῆδες τοποθετοῦσαν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἔλεγαν γιά κάποιο χείμαρρο, πού, ξαφνικά, κατέβηκε ὁρμητικός ἀπό τούς λόφους τῆς Σπάρτης. Τό παράξενο ἦταν, πώς ὁ χείμαρρος αὐτός ἐμφανίστηκε ἔτσι, ἀπροσδόκητα, χωρίς νά προηγηθεῖ καμιά βροχή, πού θά τόν

δικαιολογοῦσε. Εἶπανε τότε, πώς ἴσως πλημμύρισε ἡ λίμνη τοῦ Γκιοτζούκ. Τό ἄλλο περίεργο ἦταν, πώς ὁ χείμαρρος πού προκάλεσε ἀνυπολόγιστες ζημιές στίς Τούρκικες συνοικίες, ἄφησε ἄθικτη τήν Ἑλληνική. Πολλές στέγες σπιτιῶν παρασύρθηκαν στή μανιασαμένη ὁρμή τοῦ νεροῦ, δέντρα, καλλιέργειες καί ζῶα. Ἀνθρώπινα θύματα δέν ὑπῆρξαν.

Διαδόθηκε ἐπίμονα ἀπό τούς Τούρκους, πώς πάνω στά νερά τοῦ χείμαρρου ὁ πελώριος ἴσκιος μιᾶς γονατιστῆς, μαυροφόρας γυναίκας γκρέμιζε μέ τά χέρια της τίς στέγες τῶν σπιτιῶν. Μερικοί ἰσχυρίζονταν, πώς ἦταν σύννεφο χαμηλωμένο, ἀλλά οἱ πιό πολλοί δέν εἶχαν καμιάν ἀμφιβολία, πώς ἦταν ἡ ἴδια ἡ Παναγία τῶν Χριστιανῶν.

Μπρός σέ τούτη τήν καταστροφή ἀκριβῶς, ἡ σωτήρια ἐπέμβαση τοῦ Δημογέροντα Παναγιώτη-Ἐφέντη Σεραφετίνογλου ἀπέτρεψε τή σφαγή πού ἑτοίμαζαν οἱ Τοῦρκοι γιά τούς Χριστιανούς. Κινώντας κάθε μέσον ὁ σοφός ἐκεῖνος προύχοντας γιά τή συλλογή ὑλικῆς καί ἠθικῆς βοήθειας γιά τούς ἄστεγους πλημμυροπαθεῖς, ἀπάλυνε τό μίσος τῶν Τούρκων, διαλύοντας ἔτσι κάθε ψυχική τους προετοιμασία γιά τίς καταστροφές, πού προετοίμαζαν σέ βάρος τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Τοῦρκοι κατάπληκτοι ἀναρωτιόνταν: «Ἐμεῖς ἑτοιμαζόμασταν νά τούς σφάξουμε κι αὐτοί μᾶς βοηθᾶνε;»

Στό Ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τέσσερα ἀπό τά καντήλια της δέν ἔσβηναν ποτέ: στό προσκυνητάρι, στήν Ὡραία Πύλη καί ἀπό ἕνα δεξιά κι ἀριστερά, στό Χριστό δηλαδή καί τή Θεοτόκο ἀντίστοιχα. Ἰσχυρίζονται οἱ πιό παλιοί, πώς, πρίν ἀπό τό διωγμό, ἔβλεπαν στό σκοτάδι τῆς νύχτας μιά φοβερή φωταψία, πού χυνόταν κι ἔξω ἀπό τό Ναό σέ μεγάλη ἀπόσταση. Πρᾶγμα πού δέν μποροῦσε, βέβαια, νά δικαιολογηθεῖ μέ τά τέσσερα καντήλια μόνο. Καί τοῦτο τό φαινόμενο κανείς δέν μπόρεσε ποτέ, νά ἐξηγήσει.

Κάποια παμπάλαια παράδοση ἔλεγε, πώς, κάποτε, κάποιος σουλτᾶνος εἶχε κόψει τίς γλῶσσες ὅλων τῶν Χρι-

στιανῶν τῆς Σπάρτης. Ἔτσι τούς ὑποχρέωνε νά μήν ἀσκήσουν τήν πατρογονική λαλιά τους καί νά ξεχάσουν ὁλότελα τά Ἑλληνικά.

Εἶναι περίεργο, ὅτι καί μετά τόν ὁριστικό διωγμό τῶν Χριστιανῶν ἀπό τή Σπάρτη, οἱ ἀμαθεῖς Τοῦρκοι κράτησαν κάτι ἀπό τό μυστήριο καί τούς θρύλους τῶν Χριστιανῶν. Καί κανείς δέν ξέρει τό λόγο, πού ἡ δική μας θρησκεία ἀσκοῦσε αὐτή τή γοητεία σ' ἐκείνους τούς φανατικούς Μουσουλμάνους.

Ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης μοῦ ἀφηγήθηκε δυό περιστατικά, πού ὁ ἴδιος ἄκουσε μέ τ' αὐτιά του σ' ἕνα ταξίδι του στή Σπάρτη, στά 1954.

Τό πρῶτο σχετιζόταν μέ τό Ναό τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου, ὅπου ἀπό τό παλιό λαμπρό οἰκοδόμημα μονάχα μιά γωνιά τοῦ Ἁγίου Βήματος σωζόταν. Ρωτώντας τούς γείτονες γιά ποιό λόγο σεβάστηκαν εἰδικά ἐκεῖνο τό κομμάτι, τοῦ ἀπάντησαν, πώς, παρ' ὅλες τίς προσπάθειές τους, δέν κατάφεραν ποτέ νά τό γκρεμίσουν. «Κάτι ἀπροσδιόριστο», ἔλεγαν, «μιά δύναμη περίεργη τούς ἐμπόδιζε πάντα». Καί τό παράτησαν.

Ὁ ἴδιος ἀφηγητής μοῦ ἐξιστόρησε καί τό περιστατικό γιά τόν περίφημο αὐγοειδή, βυζαντινό Ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Στήν ἐποχή τῶν Χριστιανῶν ἦταν ἕνα ἀληθινό θησαυροφυλάκιο ἀπό πολύτιμες βυζαντινές εἰκόνες. Στίς ἐξετάσεις τους οἱ μαθητές τῶν σχολείων συνήθιζαν νά κολλοῦν μεταλλίκια ἐπάνω τους γιά νά... βοηθηθοῦν ἀπό τή χάρη τῶν Ἁγίων! Μοῦ εἶπε, λοιπόν, πώς στά 1954 βρῆκε ἕνα σπίτι Τούρκικο χτισμένο πάνω στόν παλιό Ναό. Σωζόταν, ἐν τούτοις, ἀκόμη ἡ Ἁγία Τράπεζα καί μέρος τοῦ Ἱεροῦ. Καί πώς, ἐνῶ ὁλόκληρος ὁ χῶρος ἦταν ἕνας βρωμερός κοπρώνας, ὅπου ἔβοσκαν ἀνενόχλητες κότες καί κατσίκες, ἐκεῖνες οἱ γωνιές εἰδικά ἦσαν πεντακάθαρες. Τοῦ ἐξήγησαν οἱ γείτονες. Τοῦ εἶπαν γιά μιά νέα κοπέλα, πού ἔπασχε ἀπό κάποιο ἀνίατο νόσημα καί πού στόν ὕπνο της φανερώθηκε ἕνας ἄντρας ἀγριωπός καί τή συμβούλεψε: «ἄν ἤθελε νά γίνει

καλά, δέν θά τό κατάφερνε ποτέ, ἐφ' ὅσον κρατοῦσε τό χῶρο ἐκεῖνο στήν ἴδια κατάσταση». Ἔτσι, ἀπό τό ἑπόμενο κιόλας πρωί ἡ κοπέλα ἄρχισε νά φροντίζει τό χῶρο ἐκεῖνο, σάν τό σπίτι της. Καί, καθώς ἰσχυρίστηκαν οἱ γείτονες, θεραπεύτηκε ὁλότελα.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ

Οἱ Σπαρταλῆδες ὑπῆρξαν γενικά ἄνθρωποι πνευματώδεις, αὐθόρμητοι, ἀνεκδοτολόγοι. Ὁ λόγος τους συχνά ἦταν διανθισμένος μέ φαιδρά ὑπονοούμενα, πειράγματα ἀθῶα ἤ δηκτικά, εὐφυολογήματα καί ἀστεῖες ἱστορίες. Ἕνας φόβος προαιώνιος, προσεχτικά κρυμμένος κάπου στίς ψυχές τῆς κοινότητας ἔβρισκε, ἴσως, ἔτσι ἀνακούφιση, διέξοδο καί γαλήνη.

Ὑπῆρξαν ἀμέτρητες ἱστοριοῦλες, ἄλλες ἀληθινές, ἄλλες κατασκευασμένες, μερικές πού σχετίζονταν ἤ ἀποδίδονταν σέ πρόσωπα ὑπαρκτά, ἄλλες πού πήγαζαν κατ' εὐθείαν ἀπό τήν πλούσια καί ἀνήσυχη φαντασία τους. Φιλοπαίγμονες καί εὑρηματικοί, ἀνακάλυπταν παντοῦ τό ἀστεῖο ἤ τό δημιουργοῦσαν, ἀξιοποιοῦσαν τούς «τύπους» ἤ τούς «τρελλούς» τῆς κοινότητας, ἀποθησαυρίζοντας σιγά σιγά ἕνα πλῆθος ἀνεκδότων, πού ὁμόρφαιναν τίς βραδιές καί τίς συγκεντρώσεις τους.

Μέσ' ἀπό τό θάμπος αὐτῶν τῶν ἀναμνήσεων ξεπροβάλλουν ἀκόμη ὁ Ντελή-Στεφανής, ὁ Ντελή-Ἰλλάς, ὁ Γιορού-Νταής, ὁ Τσοντάν-Μπαμπά[58] κι ἄλλοι πολλοί. Θυμοῦνται γιά τόν πρῶτο πού καθόταν πάντα περιποιημένος ἔξω ἀπό τό κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ του, ἕτοιμος νά πειράξει τούς περαστικούς. Ἄν δέν τοὔλεγε κανείς «καλημέρα» ἔβαζε τίς φωνές. Ἄν ναί, πάλι τόν κακολογοῦσε, φωνάζοντας «γι' αὐτό κά-

58. Ντελή = τρελλός. Γιορού (ἤ Γιώργης)-Νταής: θεῖος Γιῶργος. Ἰλλάς: Τούρκικη ἀπόδοση τοῦ Ἠλίας. Ὁ τίτλος τοῦ Μπαμπά ἀποδιδόταν σέ σεβάσμιους ἄντρες, ἀναγνωρισμένης σοφίας καί ἤθους.

θομαι ἐδῶ ἐγώ; γιά νά μαζεύω τήν καλημέρα τοῦ κάθε βλάκα;». Ὁ Ντελή-Ἴλλάς ὑπῆρξε ἕνας πανέξυπνος τεμπέλης γιά ὅλες τίς δουλειές. Διηγοῦνται κάποιο περιστατικό σχετικά μ' ἕνα ἀμπέλι, ὅπου τόν ἔστειλαν, νά μαζεύει σταφύλια. Ἐκεῖ ὑπῆρχε καί μιά καρυδιά. Τό ἀμπέλι συνόρευε μέ κάποιο τούρκικο, πού τά ὅριά του ὅλο καί... μεγάλωναν, φυσικά σέ βάρος τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὥσπου κάποτε ἡ καρυδιά βρέθηκε μέσα στό τούρκικο. Ὁ Ντελή-Ἴλλάς, μή μπορώντας ἕνα πρωινό, νά ἐξηγήσει τό φαινόμενο, γύρισε σ' αὐτούς πού τόν ἔστειλαν καί προσπαθοῦσε ὁ καϋμένος, νά τούς πείσει, πώς ἡ καρυδιά... περπάτησε καί πῆγε στό διπλανό ἀμπέλι!

Ἀλησμόνητος γιά τό χιοῦμορ, τή σπιρτάδα, τήν τόλμη καί τήν καυστικότητά του ὑπῆρξε ὁ Γιορού-Νταής. Κάποτε πῆγε στή Δημογεροντία γιά ὑπόθεσή του. Ἀπευθυνόμενος, λοιπόν, στό Συμβούλιό τους, ἄρχισε νά ἐξιστορεῖ τό δρᾶμα μιᾶς γυναίκας, γιά τήν ὁποία ἐνδιαφερόταν. Ὅμως κανείς ἀπό τούς Δημογέροντες δέν φαινόταν, νά τοῦ δίνει ἰδιαίτερη σημασία. Μονάχα ὁ Νικόδημος-Ἐφέντη, δικηγόρος καί γραμματέας τῆς Δημογεροντίας, ἔδειχνε ν' ἀκούει, πρᾶγμα, πού, ὅμως, δέν ἱκανοποίησε τόν Γιορού-Νταή. Ὑψώνοντας τότε τή φωνή του λέει:

— Βλέπω, πώς εἶστε πάρα πολύ ἀπασχολημένοι, κύριοι. Γι' αὐτό κι ἐγώ θά σᾶς πῶ ἕνα ὡραῖο ἀνέκδοτο.

Ὅλοι σταμάτησαν τότε μονομιᾶς γιά ν' ἀκούσουν. Κι ὁ Γιορού-Νταής συνέχισε:

— Κάποτε, λοιπόν, ἕνας Τοῦρκος ἀγάς παράγγειλε στόν ὑπηρέτη του, νά γεμίσει δυό τουλούμια ξύδι καί νά τά πουλήσει στήν ἀγορά γιά δικό του χαρτζηλίκι. Ὁ ὑπηρέτης, ἀκολουθώντας τήν ἐντολή τοῦ ἀγά, ἄρχισε νά γυρίζει στούς δρόμους, διαλαλώντας τό ἐμπόρευμά του. Κάθε φορά, ὅμως, πού ἄνοιγε τό στόμα του γιά νά φωνάξει: Ξύδι, καλό ξύδι, γκάριζε καί ὁ γάιδαρος, μέ ἀποτέλεσμα νά πνίγει τή δική του φωνή. Τότε ὁ ὑπηρέτης σκύβει στό αὐτί τοῦ γαϊδάρου

ἔξαλλος καί τοῦ φωνάζει:

— Μπρέ γάιδαρε, ὁ ἀγάς μου σ' ἐσένα παράγγειλε νά πουλήσεις ξύδι ἤ σ' ἐμένα;

Οἱ Δημογέροντες, πού κατάλαβαν, ξεκαρδίστηκαν στά γέλια, ἄκουσαν μ' ἐνδιαφέρον τήν ὑπόθεση καί ἱκανοποίησαν τό αἴτημά του.

Ἄποψη τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Ταύρου. Ἐδῶ οἱ Χριστιανοί κυνηγοῦσαν ἀγριογούρουνα καί λαγούς.

Κάποτε ὁ Γιορού-Νταής πῆγε γιά κυνήγι μέ τόν πατέρα του, ἀλλά ἡ μέρα ὑπῆρξε ὁλότελα ἄτυχη. Γυρίζοντας ἀπό τά λειβάδια συνάντησαν ἕναν Τοῦρκο, πού εἶχε σκοτώσει δυό λαγούς καί ἀγόρασαν τόν ἕνα. Ἦσαν καλεσμένοι στό σπίτι τοῦ Κιόρ-Πασά γιά τό μεσημέρι καί δέν ἤθελαν, νά πᾶνε μ' ἄδεια χέρια.

Μπαίνει λοιπόν ὁ Γιορού-Νταής ἐπίσημα καί μέ πολλή

περηφάνεια λέει στόν πασά, πετώντας τό λαγό στό τραπέζι:

— Ἔτσι νά γίνουν οἱ ἐχθροί σου, πασά μου!

Σέ λίγο κάποιος χτύπησε τήν πόρτα. Ἦταν ὁ χωρικός, πού εἶχαν συναντήσει στό δρόμο καί τούς πούλησε τό λαγό. Ἔφερνε στόν πασά πεσκέσι τόν ἄλλο λαγό. Βλέποντας ὁ Τοῦρκος τόν Γιορού-Νταή καί τήν ἀμηχανία του, ἀφήνει τό λαγό δίπλα στόν ἄλλο, χαμογελώντας πονηρά:

— Ἦρθε καί τό ταῖρι του, Γιορού-Νταή, εἶπε. Ἂς ψηθοῦν τώρα μαζί.

Καί γέλασαν ὅλοι γιά τό πάθημά του...

Τήν ἐποχή τῶν μούρων ἔρχονταν στή Σπάρτη ἀμέτρητα σμήνη μικρῶν πουλιῶν, κάτι σάν μπεκάτσες. Ἦσαν περίφημος μεζές. Ὁ Γιορού-Νταής πῆγε γιά κυνήγι μ᾽ ἕνα φίλο του. Κάποια στιγμή αὐτός τοῦ ζήτησε, νά δοκιμάσει μέ τό δικό του ὅπλο, πού ἦταν δίκανο. Ὁ Γιορού-Νταής τοῦ ἔδωσε τό ὅπλο κι ὁ ἄλλος, ἀφοῦ σημάδεψε σέ μιά κλάρα δέντρου μέ ἑκατοντάδες πουλιά, ἔριξε δυό ἀπανωτές. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν, νά πέσουν ἀρκετά... φύλλα κι ἕνα σπασμένο κλαδί. Τότε ὁ θυμόσοφος Γιορού-Νταής λέει στό φίλο του:

— Πάρτο, φίλε μου, τό ὅπλο, στό χαρίζω. Μονάχα ἐσύ εἶσαι ἄξιος, νά τό κρατᾶς, ἀφοῦ κατάφερες νά περάσεις τόσες χιλιάδες σκάγια ἀνάμεσα στά πουλιά χωρίς νά χτυπήσεις οὔτε ἕνα!..

Σέ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφερθήκαμε στήν παραγωγή τοῦ οὔζου. Ἡ ποσότητα καί ὁ χρόνος, ἀλλά καί οἱ παραγωγοί, ἦσαν αὐστηρά προκαθορισμένοι ἀπό τό Τούρκικο κράτος. Ὅπως καί ὅλα τ᾽ ἄλλα, ὅμως, μονάχα «στά χαρτιά». Κάποιο βράδυ, λοιπόν, ὁ Γιορού-Νταής γύριζε στό σπίτι του μέ χίλιες προφυλάξεις, κρατώντας μιά πελώρια νταμιτζάνα μέ οὔζο. Γιά κακή του, ὅμως, τύχη σέ μιά στρο-

φή πέφτει ἐπάνω σέ μιά περίπολο τζανταρμάδων[59].

— Τί εἶναι αὐτό, Γιορού-Νταή, τόν ρωτάει ὁ τσαούσης[60].

— Φάρμακο, ἀπαντάει ἐκεῖνος, χωρίς νά ἔχει χάσει τήν ψυχραιμία του.

Ὁ τσαούσης, πού εἶχε καταλάβει τί ἦταν βέβαια, ἀλλά ἀγαποῦσε τόν Γιορού-Νταή, συνέχισε νά κάνει, πώς δέν καταλαβαίνει.

— Ἔ! καλά, τόσο πολύ φάρμακο, ἀρκαντές, τί θά τό κάνεις;

Κι ὁ Γιορού-Νταής, ἐντελῶς φυσικά:

— Ξέρεις, τσαούς-ἐφέντη, πόσοι ἄρρωστοι θά πιοῦν ἀπ' αὐτό;

Οἱ τζανταρμάδες χάρηκαν τήν ἑτοιμότητά του καί τόν ἄφησαν νά περάσει, γελώντας.

Διάσημη μορφή στή Σπάρτη γιά τό κῦρος, τό σεβασμό πού εἶχε ἐμπνεύσει, τό ἦθος καί τήν εὐφυία του ὑπῆρξε ὁ σεβάσμιος Τσοντάν-Μπαμπά. Τά ἀνέκδοτά του ἀκόμη διηγοῦνται οἱ παλιοί Σπαρταλῆδες.

Κάποιος πού ἡ γυναίκα του δυστοκοῦσε πῆγε νά τόν συμβουλευτεῖ γιά τό τί ἔπρεπε νά κάνει. Ὁ Τσοντάν-Μπαμπά τοῦ ὑπέδειξε, νά πάρει τό ὁλοκέντητο σκέπασμα τῆς εἰκόνας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀπό τό Ναό καί νά σκεπάσει μ' αὐτό τήν κοιλιά τῆς ἑτοιμόγεννης. Κι ἐκεῖνος ἔκανε, ὅπως τοῦ ὑποδείχτηκε ἀκριβῶς.

Σέ λίγο ἕνας μικρός τοὔφερε τά συχαρίκια (μουτζουτέ) γιά τό ἀγόρι πού γέννησε ἡ γυναίκα του. Πρίν προλάβει, ὅμως, νά πανηγυρίσει τό γεγονός, ἕνας δεύτερος τοῦ ἀναγγέλει τή γέννηση καί τοῦ δεύτερου παιδιοῦ του. Τότε ὁ σοφός Τσοντάν-Μπαμπά τοῦ λέει:

— Ἄντε, παιδί μου, βγάλε τό πανί ἀπό τήν κοιλιά τῆς

59. Χωροφύλακες.
60. Λοχίας.

γυναίκας σου, γιατί ὅσο τό κρατᾶς ἐκεῖ θά γεννοβολάει ἀσταμάτητα.

Κι ὁ εὐτυχής πατέρας τῶν διδύμων ἔτρεξε νά προλάβει...

Χαριτωμένα ἀνέκδοτα ὑπῆρχαν γιά ὅλες τίς πτυχές τῆς καθημερινῆς ζωῆς στή Σπάρτη. Λ.χ. οἱ Σπαρταλῆδες δέν ἀνέχονταν τήν πολυλογία. Θυμοῦνται τό περιστατικό ἑνός καθηγητή, πού εἶχε ὁριστεῖ νά ἐκφωνήσει τόν πανηγυρικό τῆς ἡμέρας, στήν 25η Μαρτίου. Ἄρχισε εὔκολα τό λόγο του, ἀλλά θέλεις ὁ ρητορικός του οἶστρος, θέλεις ἡ ἐθνική του ἔξαρση, δέν ἔλεγε νά σταματήσει μέ τίποτα. Τό ἐκκλησίασμα ἄρχισε ν' ἀραιώνει σιγά σιγά, δειλά στήν ἀρχή, ὅλο καί πιό πολύ στή συνέχεια. Ὁ ρήτορας, ὅμως δέν ἐννοοῦσε, νά τελειώσει μέ καμιά δύναμη. Κάποτε στό Ναό δέν ἀπόμεινε παρά ὁ νεωκόρος. Πού τοῦ ἔδωσε τά κλειδιά τοῦ Ναοῦ, λέγοντας:

— Μέ συγχωρεῖς γιά τή διακοπή. Ἔχω δουλειά κι ἐγώ καί πρέπει νά τοῦ δίνω. Κλεῖσε ἐσύ καί πάρε τά κλειδιά μαζί σου.

Δέν μάθαμε, βέβαια, τί ἀπέγινε στή συνέχεια καί ἄν ὁ δύστυχος καθηγητής ξύπνησε ἀπό τό μεθύσι τοῦ λόγου του ἤ... συνεχίζει ἀκόμη.

Ὑπῆρχε ἡ ὡραία συνήθεια στή Σπάρτη, ἄν κάποιος ἀπουσίαζε ἀπό τό ἐκκλησίασμα τῆς Κυριακῆς, νά κινεῖ τό ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἕνας ἤ δυό ἐπίτροποι τόν ἐπισκέπτονταν στό σπίτι μετά τή λειτουργία.

Κάποια φορά σέ μιά παρόμοια ἐπίσκεψη οἱ ἐπίτροποι κάθησαν στό σπίτι τοῦ «ἀρρώστου» ὥς τίς 3 μετά τό μεσημέρι, τρώγοντας τούς περίφημους μεζέδες καί πίνοντας οὔζο πού τόσο φιλόξενα τούς πρόσφερε ἡ οἰκοδέποινα. Γνώριζαν πολύ καλά, πώς ἡ ἀρρώστια πού εἶχε προφασιστεῖ ὁ φίλος τους, ἦταν «διπλωματική». Ἔτσι, λοιπόν, θέλησαν ἐπίτηδες, νά ἐξαντλήσουν τήν ὑπομονή του, τιμωρώντας τον ἔμ-

μεσα μέ τό νά παραμένουν πολύ μετά τήν καθιερωμένη ὥρα τοῦ μεσημεριανοῦ φαγητοῦ. Φεύγοντας, μάλιστα, τοῦ εἶπαν ἥσυχα:

—Ἂν «ἀρρωστήσεις» ἄλλη φορά, θά σοῦ κουβαλήσουμε ὁλόκληρο τό ἐκκλησίασμα!

Ἀνάλογα εὔθυμο ἦταν καί τό ἀνέκδοτο πού διηγοῦνταν γιά κάποιον τσιγκούνη, πού, σ' ἕνα τραπέζι πού ἔκανε σέ κάποιο φίλο του, παρουσίασε ἕνα ὡραῖο ψητό κρέας στό ταψί. Ὁ φιλοξενούμενος ἄρχισε νά τό περιποιεῖται κανονικά καί χωρίς ἀνάσα, μή βλέποντας δίπλα του οὔτε τίς ἐλιές, οὔτε τά τυριά καί τίς σαλάτες. Σέ κάποια στιγμή πιά πού οἱ ἄλλοι ὁμοτράπεζοι τῆς οἰκογένειας κινδύνευαν, νά μή γευτοῦν κάν τό ψητό, ὁ οἰκοδεσπότης λέει στό μουσαφίρη μέ συγκρατημένη ὀργή καί ἀγωνία:

— Φάε καί καμιά ἐλιά, θά σέ βλάψει τό πολύ ψητό.

Καί ὁ μουσαφίρης μ' ἑτοιμότητα:

— Ἐμένα ἤ ἐσένα;

Στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα, ἡ Δημογεροντία μέ εἰδική πράξη ἀπαγόρευε στίς γυναῖκες νά κάθονται στό κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ. Θυμοῦνται μιά γυναίκα, πού ζύγιζε περίπου 100 ὀκάδες (135 κιλά δηλαδή) καί εἶχε παραβεῖ τή διαταγή. Καί θυμοῦνται τόν καϋμένο τόν ἄντρα της, νά προσπαθεῖ νά πείσει τή Δημογεροντία, πώς μόνο ἡ... κοιλιά της ἦταν ἔξω ἀπ' τήν πόρτα, ἐνῶ ἡ ἴδια καθόταν μέσα!..

Σέ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφερθήκαμε, ἤδη, ἀρκετά διεξοδικά στήν ἐξαιρετική αὐστηρότητα, πού ὑπῆρχε στά σχολεῖα τῆς Σπάρτης. Κάποτε ἔφτανε ὥς τή βαναυσότητα. Παρ' ὅλ' αὐτά ἡ ἀσυγκράτητα πειραχτική διάθεση τῶν μαθητῶν ἔβρισκε πάντα κάποια εὐκαιρία γιά ἕνα ἀστεῖο τῆς στιγμῆς ἤ πείραγμα ἤ ἀκόμη —πιό σπάνια— καί γιά καζού-

ρα. Διηγοῦνται πολλά, πιπεράτα καί σπαρταριστά περιστατικά. Ἀπ' ὅσα θησαύρισε ἡ μνήμη μου, παραθέτω ἐδῶ μονάχα μερικά, πού θεώρησα, πώς χαρακτηρίζουν πιό ἀνάγλυφα, ὄχι μονάχα τό γενικότερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καί τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ τόπου, ἀλλά ἀκόμη καί τήν ἐξαιρετική αὐστηρότητα τῶν δασκάλων.

Κάποιος μαθητής τοῦ Σχολαρχείου, Ἄγγελος Σπυρίδης ἦταν τ' ὄνομά του, θέλοντας νά σατιρίσει τόν καθηγητή τῶν Γαλλικῶν Εὐστάθιο Χατόγλου, σχεδίασε σέ κάποιο διάλειμμα γελοιογραφικά τό πελώριο κεφάλι του στόν πίνακα. Κάτω ἀπό τήν καρικατούρα ἔγραψε: Εὐστάθιος Χατόγλου, ὁ πενταγωνικός βουκεφάλας, τό ἀνθρωπόμορφον τέρας. Γιά κακή του ὅμως τύχη, ὁ Χατόγλου μπαίνει στήν αἴθουσα τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή,πού ὁ Σπυρίδης ἑτοιμαζόταν νά σβήσει τό... ἀριστούργημά του. Καί ὁ εὐέξαπτος καθηγητής μόλις ἀντίκρυσε τόν πίνακα, μεταβλήθηκε, πρός μεγάλη δυστυχία τοῦ ἄτυχου Σπυρίδη, σέ... ἀληθινό βουκεφάλα. Καί, βέβαια, δέν βρέθηκε κανένας Ἀλέξανδρος νά τόν δαμάσει!..

Κάποιο πρωινό ὁ Κοσμᾶς Νικολαΐδης, ἐξαιρετικά εὐδιάθετος, θέλησε νά προκαλέσει τό γέλιο στήν τάξη του. Ἔτσι, λοιπόν, μπαίνει στήν αἴθουσα κλωτσώντας τήν πόρτα μέ δύναμη, ἐνῶ ταυτόχρονα φώναζε:

— Ἡ μεγαλοπρεπής εἴσοδος τοῦ Καδή στό δικαστήριον!

Μπαίνοντας ὅμως στήν αἴθουσα, μένει ἀποσβολωμένος, βλέποντας τόν Γυμνασιάρχη Σεραφετίνογλου, νά ἔχει ἀρχίσει ἤδη τό μάθημα. Εἶναι περιττό νά ποῦμε, πώς ἡ «ἔξοδος» τοῦ Καδή —σέ ἀντίθεση μέ τήν εἴσοδό του— ὑπῆρξε ἐλάχιστα... μεγαλοπρεπής.

Γιά τόν ἀλησμόνητο, ὅμως, γυμνασιάρχη Πέτρο Σεραφετίνογλου οἱ παλιότεροι Σπαρταλῆδες εἶχαν νά διηγοῦ-

Μητέρα μέ δυό γιούς καί μία κόρη (Φωτογραφία τοῦ 1898). Θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει σπουδή γιά τίς ἐνδυμασίες τῆς ἐποχῆς.

νται κι ἄλλα πολλά καί νόστιμα πράγματα. Φαίνεται, πώς ὁ θαυμάσιος ἐκεῖνος ἐκπαιδευτικός ἦταν ἄνθρωπος προικισμένος ὄχι μόνο μέ ἐξαιρετική παιδεία καί ρητορική δεινότητα, ἀλλά καί μέ σπάνιο χιοῦμορ.

Κάποιος μαθητής του κάποτε στό μάθημα τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν διάβαζε —ἤ, μᾶλλον προσπαθοῦσε νά διαβάσει— ἀπόσπασμα ἀπό τήν «πρός Δημόνικον ἐπιστολή» τοῦ Λυσία. Ὁ καϋμένος ὁ Σεραφετίνογλου, πού φαίνεται πιά πώς τά ὅρια τῆς ὑπομονῆς του εἶχαν ἀπό ὥρα ἐξαντληθεῖ, δέν μπόρεσε νά συγκρατηθεῖ περισσότερο ἀπό τή βάναυση κακοποίηση τῆς γλώσσας, πού γινόταν καί φώναξε ἔξαλλος:

— Σταμάτα, ἀνόητε, νά δολοφονεῖς τόν ρήτορα. Ἐπιτέλους! Ἄν ὁ Λυσίας ἤξερε, ὅτι τό κείμενό του θά εἶχε παρόμοια τύχη στά χέρια σου, δέν θά τό ἔγραφε ποτέ!..

Ἀλλά ἡ κακοποίηση τῆς γλώσσας, καθώς ἦταν φυσικό, ἄλλωστε, δέν γινόταν μονάχα ἀπό τούς ταλαίπωρους μαθητές τῶν σχολείων. Μιλήσαμε, ἤδη, σέ προηγούμενα κεφάλαια γιά τίς δυσκολίες, πού, γενικά, συναντοῦσαν —μικροί καί μεγάλοι— μέ τήν (ξένη, οὐσιαστικά) γλώσσα. Ἰδίως οἱ μεγάλοι. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνας ἀτέλειωτος θησαυρός ἀπό νόστιμα καί φαιδρά περιστατικά, πού ἀφηγοῦνται ἀκόμη καί σήμερα οἱ Σπαρταλῆδες.

Πολύ γνωστή, λ.χ., εἶναι ἡ ἱστορία ἑνός Σπάρταλη, πού ταξίδεψε πρώτη φορά στή Σμύρνη. Μόλις ἔφτασε, κατάκοπος, κάθησε σ' ἕνα καφενεῖο καί ζήτησε νά πιεῖ ἕνα τσάι. Θέλοντας, λοιπόν, νά ἐπιδείξει τήν Ἑλληνομάθειά του στόν σερβιτόρο πού τόν πλησίασε, σκέφτηκε ὁ καϋμένος νά μεταφράσει τή λέξη «τσάι» στά Ἑλληνικά. Μιᾶς καί τσάι στά Τούρκικα σημαίνει ποτάμι, τοῦ λέει μέ αὐταρέσκεια:

— Ἕνα ποταμό, παρακαλῶ!

Κι ὁ πονηρός σερβιτόρος, Ἕλληνας κι αὐτός, πού ἀμέσως κατάλαβε μέ ποιόν εἶχε νά κάνει, τόν ρωτάει μέ τή σειρά του:

— Τόν Τίγρη ἤ τόν Εὐφράτη;

Κάποιος θεῖος μου, πού εἶχε μιά κόρη μέ τό παράξενο ὄνομα Ἐπιστήμη, φιλοξένησε κάποτε ἕνα συγγενή του πού ἔλειψε πολύ καιρό στή Σμύρνη. Τήν πρώτη βραδιά τῆς ὑποδοχῆς του ὁ ξενητεμένος, πού μιλοῦσε πολύ, χρησιμοποιοῦσε ἐπιδεικτικά καί διαρκῶς τή λέξη «ἐπίσης». Ἡ Ἐπιστήμη στά Τούρκικα προφερόταν «Ἐπίς». Ἔτσι ἡ παρεξήγηση τοῦ θείου μου ἦρθε ἐντελῶς φυσικά, ἀφοῦ νόμιζε, πώς ὁ φιλοξενούμενος ἀναφερόταν διαρκῶς στήν... κόρη του! Ὀργισμένος, λοιπόν, σέ μιά στιγμή τοῦ φώναξε:

— *Ἄν, βρέ μπουνταλά, συνεχίσεις νά μιλᾶς γιά τήν κόρη μου, θά σέ διώξω ἀμέσως ἀπ' τό σπίτι μου!...*

Αὐτά, ἀλλά κι ἕνα πλῆθος ἀπό ἄλλα ἀνέκδοτα, φάρσες καί πειράγματα σπίθιζαν στίς ὄμορφες βραδιές πού συγκεντρώνονταν οἱ Σπαρταλῆδες, στά τραπέζια, τίς γιορτές, τίς ἐκδρομές τους. Λόγος «ἅλατι ἠρτυμένος» σύμφωνος μέ τήν Ἀποστολική ρήση.

Αὐτοί οἱ τόσο ἀνοιχτόκαρδοι καί εἰρηνικοί Ἕλληνες διατηροῦσαν, παρ' ὅλα αὐτά, πολλές προλήψεις, πού μεταβίβαζαν ἀπό γενιά σέ γενιά ὥς τίς μέρες μας. Οἱ ρίζες τους εἶναι τόσο βαθειά χαμένες μές στό χρόνο, πού κανείς νά μήν ἐνδιαφέρεται γιά τήν προέλευση καί τή βαθύτερη —ἴσως— σημασία τους. Προσπάθησα νά συγκεντρώσω τίς πιό χαρακτηριστικές. Ὕστερα ἀπό ἑξήντα καί περισσότερα χρόνια ἀνάμειξη τοῦ Μικρασιατικοῦ μέ τό γηγενή Ἑλληνισμό δέν εἶναι εὔκολο, νά ξεχωρίσει κανείς τίς φερμένες, ἀπό τίς ντόπιες προλήψεις.

Τό «μάτιασμα» (ναζάρ), πάντως, ἦταν κάτι πού τό φοβόντουσαν ἰδιαίτερα οἱ Σπαρταλῆδες. Τό ἀπέδιδαν ὄχι μονάχα σέ φθονερούς ἤ, κατά τήν περίσταση, σέ ζηλότυπους ἀνθρώπους, ἀλλά ἀκόμη καί σέ πολύ κοντινά καί ἀγαπημένα

πρόσωπα. Δέν ἐπιτρεπόταν, λ.χ., σ' ἕναν πατέρα, νά παινεύει τό παιδί του ἤ νά θαυμάζει ἰδιαίτερα τίς ἰδιότητές του. Ὑπῆρχε ἔτσι περίπτωση «νά προκαλέσει τό πνεῦμα τοῦ κακοῦ». Ὑπῆρχαν γιά τήν περίπτωση ἀνάλογες εὐχές καί γυναῖκες πού τίς ἤξεραν μυστικά, μεταδίδοντάς τις ἀπό γενιά σέ γενιά σέ ἐλάχιστα ἄτομα. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καί τά «ματόχαντρα» πού κρεμοῦσαν στά ἐσώρουχα κάθε νεογέννητου βρέφους, καθώς καί «φυλαχτά» μέ τίμιο ξύλο.

Ἀλλά γιά τά παιδιά ὑπῆρχαν κι ἄλλες, πολλές προλήψεις. Τ' ἄφηναν συχνά νά παίζουν στό πάτωμα, «γιά νά παίρνουν δύναμη ἀπό τή γῆ». Προσπαθοῦσαν νά κρατοῦν τά χέρια τους ἀνοιχτά, «γιά νά γίνουν γενναιόδωροι» σάν μεγαλώσουν. Ἄν ἕνα παιδί ἔπαιζε στό πάτωμα, δέν ἐπιτρεπόταν νά πηδήξεις ἀπό πάνω του, «γιατί δέν θά ψήλωνε ἄλλο». Ἄν κατά κακή τύχη ἤ ἀπροσεξία συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἔπρεπε ἀμέσως, νά τό ξαναπηδήξεις ἀπό τήν ἀντίστροφη μεριά. Τά δόντια τῶν παιδιῶν πού ἔπεφταν φυσιολογικά γιά ν' ἀλλάξουν, ἔπρεπε νά τά πετάξουν στά κεραμίδια. Προτιμοῦσαν τίς στέγες τῶν πλουσίων, «γιά νά γίνουν κι ἐκεῖνα πλούσια» ὅταν μεγαλώσουν.

Ὑπῆρχε μιά πανίσχυρη πρόληψη ριζωμένη βαθειά στή νοοτροπία ὅλων τῶν Σπαρταλήδων χωρίς ἐξαίρεση. Ἀφοροῦσε τήν ἡμέρα Τρίτη. Ἴσως ἡ πρόληψη νά ξεκινοῦσε ἀπό τήν Ἅλωση τῆς Πόλης, πού, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ἔγινε ἡμέρα Τρίτη. Γιά ὅλους τούς Σπαρταλῆδες ἡ Τρίτη ἦταν ἀποφράδα μέρα. Καμιά σοβαρή ἐπαγγελματική ἐπαφή, κανένα καινούργιο ξεκίνημα ἐργασίας, καμιά σοβαρή ἀγορά δέν προγραμμάτιζαν γιά τήν Τρίτη. Ἀκόμη δέν ἄρχιζαν τήν ὕφανση χαλιοῦ, δέν ζύμωναν, δέν ἔκαναν συνοικέσια. Καί ὅλα ἐτοῦτα, λίγο ἤ πολύ, τά κρατοῦν ὡς τίς μέρες μας, τοὐλάχιστον οἱ γυναῖκες.

Στή Σπάρτη ὑπῆρχε ἔντονη ἡ ἔννοια τῆς «γρουσουζιᾶς». Τή συσχέτιζαν μέ διάφορα πράγματα καί πρόσωπα. Τούς «γρουσούζηδες» ἀνθρώπους, συνήθως, τούς ἀπέφευγαν ἄμεσα. Ἡ παρουσία τους καί μόνο προκαλοῦσε ἔντονη κά-

ποτε δυσφορία. Συχνά τό πρᾶγμα ἔφτανε ὥς τήν ὑπερβολή καί τήν ἄδικη μεταχείριση ὁρισμένων, ἀρκετά κατατρεγμένων; ἄλλωστε, ἀπό τήν ἴδια τους τή μοίρα.

Θυμᾶμαι κι ἄλλες προλήψεις ἀπό τό ἄμεσο περιβάλλον μου καί ἀναφέρω τίς πιό περίεργες. Λ.χ. δέν ἔπρεπε νά δώσεις σαπούνι πού κρατᾶς στήν παλάμη ἐκείνου πού σοῦ τό ζήτησε, ἀλλά στήν ἀνάστροφη τοῦ χεριοῦ του. Διαφορετικά «θά γινόταν καυγάς». Δέν ἔπρεπε, ν' ἀφήνεις ἀνοιχτό τό ψαλίδι οὔτε νά κόβεις τά νύχια σου τό βράδυ. Δέν ἔπρεπε, νά κρεμᾶς τό σακάκι σου μέ τά μανίκια του ἀνάποδα. Ἄν ἡ παντόφλα σου ἦταν ἀνάποδη στό πάτωμα, ἔπρεπε νά τή γυρίσεις ἀπό τήν καλή. Τό ἴδιο καί γιά τή σκούπα. Δέν ἔραβαν κουμπί σέ πουκάμισο ἤ σακάκι, ἐνόσω ὁ ἐνδιαφερόμενος τό φοροῦσε. Ὅλ' αὐτά ἀποτελοῦσαν γρουσουζιά. Γρουσουζιά ἦταν ἀκόμη, νά φυτέψεις κυπαρίσια μέσα στήν αὐλή σου, γιατί προμήνυαν θάνατο. Ὅπως καί τό νά περάσεις μετά ἀπό κηδεία σέ ξένο σπίτι. Τούτη ἡ πρόληψη, μάλιστα, ἦταν ἰσχυρή. Τέλος, τό νά δανείζεις ἁλάτι ἤ αὐγά μετά τή δύση τοῦ ἥλιου.

Ὑπῆρχε ἀκόμη μιά ἀτέλειωτη σειρά ἀπό ἑρμηνεῖες καί παρερμηνεῖες τῶν ὀνείρων, πού πλούτιζαν μᾶλλον τή συναισθηματική ἀστάθεια τῶν ὀνειροπόλων, παρά προσέγγιζαν τήν ἀλήθεια. Ὅσο γιά τίς ἄλλες προλήψεις πού δέν ἀναφέρω, λίγο ἤ περισσότερο ἀπαντιοῦνται καί σήμερα ἐδῶ, στόν Ἑλλαδικό χῶρο καί γι' αὐτό δέν θεωρῶ χρήσιμο νά τίς ἀναφέρω.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 7
Εἰσαγωγή 13

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ 19-110

Οἱ τάξεις 21
Ἀξιώματα 23
Διακοινοτικές σχέσεις 35
Ἐπαγγελματική ζωή 39
Ἡ ζωή στήν πόλη 68
Τά ἤθη 70
Ἡ γυναίκα τῆς Σπάρτης 84
Ψυχαγωγία 88
Ὀνομαστική γιορτή 98
Προσωνύμια καί βρισιές, Εὐχές καί κανακέματα 101
Ἡ ἐνδυμασία 103

ΤΟ ΣΠΙΤΙ 111-162
Ρυθμός, τρόπος δομῆς, ἐσωτερική οἰκονομία 113
Οἰκοσκευή 121
Θέρμανση, Φωτισμός, Ὕδρευση 124
Οἱ ἐργασίες τοῦ σπιτιοῦ 126
Φαγητά καί γλυκά 130
Τά φαγητά καί οἱ τρόποι πού τά μαγείρευαν 145
Τά γλυκά 155

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ 163-202
Ὁ Γάμος 165
Μητέρα καί Παιδί 181
Παιδική ζωή 191
Ἡ τελευτή τοῦ βίου 199

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ 203-242
Γενάρης 205
Φλεβάρης 214
Μάρτης 219
Απρίλης 219
Μάης 227
Ἰούνιος 229
Ἰούλιος 229
Αὔγουστος 231
Σεπτέμβρης 234
Ὀκτώβρης 237
Νοέμβρης 238
Δεκέμβρης 239

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ 243
Παιδεία στήν Σπάρτη 245
Ἐκκλησία 259
Ἡ Μουσική Παράδοση 290
Παραδόσεις καί Θρύλοι 293
Ἀνέκδοτα καί Προλήψεις 298

Τό βιβλίο τοῦ Β. Ἠ. Βογιατζόγλου
«Η ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ»
τυπώθηκε σέ 1000 ἀντίτυπα στήν Ἀθήνα
μέ δαπάνη τῆς ΕΝΩΣΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ
Ἀλατσάτων 32, Ν. Ἰωνία, τηλ.: 2770.978
Ἡ ἐκδοτική ἐπιμέλεια εἶναι
τοῦ ποιητή Γιάννη Πλαχούρη

Ἡ ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ στά πλαίσια τῶν σκοπῶν πού ἔχει τάξει καί ὑλοποιεῖ (διάσωση, διατήρηση ἠθῶν, ἐθίμων καί παραδόσεων – περισυλλογή, μελέτη, ἀξιοποίηση καί προβολή τοῦ ἱστορικοῦ καί λαογραφικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού προέρχεται ἀπό τόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Πισιδίας Μ. Ἀσίας – ἐκδίδει καί ἔργα, πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό, κυρίως τῆς ἀλησμόνητης πατρίδας.

Μέ χαρά προβαίνει σήμερα στήν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου «Ἡ Σπάρτη τῆς Μ. Ἀσίας» τοῦ Βάσου Η. Βογιατζόγλου, πού κυκλοφόρησε γιά πρώτη φορά τό 1987, πῆρε τό βραβεῖο τῆς Ἑλλ. Ἑτ. Χριστ/κῶν Γραμμάτων, εὔφημη μνεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί ἐξαντλήθηκε μέσα σέ τρία χρόνια. Εἶναι πολύ σημαντικό, ὅτι ὅλες μας οἱ ἐκδόσεις στά τελευταῖα δέκα χρόνια ἔχουν ἐξαντληθεῖ. Συμπατριώτης μας μάχιμος, δυναμικό στέλεχος τῆς ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΠΑΡΤΗΣ καί ἀκούραστος ἐρευνητής τῆς ἱστορικῆς καί λαογραφικῆς μας παράδοσης ὁ Βάσος Η. Βογιατζόγλου εἶναι σ' ὅλους γνωστός γιά τό πλούσιο ποιητικό καί συγγραφικό του ἔργο, πού ἔχει τιμηθεῖ μέ ὀχτώ πρῶτα βραβεῖα καί ἔχει τύχει τῆς κοινῆς ἀναγνώρισης.

Ἡ ἔκδοση αὐτή πραγματοποιεῖται στά πλαίσια τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 70 χρόνων ἀπό τή Μικρασιατική καταστροφή καί γίνεται μέ δαπάνη τῶν ἀδελφῶν Ἠλία, Γαβριήλ καί Γεσθημανῆς Μωραλόγλου στή μνήμη τοῦ πατέρα τους Δημητρίου Μωραλόγλου, τούς ὁποίους αἰσθανόμαστε τήν ὑποχρέωση νά συγχαροῦμε καί νά εὐχαριστήσουμε καί ἀπό τή θέση αὐτή.

Γιά τό Δ/κό Συμβούλιο
Ὁ Πρόεδρος
Χάρης Σαπουντζάκης

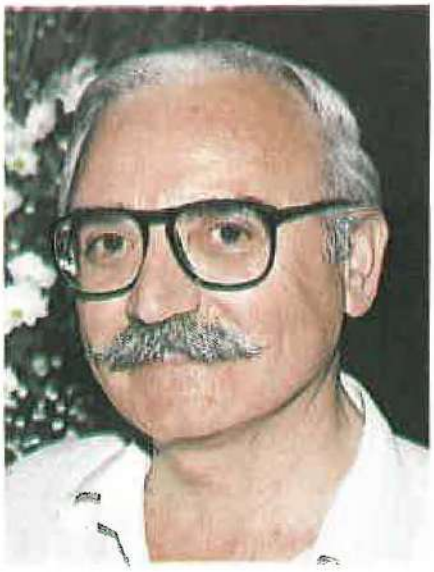

Ὁ Βάσος Η. Βογιατζόγλου γεννήθηκε τό 1935 στή Ν. Ἰωνία Ἀττικῆς ἀπό γονεῖς πρόσφυγες Μικρασιᾶτες. Σπούδασε Ἰατρική στό Παν/μιο τῆς Ἀθήνας καί εἰδικεύτηκε Παιδίατρος. Στά Γράμματα ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά μέ τήν ποιητική συλλογή «Δανάη». Ἀκολουθοῦν οἱ συλλογές «Στόν ἀστερισμό τῆς Παρθένου» καί «Οἱ ἐξόριστοι» (1969), «Ὁ ἀναμενόμενος» (1972), «Ὁ φόνος τοῦ πολεμιστή» (1974), «Οἱ ἐπιζῶντες» (1975), «Ἰχνηλασία» (1977) καί «Τό στίγμα» (1988).

Παράλληλα μέ τήν Ποίηση μελετάει τήν Ἱστορία καί Λαογραφία τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καί στό πλαίσιο αὐτό ἐκδίδει τήν «Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας» (1978), τίς «Παρουσίες» (1979), τίς «Γειτονιές τῶν ἀπίστων» (1981) καί τή «Σπάρτη τῆς Μ. Ἀσίας» (1986). Ἀκόμη ἔχει ἐκδόσει τήν αἰσθητική μελέτη «Τά πρόσωπα τοῦ Ἰανοῦ» (1991) μιά μετάφραση τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ, μέ τίτλο «Βίβλος Ψαλμῶν» (1992) καί τό ὁδοιπορικό στό Ἅγ. Ὄρος «Οἱ καμπάνες τοῦ Παντοκράτορα» (1992).

Διηγήματα, χρονικά, μελέτες καί δοκίμιά του δημοσιεύτηκαν καί δημοσιεύονται σέ περιοδικά τῆς Ἀθήνας καί τῆς Λευκωσίας καί ποιήματά του μεταφράστηκαν στά Ρουμάνικα καί Πολωνικά. Ἔχει πάρει μέρος σέ ἡμερίδες καί συνέδρια γιά τόν Μικρασιατικό Ἑλληνισμό καί ἔχει τιμηθεῖ μέ πολλές τιμητικές διακρίσεις καί βραβεῖα καί τό 1987 καί ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Εἶναι τακτικό μέλος τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν, τῆς Ἑλλ. Ἑταιρείας Ἰατρῶν Λογοτεχνῶν, τῆς Ἑλλ. Ἑταιρείας Χριστιανικῶν Γραμμάτων καί τῆς Ἑλλ. Ὀνοματολογικῆς Ἑταιρείας.